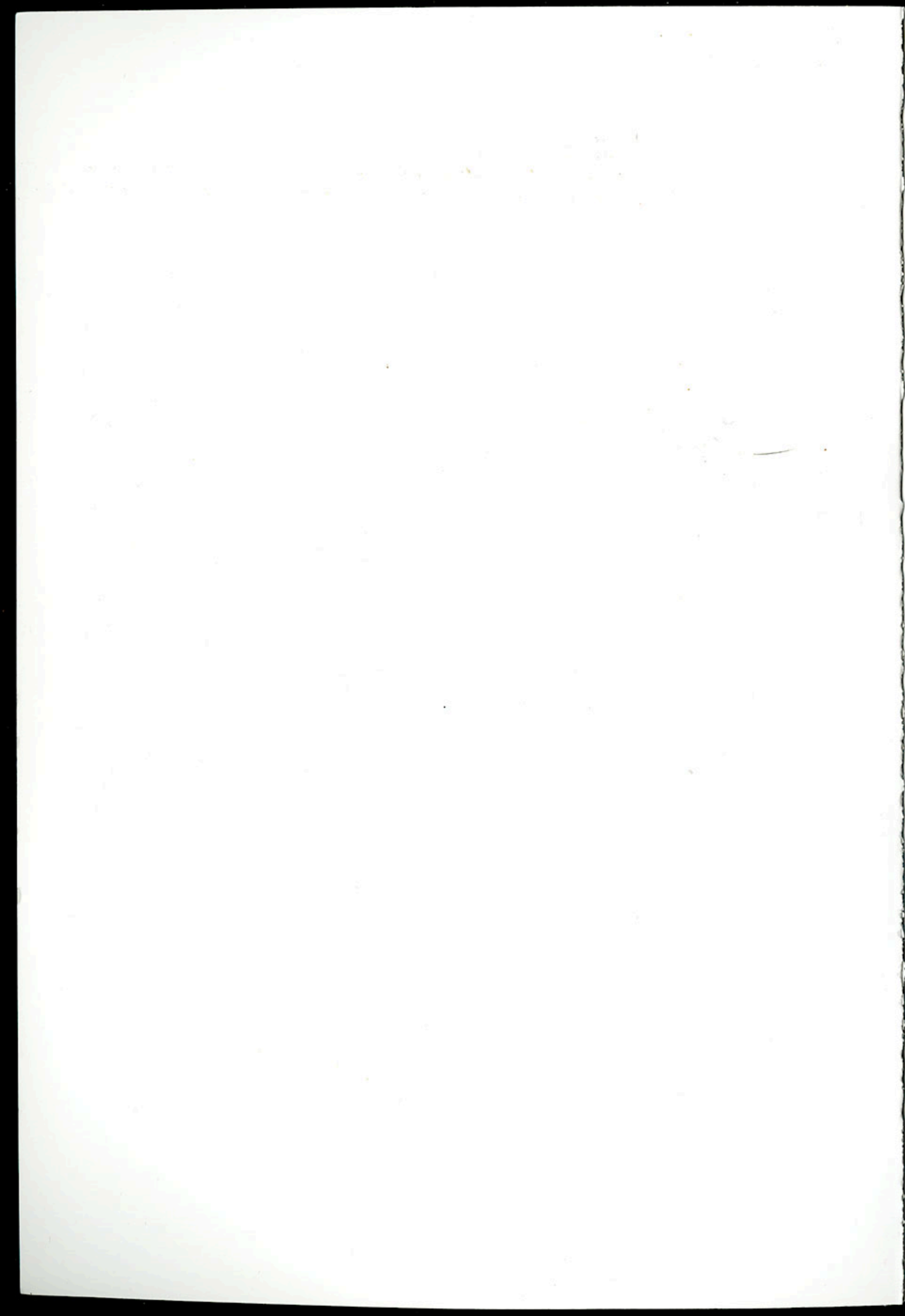

БИБЛИОНЕТ 2018

РУКОПИСНА И СТАРА ШТАМПАНА КЊИГА

Зборник радова

БИБЛИОНЕТ 2018
Нови Сад, 7–9. јуни

ХІІ стручно-научни скуп
БИБЛИОНЕТ 2018
Нови Сад, 7–9. јуни 2018.

РУКОПИСНА И СТАРА ШТАМПАНА КЊИГА

Организатори

Заједница матичних библиотека Србије, Београд
Библиотека Матице српске, Нови Сад

Организациони одбор

Селимир Радуловић (председник)
Гордана Ђилас
Новка Шокица Шуваковић
Драгана Милуновић
Јасмина Нинков
Драган Којић
Соња Шуковић
Љиљана Петровић Зечић
Милан Михајловић

Програмски одбор

Душица Грбић (председник)
Светлана Вучковић
Александра Драпшин
Владан Тријић
Жарко Војновић
Дејан Вукићевић
Љубица Ћоровић
Драгана Милуновић

Одржавање скупа и штампање ове публикације омогућило је
Министарство културе и информисања Републике Србије

ХІІ стручно-научни скуп
БИБЛИОНЕТ 2018

РУКОПИСНА И СТАРА ШТАМПАНА
КЊИГА
Зборник радова

Заједница матичних библиотека Србије, Београд
Библиотека Матице српске, Нови Сад
2018

Уреднице

Душица Грбић
Светлана Вучковић
Александра Драпшин

Главни и одговорни уредник

Селимир Радуловић

САДРЖАЈ

Стручно-научни скуп <i>Библионет 2018: Рукописна и стара штампана књига</i> Уводне напомене	9
Жана Леонидовна Левшина, Руска национална библиотека, Санкт Петербург: <i>Рукописи писани српским правописом у фондовима Руске националне библиотеке</i>	13
Владан В. Тријић, Народна библиотека Србије, Београд: <i>Сврха кодиколошке анализе рукописа: поводом досад непримећеног преписа једног дела Теодосија Хиландарца</i>	30
Миланка Убипарип, Народна библиотека Србије, Београд: <i>Како треба описивати садржину српскословенског осмогласника</i>	40
Зоран Недељковић, Библиотека Српске патријаршије, Београд: <i>Истраживање, евидентирање и научни опис српских средњовековних рукописа у иностраним збиркама</i>	53
Џамиља Нуровна Рамазанова, Руска државна библиотека и Руски државни универзитет за хуманистичке науке, Москва: <i>Ретке књиге из збирке Руске државне библиотеке: представљање de visu и у виртуелном свету</i>	60
Фаркаш Габор Фаркаш, Национална библиотека „Сечењи”, Будимпешта: <i>Старе књиге, хунгарика и њихова заштита и чување</i>	70
Александар Ђеклић, УЛУПУДС, Београд: <i>Обрезивање српских средњовековних књига</i>	87
Светлана Вучковић, Библиотека Матице српске, Нови Сад: <i>Инкунабуле на страним језицима у Србији</i>	99

Мирослав А. Лазић, Народна библиотека Србије, Београд: <i>О времену штампања цетињског Октоиха петогласника: прилог хронологији издања штампарије Црнојевића</i>	115
Душица Грбић, Библиотека Матице српске, Нови Сад: <i>Типографске варијанте и коректорске исправке у Служабнику Божидара Вуковића из 1520 (1519?) године</i>	134
Жарко Војновић, Народна библиотека Србије, Београд: <i>Од старе српске до старе руске књиге у старим српским библиотекама</i>	151
Љубица М. Ћоровић, Библиотека града Београда, Београд: <i>Стара штампана књига у Библиотеци града Београда (XVI–XVIII век): прикупљање, чување и физичка заштита</i>	163
Јелена В. Јањић, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука: <i>Зачис Герасима Зелића у Књизи дјејаниј свјатих апостол (Москва, 1783)</i>	171
Вања Р. Шмуља, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука: <i>Стара књига у Легату Душана Ј. Ђоновића</i>	180
Петер Хајнерман, Библиотека Матице српске, Нови Сад: <i>Библија Ђерђа Калдија из 1626. године</i>	193
Даниела Кермеци, Библиотека Матице српске, Нови Сад: <i>Књиге на француском језику XVI и XVII века у Библиотеци Матице српске</i>	208
Марија Љ. Шаровић, Нарциса С. Алексић и Драгана Б. Благојевић, Народна библиотека Пирот: <i>Рукописна и стара штампана књига на територији Пиротског округа</i>	216
Нада Димитријевић, Народна библиотека „Радислав Никчевић”, Јагодина: <i>Стара рукописна и штампана књига на територији Поморавског округа до 1800. године</i>	226

<p>Јелена Подгорац Јовановић и Небојша Цвејић, Библиотека шабачка, Шабац: <i>Стари записи за ново доба: збирка старе и ретке књиге Библиотеке шабачке</i> .....</p>	237
<p>Ружица Љ. Дамњановић и Виолета Д. Милошевић, Матична библиотека „Љубомир Ненадовић”, Ваљево: <i>Различити видови заштите старе књижевне грађе: искуства Ваљевске библиотеке</i> ..</p>	245
<p>Марина Н. Лазовић и Мирјана Р. Радовановић, Народна библиотека Смедерево: <i>Књижно благо Књигохранитељице смедеревске</i> .....</p>	256
<p>Гордана М. Вучковић и Татјана Р. Јанковић, Народна библиотека „Вук Караџић”, Крагујевац: <i>Књажевско-српска књигопечатња у Крагујевцу (1833–1835)</i> .....</p>	265
<p>Борка С. Беуковић Ћосић и Душанка П. Милорадић, Библиотека „Глигорије Возаровић”, Сремска Митровица: <i>Старе српске штампане књиге у Библиотеци „Глигорије Возаровић” у Сремској Митровици</i> .....</p>	280
<p>Радивој Додеровић, Библиотека Матице српске, Нови Сад: <i>Стара књига јуче, данас, сутра</i> .....</p>	286
<p>Јелена Ковачек Светличкић, Библиотека Матице српске, Нови Сад: <i>Куповина старих српских књига у Библиотеци Матице српске у последњих двадесет пет година</i> .....</p>	291
<p>Александра Драпшин, Библиотека Матице српске, Нови Сад: <i>Електронски регистар старе и ретке библиотечке грађе</i> .....</p>	303
<p>Новка Шокица Шуваковић, Библиотека Матице српске, Нови Сад: <i>Употреба UNIMARC формата за описивање рукописних и старих штампаних књига – стање и перспектива</i> .....</p>	312
<p>Душица Грбић, Библиотека Матице српске, Нови Сад: <i>Збирке рукописних и старих штампаних књига Библиотеке Матице српске</i> .....</p>	324

СТРУЧНО-НАУЧНИ СКУП *БИБЛИОНЕТ* 2018

Рукописна и стара штампана књига

Уводне напомене

У организацији Заједнице матичних библиотека Србије и Библиотеке Матице српске у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, од 7. до 9. јуна, одржан је дванаести стручно-научни скуп *Библионет* на тему *Рукописна и стара штампана књига*.

Библионет је традиционална годишња манифестација из области библиотечко-информационе делатности чији је циљ афирмација, промоција и унапређивање делатности матичних библиотека организованих у Заједници матичних библиотека Србије и других библиотека Србије, као и развој научно-истраживачког и стручног рада у библиотечко-информационој делатности у Србији.

У библиотечко-информационој делатности значајно место заузимају истраживање, прикупљање, опис, презентовање, коришћење и заштита рукописних и старих штампаних књига као изузетно важног сегмента општекултурног и историјског наслеђа и културних добара од изузетног и великог значаја. Послови су веома сложени и захтевају нарочиту стручност и сталну ангажованост и посвећеност, што подразумева континуираност у раду, праћење постигнутих резултата у тим областима, перманентно стицање нових знања, помно кадровско профилисање и сталну тежњу да се послови унапреде и прилагоде савременим научно-истраживачким и археографским захтевима и светским трендовима у библиотекарству.

Имајући у виду значај теме, циљ скупа је био да се рефератима из теорије и праксе прошире знања, размене искуства у раду с рукописним и старим штампаним књигама и сагледају перспективе за унапређење делатности у тој сфери библиотечко-информационог система.

На конференцији су учествовали библиотекари широм Србије – из Народне библиотеке Србије у Београду, Библиотеке града Београда, Библиотеке Матице српске и јавних библиотека у Ваљеву, Јагодини, Крагујевцу, Пироту, Смедереву, Сремској Митровици и Шапцу.

Иностранци предавачи по позиву били су угледни научници и археографи – Анатолиј Аркадјевич Турилов из Института за славистику Руске академије наука у Москви и инострани члан Српске академије наука и уметности у Београду, Цамиља Нуровна Рамазанова, руководилац Научно-истраживачког одељења ретке књиге (Музеј књиге) Руске државне библиотеке у Москви и доцент на Руском државном универзитету за хуманистичке науке, Жана Леонидовна Левшина, водећи библиотекар Одељења рукописа Руске

националне библиотеке у Санкт Петербургу, др Фаркаш Габор Фаркаш, руководилац Одељења старих и ретких публикација у Националној библиотеци „Сечењи” у Будимпешти.

По позиву су учествовале и гошће из региона др Јелена Јањић, библиограф саветник и мр Вања Шмуља, виши библиотекар из Народне и универзитетске библиотеке у Бањој Луци, а учесник по позиву био је и Александар Ђеклић, наш истакнути примењени уметник, познат по уметничким повезима књига (УЛУПУДС, Београд).

Осим учесника с рефератима, скупу је присуствовао и велики број библиотечких радника из разних библиотека Србије.

На почетку скупа поздравне речи упутили су Ласло Блашковић, председник Заједнице матичних библиотека Србије и управник Народне библиотеке Србије, Селимир Радуловић, председник Организационог одбора *Библионета 2018* и управник Библиотеке Матице српске, Далибор Рожић, члан Градског већа Новог Сада за културу и Драгана Милошевић, покрајински секретар за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама, која је својом речју и отворила скуп.

У оквиру три радне сесије – *Рукописна књига*, *Стара штампана књига* и *Рукописна и стара штампана књига*, изложено је двадесет девет реферата посвећених историји књиге и штампарства, историјату и садржају појединих збирки рукописних и старих штампаних књига, принципима њиховог формирања, раду на опису укључујући и нека методолошка питања, електронској обради и начинима презентовања грађе, критеријумима за категоризацију рукописних и старих штампаних књига као споменика културе, правној и физичкој заштити, примени савремених технологија, повезивању традиционалних тековина са савременим достигнућима и др.

На скупу је свечано уручена и Награда *Ђура Даничић* мр Душици Грбић, дипломираном археографу саветнику Библиотеке Матице српске. Награду додељује Заједница матичних библиотека Србије за укупан допринос развоју библиотечко-информационе делатности и културе у Републици Србији.

У оквиру скупа организован је обилазак двеју изложби приређених у Библиотеци Матице српске – *Из збирки рукописних и старих штампаних књига Библиотеке Матице српске* и *Сто осамдесет година јавног рада Библиотеке Матице српске*, посета Градској кући у Новом Саду и Галерији Матице српске.

Последњег дана скупа учесници су посетили Спомен-библиотеку у Гимназији у Сремским Карловцима и манастир Велику Ремету. У манастиру је приређен ручак за посетиоце уз благослов игумана оца Стефана.

У закључцима скупа истакнуто је да је *Библионет 2018* протекао успешно и у доброј атмосфери. Изложени реферати, пружају потпунији

увид у број, стање и историјат збирки рукописних и старих штампаних књига на тлу Србије и неким иностраним библиотекама. Доприносе и конструктивној размени искустава и отварању ширих могућности за нова научна, културно-историјска и друга истраживања из области писаног и штампаног наслеђа, а такође и за окупљање и представљање тог блага у потенцијалним виртуелним библиотекама.

Чланови Организационог одбора скупа били су: Селимир Радуловић, управник Библиотеке Матице српске (председник), Новка Шокица Шуваковић, дипломирани библиотекар саветник, заменик управника Библиотеке Матице српске, мр Гордана Ђилас, дипломирани библиотекар саветник, помоћник управника за чување и коришћење публикација Библиотеке Матице српске, др Драгана Милуновић, дипломирани библиотекар саветник, Народна библиотека Србије (секретар Заједнице матичних библиотека), Јасмина Нинков, директор Библиотеке града Београда, Драган Којић, директор Градске библиотеке у Новом Саду, Соња Шуковић, директор Народне библиотеке „Стеван Сремац” у Нишу, Љиљана Петровић Зечић, директор Народне и универзитетске библиотеке у Бањој Луци и Милан Михајловић, директор Градске библиотеке „Вук Караџић” у Косовској Митровици.

Програмски одбор скупа чинили су: мр Душица Грбић, дипломирани археограф саветник, помоћник управника за стару и ретку књигу и легате Библиотеке Матице српске, Светлана Вучковић, дипломирани библиотекар саветник у Одељењу старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске, Александра Драпшин, виши дипломирани библиотекар у Одељењу старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске, др Владан Тријић, виши дипломирани археограф, начелник Одељења за археографију Народне библиотеке Србије, др Жарко Војновић, дипломирани библиограф саветник, начелник Одељења за библиографију Народне библиотеке Србије, др Дејан Вукићевић, дипломирани библиотекар саветник у Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије, мр Љубица Ћоровић, дипломирани библиотекар саветник у Завичајном одељењу Библиотеке града Београда и др Драгана Милуновић, дипломирани библиотекар саветник, Народна библиотека Србије (секретар Заједнице матичних библиотека).

Скуп је одржан уз финансијску подршку Министарства културе и информисања Републике Србије и суфинансирање Заједнице матичних библиотека Србије и Библиотеке Матице српске. Одржавање скупа помогли су и Покрајинска влада АП Војводине и Град Нови Сад.

Радови са одржаног скупа објављују се у овом зборнику редоследом како су излагани (изостаје само рад А. А. Турилова). Иностранци предавачи имали су реферате на свом језику (руском и мађарском), који се овде публикују у преводу на српски језик.

Уреднице

Жана Леонидовна Левшина
(Жанна Леонидовна Левшина), 1972–
Руска национална библиотека, Санкт Петербург
zhanna.leo.lev@gmail.com

РУКОПИСИ ПИСАНИ СРПСКИМ ПРАВОПИСОМ У ФОНДОВИМА РУСКЕ НАЦИОНАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ

Сажетак: У руским библиотекама, музејима и архивима налази се велики број јужнословенских рукописних књига. Међу њима су најзаступљенији средњовековни рукописи писани српским правописом, тј. читави кодекси и одломци у којима се користе српске правописне норме (зетско-хумска, рашка и ресавска). Ауторка овог рада се током низа година бавила откривањем таквих књига у фондовима Руске националне библиотеке. У раду су представљени резултати њеног рада све до данашњег дана, дати су статистички подаци о укупном броју рукописа српске ортографије у фондовима Библиотеке и говори се о изворима њиховог пристизања. Поред тога, приказани су и неки резултати њиховог научног описа и представљања у виртуелном свету.

Кључне речи: Руска национална библиотека, рукописи, српски правопис, збирка, опис, каталог, интернет ресурс.

Већи део рукописних књига које се налазе у руским библиотекама, музејима и архивима, разумљиво, припадају староруској писаној традицији. Разумљиво, зато што се сва та књижохранилишта налазе на територији на којој су рукописи и стварани, тј. извори набавке за приватне и државне колекције била је средина у којој су књиге постојале и у којој су биле преписиване. Узевши у обзир наведено, број јужнословенских рукописа у руским фондовима може се сматрати значајним (иако доста мањим од броја источнословенских). Њихово присуство на територији Русије условљено је разним факторима. Пре свега, реч је о наслеђеној књижној традицији: јужнословенски манускрипти допремани су у Русију ради преписивања, а понекад су долазили и као поклон. Ипак, већина од њих стигла је у државне фондове као део збирки познатих слависта и колекционара, који су у XIX веку с јасним циљем трагали за средњовековним књижним раритетима у манастири-

ма Свете Горе и на Балкану. Средњовековне јужнословенске књиге које се налазе у руским библиотекама и музејима сматрају се драгоценом збирком извора из историје словенске писмености, језика и књижевности.

Како су јужнословенски рукописи расути по десетинама руских библиотека, архива и музеја, а унутар њих по разним фондовима, први задатак је откривање и инвентарисање комплетног корпуса таквих писаних споменика. У великој мери посао инвентарисања урадили су археографи претходних времена. Резултати су представљени у штампаним изворима познатим као „Прелиминарни спискови” (*Предварительные списки*) славјано-руских рукописа од XI до XIV и XV века, који се налазе на територији бившег Совјетског Савеза [ПС 1966: 177–272; ПС 1986; ПС доп. 1993]. Ипак, јужнословенски рукописи су утопљени у општи списак јединица, у којем већину чине староруски кодекси и одломци. Поред тога, из ових издања су изостављене рукописне књиге потоњих векова. Информације о некима од њих могу се добити из каталога посебних фондова и колекција, али уколико не постоје научни описи (а некада ни задовољавајући по квалитету и информативности инвентари) свих руских збирки, издвајање јужнословенских рукописа тражи непосредни рад с манускриптима у сваком појединачном књигохранилишту.

Археографски рад у циљу инвентарисања јужнословенских рукописа у руским библиотекама, музејима и архивима обављала сам током низа година. Инвентарисани су не само комплетни кодекси или одломци јужнословенског порекла, већ и незнатни фрагменти као делови различитих рукописа (било да су написани као допуна основног дела, било да су коришћени за попуњавање повеза и сл.). При томе је као основ за разликовање откривених манускрипата одређен ортографски принцип.

Међу до данас сачуваним средњовековним споменицима јужнословенске писане традиције преовлађују рукописи српског правописа, тј. цели кодекси и одломци у којима се користи зетско-хумска, рашка и ресавска ортографска норма. То је у вези, с једне стране, с тим што је значајније губитке средњовековних писаних споменика услед несрећних историјских околности претрпела бугарска писменост, а с друге стране, с тим што је ресавска ортографија постепено постала доминантна на целој јужнословенској територији на којој је коришћена ћирилица. Како у већини случајева не можемо поуздано да утврдимо место писања књиге и националност писара, управо нам правопис омогућава да без нарочито исцрпног истраживања сваког рукописа сврстамо исти у једну или другу традицију књигописања у ширем смислу, тј. одредимо га као бугарски или српски. Било који други основ, по правилу, не омогућава да се доследно обухвати читав комплекс манускрипата (в., на пример, у наставку о издању [Христова и др. 2009]). Због тога сам при прегледу рукописа у руским књигохранилиштима за српске сматра-

ла оне средњовековне кодексе и одломке настале на било којој територији у којима би се нашле изражене карактеристике ортографије већ наведених школа, независно од тога где су настали и ко их је писао, а такође и рукописе XVIII–XIX века написане црквенословенским (рускословенским) језиком са елементима српског народног језика.¹

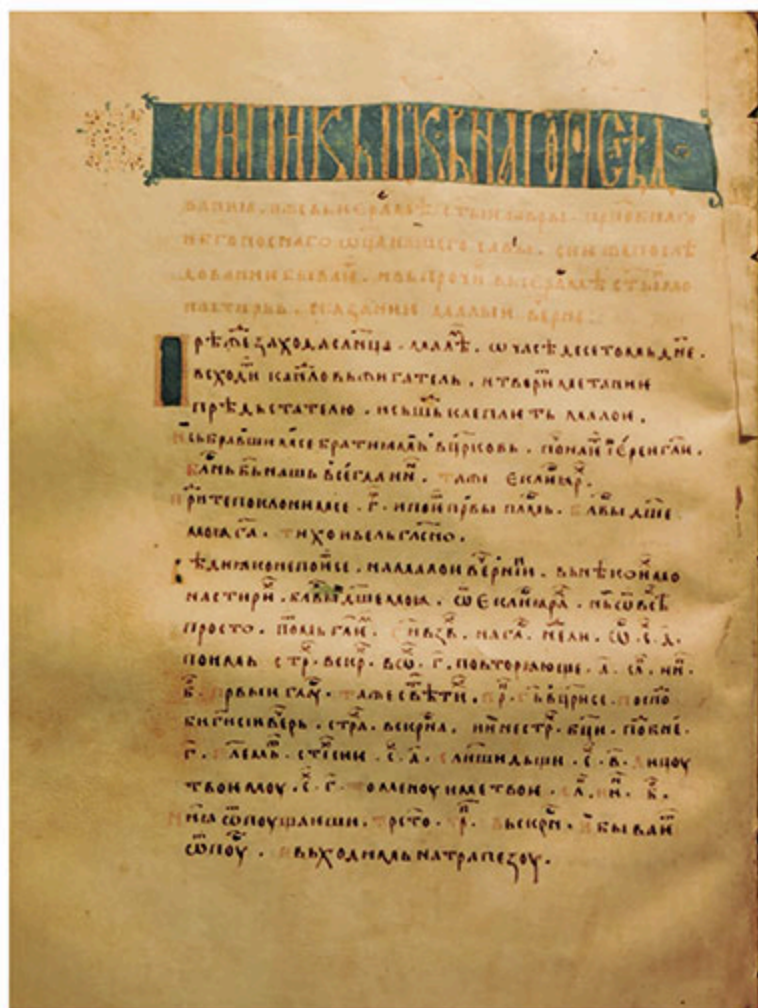
Велике заслуге у откривању српских рукописних књига у фонду Руске националне библиотеке (раније Императорска јавна библиотека, Државна јавна библиотека под именом М. Е. Салтикова-Шчедрина) припадају В. М. Загребину који се овом делатношћу бавио дуги низ година, а од 2003. у овај посао је укључио и мене. После смрти В. М. Загребина у октобру 2004. остао је недовршен попис пронађених јединица. Касније сам приступила провери информација са датог списка, радила на исправљању грешака у њему, а списак је допуњен и другим рукописима српске ортографије. Поред тога, из пописа су били искључени хрватски глагољички споменици и рукописи и документи написани такозваном босанчицом. Коначан број јединица српских рукописа данас је 381. Притом треба имати у виду да: 1) приликом пребројавања рукописа, под различитим бројевима бележени су адлигати у оквиру конволута, које су у XIX веку од одломака најразличитијих кодекса створили власници или радници Депоа манускрипата Императорске јавне библиотеке. Тако, на пример, у састав конволута ОСРК. Ф. I. 488, који се састоји од одломака рукописа које је сакупио А. Ф. Гиљфердинг и који је формиран у самој Библиотеци ради лакшег чувања у једном повезу, улази 21 адлигат, од којих је 19 написано српском ортографијом. У општем попису рукописа они заузимају 19 места. Конволути који су настали у време постојања рукописа у средини из које је писар или читалац, рачунати су као једна јединица, без обзира на број адлигата. Такви су, на пример, рукописи Гиљф. 5, Гиљф. 24 и др.; 2) у попис су ушли и рукописи бугарског извода (бугарске редакције), ако се у оквиру повеза налази макар један фрагмент текста српске ортографије (најчешће се нађу у конволутима или при попуњавању лакуна). У таквом случају се уз сигнатуру увек додају бројеви листова с текстовима српског правописа (на пример, Гиљф. 20, л. 8–180; Гиљф. 40, л. 270, 271, 293, 294, 301, 310, 311, 326, 327, 332–334, 339 и др.).

Српски рукописи су у Императорску јавну библиотеку почели да пристижу од тренутка оснивања Депоа манускрипата, тачније, управо је српски рукопис био повод за стварање овог Одељења. Године 1805, од новца руске владе је откупљена богата колекција руског дипломате Петра Петровића Дубровског, који је службовао крајем XVIII века у Француској. Када се Дубровски 1801. године из Европе вратио у Русију, решио је да прода ману-

---

¹ У даљем тексту термин „српски” ће се односити на било који рукопис српске ортографије.

скрипте које је сакупио. Међутим, основу његове колекције чинили су изузетни, али ипак западноевропски рукописи. За руску владу и Императорску библиотеку од прворазредног значаја биле су, наравно, старе руске рукописне књиге. Да би обезбедио колекцији већи значај и постигао бољу цену, сам власник, очигледно, у сарадњи са познатим библиофилом А. И. Сулакадзевим, смислио је легенду о томе како је у Француској набавио део библиотеке Ане Јарославне, кћерке Јарослава Мудрог, која је била удата за француског краља Хенрика Првог. За потврду ове легенде био је изабран управо српски рукопис – *Устав јерусалимски* из прве половине XIV века (до 1346. год.; датирање А. А. Турилова), који се данас налази под ознаком ОСРК. Ф.п.1.26 (сл. 1). У датом кодексу аутори фалсификације су сачинили запис молитвеног

Сл. 1. Устав јерусалимски, прва половина XIV в. (до 1346 г.). РНБ, ОСРК. Ф.п.1.26, л. 46б

садржаја у име Ане Јарославне са списком њених рођака и рукопис је добио легендарни назив – *Молитвеник Ане Јарославне*.² Та легенда је у прво време била прихваћена, колекција Дубровског је купљена и стигла је у Императорску јавну библиотеку. Самог Петра Петровича именовали су за првог чувара Депоа манускрипата.

Четврт века после тога у Библиотеку нису стизале српске рукописне књиге, све док 1830. године, није још један, сасвим изузетан рукопис, купљен заједно са обимном збирком сенатора и библиофила грофа Фјодора Андрејевича Толстоја (1758–1849) [Калајдович, Стројев 1825: 359 (Отд. II, № 208)]. То је *Псалтир с последовањем* ОСРК. Q.1.90, чији је основни део настао 1617–1618. године, а писар је познати Аверкије из Студенице (сл. 2).³

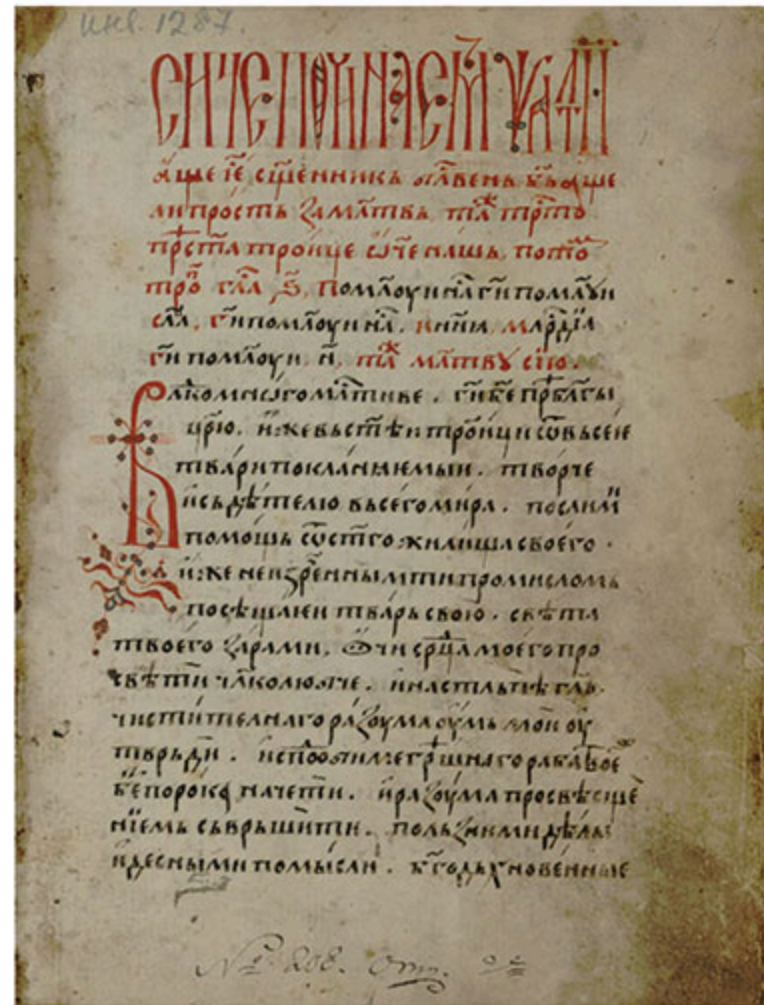
После више од двадесет година, 1852. године, Библиотека је стигла у посед познатог „Древљехранилишча” Михаила Петровича Погодина (1800–1875), у чијем саставу су 42 рукописа српске ортографије XIII–XVIII

² Подробније о томе в.: [Сиренов 2008: 177–190; Левшина 2019]. У раду је задржан ауторкин стил цитирања и навођења литературе.

³ У опису је рукопис погрешно датиран XV веком.

века.⁴ Поред њих у саставу збирке је и кодекс мешовитог српско-руског правописа, који потиче из Кирило-Белозерског манастира. То је препис шеснаест *Слова Григорија Богослова* с тумачењима Никите Ираклијског [Погод. 989], датиран према запису 1479. годином.⁵ У том запису изложена је предисторија стварања кодекса из које сазнајемо да је као протограф рукописа послужила стара српска књига коју је донео монах Касјан у Спасо-Камени манастир на Кубенском језеру у време игумана Дионисија, тј. крајем XIV века. Занимљиво је да се без обзира на један или два преписа између српског протографа и датог рукописа у тексту сачувао велики број србизама. Сам српски протограф до данас није пронађен.

Године 1868. Императорска јавна библиотека је допунила своје фондове са још неколико десетина кодекса и фрагмената српског правописа. Те године је у Депо манускрипата стигла збирка дипломате, славјанофила, слависте и фолклористе Александра Фјодоровича Гиљфердинга (1831–1872) [Отчет 1869: 10–159]. Као што је свима познато та збирка је настала за време путовања А. Ф. Гиљфердинга по Старој Србији, Босни, Херцеговини и Црној Гори 1857–1858, у периоду док је био у дипломатској служби на месту руског конзула у Босни. Утиске о путовању научник је објавио одмах по повратку из службе на руском језику [Гиљфердинг 1859], а много касније штампано је и издање на српском [Гиљфердинг 1972]. Ову колекцију (такозвану „српску” колекцију) А. Ф. Гиљфердинг је поклонио Императорској јавној библиотеци и она данас чини самостални фонд под

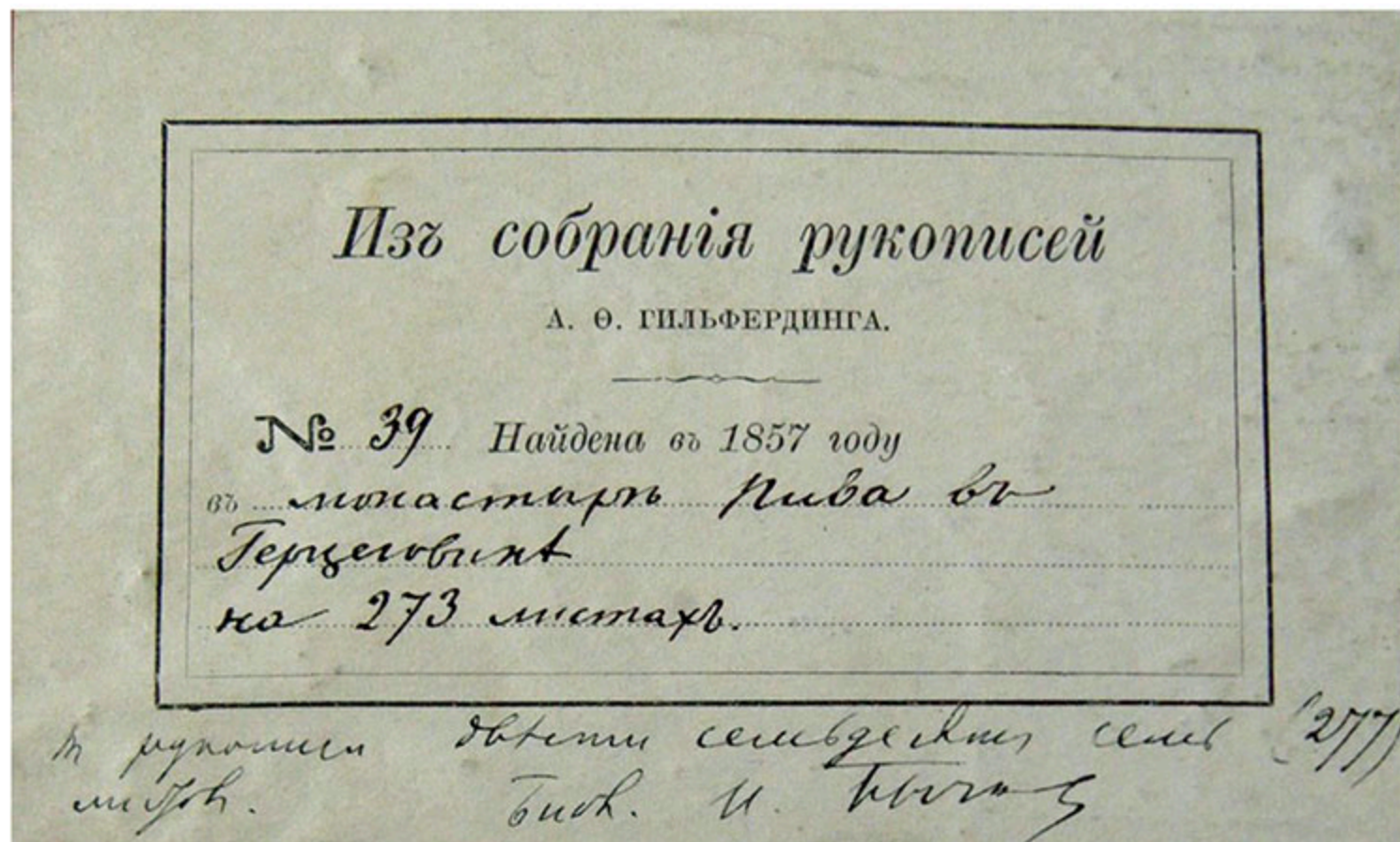

Сл. 2. Псалтир с последовањем, 1617–1618 г. Студеница. Писар Аверкије. РНБ, ОСРК. Q.1.90, л. 1

⁴ Српским рукописима ове збирке посвећен је рад В. М. Загребина [Загребин 1974: 188–199], који садржи увод и кратак опис рукописа. Они су затим ушли у каталог К. Иванове [Иванова 1981]. Описи већине од њих представљени су такође у штампаним каталозима Погодинове колекције [Каталог 1988–2014].

⁵ О рукопису постоји обимна литература, списак радова биће објављен у шестом тому каталога рукописа збирке М. П. Погодина, који је у припреми.

ознаком 182. Споменици написани српском ортографијом у овом фонду срећу се у 85 од укупно 101 јединице. За ову збирку влада велико научно интересовање, јер садржи драгоцене и по садржају разнообразне манускрипте. Више од четрдесет је написано на пергаменту и односе се на XIII–XIV век. На многима од њих постоји штампани екслибрис А. Ф. Гиљфердинга (сл. 3) с руком унетим подацима о рукопису, између осталог и о месту набавке, што је од важности за локализацију места где су књиге бивале, а понекад и где су настајале.

Сл. 3. Екслибрис А. Ф. Гиљфердинга. РНБ, Гиљф. 39. Унутрашња страна горње корице

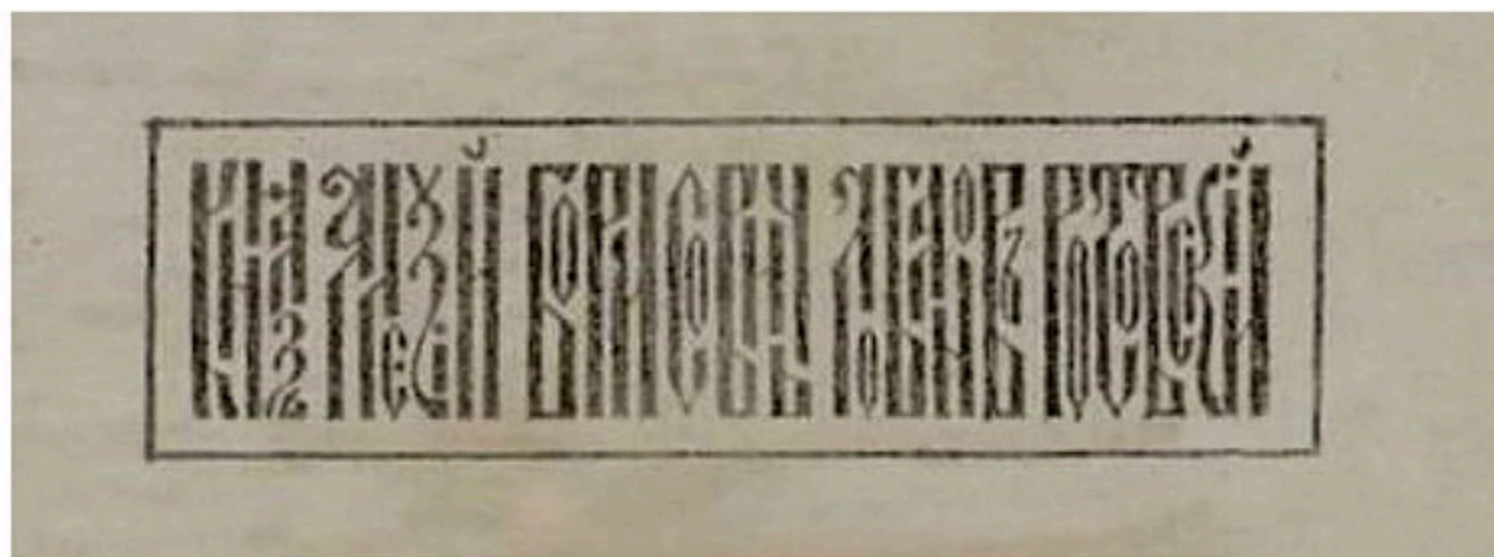
Те исте 1868. године, када је А. Ф. Гиљфердинг поклонио своју „српску” колекцију Императорској јавној библиотеци, још једном се запутио у јужнословенске земље, најпре у Македонију, а затим у Бугарску и Албанију. Са тог путовања је такође донео колекцију словенских и још неку количину грчких и турских књига.

Значајан део те такозване „македонске” колекције А. Ф. Гиљфердинга⁶ власник је поклонио или продао пре 1869. године Александру Ивановичу Хлудову и данас се налази у Државном историјском музеју у Москви. Од Хлудова књиге и фрагменти су доспели у збирку Андреја Николајевича По-

⁶ О рукописима из те колекције и њиховој судбини в.: [Турилов 2003: 130–143 (а такође и каснија издања истог рада); Левшина 2012: 77–107].

пова (Руска државна библиотека, ф. 236), а такође, вероватно, у збирку Петра Ивановича Шчукина (Државни историјски музеј) и Фјодора Фјодоровича Мазурина (Руски државни архив древних аката, ф. 196). Тек мали део те колекције налази се у Руској националној библиотеци, међу манускриптима Основне збирке рукописне књиге (ф. 550), где је стигла после смрти А. Ф. Гиљфердинга 1873. године [Отчет 1875: 12–19]. Рукописи тог дела Гиљфердингове „македонске” колекције броје укупно шест јединица српске ортографије, али са додатком 19 адлигата из већ поменутог конволута ОСРК. F.I.488. Од њеног укупног броја у Библиотеку је стигло 24 целовита или фрагментована српска рукописа.

Године 1875. Императорској јавној библиотеци биле су уступљене као поклон рукописне књиге кнеза Алексеја Борисовича Лобанова-Ростовског (1824–1896) [Отчет 1877: 49–56], међу којима се налазило и десет српских кодекса, највише на пергаменту. Међу рукописним књигама на папиру из ове колекције треба издвојити *Апостол с тумачењем* ОСРК. F.I.516, пореклом, вероватно, из Хиландара, који су 1516. године сачинили Висарион Хиландарац (трновска ортографија) и Венедикт (ресавска ортографија). Он садржи *Тумачење Дела и Посланица (саборних) апостолских* у бугарском преводу из XIV века, за време владавине цара Ивана Александра, којима претходи предговор преводиоца. Припадност рукописа последњем власнику види се по штампаном екслибрису кнеза, залепљеном по правилу на унутрашњој страни горње корице (сл. 4).

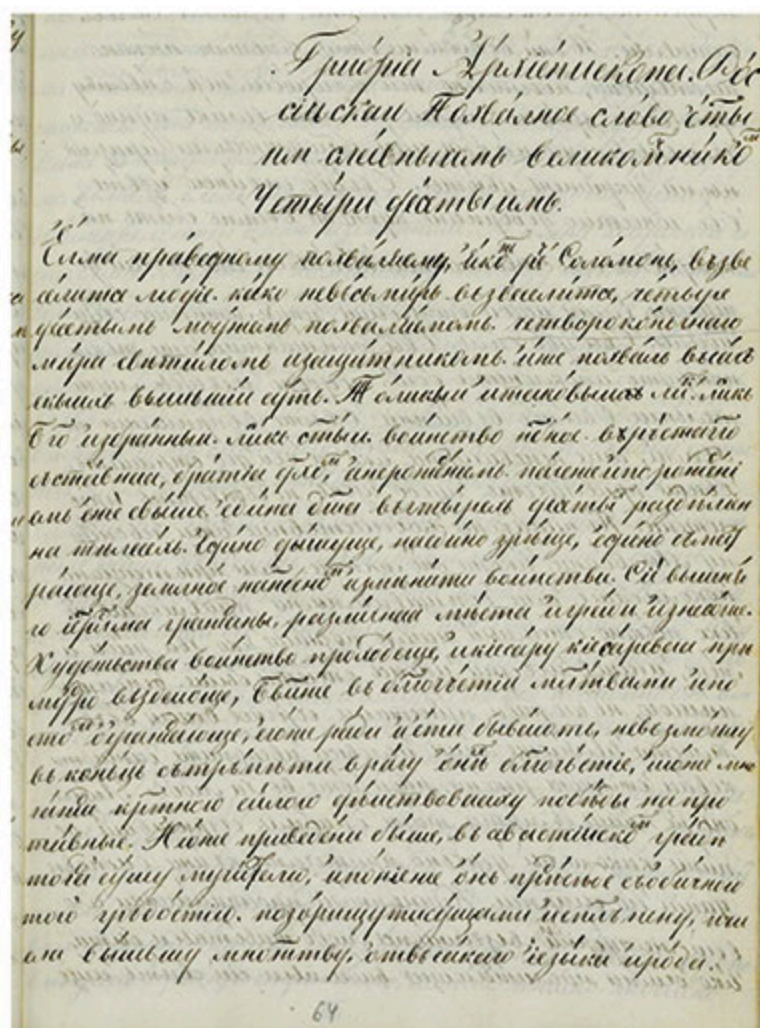

Сл. 4. Екслибрис А. Б. Лобанова-Ростовског. РНБ, Q.п.I.27. Унутрашња страна горње корице

Веома значајан и веома обиман (по свој прилици, најобимнији) прилив српских рукописа десио се 1883. године, када је Императорска јавна библиотека дошла у посед колекције манускрипата епископа чигиринског Порфирија (Успенског) (1804–1885) [Отчет 1885: 9–187; Бычков 1885]. Ова збирка

је настала током експедиције епископа (тада још архимандрита) Порфирија по манастирима Православног Истока (Атоса, Сирије, Палестине, Египта) у периоду од 1842. до 1861. и његовог боравка на дужности начелника Руске духовне мисије у Јерусалиму 1847–1854. године. Више од педесет рукописа из ове колекције припада споменицима српске редакције. Значајан део српских манускрипата (као и рукописа других редакција) чине фрагменти датираних кодекса са богатим украсима или илуминацијама, који су овом ученом јерарху били потребни као палеографски обрасци.

Најважнији рукописи у историји српске писане речи су, без сваке сумње, два најстарија кодекса, с краја XII века (*Мирослављево јеванђеље*) и почетка XIII века (*Вуканово јеванђеље*). Оба су заступљена у колекцији епископа Порфирија: први само једним листом (ОСРК. Ф.п.1.83), а други – готово у целости (ОСРК. Ф.п.1.82) (један његов лист се налази, такође у Санк Петербургу, у Библиотеци Руске академије наука). Многи кодекси, чији се фрагменти налазе у колекцији епископа Порфирија, нису сачувани до данас, већ су страдали или нестали у различитим околностима. То се, на пример, догодило са познатим *Радослављевим јеванђељем* из 1428–1429 године (ОСРК. F.I.591), које се сре-

Сл. 5. Зборник слова и поука Григорија Цамблака. Препис руком епископа Порфирија (Успенског). 1845 г. ОСРК. F.I.586, л. 64

дином XIX века налазило у светогорском Манастиру Св. Павла, чија је библиотека касније изгорела. Одломак *Радослављевог јеванђеља* из збирке епископа Порфирија садржи све четири полихромне минијатуре у злату, један лист са заставицом и почетком *Јовановог јеванђеља* и јединствен и исцрпан запис писара „Инока из Далше” с историјским и аутобиографским подацима.

Колекција садржи и одломке и друге манускрипте из библиотеке Манастира Св. Павла, која је страдала у пожару (ОСРК. F.I.610, F.I.632, F.I.642, F.I.643). Рукопис ОСРК. F.I.586 (сл. 5) је препис изгубљеног српског *Зборника слова и поука Григорија Цамблака* [Порфириј 1877: 22–64], који је епископ Порфирије начинио својеручно 1845. у овој обитељи на Светој Гори.

Императорска јавна библиотека је добила у два наврата збирку фолклористе, етнографа и археолога босанско-хрватског порекла Стефана Верковића (1821–1893) – 1891. године [Отчет 1894: 17–51] (28 српских рукописа) и 1895. године [Отчет 1898: 38–87] (32 српска рукописа). Други део колекције је стигао преко бугарског истраживача и јавног делатника Петра Сарафова после смрти Верковића. Велики део рукописа српске ортографије из колекције Верковића-Сарафова потиче са територије данашње Републике Македоније. Укупан број српских манускрипата, који се налазе у наведеној колекцији, укључује и низ адлигата из конволута формираних у библиотеци ОСРК. F.I.754 и Q.I.1185 – укупно 60.

Године 1899. Императорска јавна библиотека је набавила колекцију рукописа архимандрита Антонина (Капустина) (1817–1894), црквеног великодостојника, научника и колекционара [Отчет 1903: 6–89]. Збирка је била откупљена према његовом завештању за 5000 рубаља, а новац је намењен изградњи цркве посвећене Светом мученику Антонину у Анкири (тј. Анкари у Турској). Архимандрит Антонин је за време свог дугогодишњег рада на Истоку на функцији настојника руских заграничних цркава у Атини и Константинопољу, затим начелника Руске духовне мисије у Јерусалиму, као и на путовањима по Румелији (Балкану), сабрао обимну колекцију рукописа на различитим језицима. У њеном саставу у Библиотеку је стигло и 15 српских манускрипата, међу којима је неколико изузетних требника. У њима се налазе, на пример, ретки списи *Чинова опела мирјана с акростиховима* (ОСРК. О.п.І.14, О.І.469) [Загребин 1979: 65–92; Турилов 2006: 107–123 (и поновљена издања истих радова)], списи апокрифних молитава за исцељење (ОСРК. Q.I.1297) [Левшина 2016: 158] и др.

После револуције 1917. године дошло је до још једног значајног прилива српских рукописних књига у Библиотеку. То се догодило 1932, када је Библиотеци предато готово 2000 јединица, које су преживеле пожар у згради Друштва љубитеља древне писмености. Ове књиге су припадале двома међусобно повезаним колекцијама – самог Друштва и његовог председника, а затим и почасног председника кнеза Павла Петровића Вјаземског (1820–1888). У оквиру прве налазило се 6 српских рукописа⁷, а у оквиру друге – 9 фрагмената српских манускрипата, укључених у конволуте власника колекције, и један цео кодекс, написан ресавском ортографијом рилског писара Владислава Граматика (Вяз. Q.279)⁸. Дакле, 1932. године у оквиру две наведене колекције укупно је стигло 15 рукописа српске ортографије. Треба

⁷ Српски рукописи су пописани у два тома штампаног описа збирке Друштва: [Лопарев 1892; Лопарев 1893].

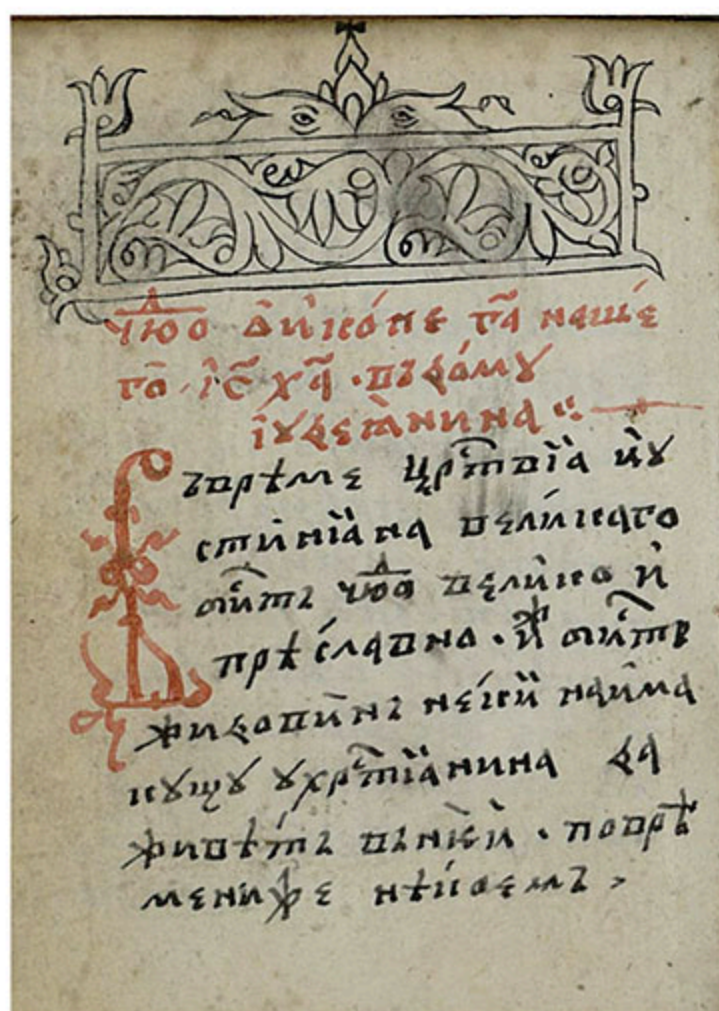
⁸ Кратак опис колекције П. П. Вјаземског в.: [Опис 1902].

истаћи да је све одломке из кодекса српског правописа од С. Верковића откупио П. П. Вјаземски.⁹

Поред ових значајних прилива српских рукописа у Библиотеку, било је и појединачних набавки: тако су се 4 рукописа нашла у збирци Андреја Александровича Титова (1844–1911)¹⁰, ростовског предузимача, археографа, етнографа и колекционара, и још 3 у збирци Василија Николајевича Карабљова (1873–1936), руског филолога-слависте. Међу њима се посебно издваја босански спис из прве четвртине XVIII века *Чудеса Богородице* из књиге Агапија Ландоса *Спасење грешних*, у преводу на српски светогорског монаха Самуила Бакачића,¹¹ Украјинца пореклом (Кораблев 1), чији писар је, могуће, исти као и сарајевског рукописа из збирке Гилфердинга (Гильф. 45) (сл. 6, 7).

Сл. 6. Чудеса Богородице, саставио монах Агапије (Ландос), с додатним објашњењима. 1715. год. Сарајево. РНБ, Гильф. 45, л. 4

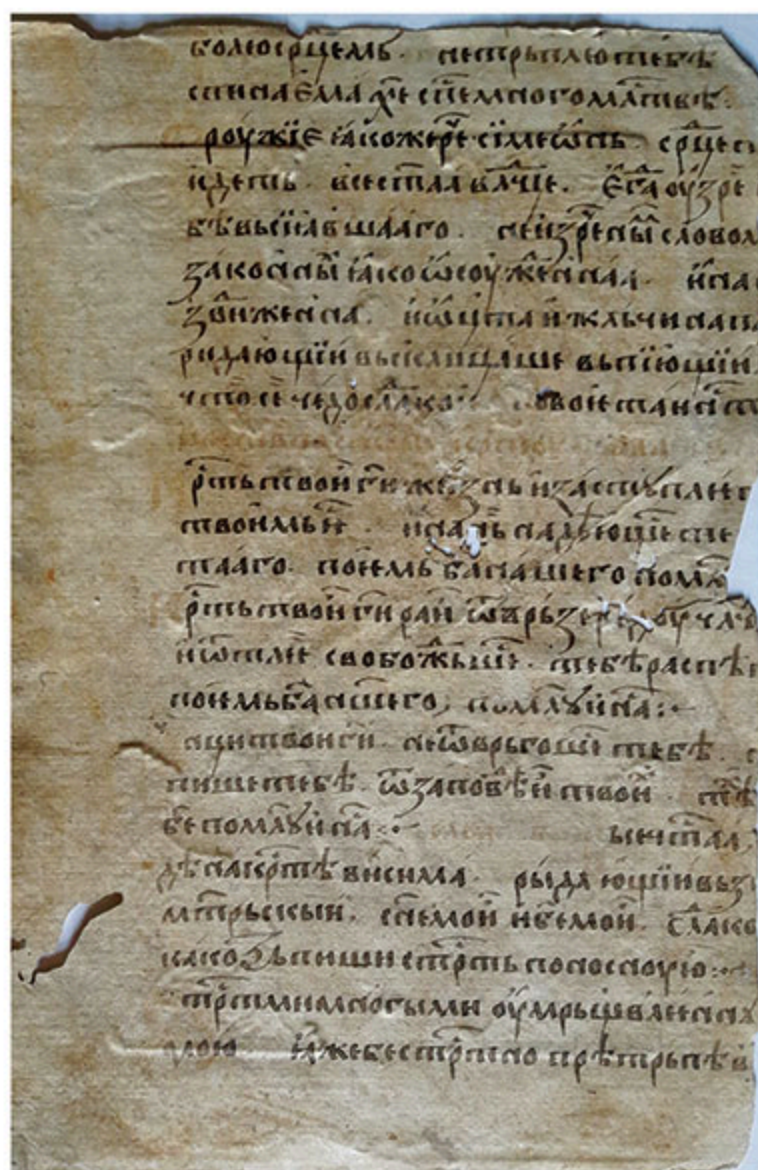
Сл. 7. Чудеса Богородице, монах Агапије (Ландос), с додатним објашњењима. Прва четвртина XVIII в. РНБ, Кораблев 1, л. 936

⁹ Конволутима Верковића-Сарафова и односу између адлигата који су ушли у њих и одломцима из колекције Вјаземског биће посвећен посебан рад.

¹⁰ Њихови кратки описи ушли су у два тома штампаног каталога: [Опис 1893, Опис 1902].

¹¹ Његов аутограф се чува у Руској националној библиотеци под сигнатуром По-год. 1105.

Два српска кодекса су се наша међу шест добијених на поклон од архимандрита, а касније и епископа Амфилохија (Сергијевског-Казанцева) (1818–1893) 1880. године [Отчет 1882: 56–58]; а још два су била купљена 1899. године од В. Јагића (један од њих је познато западнобугарско *Добромирово јеванђеље* са српским примесама; Q.п.I.55) [Отчет 1899: 155–158]; такође по два рукописа садрже архиви сарадника библиотеке Афанасија Фјодоровича (1818-1899) и Ивана Афанасјевича (1854–1944) Бичкових, затим колекција Ангелија Николајевича Лбовског (Кожухова, 1898–1955), гатчинског етнографа (Кожухова, 1898–1955), као и збирка Павла Никитича Тиханова (1839–1905), књижевника, археографа и колекционара [Отчет 1914: 38–42]. Фрагменти *Октоиха* из XV века (сл. 8) су били издвојени из повеза грчког рукописа № 621 у време његове рестаурације у Библиотеци.

Сл. 8. Октоих (глас 5–8), одломци. XV век. Извучени из повеза рукописа РНБ, Греч. 621

По један кодекс стигао је у склопу збирке Ивана Берчића (1824–1870), хрватског научника и свештеника [Отчет 1875а: 71], познатог, пре свега, по својој колекцији хрватских глагољичких рукописа и издања, и то *Тржаственик триодни (Панагерик)* из прве четвртине XVII века (с краја прве/почетка друге деценије) ОСРК. F.I.513; затим из колекције предузимача и библиофила Николаја Јаковљевича Колобова (1866–1930) [Отчет 1940: 51–56] – *Служабник архијерејски* из последње четвртине (краја?) XVII века Колоб. 171; збирке Руског археолошког друштва [Отчет 1940: 41–42] – одломак *Изборног јеванђеља (апракос) пуног*, из прве половине XVI века РАО 337; колекције Кирило-Белозерског манастира [Отчет 1940: 37] – *Зборник аскетских дела и похвалних слова на изабране празнике* из треће четвртине XIV века Кир.-Бел. 32/1109; збирке санктпетербуршке Духовне академије [Отчет 1940: 37] – *Четворојеванђеље* из последње трећине XVI века СПбДА. А1/98; као и још један рукопис који је припадао архимандриту, ка-

Сл. 9. Изборни Апостол-Јеванђеље (апракос) пуни, са оштећењима – поп Панарет. РНБ, Ф.п.І.120, л. 6

сније епископу Калушком и Боровском Анатолију (Станкевичу) (1821–1903) – *Изборни Апостол-Јеванђеље (апракос) пуни*. Ово *Јеванђеље* написао је 1424. поп Панарет (ОСРК. Ф.п.І.120; сл. 9). Крајем педесетих и почетком шездесетих година XIX века рукопис је у Иверском манастиру на Светој Гори открио епископ Порфирије (Успенски). Године 1884. он се већ налазио код оца Анатолија, који је у то време био настојник руске цркве у Атини. Овај га је набавио код трговаца или у једној од грчких цркава. По његовој наруџбини у Атини је уместо старог повеза, који је био у лошем стању, израђен други (на унутрашњој страни горње корице налепљена је маркица атинског књиговесца „Μαρινιώτης”). По повратку у Ру-

сију 1886, архимандрит Анатолиј, вероватно је предао рукопис санктпетербуршкој Духовној академији, којој је поклонио и друге рукописне књиге. Одатле је кодекс 1919. године заједно са целом збирком Духовне академије стигао у Јавну библиотеку, али се грешком (пре свега због новог повеза) нашао међу штампаним књигама у основном фонду. Године 1928. био је премештен из књижног фонда у Одељење рукописа и укључен у Основну збирку рукописне књиге.

Неки рукописи набављени су од лица чија имена до данас нису позната.

Тако је крајем прве трећине двадесетог века формирана збирка српских рукописа Руске националне библиотеке, али не као посебан фонд, већ као збирка рукописа обједињених правописом, и у каснијим годинама више није попуњавана. Ови рукописни споменици су током двадесетог века били изучавани са различитих аспеката и научно описивани. Ипак, као и у другој половини XIX века, археографи су највећу пажњу посвећивали рукописима на пергаменту, насталим од XI до XIV века. Резултат тог, без сваке сумње, важног посла пре свега су „Сводни каталози” [СК 1984; СК 2002]. У та два издања налазе се и српски рукописи Руске националне библиотеке из горе

наведених векова. У другој половини XX века било је објављено и неколико радова, који су објашњавали историју, квантитативни и квалитативни састав јужнословенских рукописа Руске националне библиотеке [Гранстрем 1953; Мошин 1958: 408–417; Розов 1958: 105–118; Загребин 1974: 188–199; Иванова 1981], мада ниједан од тих радова није обухватио цео корпус не само јужнословенских, већ ни српских рукописних књига које се налазе у Библиотеци.

Потреба научног описа јужнословенских рукописа из фондова Руске националне библиотеке била је уочена и схваћена одавно. Пре више од двадесет пет година бугарски и руски научници заједно су припремили начин описа рукописа бугарског порекла, али, из разних разлога, пре свега политичких и економских, он је дуго времена држан у фиоци и објављен је тек 2009. године [Христова и др. 2009]. У ово издање аутори су се постарали да укључе све рукописе двојусове бугарске ортографије, а такође и рукописе ресавског правописа настале у бугарским преписивачким центрима. Међутим, у томе нису у потпуности успели. Изван овог издања остале су десетине кодекса или одломака, део који су састављачи, очигледно, сматрали молдавским, а многи нису били укључени из непознатих разлога. Тренутно, заједно са А. А. Туриловим радим на допунама и исправкама овог издања. Овај опис по ко зна који пут потврђује да ослонац на порекло рукописних књига оставља могућност за различита тумачења једног те истог материјала, а да је ортографски принцип поузданији.

Године 2017. Руска национална библиотека је успела да оствари пројекат дигитализације рукописа српског правописа који се налазе у њеним фондовима. Пројекат и његова реализација су резултат иницијативе тадашњег генералног директора Александра Ивановича Вислог, уз подршку Добротворног фонда Генадија и Јелене Тимченко. Дигиталне копије рукописа српске ортографије налазе се на сајту Одељења рукописа Руске националне библиотеке на посебном интернет ресурсу¹² на три језика (сл. 10), са могућношћу претраге рукописа по сигнатури, по називу или по збирци којој припада (сл. 11).

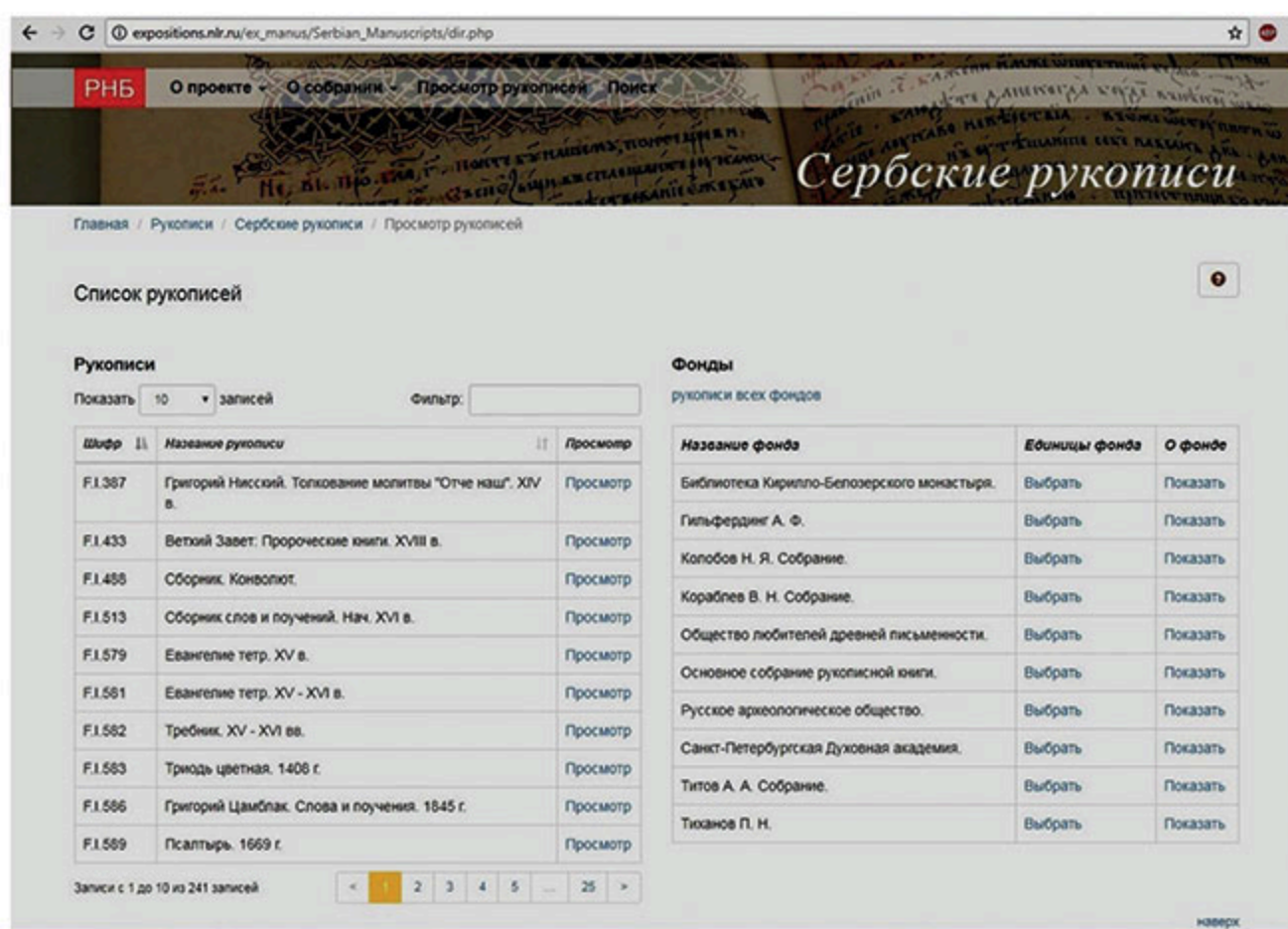
Постављање дигиталних копија на интернет подразумевало је и кратак опис сваког рукописа. Тако је неочекивано започет посао, према већ наведеним принципима, описа јединица које сам одабрала, а који садрже текстове написане српском ортографијом. За потребе интернет ресурса припремљени су кратки описи, који су подразумевали само основне карактеристике сваке дигитализоване јединице. Јасно је да је такав обим информација за једног истраживача недовољан. Зато сам наставила рад на описима са циљем да

---

¹² URL: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/

Сл. 10. Почетна страница верзије на српском језику ресурса „Српски рукописи у Руској националној библиотеци”

Сл. 11. Почетна страница верзије на руском језику ресурса „Српски рукописи у Руској националној библиотеци”

припремим штампано издање са више информација. Научни редактор тог каталога је А. А. Турилов, коме сам веома захвална на исправкама и саветима. Припрема издања ће бити ускоро завршена, а описи рукописа српске ортографије, који се налазе у Руској националној библиотеци, биће доступни истраживачима.

Литература

- Бычков 1885 – [Бычков И. А.] Краткий обзор собрания рукописей, принадлежавшего Преосвященному епископу Порфирию, а ныне хранящегося в Императорской Публичной библиотеке. СПб., 1885 (отд. отт. из: Отчет 1885).
- Гильфердинг 1859 – Гильфердинг А. Ф. Поездка по Герцеговине, Боснии и Старой Сербии. Босния в начале 1858 г. СПб., 1859. (Записки Императорского Русского географического общества, кн. 13).
- Гильфердинг 1972 – Гильфердинг А. Ф. Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији. Сарајево, 1972.
- Гранстрем 1953 – Гранстрем Е. Э. Описание русских и славянских пергаменных рукописей [ГПБ]. Рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские. Л., 1953.
- Загребин 1974 – Загребин В. М. Сербские рукописи из собрания М. П. Погодина // Археографический ежегодник за 1973 год. М., 1974. С. 188–199.
- Загребин 1979 – Загребин В. М. Заупокойные стихиры АЗЪБОУКОВНЕ в сербском Требнике XIII в. // Археографски прилози. Београд, 1979. Књ. 3. С. 65–92.
- Христова и др. 2009 – Христова Б., Загребин В., Енин Г., Шварц Е. Рукописи болгарского происхождения РНБ (Санкт-Петербург) / ред. А. Джурова, В. Загребин, Б. Райков. София, 2009.
- Иванова 1981 – Иванова К. Болгарские, сербские и молдавлахийские кириллические рукописи в собрании Погодина. София, 1981.
- Калайдович, Строев 1825 – Калайдович К. Ф., Строев П. М. Обстоятельное описание славяно-русских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке... графа Ф. А. Толстова. М., 1825.
- Каталог 1988–2014 – Рукописные книги собрания М. П. Погодина: каталог. Вып. 1–5. Л., 1988 – СПб., 2014.
- Левшина 2012 – Левшина Ж. Л. Путешествие А. Ф. Гильфердинга 1868 года и славянские рукописи его «македонской» коллекции: итоги и перспективы изучения // Археографски прилози. Београд, 2012. Бр. 34. С. 77–107.
- Левшина 2016 – Левшина Ж. Л. Врачевальные молитвы «от нежита» у южных и восточных славян (Археографический обзор) // Археографски прилози. 2016. Бр. 38. С. 151–171.
- Левшина 2018 – Левшина Ж. Л. К вопросу о методах работы фальсификаторов XIX века (на примере подложной записи Анны Ярославны на сербском Уставе XIV века) // Славянское и балканское языкознание. М., 2019. (у штампи).
- Лопарев 1892 – Лопарев Хр. Описание рукописей Императорского Общества любителей древней письменности. СПб., 1892. Ч. 1. (Изд. ОЛДП; т. 100).
- Лопарев 1893 – Лопарев Хр. Описание рукописей Императорского Общества любителей древней письменности. СПб., 1893. Ч. 2. (Изд. ОЛДП; т. 105).
- Мошин 1958 – Мошин В. А. К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки // ТОДРЛ. М.; Л., 1958. Т. 15. С. 408–417.

- Описание 1893 – Описание славяно-русских рукописей, находящихся в собрании А. А. Титова. СПб., 1893. Т. I, ч. 1.
- Описание 1901 – Описание славяно-русских рукописей, находящихся в собрании А. А. Титова. СПб., 1901. Т. I, ч. 2.
- Описание 1902 – Описание рукописей князя Павла Петровича Вяземского / [сост. Х. М. Лопарев, Н. В. Тимофеев, Н. П. и А. П. Барсуковы и др.; примеч. П. П. Вяземского]. СПб., 1902. (Изд. ОЛДП; т. 119).
- Отчет 1869 – Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 год. СПб., 1869.
- Отчет 1875 – Отчет Императорской публичной библиотеки за 1873 год. СПб., 1875.
- Отчет 1875а – Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1874 год. СПб., 1875.
- Отчет 1877 – Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1875 год. СПб., 1877.
- Отчет 1882 – Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1880 год. СПб., 1882.
- Отчет 1885 – Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1883 год. СПб., 1885.
- Отчет 1894 – Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1891 год. СПб., 1894.
- Отчет 1898 – Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1895 год. СПб., 1898.
- Отчет 1903 – Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1899 год. СПб., 1903.
- Отчет 1914 – Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1907 год. СПб., 1914.
- Отчет 1940 – Краткий отчет Рукописного отдела за 1914–1938 годы / под ред. Т. К. Ухмыловой и В. Г. Геймана. Л., 1940.
- Порфирий 1877 – Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в 1846 г. Киев, 1877. Ч. 1, отд. 2.
- ПС 1966 – Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР (для «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV века включительно») // Археографический ежегодник за 1965 год. М., 1966. С. 177–272.
- ПС 1986 – Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / сост. А. А. Турилов. М., 1986.
- ПС доп. 1993 – Дополнения к «Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР» (М., 1986) / сост. Н. А. Охотина, А. А. Турилов. М., 1993.
- Розов 1958 – Розов Н. Н. Южнославянские рукописи Государственной Публичной библиотеки // Труды ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Л., 1958. Т. V(8). С. 105–118.
- СК 1984 – Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. М., 1984.
- СК 2002 – Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. Вып. 1 (Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская). М., 2002.
- Сиренов 2008 – Сиренов А. В. О так называемом Молитвеннике Анны Ярославны // Палеография и кодикология: 300 лет после Монфокона: материалы международной научной конференции. Москва, 14–16 мая 2008 г. М., 2008. С. 177–190.

- Турилов 2003 – Турилов А. А. К истории второй (македонской) рукописной коллекции А. Ф. Гильфердинга // Славянский альманах 2002. М., 2003. С. 130–143.
- Турилов 2006 – Турилов А. А. К определению объема творческого наследия учеников Кирилла и Мефодия в составе славянского Требника (Предварительные наблюдения над южнославянской рукописной и старопечатной традицией) // Slavica mediaevalia in memoriam Francisci Venceslai Mareš. Frankfurt am Mein, 2006. (Schriften über Sprachen und Texte; Bd. 8). S. 107–123.

Превела с руског језика Слађана Субашић

Zhanna Leonidovna Levshina, 1972–
National Library of Russia, St. Petersburg
zhanna.leo.lev@gmail.com

MANUSCRIPTS WRITTEN IN SERBIAN ORTHOGRAPHY IN THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL LIBRARY OF RUSSIA

Summary: Russian libraries, museums and archives contain a large number of South Slavic manuscripts. The most common are medieval manuscripts written in Serbian orthography, the entire codices and passages in which Serbian orthographic conventions are used (from Zeta and Hum, Raška and Resava). For many years, the author of this publication has been searching such books in the collections of the National Library of Russia. This paper presents the results of her work until present. Statistics on the total number of manuscripts of Serbian orthography in the Library collections are provided, as well as the ways of their arrival in the Library. In addition, some of their scientific descriptions and presentations in the virtual world are also presented.

Keywords: National Library of Russia, manuscripts, Serbian orthography, collection, description, catalog, internet resource.

Владан В. Тријић, 1973–
Народна библиотека Србије, Београд
vladan.trijic@nb.rs

СВРХА КОДИКОЛОШКЕ АНАЛИЗЕ РУКОПИСА: ПОВОДОМ ДОСАД НЕПРИМЕЋЕНОГ ПРЕПИСА ЈЕДНОГ ДЕЛА ТЕОДОСИЈА ХИЛАНДАРЦА

Сажетак. Приликом израде кодиколошког описа једног српскословенског *Псалтира с последовањем* Аустријске националне библиотеке из XVI или XVII века у њему је уочен до сада незабележени препис Теодосијевог *Заједничког канона Светоме Симеону и Светоме Сави*, 4. гласа. Тим поводом, представља се кодиколошка и садржинска структура наведеног *Псалтира с последовањем* уз начелно испитивање појединих аспеката археографске методологије, посебно улога кодикологије и њене везе са текстологијом.

Кључне речи: археографија, кодикологија, Cod. Slav. 64, псалтир с последовањем, Теодосије Хиландарац, *Заједнички канон Светоме Симеону и Светоме Сави*, 4. гласа.

Српско рукописно наслеђе, географски веома разуђено, и даље није у целини познато нити доступно, о степену његове истражености да и не говоримо. Домаћа медијевистика и славистика уопште, вапе за потпуном археографском обрадом сачуваних српских рукописа што је предуслов даљих истраживања, од квалитета формулисаних тема до свеобухватности резултата. Међу најзначајнијим последицама таквог стања јесте мањкаво познавање оригиналне српске средњовековне књижевности, будући да нису забележени сви сачувани преписи њених дела. С друге стране, већ кодиколошка анализа као први корак у изради археографског описа, може да доведе до сазнања којима се наведени недостатак умањује. Како је тако нешто могуће, када се зна да предмет кодикологије – што је модерни термин који је заменио старију синтагму „археологија књиге” – представљају тек материјалне одлике рукописа?¹

---

¹ Термин „кодикологија” увео је Алфонс Ден 1949. године (А. Dain, *Les manuscrits*, Paris 1949), али конституисање кодикологије као помоћне дисциплине није текло

Савремена археографија се, заједно са осталим основним и помоћним дисциплинама друштвених и хуманистичких наука, налази на својеврсној методолошкој прекретници. То подразумева и преиспитивање улоге кодикологије, односно обима и врсте података који би требало да чине садржину физичког описа једног рукописа. У околностима у којима археограф нема традицијом до краја задати оквир приликом испитивања књиге и састављања њеног описа, неопходно је указати на могућу везу између кодикологије и текстологије, тачније, на значај који кодиколошки поступак може да има за текстолошку анализу. Јер, кодикологија, за разлику од других научних грана које, удружене, творе археографију, а које рукопис третирају као извор (историјске) грађе, узима у обзир свеукупни контекст његовог настанка и трајања.²

Приликом рада у Аустријској националној библиотеци (Österreichische Nationalbibliothek), у славној Читаоници августинаца (Augustinerlesesaal) из XVIII века, која сусрету са старом књигом даје посебну ноту, дошли смо до још једне потврде постојања наведене, добро знане везе. У једном од најбогатијих ћирилских рукописних фондова ван словенских земаља, под сигнатуром Cod. Slav. 64 (стара сигнатура: Suppl. 38) чува се српскословенски *Псалтир с последовањем* из XVI или XVII века. Такву, недовољно одређену датацију предложио је још Александар Иванович Јацимирски, у првом археографском опису ове збирке, на основу палеографских особености, а потврдио ју је и, с великом пажњом израђени, каталог Герхарда Биркфелнера из 1975. године³. Нажалост, водени знаци на хартији овог рукописа

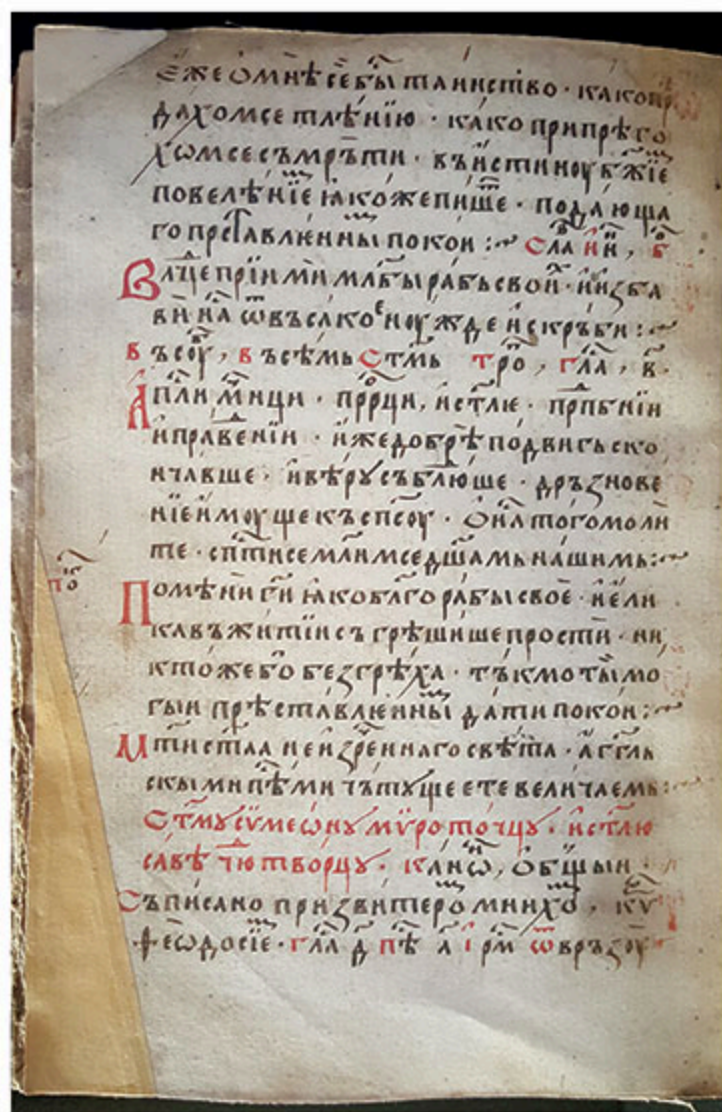
интензивно тако да она ни данас, усуђујемо се да кажемо, нема довршене методолошке поступке, као ни до краја јасне границе предмета проучавања. У западној научној традицији појам „кодикологија” се користи готово као синониман одавно искорењеном појму „археографија”, дакле, има семантичко поље шире од оног које му се даје у нашој средини; уп. Владан Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на *Слова Григорија Паламе* (Дечани 88)”, *Археографски прилози* 33 (2011): 303–304.

² Кодикологији словенске рукописне књиге до сада је најисцрпнију студију посветила Аксинија Джурова, *Въведение в славянската кодикология. Византийският кодекс и рецепцията му сред Славяните* (София: ЦИБАЛ, 1997). Ауторка је указала на то да се кодикологија као помоћна дисциплина ослања на палеографију, филологију и историју књижевности, али и на то да је самобитна будући да рукопис посматра као културни феномен (исто, 7–8).

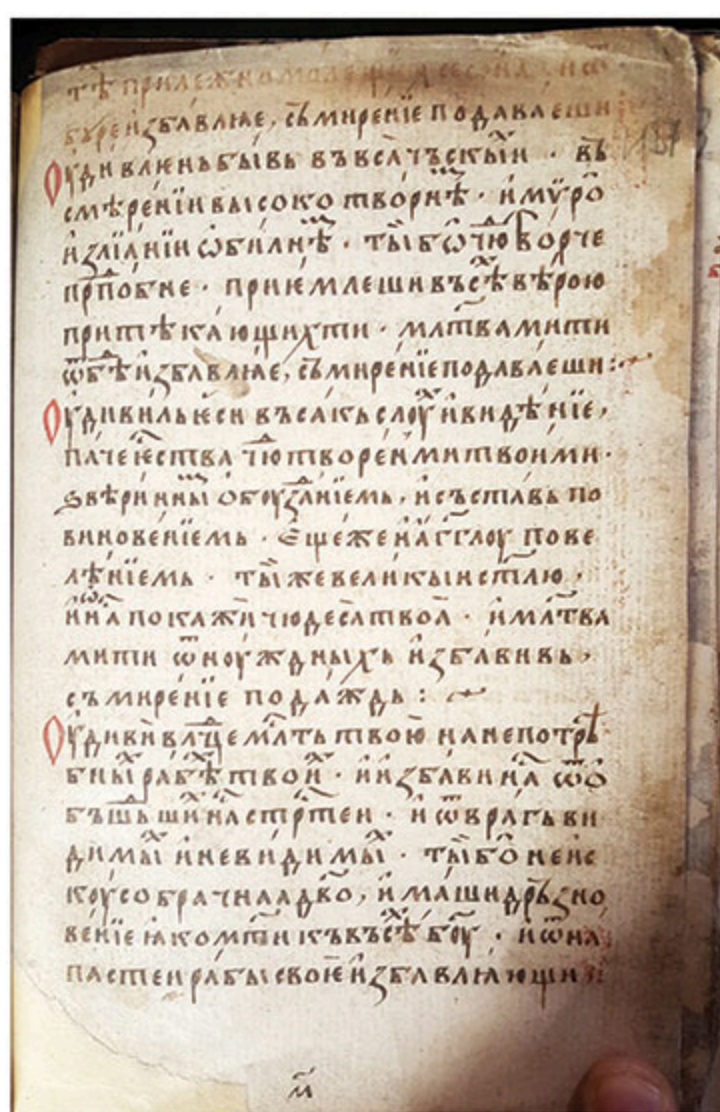
³ Александр Иванович Яцимирский, *Описание южно-славянскихъ и русскихъ рукописей заграничныхъ библиотекъ*, томъ 1 *Вѣна. Берлинъ. Дрезденъ. Лейпцигъ. Мюнхенъ. Прага. Люблина* (Петроградъ: Императорская Академія наукъ, 1921), 54 (бр. 36); Gerhard Birkfellner, *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975), 366–368 (бр. II/177).

до сада нису копирани тако да је датирање прецизнијим филигранолошким методом, за сада, изостало. То, између осталог, значи да потреба за археографским бављењем овим рукописом још увек није исцрпљена. Према Биркфелнеровим сазнањима, хабзбуршка Дворска библиотека је рукопис купила 1857. године од Вука Стефановића Караџића који га је, пак, набавио од неименованог презвитера из околине Котора.

На основу записа се не може сазнати пуно о прошлости књиге. Једини конкретан податак пружа запис на л. 195б који говори о томе да је рукопис био у власништву извесног јеромонаха Мисеја, игумана (сна книга мнѣ ермонака игѣмна мисеа (?); истоветни текст је започет, али не и довршен, на л. 363б). Запис неког завештаоца књиге тече доњом маргином recto и verso страна л. 1–2 и 4–7; међутим, подаци о даваоцу поклона и о његовом примаоцу недостају, јер је запис сачуван делимично због оштећености рукописа, како се испоставило током анализе. Класична духовна санкција коју овај запис садржи, усмерена на то да одврати онога ко би, евентуално, помислио да књигу отуђи, обогаћена је на самом крају афористичном констатацијом: тько

Сл. 1. Беч, Аустријска национална библиотека, Cod. Slav. 64, Псалтир с последовањем, л. 439v

Сл. 2. Беч, Аустријска национална библиотека, Cod. Slav. 64, Псалтир с последовањем, л. 451r

да вѣси брате чуждихъ желеае и своего лїшае се. Осим наведених записа, на белинама се налазе још писарева упутства богослужбеног карактера, те накнадно исписане тзв. „живе” ознаке. Других маргиналних бележака нема. Још је само Франц Миклошич, на почетном листу, оставио кратку, латиничну напомену о садржини.

Књижни блок чине папирни листови максималних димензија 192 × 140 мм. Постојећа фолијација сугерише да рукопис броји 458 листова⁴, али се испоставило да их, у ствари, има 447. Разлика између бројчаног низа и стварног стања јесте последица пропуста начињених приликом фолијирања, када су изостављени бројеви 429 и 440–449, што се испоставило важним и за нашу тему⁵. Уз обе корице се налазе још по два докорична листа додата приликом преповезивања; они нису обухваћени фолијацијом. Савремена и, упркос грешкама, важећа фолијација је нанета графитном оловком; међутим, постоји још једна, старија, извршена мастилом у горњем спољном углу гесто страна садашњих л. 4–10, првобитно означених старословенским бројевима 13–19 (ѣ–ѣі). Неподударност између старије и новије фолијације, на самом почетку кодиколошке анализе, сугерисала је да је поредак листова поремећен или да неки недостају. Провером континуираности текста, уз констатовање оштећености записа, о чему је већ било речи, испоставило се да су тачне обе те претпоставке. Садашњи л. 1 оригинално је био 11. по реду, л. 2 – 12, док је л. 3 данас погрешно уметнут – то је, у ствари, завршни, VIII лист св. 3 (ѣ) чије је право место иза л. 13. Недостаје почетних десет листова првобитног кодекса, а до краја се испоставило да нема ни завршетка, као и да постоји више прекида у средини.

Свестан наведених недостатака, пажљиво сагледавајући читаву збирку, Герхард Биркфелнер је овом оштећеном кодексу атрибуирао фрагмент од укупно 6 листова, набављен 1972. године, који се данас чува у истој збирци, под сигнатуром Cod. Slav. 199.⁶ Биркфелнер је с успехом утврдио оригинална места ових листова у кодексу из којег потичу, и то иза садашњих л. 131, 138, 145, 183 и 189.⁷ Тиме је разрешен макар део непознанице где су завршили и да ли су, уопште, сачувани недостајући делови, која се готово по правилу понавља када је у питању било који српски рукописни кодекс.

⁴ У наведеном опису Јацимирског (Яцимирскій, *Описаніе южно-славянскихъ и русскихъ рукописей заграничныхъ библиотекъ*, 54), наводи се број од 459 листова.

⁵ У овом чланку, ради избегавања потенцијалног довођења у забуну потоњих истраживача и у складу са праксом уобичајеном у таквим случајевима, придржавамо се постојеће фолијације.

⁶ Birkfellner, *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich*, 352–353 (бр. II/170).

⁷ Исто, 367 (нап. 1).

Дакле, већ на почетку обраде, било је јасно не само да је кодекс непотпун, већ и да су начињене грешке приликом његовог потоњег третмана, најпре у колацији а, како се касније испоставило, и у фолијацији. Сагледавање рукописа је додатно сложеним учинило то што је састављен из више кодиколошких целина. На постојање делова различитог порекла указује већ и сам број редова на страници, врста податка који се, обично, занемарује, а у ствари може да буде индикативан јер сведочи о писаревом процесу, о његовом погледу на организацију странице и о односу према предлошку или предлошцима⁸. У овом случају, број редова сугерише да је кодекс компонован из три дела: основни, најобимнији део је исписан у 23 реда по страници (л. 1–189, 228–458), а преостала два, у 20 (л. 190–195), односно у 21 реду (л. 196–227). Постојање три кодиколошке целине потврђују и други елементи – дуктус (писале су их различите руке, из различитих епоха)⁹ и садржина (два мања дела садрже засебне, заокружене текстуалне целине). Све су то чињенице које кодикологу потврђују да пред собом има поступно настајали кодекс. Питање је, међутим, да ли се он без двоумљења може назвати конволутом. Наиме, у случајевима ове врсте увек се поставља питање намере, тј. да ли су такве целине настајале плански, поступно, или је дошло до „вештачког” обједињавања разнородних, обично крупних делова.¹⁰

Књижни блок чини 61 свешчица. Главну кодиколошку целину творе свешчице, старословенским бројчаним ознакама подељене у два низа: 1–15 (ā–ēī; л. 1–108), са почетним ознакама у унутрашњем углу доње маргине првог листа recto и са завршним у спољном углу доње маргине последњег листа verso, односно 1–41 (ā–ūā; л. 109–189, 228–458), где су ознаке на средини доње маргине првог листа recto, односно последњег листа verso. Други део се састоји од једне свешчице која није означена (л. 190–195), док су четири свешчице трећег дела, поновљеним ознакама 1–2, груписане у два пара (ā–ǃ, л. 196–211; такође ā–ǃ, л. 212–227).

Део ознака је уништен приликом обрезивања и преповезивања. Наиме, кодекс је у прошлости био захваћен влагом тако да је хартија постала местимично трошна и искрзана, што је, уз велики број волантних листова

⁸ Студије посвећене писарском поступку код нас се нису развијале, иако су веома потребне, а рукописи пружају обиље трагова које би вредело следити.

⁹ Према Јацимирском (Яцимирскій, *Описаніе южно-славянскихъ и русскихъ рукописей заграничныхъ библиотекъ*, 54), л. 196–227 су с краја XVII или с почетка XVIII века.

¹⁰ Према Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 2. допуњено изд. (Београд: Нолит, 1990), 92, конволут је збирка „механички сабраних посебних рукописа или фрагмената у целину једне књиге. Иако су настајали у средњем веку, конволути су чешће дело колекционара XIX века”.

и висок степен запрљаности, довело до тога да рестаураторско-конзерваторска интервенција временом постане нужна. До захвата је дошло у XIX веку, у бечкој Дворској библиотеци, како се испоставља, без одговарајуће археографске припреме. Том приликом, књижни блок је опсечен – чиме су захваћене и поједине ознаке свешчица – и увезан у нови, полукожни повез.

У погледу садржине књига представља зборник слободног, непостојаног састава за какве се усталио назив „псалтир с последовањем”. На почетку је (вишеструко оштећени) псалтир за којим, уобичајено, следе узорне библијске песме. „Последовање” започиње поретком великог повечерја из часослова, да би се продужило месецословом, односно тропарима и кондацима за циклус непокретних празника.¹¹ Међу њима су и тропари и кондаци посвећени Арсенију Српском, затим, Стефану Дечанском (по два тропара и кондака), Сави Српском и Симеону Мироточивом. Нижу се, затим, тропари и кондаци у оквиру синаксара, тј. за покретни, великопосни (триодски) циклус, те стихови груписани према типу и припадности одређеном богослужбеном циклусу: тројични и богородични за свих осам гласова, па тропари, богородични и кондаци седмични. Следе две накнадно уметнуте кодикошке и текстуалне целине које садрже пасхални канон (II део), односно групу од три службе акатисту – Живоносном гробу, Пресветој Богородици и Св. Јовану Претечи (III део). Основни део рукописа се наставља са једанаест пасхалних јеванђелских зачала, „обогаћених” светилним и стихирама, за којима су васкрсни октоих за осам гласова и три канона Пресветој Богородици (гл. 2, 3. и 5), предвиђена за произношење у суботу на повечерју.

Рукопис се завршава седмичним октоихом (л. 380а–459б), тј. службама које се, свака у различитом гласу, понављају из седмице у седмицу, од понедељка до суботе. И ова целина, као и већина претходно наведених, има прекиде у тексту, а недостаје јој и завршетак.¹² У оквиру таквог, скраћеног осмогласника уобичајеног за псалтире с последовањем, на нешто више од пет листова, фолијираних бројевима 439v–454v (!), исписан је *Заједнички канон Светоме Симеону и Светоме Сави*, 4. гласа, дело Теодосија Хиландарца. Канон свештеној двојници почиње заглављем: $\zeta(\kappa)\tau(\omicron)\mu\chi\ \varsigma\acute{\iota}\mu\epsilon\omega\nu\chi\ \mu\acute{\iota}\rho\omicron$

¹¹ Димитрије Богдановић скуп тропара и кондака непокретног богослужбеног циклуса назива месецословом, а тропаре и кондаке покретног циклуса – синаксаром; уп. Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека СР Србије, 1978). Ти термини су у историји средњовековне књижевности имали променљив семантички опсег, а ми их овде употребљавамо у складу са значењем које им је придао Богдановић.

¹² Сви прекиди у тексту биће забележени у каталошком археографском опису српских рукописа у Бечу који је у припреми.

тотцѣ. и с(вѣ)т(итѣ)лю савѣ чюд[о]творцѣ. канѡн(ѣ), об'щын. съписано при звитером[ѣ] мнн-хом[ѣ], квр(ѣ) феоодосієм[ѣ].¹³

До уочавања овог састава довео нас је покушај утврђивања правилне колације. Наиме, будући да је једна од последица преповезивања књиге немогућност физичког разликовања дволиста и свешчица, структуру књижног блока смо могли да реконструишемо искључиво посредно, упоредним праћењем ознака свешчица и (дис)континуитета у тексту између свака два суседна листа. На тај начин смо, између осталог, констатовали да су, приликом фолијације, изостављени бројеви 440–449, као и то да је л. 451 – последњи лист 40. свешчице завршног низа, са делом 4. и целом 5. песмом канона – повезан наопако тако да његова полеђина данас фигурира као предња страница. Управо на такав, вештачки начин изазван дисконтинуитет у тексту, уз грешке у фолијацији, подстакао нас је на то да повећану пажњу посветимо садржини и да констатујемо постојање химнографског дела Теодосија Хиландарца, које ранији обрађивачи нису уочили.¹⁴

На „скривеност” преписа оригиналног дела српске средњовековне књижевности, колико неочекивано место на којем се налази (унутар скраћеног седмичног октоиха), непосредно је утицао и поремећени поредак ли-

¹³ Он је остао скривен за нашу науку о књижевности која је за основу издања и превода узимала препис у рукопису Хил 87 који је објавио Ђорђе Сп. Радојичић, „Теодосијев Канон општи Симеону Немањи и Сави (гласа 4)”, *Јужнословенски филолог* 21 (1955–1956): 137–150; уп. Ђорђе Трифуновић, „Белешке о делима у Србљаку”, у *О Србљаку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1970), 288; Ђорђе Трифуновић, ур., Димитрије Богдановић, прев. и Сретен Петковић, избор илустр., *Србљак. Службе, канони, акатисти*, књ. 1 (Београд: Српска књижевна задруга, 1970), 449–465. Превод Димитрија Богдановића на савремени језик из *Србљака*, уз додатак богородичних тропара, поновљен је у издању: Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, прир. Биљана Јовановић-Стипчевић (Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 1988), 201–208. Такође, текст канона који је пронашао у једном карејском рукопису, Теодосије Млађи је, у складу са својом уобичајеном праксом, пребацио на рускословенски да би га штампао у оквиру издања *Заједничког канона Светоме Симеону и Светоме Сави на осам гласова*: [Теодосије Хиландарац], *Канѡны на осмъ гласѡвъ...* (Венеција: Штампарија Димитрија Теодосија, 1776), 98–107. Поред рукописа Хил 87, самостални препис канона налази се још у 4 хиландарска кодекса: Хил 126, 356, 432 и 631 (в. Д. Богдановић, *Каталог*, под одговарајућим бројевима), као и у рукопису Пећ 104. Овај канон је, осим тога, послужио и као основа за састављање једног оригиналног параклиса свештеној двојци; о томе уп. Миланка Убипарип и Владан Тријић, „Непознати параклис Светоме Симеону и Светитељу Сави”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 76 (2010): 49–79.

¹⁴ Јацимирски није представио садржину зборника у целини, док Биркфелнер није детаљно обрађивао садржину целина унутар зборника а, свакако, није ни гајио посебан однос према делима старе српске књижевности.

стова услед ad hoc рестаурације и преповезивања рукописа. Све то указује, колико на најчешће тешку прошлост рукописа доспелих до нас, толико и на неретко несрећне интервенције на њима. Ово потоње је нужно спречити одговарајућом археографском припремом за конзервацију која конзерваторима помаже, пре свега, одређивањем тачног поретка листова.

*

На основу овог кратког излагања, може се закључити, најпре, да сваки детаљ током кодиколошког испитивања може да буде сугестиван, сваки елемент важан – наравно, не сам за себе, већ повезан са другим чињеницама, смештен у одговарајући контекст. Пример за то пружа број редова на страници који, у овом случају, потврђује сложену структуру књижног блока коју сугеришу други елементи.

Даље, у свести кодиколога увек мора да постоји претпоставка погрешке до које је могло да дође у било ком периоду често бурне историје рукописних књига: грешили су већ писари, грешили су потоњи власници који су се неретко трудили да књиге поправљају, грешили су и професионални конзерватори који су радили без одговарајуће археографске припреме, а грешке праве и археографи, од фолијације до пропуста у описима. Последично, свака збирка, чак и када је археографски описана, може да крије понеко изненађење.

Све наведено упућује на неговање интегралног археографског приступа као на неопходност, што кристално јасно постаје посебно приликом рада на терену. Без обзира на то да ли се опредељујемо за детаљан, потпуни опис, или за концизан, каталогски, на то да ли је начин рада прилагођен новим технологијама или се прибегава традиционалним средствима, тек, приступ и, последично, опис мора да буде сугестиван, заснован на свеукупном истраживачевом искуству, да истиче специфичности конкретне грађе у ширем контексту који археографу мора бити познат, било које да је научне провенијенције. Ужа специјализација долази до изражаја у наредном кораку – у научном истраживању заснованом на изворима; у том погледу, поступци археографа се методолошки не разликује од поступака осталих истраживача.

Од пажљивости и ширине приступа при материјалном сагледавању може да зависи колико ће нам се књига „открити” и у другим својим аспектима. Јер, први контакт са њом не припада само кодикологу – над њим се надноси читава научна и шира заједница која очекује да на основу увида археографа може да наслути све о ономе што одређена књига има да пружи. Због тога, кодиколошки, као и сваки други део археографског описа, мора да буде плод широког, аналитичног и, у исто време, сугестивног приступа,

критичког у погледу избора чињеница и начина њиховог представљања. Бележење састава оригиналне српске књижевности, при том, остаје у фокусу рада српских археографа.

Литература

- Birkfellner, Gerhard. *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975.
- Богдановић, Димитрије. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека СР Србије, 1978.
- Джурова, Аксинија. *Въведение в славянската кодикология. Византийският кодекс и рецепцията му сред Славяните*. София: ЦИБАЛ, 1997.
- Радојичић, Ђорђе Сп. „Теодосијев Канон општи Симеону Немањи и Сави (гласа 4)”. *Јужнословенски филолог* 21 (1955–1956): 137–150.
- Теодосије. *Службе, канони и Похвала*. Приредила Биљана Јовановић-Стипчевић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 1988.
- [Теодосије Хиландарац]. *Канони на осмъ гласовъ...* Венеција: Штампарија Димитрија Теодосија, 1776.
- Тријић, Владан. „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на *Слова Григорија Паламе* (Дечани 88)”. *Археографски прилози* 33 (2011): 303–320.
- Трифунковић, Ђорђе. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. 2. допуњено изд. Београд: Нолит, 1990.
- Трифунковић, Ђорђе. „Белешке о делима у Србљаку”. У *О Србљаку*, 269–366. Београд: Српска књижевна задруга, 1970.
- Трифунковић, Ђорђе, ур., Димитрије Богдановић, прев. и Сретен Петковић, избор илустр. *Србљак: службе, канони, акатисти*. Књ. 1. Београд: Српска књижевна задруга, 1970.
- Убипарип, Миланка и Владан Тријић. „Непознати параклис Светоме Симеону и Светитељу Сави”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 76 (2010): 49–79.
- Яцимирскій, Александр Иванович. *Описаніе южно-славянскихъ и русскихъ рукописей заграничныхъ библиотекъ*. Томъ. 1 Вѣна. Берлинъ. Дрезденъ. Лейпцигъ. Мюнхенъ. Прага. Люблина. Петроградъ: Императорская Академія наукъ, 1921.

Vladan V. Trijić, 1973–
National Library of Serbia, Belgrade

THE PURPOSE OF THE CODICOLOGICAL ANALYSIS OF A
MANUSCRIPT:
ON THE PREVIOUSLY UNDISCOVERED COPY OF A WORK OF
TEODOSIJE HILANDARAC

Summary: During codicological description of a Serbian Psalter with Appendices from the 16th or the 17th century in the Austrian National Library, there was noticed an unregistered copy of Theodosije's *Common Canon to Ss. Simeon and Sava*, Tone 4. In this regard, the codicological and content structure of this Psalter with Appendices is presented, with a general examination of certain aspects of the archeographic methodology, especially the role of codicology and its relation to textology.

Keywords: archeography, codicology, Cod. Slav. 64, Psalter with Appendices, Teodosije Hilandarac, *Common Canon to Ss. Simeon and Sava*, Tone 4.

Миланка Убипарип, 1973–
Народна библиотека Србије, Београд
milanka.ubiparip@nb.rs

КАКО ТРЕБА ОПИСИВАТИ САДРЖИНУ СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ОСМОГЛАСНИКА

„...за археографа нема важних и неважних рукописа ... научна
обазривост захтева подједнак прилаз свакоме рукопису”

Димитрије Богдановић

Сажетак: Дугу традицију преписивања и штампања српскословенског осмогласника и данас потврђује више од стотину сачуваних кодекса и фрагмената овог зборника. У раду се скреће пажња на неке резултате досадашњих испитивања овог наслеђа, првенствено композиције ове важне богослужбене књиге, али и драгоцен текстолошка запажања. Приказују се основне карактеристике старијих српскословенских преписа осмогласника, нарочито оних који су настали до средине XIV века (НБКМ 989, Сиринићки октоих, ГИМ Уваров 521). Нека запажања у раду пружиће нове смернице будућим археографским испитивањима садржине српског осмогласника. Наиме, млађи преписи овог драгоценог литургијског зборника показују да је неопходно не само детаљније посматрати композицију појединих типова осмогласника него и састав појединих садржинских целина.

Кључне речи: осмогласник, октоих, седмичне памети октоиха, Евергетидски типик, Јерусалимски типик, богослужбена пракса, вечерње, јутрење, стихира, српске земље, XIV век.

Осмогласник или октоих представља зборник литургијског песништва које се у богослужбеној пракси свакодневно примењује у дужем периоду црквене године – од понедељка Недеље свих светих (од другог понедељка по Духовима) до суботе Недеље месопусне (до почетка прве припремне недеље Великог поста).¹ Како је период појања из осмогласника одређен

---

¹ О детаљнијој употреби песништва октоиха у: Лазар Мирковић, *Православна литургијика или наука о богослужењу православне источне цркве* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1918), 155.

према најважнијем хришћанском празнику, Васкрсу, који је означен као „покретни празник”, онда и за песништво ове књиге важи да у годишњем литургијском циклусу представља променљиви део богослужења.² Песнички репертоар октоиха, другачији за сваки дан у седмици, „укршта” се са поезијом сабраном у минејима. За разлику од осмогласника, чији је главни принцип окупљања текстова у мање целине у вези са главном одликом његовог песништва, мелодијским обрасцем (гласом), минеји представљају зборнике црквених песама, које су намењене штовању памети за тачно одређени дан у месечном богослужбеном циклусу, те је датум произношења минејске поезије непромењен. Тако структуру дневног богослужбеног круга одликује тачно утврђен поредак песама (стихира, тропара, кондака, канона) из различитих појачних зборника, изабраних молитвословља, као и читања из других богослужбених књига, чији је избор, а нарочито редослед произношења, тачно одређен црквеним уставом (типиком).³

Будући да је намењен свакодневном богослужењу у дужем периоду календарске године, осмогласник представља најобимнији зборник црквеног песништва у православној литургијској пракси. И поред богатог песништва које га твори, његова структура је пажљиво осмишљена и добро организована доследним поштовањем, у више нивоа, тек једног принципа – правила цикличности. Како се песме осмогласника произносе (поју) у једном од осам гласова, онда је управо одређени мелодијски образац или напев, први критеријум у обликовању структуре садржине. Зато су засебне, главне целине књиге, издвојене песме истога гласа. За сваки од осам гласова сабрано је песништво за све дане у седмици, што значи да је у оквиру истога гласа примењено правило здруживања химнографије седмичног богослужбеног циклуса. Доследном применом трећег, последњег принципа окупљања текстова сабрана је поезија осмогласника за све делове дневног богослужбеног поретка.

Дуговека традиција осмогласника обележена је присуством посебног штовања памети (помена) за сваки дан у седмици, са по две главне теме прослављања, чији се врхунац остварује на јутарњем богослужењу појањем тропара из двају канона – у понедељак су то канони покајни и анђелима (*бесплтим* силама), у уторак покајни различитог текста у односу на канон за понедељак, као и Јовану Крститељу, у среду Богородици и Крсту, у четвртак апостолима и Светоме Николи, у петак нови канони Богородици и Крсту и у суботу пророцима, мученицима и упокојенима.⁴ Окупљањем песништва

² Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 2. допуњено изд. (Београд: Нолит, 1990), 221.

³ Исто, 221.

⁴ Олга А. Крашениникова, „К истории формирования седмичных памятей октоиха”, *Богословские труды* бр. 32 (1996): 260–268.

за дневни литургијски циклус свих седам богослужбених дана, како је настао трећи концентрични круг у структури осмогласника, у низу су сложене стихире и тропари за мало вечерње, велико вечерње, бдење и песништво јутрења истога гласа, за један седмични дан. Овако окупљено и распоређено песништво чини садржину изузетно обимне књиге која је из практичних разлога, најчешће организована у два засебна кодекса – песништво са мелодијским обрасцима од првог до четвртог гласа које чини садржину првогласника, док оно од петог до осмог гласа твори садржину петогласника.⁵

У састав словенског осмогласника највећим делом ушли су химнографски састави византијске књижевне традиције.⁶ Жанровски разноврсни и бројни, различитог обима, на различите начине уграђени у композицију садржине осмогласника, ови текстови трају више од једног миленијума и углавном се подударају са данашњом химнографијом ове литургијске књиге. Истовремено, они сведоче и о дугој историји обликовања садржине изворног зборника – византијски осмогласник је коначно формиран након неколико стотина година, додавањем нових химнографских дела постојећем песничком корпусу – у једну текстуалну целину мозаичне природе сабрано је песништво источног пустињачког монаштва заједно са константинопољском химнографијом великих манастира. Ово песништво је у одређеном обиму преведено за потребе словенског богослужења, да би убрзо уследило својеврсно „допуњавање” изворном словенском химнографијом.⁷

Након што је коначно уобличено, песништво словенског осмогласника, састављено како од изворних грчких текстова тако и превода, али и оригиналних словенских творевина, остало је углавном непромењено. Отуда садржину осмогласника одликује одређена традиционалност. Истовремено, различитим распоредом појединих песничких састава, изостављањем или додавањем неких група стихира, а нарочито канона у служби за седмичне дане, дошло је до појаве разноликости у композицији садржине октои-

---

⁵ О значају проучавања октоиха у: Димитрије Богдановић, „Стара српска библиотека”, *Летопис Матице српске* књ. 408, св. 6 (1971): 599.

⁶ Татјана Суботин-Голубовић, „Октоих – узор и инспирација за средњовековне српске химнографе”, *Музикологија* бр. 11 (2011): 53.

⁷ Ольга А. Крашенинникова, „Ранневизантијске и славјанске источнике по историји формирања славјанског октоиха IX – X веков”, у *Древнеславјанский октоих св. Климента архиепископа Охридског по древнерусским и јужнославјанским спискам XIII – XV веков* (Москва: Языки славянских культур, 2006), 290–382; Марија Ђовчева, „Древнеславјанский Октоих: реконструкција его состава и структуры”, у *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit: Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7. - 10. Juni 2005*, ур. Hans Rothe и Dagmar Christians (Paderborn: Schöningh, 2007), 50–73.

ха.⁸ Ова разноврсност препознаје се нарочито у структури и саставу мањих песничких целина намењених одређеном циклусу дневног богослужбеног круга. Тако, на пример, немају сви осмогласници истога типа једнак састав вечерње, будући да поједине групе стихира могу и да изостану, или се тропарима у оквиру исте групе стихира разликује основни мотив. Среће се и неуједначен број канона на јутрењу. Ова појава наводи на закључак да данас познати кодекси осмогласника осликавају одређени тренутак у литургијском животу заједнице и сведоче о специфичностима богослужбене праксе у једном периоду њенога развоја, на одређеном простору православног словенског света. Ова посебна актуалност осмогласника утицала је на обликовање различитих структура његове садржине. Стога је разноликост у композицији садржине ове богослужбене књиге издвојена као главни критеријум према којем се у науци препознаје неколико њених основних типова.⁹

Узме ли се у обзир структура и садржина вечерњег богослужења, по вечерја и јутрења, а нарочито број канона на јутрењу, посебно за седмичне дане, а посебно за недељу, онда осмогласнике можемо сврстати у две основне скупине – зборнике скраћеног и пуног састава. У засебну групу издвојени су „изборни” осмогласници у којем су песнички састави груписани према жанру (на пример стихире, седилне), а у оквиру сваке врсте према одговарајућем гласу, чија је садржина најчешће препозната као архаична. Осмогласници пуног састава или параклитици јесу зборници који имају по два канона на јутрењу за сваки седмични дан и три канона у недељу, за свих осам гласова. Скраћени осмогласник јавља се у писаној традицији као васкрсни, са службама само за недељу за сваки глас, или као седмични¹⁰, тј. зборник са службама за сваки седмични дан чије песништво има другачији глас (најчешће се изоставља седми глас). У нашем писаном наслеђу ова два типа изборног октоиха могу се наћи заједно у једном кодексу, а неретко и у последовањима псалтира.¹¹ Нагласићемо да се овакво разврставање ослања не само на жанровске особености песништва, него и на састав јутрења и обим песничких састава, и то у односу на параклитик као најпотпунији зборник поезије осмогласника.

---

⁸ Н. Б. Шеламанова, „Славяно-русский октоих (ненотированный) XII–XIV вв.”, у *Методические рекомендации по описанию славяно-русских укописей для Сводного каталога рукописей хранящихся в СССР*, вып. 2, ч. 2 (Москва: Ин-т истории СССР, 1976), 340–388, 358.

⁹ Исто, 369–372.

¹⁰ У руској археографској пракси за ову врсту изборног октоиха чешће се користи термин „шестоднев”.

¹¹ Има последовања само са једним изборним октоихом, или седмичним или васкрсним. Писана традиција бележи и присуство обе врсте изборног октоиха у једном последовању.

Очекивано, ова традиционална систематизација примењена је и у сагледавању рукописног и штампаног наслеђа српскословенског осмогласника.¹² Како садржина већег броја сачуваних кодекса има препознатљиву, стабилну композицију, саобразну словенској традицији осмогласника, а у саставу појединих садржинских целина присутан је висок степен сличности, стиче се утисак да се систематизација српскословенског осмогласника може спровести без већих потешкоћа.¹³ Прва детаљнија испитивања нашег осмогласника спроведена су за потребе израде детаљних археографских описа појединих збирки рукописа. Заслугом Владимира Мошина,¹⁴ Димитрија Богдановића¹⁵, а понајвише Љубице Штавланин-Ђорђевић¹⁶ постављене су добре основе следећој генерацији археографа у виду подстицаја за израду целовитог прегледа химнографског наслеђа српскословенског осмогласника.

Први потпуни археографски описи садржаја српскословенског осмогласника пратили су очекиване критеријуме уређења садржине, прво врсту мелодијског обрасца која је здруживала више служби у исту групу, а затим број, порекло и састав канона на јутрењу, за сваки седмични дан. Састав и структура песништва намењеног појединим деловима дневног богослужбеног циклуса нису посебно посматрани, те тако у описима нема запажања о присуству или одсуству малог вечерња у служби за седмичне дане. Такође, у поменутиим археографским описима ретке су напомене о врстама и броју стихира за сваки део дневног богослужбеног круга, без обзира на то којем су седмичном дану намењене.

Да је неопходно детаљније посматрати садржину српскословенских осмогласника, опомињу ране студије, још из друге половине XIX века, уобличене након испитивања текста неких јужнословенских химнографских

¹² Богдановић, „Стара српска библиотека”, 599–600.

¹³ У најпотпунијем до данас сачињеном попису српскословенског наслеђа октоиха укупно 114 јединица (рукописи од XIII до XIV века) груписано је девет група. Види: Димитрије Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1982), 71–77.

¹⁴ Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 1. dio *Opis rukopisa* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1955); Владимир Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске, Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани* (Београд: Српска књижевна задруга, 1971).

¹⁵ Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије, 1978).

¹⁶ Љубица Штавланин-Ђорђевић, Мирослава Гроздановић-Пајић и Луција Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, књ. 1 (Београд: Народна библиотека Србије, 1986).

зборника, које су потврдиле релативно стабилан састав песништва ове литургијске књиге, без обзира на време настанка испитиваног кодекса, али и значајна неслагања у распореду химнографског материјала у оквиру већих песничких циклуса.¹⁷ Драгоцен подстицај потреби целовитијег сагледавања састава и структуре српскословенског осмогласника пружила су, затим, бројна испитивања изворног, словенског песништва присутног у поменутиим зборницима, предузета у последњих неколико деценија XX века.¹⁸ Детаљна текстолошка испитивања, првенствено канона на јутрењу седмичних дана и канона Тројици у недељу, била су усмерена на „потрагу” за изворним песничким стваралаштвом међу Јужним Словенима и обележена настојањем да се препознају и његови састављачи те одлике њихове поетике. У овим испитивањима важно место међу изворима имали су и неки српскословенски кодекси. Тако је богата традиција испитивања словенског химнографског наслеђа осмогласника означила истовремено и оквире широког поља сложених испитивања овог песништва сачуваног у српскословенском језичком изразу.

Фокус нових, измењених археографских испитивања овог богатог зборника литургијског песништва неопходно је прво усмерити на најстарије нама познате српскословенске октоихе, сачуване не само у форми целовитог кодекса него је потребно узети у обзир и све његове фрагменте.¹⁹ Судећи према резултатима досадашњих испитивања, рукописно наслеђе јесте скромног обима, али је истовремено драгоцен ризница из које се будућа испитивања могу развити у неколико праваца. Прва по реду јесу испитивања главних особина текста, као што су присуство или одсуство очекиваних заокружених текстуалних целина, а затим испитивање композиције и састава обимнијих садржинских делова у појединим типовима осмогласника. Све сачуване преписе настале до средине XIV века неопходно је сагледати у

---

¹⁷ Архимандрит Амфилохиј, *О самодревнейшем октоихѣ югославянскаго юсоваго писма вѣка, найденомъ въ 1868. г. А. Ф. Гильфердингомъ въ Струмницѣ* (Москва: тип. А. В. Кудрявцевой, 1874); Vatroslav Jagić, „Bugarsko-slovenski oktoih kolekcije nekoč Mihanovićeve sada akademičke u Zagrebu”, *Starine* 10 (1878): 127–156.

¹⁸ Анатолий А. Турилов, „Климент Охридский и древнейший этап славянской гимнографии”, у *San Clemente di Ocrida: Allievo e maestro: Nell'undicesimo centenario del beato transito (916/2016)* ур. Krassimir Stantchev и Maurizia Calusio (Milano: Biblioteca Ambrosiana; Roma: Bulzoni editore, 2017), 123–144.

¹⁹ Општи преглед најстаријег српскословенског осмогласника може у извесној мери бити недоречен будући да у испитивања није могуће укључити зборнике с песништвом осмогласника из времена испитивања наших најстаријих сачуваних јеванђеља и апостола. Они до нас нису стигли чак ни у фрагментима. Стога је неопходно испитивањима обухватити све осмогласнике до средине XIV века.

две равни – посматрати композицију садржине сваког преписа посебно и нагласити њене особености, а затим их сагледати у међусобном односу када је неопходно прво утврдити и представити елементе који их повезују.

Овом приликом назначићемо само оквире будућих испитивања и истаћи неке особине текста осмогласника које би било потребно пратити у новом, измењеном археографском сагледавању овог богатог зборника литургијског песништва. До данас је познато само неколико српских осмогласника који потичу из XIII века. Будући да су сви они сачувани фрагментарно, целовито сагледавање овог типа богослужбеног зборника српскословенске редакције било је веома отежано. Нарочито се скромно приступало испитивању његове садржине. Није посебно посматрана ни структура појединих текстуалних целина састављених за литургијску примену у одређеним етапама дневног богослужбеног круга, као што су мало или велико вечерње, као ни обим и састав појединих канона на јутрењу.

Наш преглед започећемо освртом на композицију и садржину рукописног октоиха из збирке Народне библиотеке „Св. Ћирило и Методије” у Софији, број 989.²⁰ Одредивши време исписивања на основу палеографско-ортографске анализе, Љ. Штавланин Ђорђевић га прикључује рукописима из последње четвртине XIII века.²¹ *Софијски октоих*, како је назван према садашњем месту чувања, има по један канон за седмичне дане и два канона за недељу, са посебним каноном на агрипнији. Службе за седмичне дане немају мало вечерње. Занимљиво је, међутим, да је сваки канон за дане у седмици састављен избором тропара из двају канона који се у осмогласнику типа параклитика исписују цели²². Састављач овакве композиције канона, што не мора бити и писар овога рукописа, применио је поступак компоновања и тако добио нову литургијску и текстуалну целину. Поступак одабира стихира и њихово здруживање у нову целину примењен је и у обликовању композиције вечерње седмичних дана (чак киноварним словима најављује стихиру коју прикључује претходним двема).

---

²⁰ За потребе овог рада посматрали смо само особености садржине трију српскословенских осмогласника. Овај се кратак попис несумњиво може проширити, што превазилази потребе ових испитивања. Незобилазни преписи за ова испитивања налазе се у најпотпунијем попису словенских октоиха у: *Мария Йовчева, Солунският Октоих в контекста на южнославнските Октоиси до XIV в.* (София: Кирило-методијевски научен център, 2004).

²¹ Љубица Штавланин-Ђорђевић, „О помену српског краља у рукописном октоиху из 80-их година XIII века”, *Археографски прилози* 12 (1990): 73–91.

²² За седмичне дане распоред је следећи: понедељак – канон покајни и *бесплтим* силама, уторак – канон покајни и Јовану Крститељу, среда – канон Богородици и канон Крсту, четвртак – канон апостолима и Николи Мирликијском, петак – канон Богородици и канон Крсту.

Како је закључила Љ. Штавланин Ђорђевић, нарочита појава, јединствена у нашој традицији осмогласника јесте помен краља у одређеним богородичним тропарима овог зборника. Химнограф се моли Богородици за заступништво и помоћ краљу (мисли се на краља Милутина) у борби против непријатеља. Не нарушивши очекивани књижевни израз, користећи устаљене стилске фигуре и мотиве, стварни догађаји, збивања у одређеном историјском тренутку ушли су у богослужбени текст и литургијску праксу.²³

Истоветну композицију имају како службе за седмичне дане тако и оне недељне *Сиринићког октоиха*, писаног почетком шесте деценије XIV века.²⁴ Рукопис се данас налази у Библиотеци Универзитета Харвард, а некад је припадао фонду Народне библиотеке у Београду. Нестао је у евакуацији дела фонда за време Првог светског рата. Компоновањем су састављене групе стихира за вечерње, као и канони, који, осим тропара из двају очекиваних преведених седмичних канона, имају и тропаре Климента Охридског, дакле изворног словенског богослужбеног песништва. Иако настао неколико десетина година након владавине краља Милутина, *Сиринићки октоих* могао је имати за предложак управо неки зборник који је по времену свога настанка близак *Софијском октоиху*.

Истраживачи су у садржини, а нарочито у композицији ових двају зборника препознали елементе старијег типика који је до увођења Јерусалимског устава уређивао богослужбену праксу у српској цркви. Такође, у овим кодексима јасно се назире и тенденције јерусалимске праксе. Можда најбољи пример за овакву појаву јесте *Милутинов октоих*, настао крајем XIII и почетком XIV века. Рукопис је вероватно био преписан за Манастир Светих архангела у Јерусалиму по жељи свога ктитора, краља Милутина (данас се чува у Москви, колекција Уварова 521, Државни историјски музеј). Према истраживањима Марије Јовчеве, управо овај октоих осликава етапу у развоју октоиха коју одликује напуштање архаичнијег типа овог зборника, преобликовањем и допуном садржине, нарочито служби за свакодневно богослужење. Основним показатељем оријентације ка Евергетидском уставу, могао би се сматрати поступак компилације.²⁵

²³ Исто, 78–79.

²⁴ Миланка Убипарип, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 79 (2013): 103–128.

²⁵ Марија Јовчева, „Милутиновият октоих (Уваров 521, ГИМ) като свидетел за славянската богослужбена книжнина от средищата в светите земи”, у *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, ур. Драгиша Бојовић (Ниш: Центар за црквене студије; Косовска Митровица: Филозофски факултет; [Бањска]: Манастир Бањска, 2007), 359–376.

Увођење Јерусалимског типика у српску богослужбену праксу донео је и извесне новине у композицији текста осмогласника. Речит пример редакторско-преводиачког рада у изради новог лика српског осмогласника може бити фрагмент број 718 из рукописне збирке Народне библиотеке Србије. Осам листова овог фрагмента било је довољно да се утврди како су службе за седмичне дане и у овом рукопису без малог вечерња, али са по два канона на јутрењу, док су, очекивано, потпуне службе за недељу. Њему можемо придружити и рукопис Архива Бугарске академије наука број 33, који има истоветну композицију.²⁶ У оба рукописа препознају се трагови преписивачко-преводиачког рада у виду исправки на белинама листова или изнад редова.

Истоветну композицију садржине, као и састав појединих делова дневног богослужбеног круга, имају српскословенски штампани *Октоих првогласник* Црнојевића, као и *Петогласник* Божидара Вуковића. Вечерња за свих шест седмичних дана имају по три групе стихира, „на Господи вазвах”, „ине” и стихире „на стиховне”, где свака од њих има свој главни мотив.

Радећи на археографском опису рукописа из збирке Народне библиотеке Србије, пажњу нам је привукао кодекс број 671, именован као *Октоих седмични и васкрсни*.²⁷ Сачинивши само делимично поређење садржине седмичног октоиха са кодексима из истог времена и, наравно, исте садржине приметили смо извесна одступања. Међутим, саставом појединих целина дневног богослужбеног дана није изненадио кодекс број 671, него рукопис број 8 из збирке Јернеја Копитара у Љубљани, који такође припада групи седмичних и васкрсних осмогласника.

У рукопису Копитареве збирке прве две групе стихира за вечерње богослужење седмичних дана својом садржином прате утврђен редослед главних тема седмичног циклуса и то за три дана – на вечерњи за уторак оне су посвећене покајању и Светом Јовану Претечи, за среду Крсту и Богородици и за четвртак апостолима и Светоме Николи. У служби понедељка, петка и суботе њихова садржина је подударна песништву у *Октоиху 671* НБС – то су стихире посвећене Христу и Богородици, како је иначе код већине српских седмичних осмогласника, прве испеване у непосредном обраћању покајним тоном, док су друге увек са анафором „Радуј се”.

Састав стихира на вечерњи седмичног осмогласника Копитареве збирке утврдили смо, ипак није јединствен у српскословенској писаној традицији. Исту садржину вечерње имају и зборници из XV века (УБ Рс 23-1,

²⁶ Христо Кодов, *Опис на славјанските рѣкописи в библиотеката на Българската академия на науките* (София: Издателство на Българската академия на науките, 1969), 57–58.

²⁷ Миланка Убипарип, „Химнографски састави велике вечерње у српскословенским седмичним осмогласницима XVI века, *Археографски прилози* 38 (2016): 127–150.

УБ Рс 22). Тако је преглед једног дела српског наслеђа васкрсног и седмичног осмогласника показао висок степен уједначености садржине зборника у целини. Подударност је остварена нарочито у службама за недељу, чија се садржина усталила веома рано, већ у византијској традицији, те је већ уобличена ушла у главне типове преведеног осмогласника.

У посебним типовима осмогласника, који су уобличени касније, прилагођавањем потпуног осмогласника одређеним богослужбеним потребама, седмичне службе готово доследно су састављене само за вечерњу и јутрење. Како смо назначили, химнографија вечерње је сабрана најчешће у три групе стихира. Међутим, наше писано наслеђе познаје и седмичне осмогласнике са једном групом стихира мање – у тим случајевима увек недостају „ине” стихире. Показало се да ова група стихира привлачи пажњу и својим саставом. У српскословенској традицији најчешће су посвећене Богородици, мада има и оних које прате познату схему штовања седмичних памети. Главним мотивом, њима су готово увек сродни други по редоследу канони на јутрењу седмичних дана.

Како су поједини елементи у садржини и саставу песништва осмогласника уочени у нешто млађим преписима овог типа зборника, а у непосредној су текстуалној вези са старијим сачуваним рукописима, представницима чак различитог типа октоиха, јасно је да нашу пажњу убудуће заслужују не само старији преписи ових литургијских књига него и они млађи који садрже архаичну редакцију текстова. Упознавањем природе ових веза отворило би се широко поље испитивања рецепције византијске и њој придодате словенске химнографије осмогласника на српском терену као и њихов утицај на развој изворне наше литературе, посебно жанровски разноврсних химнографских састава.

Нема сумње, текст сваког богослужбеног зборника литургијског песништва био је одраз одређене литургијске праксе, у одређеном временском периоду. Он непосредно сведочи о духовним потребама заједнице, те се о њему увек мора говорити са свешћу о његовој актуелности. Ова особина октоиха нарочито је подстицајна за даља испитивања ако се пред археографом налазе кодекси који припадају истој текстуалној грани, а исписани су у временском распону од неколико деценија. Онда се подједнака пажња мора усмерити на идентификацију места исписивања рукописа, као и на трагање за редактором и писаром књиге, не сметнувши с ума да често послове избора текстова – предложака и чин преписивања обликовањем нове садржинске целине може бити иста личност.

Резиме: Већ први резултати испитивања рукописног наслеђа српскословенског осмогласника, наговестили су да више од стотину сачуваних кодекса и фрагмената овог типа зборника скрива богату ризницу не само пре-

водног, византијског химнографског наслеђа, него и изворног словенског песништва. Испитивања композиције, као и садржаја појединих заокружених текстуалних целина намењених одређеним дневним литургијским циклусима назначили су главни оквир многоструких археографских испитивања. Посебна пажња убудуће треба да се усмери на испитивање састава дневног богослужбеног циклуса. У потпуне археографске описе неопходно је убудуће унети запажања о присуству малог и великог вечерња у служби дана, као и напомене о врсти и броју стихира за поменуте циклусе. Одређене особености у садржини као могући елементи повезивања више кодекса, на пример, појава или одсуство исте групе стихира на вечерњи седмичног дана, али са различитим главним мотивом, није само одлика споменика који су хронолошки блиски или потичу од заједничког прототекста. Овакве стихире могу се срести у преписима који припадају истој групи осмогласника, без обзира на време настанка књига. Овако посматран српскословенски осмогласник може пружити драгоцене податке о аутентичном, српском песничком „упливу” у богослужбену књигу, као и указати на судбину ћирилометодијевског песништва октоиха на српским просторима. Измењеним испитивањима нашег осмогласника у значајној мери се може допринети откривању нових извора за проучавање историје богослужења у српској цркви до увођења Јерусалимског устава, као и пружити драгоцене податке за шира културноисторијска посматрања.

Литература

- Амфилохиј, архимандрит. *О самодревнейшем октоихѣ югославянскаго юсоваго писма вѣка, найденоемъ въ 1868. г. А. Ф. Гильфердингомъ въ Струмницѣ*. Москва: тип. А. В. Кудрявцевой, 1874.
- Богдановић, Димитрије. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1982.
- Богдановић, Димитрије. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије, 1978.
- Богдановић, Димитрије. „Стара српска библиотека”. *Летопис Матице српске* књ. 408, св. 5 и 6 (1971): 405–431 и 589–620.
- Jagić, Vatroslav. „Bugarsko-slovenski oktoih kolekcije nekoč Mihanovićeve sada akademičke u Zagrebu”. *Starine* 10 (1878): 127–156.
- Йовчева, Мария. „Древнеславянский Октоих: реконструкция его состава и структуры”. У *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit: Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7. - 10. Juni 2005*. Уредили Hans Rothe и Dagmar Christians, 50–73. Paderborn: Schöningh, 2007.

- Йовчева, Мария. „Милутиновият октоих (Уваров 521, ГИМ) като свидетел за славянската богослужевна книжнина от средищата в светите земи”. У *Манастир Бањска и доба краља Милутина*. Уредник Драгиша Бојовић, 359–376. Ниш: Центар за црквене студије; Косовска Митровица: Филозофски факултет; [Бањска]: Манастир Бањска, 2007.
- Йовчева, Мария. *Солунският Октоих в контекста на јужнославнските Октоиси до XIV в.* София: Кирило-методиевски научен център, 2004.
- Кодов, Христо. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1969.
- Крашениникова, Ольга А. *Древнеславянский октоих св. Климента архиепископа Охридского по древнерусским и южнославянским спискам XIII – XV веков*. Москва: Языки славянских культур, 2006.
- Крашениникова, Ольга А. „К истории формирования седмичных памятней октоиха”. *Богословские труды* бр. 32 (1996): 260–268.
- Крашениникова, Ольга А. „Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX – X веков”. У *Древнеславянский октоих св. Климента архиепископа Охридского по древнерусским и южнославянским спискам XIII – XV веков*, 290–382. Москва: Языки славянских культур, 2006.
- Мирковић, Лазар. *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1918.
- Mošin, Vladimir. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. 1. dio *Opis rukopisa*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1955.
- Мошин, Владимир. *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске, Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*. Београд: Српска књижевна задруга, 1971.
- Суботин-Голубовић, Татјана. „Октоих – узор и инспирација за средњовековне српске химнографе”. *Музикологија* бр. 11 (2011): 53–61.
- Трифуновић, Ђорђе. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. 2., допуњено изд. Београд: Нолит, 1990.
- Турилов, Анатолий А. „Климент Охридский и древнейший этап славянской гимнографии”. У *San Clemente di Ocrida: Allievo e maestro: Nell'undicesimo centenario del beato transito (916/2016)*. Уредници Krassimir Stantchev и Maurizia Calusio, 123–144. Milano: Biblioteca Ambrosiana; Roma: Bulzoni editore, 2017.
- Убипарип, Миланка. „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* књ. 79 (2013): 103–128.
- Убипарип, Миланка. „Химнографски састави велике вечерње у српскословенским седмичним осмогласницима XVI века. *Археографски прилози* 38 (2016): 127–150.
- Шеламанова, Н. Б. „Славяно-русский октоих (ненотированный) XII–XIV вв”. У *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводно-*

го каталога рукописей храняющихся в СССР. Вып. 2, ч. 2, 340–388. Москва: Ин-т истории СССР, 1976.

Штавланин-Ђорђевић, Љубица, Мирослава Гроздановић-Пајић и Луција Цернић. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. Књ. 1. Београд: Народна библиотека Србије, 1986.

Штавланин-Ђорђевић, Љубица. „О помену српског краља у рукописном октоиху из 80-их година XIII века”. *Археографски прилози* 12 (1990): 73–91.

Milanka Ubiparić, 1973–
National Library of Serbia, Belgrade
milanka.ubiparip@nb.rs

HOW TO DESCRIBE THE CONTENT OF THE SERBIAN CHURCH SLAVONIC OCTOECHOS

Summary: The long tradition of copying and printing the Serbian Church Slavonic octoechos has been confirmed by more than a hundred preserved codices and fragments of this publication. This paper draws attention to some of the results of previous studies of this heritage, primarily the composition of this important liturgical book, but it also gives some valuable textual observations. The basic characteristics of the early Serbian Church Slavonic copies of the octoechos are presented, especially those created by the mid-14th century (NBKM 989, Sirinić octoechos, GIM Uvarov 521). Some observations in the paper will provide new guidelines for future archeographic researches of the content of the Serbian octoechos. Namely, the later copies of this valuable liturgical book imply the necessity of a more detailed examination of the composition of individual types of octoechos, and also of the composition of certain content entities.

Keywords: octoechos, weekly commemorations, Evergetid typicon, Jerusalem typicon, liturgical practice, Evening Prayer, Morning Prayer, stichera, Serbian territories, 14th century.

Зоран Недељковић, 1962–
Библиотека Српске патријаршије, Београд
zoranspc@gmail.com

ИСТРАЖИВАЊЕ, ЕВИДЕНТИРАЊЕ И НАУЧНИ ОПИС СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ РУКОПИСА У ИНОСТРАНИМ ЗБИРКАМА

Сажетак: У раду се указује на циљеве и рад у оквиру научно-истраживачког пројекта *Истраживање, евидентирање и научни опис српских средњовековних рукописа у иностраним збиркама*, који је покренула управа Библиотеке Српске патријаршије. Циљ овог пројекта јесте научна обрада српских средњовековних рукописа у иностраним колекцијама. До сада су комплетно обрађене рукописне збирке са српским рукописним књигама у Чешкој, Словачкој, Мађарској и Швајцарској, рад у институцијама у Аустрији приводи се крају, а обављена су и прелиминарна истраживања у Пољској.

Кључне речи: српски средњовековни рукописи, Библиотека Српске патријаршије, научно-истраживачки пројекат.

На основу иницијативе управе Библиотеке Српске патријаршије, са благословом Светог архијерејског синода Српске православне цркве, 2008. године покренут је научно истраживачки пројекат *Истраживање, евидентирање и научни опис српских средњовековних рукописа у иностраним збиркама*.

Током своје историје српски народ је насељавао широка пространства Балкана и средње Европе, његову судбину делиле су и његове рукописне књиге. Нажалост, сачувани фондови рукописа у Србији и у иностранству представљају тек мањи део некадашњег, садржином и уметничким дометима, богатог писаног наслеђа српског народа.

Књиге, рукописне и штампане, настале у српским средњовековним манастирима чине непроцењиву културну баштину Србије. Данас се оне налазе расуте по збиркама широм света и не зна се тачно колико их је сачувано: „Количина овог наслеђа, бројана у примерцима сачуваних књига,

сразмерно је мала. Пошто још не постоји генерални попис и каталог свих српских средњовековних рукописа у земљи и иностранству (мада се на таквом попису последњих година интензивно ради), бројеви који се поводом тога наводе могу се узети само као приближне процене, али је представа о материјалној маси нашега књижевног наслеђа ипак у основи тачна. У Југославији, рачуна се, има око 3000 српских рукописа, а у иностранству, у библиотекама Грчке, СССР, Бугарске и других земаља, можда још толико”.¹

Многе српске рукописне књиге налазе се, дакле, далеко ван граница простора на којима данас живе Срби у оквирима својих држава или етничких заједница. Оне су заступљене у библиотечким и другим рукописним колекцијама широм Европе, где су доспеле стицајем различитих околности.² На тим основама, као природан, научни и надасве, национални задатак намеће се њихово проучавање.³ Осим појединачних научних истраживања, систематска каталогизација српског рукописног наслеђа у иностраним збиркама никада није спроведена. Управо из тих разлога покренут је наведени пројекат и за његову реализацију формирана научна Комисија коју чине угледни представници Универзитета у Београду и релевантних институција културе: Народне библиотеке Србије и Библиотеке Матице српске. Ово је у исто време и добар пример сарадње државних и црквених установа које се баве истраживањем, неговањем и промоцијом писаног и старог штампаног наслеђа српског народа.

Научну Комисију чине: др Бранислав Тодић, професор Филозофског факултета Универзитета у Београду, др Зоран Ранковић, професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду, др Зоран Ракић, професор Филозофског факултета Универзитета у Београду, др Ирена Шпадијер, професор Филолошког факултета Универзитета у Београду, др Владан Тријић, начелник Одељења за археографију Народне библиотеке Србије, мр Душица Грбић, руководилац Одељења старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске у Новом Саду, мр Миланка Убипарип, археограф саветник Одељења за археографију Народне библиотеке Србије и др Зоран Недељковић, управник Библиотеке Српске патријаршије, председник Комисије.

---

¹ Димитрије Богдановић, „Стара српска библиотека”, у *Студије из српске средњовековне књижевности*, избор и предг. Татјана Суботин-Голубовић (Београд: Српска књижевна задруга, 1998), 7–8.

² „Истраживачи, путници и колекционари деветнаестог столећа, исто тако, купили су по балканским црквама и манастирима знатан број рукописа и формирали важне рукописне збирке...”, в. Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности* (Београд: Српска књижевна задруга, 1991), 3.

³ Преглед истраживања старе српске књиге види нпр.: Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 4–25.

Циљ овог пројекта јесте научна обрада српских средњовековних рукописа у иностраним колекцијама. Тиме се, на одређен начин, враћа у свету расејано српско писано културно благо, бар у таквој, сазнајној форми. Крајњи резултат пројекта јесте израда једног комплетног научног описа свих српских рукописних књига, за сваку државу која буде предмет истраживања, што ће представљати сведочанство о културним достигнућима и о развоју писане речи српског народа од раних времена европске писмености.

С обзиром на то да се велики број српских рукописних књига чува у разним збиркама у многим државама света, сасвим је извесно да ће се рад на овом пројекту обављати у дужем временском периоду.

До сада су комплетно обрађене рукописне збирке са српским рукописним књигама у следећим државама: Чешкој, Словачкој, Мађарској и Швајцарској.

Чешка. Истраживање је обављено 2010. године. Научни Каталог⁴ публикован је 2015. године. Српско ћирилично рукописно наслеђе у Чешкој садржи четрдесет шест кодекса и фрагмената који се налазе у рукописним збиркама Народног музеја у Прагу (41 рукопис), Народне библиотеке у Прагу (4 рукописа) и у приватном власништву породице Лобковски (један рукопис - *Роудњичка Александрида*). Од наведеног броја, два кодекса и седам фрагмената датира из XIII и XIV века, а старином одише посебно одломак *Изборног јеванђеља* из збирке Народног музеја (XIII век, пергамент). Рукописне књиге описане су на ширем каталошком нивоу, о чему ће бити речи ниже.⁵

Основу српског дела рукописне збирке Народног музеја чине и преписи – углавном мањег обима као исписи појединих поглавља из рукописа – у збирци Павел Јозеф Шафарик (Pavel Jozef Šafárik, 1795–1861), које је он начинио док је био професор и директор Српске православне велике гимназије у Новом Саду (1819–1833). Та дела нису научно обрађивана с обзиром на то да се ради о преписима, као што сам већ напоменуо.

Словачка. Истраживање српских рукописних књига обављено је 2010, а научни Каталог⁶ објављен је 2016. године. У збиркама у Словачкој данас засигурно постоји седам српских рукописа: четири у Универзитетској

⁴ Ирена Шпадијер и др., *Српске рукописне књиге у Чешкој*, гл. и одг. ур. Зоран Недељковић (Београд: Библиотека Српске патријаршије: Службени гласник, 2015).

⁵ Публиковани су и појединачни радови чланова Комисије који су настали у оквиру истраживања српских рукописа у Чешкој, в. нпр: Зоран Ранковић, „Слово о Духу Светоме у Врхобрезничком летопису”, *Археографски прилози* бр. 37 (2015): 251–270, Зоран Ранковић, „Белешке о Слову о Духу Светоме у Врхобрезничком летопису”, *Богословље* год. 75, бр. 1 (2016): 60–71.

⁶ Зоран Ранковић и Бранислав Тодић, *Српске рукописне књиге у Словачкој*, гл. и одг. ур. Зоран Недељковић (Београд: Библиотека Српске патријаршије: Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке, 2016).

библиотеци у Братислави, и по један у Словачкој народној библиотеци – Књижевном архиву у Мартину, у Источнословачком музеју у Кошицама и у Библиотеци Гркатоличког богословског факултета у Прешову (рукописна књига атрибуирана Христофору Рачанину). Осим тога, у литератури постоје подаци о једном изгорелом српском рукопису – *Спишки ћирилски одломци* (XII/XIII век), од кога су сачувани само нагорели фрагменти.

И *Српске рукописне књиге у Словачкој*, као и у Чешкој, описане су на ширем каталожском нивоу, што је као модел усвојено од стране чланова научне Комисије Библиотеке Српске патријаршије, сходно научним критеријумима у овој области.⁷

С обзиром на значај који је имало објављивање издања *Српске рукописне књиге у Словачкој*, под покровитељством Министарства културе Словачке у сарадњи са Културним институтом Срба у Словачкој – *Подунавље*, одржано је представљање поменутог издања 9. новембра 2017. године у Универзитетској библиотеци у Братислави.

Рад научне Комисије Библиотеке Српске патријаршије и наведену публикацију представили су проф. др Бранислав Тодић, проф. др Зоран Ранковић и др Зоран Недељковић. У исто време представљање наведене публикације у Братислави пратила је изложба српских рукописа који се чувају у Универзитетској библиотеци и још неколико других ћирилских списа.

Мађарска. Истраживања у Мађарској спроведена су током 2011. и 2012. године. У току је рад на изради Каталога српских рукописних књига и Палеографског албума.⁸ Почетком 2019. године очекујемо публикавање научног Каталога а, вероватно и пре њега, Албума. У разним институцијама и местима у Мађарској чува се око 140 српских рукописа, а највећи број се налази у Музеју Епархије будимске у Сентандреји, где је похрањено 120 рукописа.

Швајцарска. Теренски рад на истраживању српских рукописних књига обављен је 2017. године. У Швајцарској се налазе три српска рукописна кодекса, од којих се два из XVI века чувају у Универзитетској библиотеци у Базелу а један из XVI века је у приватној колекцији.

---

⁷ Осим каталога, рад на истраживању посведочен је и појединачним радовима, в. нпр.: Зоран Ранковић, „Слово Јевтимија Трновског о цару Константину у једном српском зборнику”, у *Свети цар Константин и хришћанство: Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013*, том 2, ур. Драгиша Бојовић (Ниш: Центар за црквене студије, 2013), 363–370.

⁸ Појединачни научни радови чланова истраживачке Комисије већ су публиковани, в. нпр.: Зоран Ранковић, „Црквенословенска ортоепска норма и српска рукописна традиција”, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати: зборник радова* књ. 14 (2013): 166–173, Зоран Ранковић, „Причастан у недељу Пасхе”, *Археографски прилози* бр. 35 (2013): 11–19.

Прелиминарна истраживања српских рукописних књига које се чувају у **Пољској** обављена су током 2017. године. Завршетак тих истраживања очекује се у 2019. години.

Крајњи циљ рада наведене Комисије јесте израда каталога српских средњовековних рукописних књига за сваку од држава где се буде обављао научно-истраживачки рад.

Основа за избор рукописних књига из иностраних славистичких збирки које ће наћи своје место у серији каталога српских рукописних књига јесте првенствено – *језик* којим су писане. То не значи да нема и других рукописа чији су настанак или трајање имали везе са Србима у политичко-географском, културном или било ком другом погледу, али карактер научне Комисије јесте такав да опредељујући критеријум буде *језик* на коме је рукопис написан. Верујемо да ће овом серијом каталога и други народи моћи да пронађу понешто од интереса за сопствену историју, науку и културу.

Садржај описа у публикованим каталозима састоји се од следећих целина: (Заглавље), Кодиколошки опис, Повез, Време настанка, Писмо и језик, Сликани украс, Садржина, Маргиналије и записи и Изабрана литература. У појединим случајевима, пре Литературе постоје и Напомене. Иза Каталога следе *Индекси*, који треба да омогуће разноврснију употребу ове публикације. То су: ауторски индекс, предметни индекс, хронолошки индекс, индекс имена у записима и индекс географских појмова. Описи су поређани по збиркама којима рукописи припадају, а унутар њих, по сигнатурама; за другачији приступ у проналажењу жељених описа читалац ће морати да користи индексе.

Културноисторијска усмереност пројекта утицала је донекле на избор и поредак података који би требало да олакшају сагледавање целине српског рукописног наслеђа. То се посебно односи на могућност атрибуције међусобно растурених делова некадашњих кодекса, који се данас налазе у различитим збиркама. Други важан чинилац који је утицао на организацију и обим изложене материје јесте степен научне проучености, односно постојање штампаног каталога, на који се, приликом израде каталога, ослањало и у погледу пратеће библиографије. Трећи чинилац свакако је време, углавном кратко, којим су чланови Комисије располагали за рад са оригиналима.

До краја 2018. године планиран је завршетак научног рада у Аустрији, где се истраживања обављају од 2013. године. Српске рукописне књиге налазе се у Народној библиотеци Аустрије у Бечу, где је похрањено преко 160 рукописа, из периода од XII до XVIII века. Универзитетска библиотека у Бечу чува једну српску рукописну књигу.⁹

⁹ Појединачни научни текстови чланова Комисије већ су публиковани, в. нпр.: Зоран Ракић, „Називи за надредне и интерпункцијске знаке у српском рукописном зборнику Аустријске националне библиотеке у Бечу (Cod. Slav. 93)”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* бр. 82 (2016): 157–166.

Научно-истраживачки подухват *Истраживања српских средњовековних рукописа* представља успешан пример сарадње црквених и државних институција на пољу посебно важном за историју, културу и идентитет српског народа. Рукописно наслеђе представља једну од темељних вредности културе сваког народа и сведочанство о развоју његове писмености, историје и духовности. С обзиром на то да су у средњем веку центри писмености били у цркви, сасвим је разумљиво да је садржај у средњовековним рукописним књигама углавном црквеног карактера.

Српски средњовековни рукописи су настајали у развијеним културним центрима тога доба. Да би у то време, такви центри могли настати морала је да постоји просвећена елита (у најбољем смислу те речи), односно просвећени владар који је то подржавао.

У свим епохама развоја цивилизованог друштва књига је имала значајну улогу. Она је била најважније средство ширења вере, културе, националних обележја једног народа и знања уопште. Старе књиге нису само доказ постојања култура различитих од савремене, него и „сећање” на вредности које се временом и предефинишу, али и, као на примеру српског народа, неизбрисив доказ о постојању и трајању.

Наш задатак, обавеза и мисија јесте да то расуто српско писано благо бар у оваквој форми (научних каталога, палеографских албума), вратимо у Србију,¹⁰ ради потврде наше културе и писмености и да будемо захвални и достојни потомци наших предака који су стварали та изузетна дела.

Литература

- Богдановић, Димитрије. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1991.
- Богдановић, Димитрије. „Стара српска библиотека”. У *Студије из српске средњовековне књижевности*. Избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић, 7–8. Београд: Српска књижевна задруга, 1998.
- Ракић, Зоран. „Називи за надредне и интерпункцијске знаке у српском рукописном зборнику Аустријске националне библиотеке у Бечу (Cod. Slav. 93)”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* бр. 82 (2016): 157–166.
- Ранковић, Зоран. „Белешке о *Слову о Духу Светоме* у Врхобрезничком летопису”. *Богословље* год. 75, бр. 1 (2016): 60–71.
- Ранковић, Зоран. „Библиотека Српске Патријаршије и њен значај за очување и прикупљање српског рукописног наслеђа”. *Српска теологија у двадесетом*

¹⁰ Зоран Ранковић, „Библиотека Српске Патријаршије и њен значај за очување и прикупљање српског рукописног наслеђа”, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати: зборник радова* књ. 19 (2015): 110–122.

- веку: истраживачки проблеми и резултати: зборник радова књ. 19. (2015): 110–122.
- Ранковић, Зоран. „Причастан у недељу Пасхе”. *Археографски прилози* бр. 35 (2013): 11–19.
- Ранковић, Зоран. „Слово Јевтимија Трновског о цару Константину у једном српском зборнику”. У *Свети цар Константин и хришћанство: Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013.* Том 2. Уредник Драгиша Бојовић, 363–370. Ниш: Центар за црквене студије, 2013.
- Ранковић, Зоран. „Слово о Духу Светоме у Врхобрезничком летопису”. *Археографски прилози* бр. 37 (2015): 251–270.
- Ранковић, Зоран. „Црквенословенска ортоепска норма и српска рукописна традиција”. *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати: зборник радова књ. 14* (2013): 166–173.
- Ранковић, Зоран и Бранислав Тодић. *Српске рукописне књиге у Словачкој*. Главни и одговорни уредник Зоран Недељковић. Београд: Библиотека Српске патријаршије: Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке, 2016.
- Шпадијер, Ирена, Владан Тријић, Зоран Ракић и Зоран Ранковић. *Српске рукописне књиге у Чешкој*. Главни и одговорни уредник Зоран Недељковић. Београд: Библиотека Српске патријаршије: Службени гласник, 2015.

Dr. Zoran Nedeljković, 1962–
Library of the Serbian Patriarchate, Belgrade

EXAMINATION, RECORD-KEEPING AND SCIENTIFIC DESCRIPTION OF SERBIAN MEDIEVAL MANUSCRIPTS IN FOREIGN COLLECTIONS

Summary: The paper points to the goals within the scientific research project *Istraživanje, evidentiranje i naučni opis srpskih srednjovekovnih rukopisa u inostranim zbirkama* (Examination, record-keeping and scientific description of Serbian medieval manuscripts in foreign collections), initiated by the authorities of the Library of the Serbian Patriarchate. The aim of this project is the scientific description of Serbian medieval manuscripts in foreign collections. So far, the work on the collections of Serbian manuscripts in the Czech Republic, Slovakia, Hungary and Switzerland has been completed, the work in institutions in Austria is under way, and some preliminary researches have been conducted in Poland.

Keywords: Serbian medieval manuscripts, Library of the Serbian Patriarchate, scientific research project.

Џамиља Нуровна Рамазанова
(Джамиља Нуровна Рамазанова), 1975–
Руска државна библиотека и
Руски државни универзитет
за хуманистичке науке, Москва
jamiara@gmail.com

РЕТКЕ КЊИГЕ ИЗ ЗБИРКЕ РУСКЕ ДРЖАВНЕ БИБЛИОТЕКЕ: ПРЕДСТАВЉАЊЕ *DE VISU* И У ВИРТУЕЛНОМ СВЕТУ

Сажетак: Рад је посвећен приказу фонда ретких књига Руске државне библиотеке (Москва) и одликама савременог рада с тим фондом. Пажња је првенствено усмерена на делатност Научно-истраживачког одељења ретких књига (Музеја књиге). Подробно је описан састав колекције фонда ретких књига, са навођењем примера посебно вредних издања међу којима су ћириличке инкунабуле и палеотипи, издања првих словенских типографа Швајполта Фиола, Ђурђа Црнојевића, Франциска Скорине, Божидара и Вићенца Вуковића, Ивана Фјодорова и др. Посебна пажња посвећена је савременим могућностима визуелног представљања старих штампаних и уникатних издања (представљању дигитализованих издања на интернету, излагању оригинала на изложбама, уз примену мултимедијалних средстава и др.), а такође и разматрању основног проблема који се јавља у вези са тим, а који се тиче обезбеђивања очувања књига за будућа покољења.

Кључне речи: Руска државна библиотека (Москва), Музеј књиге Руске државне библиотеке у Москви, ретке књиге, старе штампане књиге, дигитализација, представљање *de visu*, изложбе, виртуелно представљање.

Током више од сто педесет година своје историје Руска државна библиотека неколико пута је мењала свој назив – Московски јавни и Румјанцевски музеј, Државна библиотека под именом Лењина, Руска државна библиотека – само су неки од њих. Први од наведених назива није се јавио случајно: претходник Руске државне библиотеке је Румјанцевски музеј, који је почетком шездесетих година деветнаестог века био пресељен из Санкт Петербурга¹ у Москву и ту је 1862. године основан Московски јавни

¹ *Иванова Е. А.* Собрание Румянцевского музея в Санкт-Петербурге // Румянцевские чтения – 2018: Библиотеки и музеи как культурные и научные центры: историче-

и Румјанцевски музеј.² Назив „Румјанцевски” добио је по имену истакнутог државног делатника – канцелара грофа Николаја Петровича Румјанцева, који је и сам био колекционар и научник, а подржавао је многе научнике и археографе.³ Управо његова колекција постала је основ збирке Музеја, која се временом попуњавала колекцијама других дародаваца. На пример, неке од царских колекција постале су део збирке Музеја још у XIX веку. Као коначан резултат почетком XX века Музеј је стекао огромну и разноврсну збирку која је садржала не само рукописе и штампане књиге, већ и збирку гравура, намештаја, скулптура, изузетну уметничку галерију.⁴ У данашње време многи експонати збирке Румјанцевског музеја постали су део других музеја, пре свега Пушкиновог музеја⁵, Третјаковске галерије и др. Рукописи и ретке књиге остали су у збирци Руске државне библиотеке.

Године 2018. навршава се сто година Научно-истраживачког одељења ретких књига Руске државне библиотеке. Управо је 1918. године у оквиру Московског јавног и Румјанцевског музеја основано специјално одељење за чување ретких и вредних издања, заправо – инкунабула, палеотипа и старих штампаних књига.⁶ Фонд одељења чинила су издања која су већ била у колекцији Н. П. Румјанцева и затим у Румјанцевском музеју, а касније фонд је попуњаван збиркама других приватних удружења и установа, чије су колекције књига биле национализоване после револуције. Осим тога, важна допуна фонда постала су и издања пристигла у Библиотеку после Другог светског рата, која је из Немачке допремила трофејна комисија. Дуго година

ская ретроспектива и взгляд в будущее: К 190-летию со времени основания Румянцевского музея. Материалы Международной научно-практической конференции (24-25 апреля 2018) : [в 3 ч.]. Часть 1. Москва : Пашков дом, 2018. С. 331-340. У овом раду Џ. Н. Рамазанове задржан је ауторкин стил цитирања.

² Пятидесятилетие Румянцевского Музея в Москве. 1862-1912. Исторический очерк. Москва, 1912.

³ О колекцији Н. П. Румјанцева в.: Молчанов В.Ф. Книжная культура России XIX века. Эпоха, судьба, наследие Н.П. Румянцева. Москва : Пашков дом, 2006; Иванова Е.А. Собрание Н. П. Румянцева // Румянцевские чтения – 2014. Ч. 1: Материалы международной научной конференции (15-16 апреля): в 2 ч. Москва: Пашков дом, 2014. С. 16-28;

⁴ Пятидесятилетие Румянцевского Музея в Москве. 1862-1912. Исторический очерк. Москва, 1912.

⁵ О збирци Пушкиновог музеја ликовних уметности в.: Эра Румянцевского музея. Картинная галерея: из истории формирования собрания ГМИИ им. А. С. Пушкина / [под общ. ред. К. Г. Богемской]. Москва : Красная площадь, 2010; Эра Румянцевского музея. Гравюрный кабинет : из истории формирования собрания ГМИИ им. А. С. Пушкина / [сост. Е. С. Левитин, Г. С. Кислых]. Москва : Красная площадь, 2010.

⁶ Самарин А. Ю. Девять десятилетий отдела редких книг (Музея книги) РГБ // Библиография. 2009. № 1 С. 18-20.

она нису истраживана, чак ни увођена у инвентарне књиге. Тек последњих деценија ове колекције се откривају, инвентаришу, уводе у електронске каталоге, изучавају, а израђују се и штампани каталози и на тај начин постају доступни најширој публици.

У данашње време фонд Научно-истраживачког одељења ретких књига Руске државне библиотеке чини више од триста хиљада ретких и вредних руских и иностраних издања од XV до XXI века, штампаних ћирилицом, латинским и грчким писмом (инкунабуле, палеотипи и др.), међу којима има и много уникатних примерака и ремек-дела штампарства.

Састав и број страних издања штампаних латинским и грчким писмом, као и готицом је следећи: инкунабуле – 5583, палеотипи – више од 12.200 примерака; издања из XVI века (после 1550. године) – 18.747 примерака; издања из XVII века – 36.620 примерака; издања из XVIII века – 18.766 примерака и друга издања. Укупно је 143.764 примерака страних књига. Међу издањима штампаним црквеном ћирилицом и руским грађанским писмом могуће је издвојити следеће групе: ћириличке књиге од XV до почетка XVIII века – 16.754 примерка; ћириличка издања од XIX века до 1917. године – више од 18 хиљада примерака; књиге руске грађанске штампе XVIII века – 22.045 примерака; руска издања прве четвртине XIX века – 18.087 примерака; издања XIX века (после 1825. године) – 54.359 примерака. Укупан број руских књига и ћирилицом штампаних књига износи 159.959 примерака.

У фонду Одељења постоје и тематске колекције. Међу њима је специјално прикупљена тематска колекција књига из историје књиге, научних знања о књизи и библиологије (18.253 примерака руске књиге, 17.527 страних примерака). Ова издања су део приручног фонда Одељења. Издвојена је и колекција историјско-револуционарне штампе. У њој су заступљена не само издања која су у вези с револуцијом 1917. године, већ и материјали који су дуго година били забрањени, а тичу се делатности разних партија које су постојале у Руском царству у XIX и почетком XX века.⁷ Од материјала на страним језицима издвајају се, на пример, новине и издања из периода Француске револуције. Посебан значај у изучавању историје има колекција летака, чији су велики део сакупили сарадници Румјанцевског музеја непосредно у годинама револуционарних догађаја, о чему су они оставили белешке на самим штампаним споменицима, на пример, на неким лецима назначени су не само датуми, већ и то да су дељени из аутомобила на углу

⁷ Седамдесетих година прошлог века штампан је сводни каталог илегалне штампе: Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века : (книги и период. издания) / сост. С. С. Левина, Л. Н. Петрова и др. – Москва, 1971. Ч. 1-8. Затим, после неколико година штампан је сводни каталог летака: Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века : листовки : в 3 ч. / сост. С. С. Левина, Л. Н. Петрова, З. А. Покровская и др. – Москва, 1977.

улица Мохове и Знаменке, тј. управо на улицама где се налази Библиотека. После сто година, готово случајно сакупљени леци, постали су један од најзанимљивијих извора за изучавање револуционарних догађаја у Москви и у читавој Руској империји, који су притом ретко привлачили пажњу како истраживача, тако и библиотекара.

У Одељењу се налази највећа колекција ћириличких књига, почев од XV века, па до 1917. године. Међу њима је приличан број ретких и највреднијих издања – прве штампане ћириличке инкунабуле и палеотипи. Тако постоје краковска издања Швајполта Фиола – три примерка *Октоиха* из 1491⁸, пет примерака *Часослова* из 1491⁹, шест примерака *Триода посног* око 1493. и три примерка *Триода цветног* око 1493. године¹⁰, а такође и цетињска издања из штампарије Ђурђа Црнојевића, које је израдио типограф јеромонах Макарије – четири примерка *Октоиха првогласника* (1494) и два примерка *Псалтира с последовањем* (1495).¹¹ Поред тога заступљена је и велика колекција прашких издања Франциска Скорине од 1517. до 1519. године. Важно место заузимају издања штампарије Божидара Вуковића: *Псалтир с последовањем* (1520), *Празнични минеј* (1538) и *Требник* (око 1540)¹², а такође и три издања Вићенца Вуковића.¹³ Несумњиво је да су веома заступљена издања Ивана Фјодорова, штампана у Москви, Лавову, Заблудову, Острогу, а такође и издања Московског печатног двора XVI–XVIII века.

Међу страним издањима је мноштво раритета који су ушли у састав Библиотеке још у XIX веку као део колекције Н. П. Румјанцева или других сакупљача, који су своје збирке поклонили Московском јавном и Румјанцевском музеју. Блистав пример једног изванредног издања је *Светска хроника Шедела* из личне колекције Румјанцева; издање је сачувано у великом броју примерака, а свакако један од најбољих је управо примерак Румјанцева. Треба посебно издвојити и колекцију Аврама Сергејевича Норова, руског

⁸ Немировский Е. Л. Книги кирилловской печати 1491-1550 : каталог. Москва : Пашков дом, 2009. С. 70-74. № 1.1-1.2.

⁹ Немировский Е. Л. Книги кирилловской печати 1491-1550 : каталог. Москва : Пашков дом, 2009. С. 74-79. № 2.1-2.5.

¹⁰ Немировский Е. Л. Книги кирилловской печати 1491-1550 : каталог. Москва : Пашков дом, 2009. С. 79-91. № 3.1-3.6, 4.1-4.3.

¹¹ Немировский Е. Л. Книги кирилловской печати 1491-1550 : каталог. Москва : Пашков дом, 2009. С. 92-96. №5.1-5.4; 6.1.-6.2.

¹² Немировский Е. Л. Книги кирилловской печати 1491-1550 : каталог. Москва : Пашков дом, 2009. С. 172-176. № 29.1-29.4; с. 191-196. № 42.1.-42.7; с. 196-197. № 43.1-43.3.

¹³ Немировский Е. Л. Книги кирилловской печати 1491-1550 : каталог. Москва : Пашков дом, 2009. С. С. 199-202. № 46.1-46.2; с. 202-204. № 48.1-48.3; Немировский Е.Л., Емельянова Е.А. Книги кирилловской печати 1551-1600 : каталог. Москва : Пашков дом, 2009. С.17-19. № 51.1-51.7.

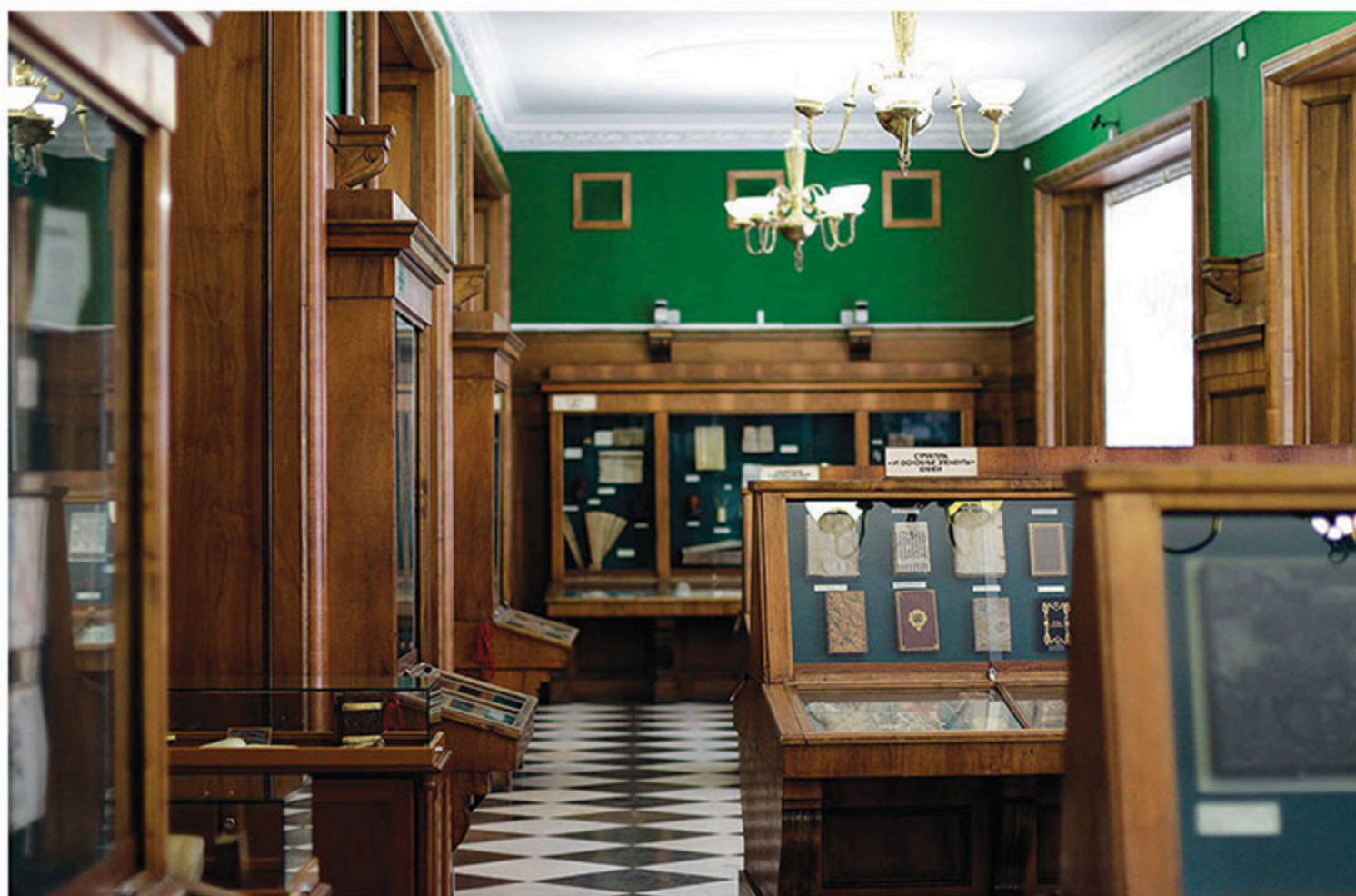
државног делатника, научника, путника. Међу књигама које су му припадале окупљена су издања Ђордана Бруна, штампана за његовог живота, за које је колекционар дао да му се изради посебан ормар, и баш у њему се ове књиге и данас чувају. Међутим, у Руској државној библиотеци наша су се и она издања која су стигла тек у XX веку као део пресељених драгоцености после Другог светског рата. Тако, на пример, у Научно-истраживачком одељењу ретких књига (Музеју књиге) Руске државне библиотеке налази се и део колекције Лајпцишког музеја књиге и писма, у којој је и примерак *Гутенбергове Библије*.

Готово све етапе рада са фондом Одељења познате су свима који брину о ретким књигама: то подразумева, поред рада на чувању фонда и обраду књига, увођење записа у електронски каталог, проверу у електронском и лисном каталогу, проучавање издања и његових примерака, учешће у изложбама. Одељење такође учествује у дигитализацији издања, првенствено штампаних црквеном ћирилицом и руским грађанским писмом. Међутим, у циљу заштите књижних споменика, процес иде споро.

Музеј књиге данас је део Научно-истраживачког одељења ретких књига. Без обзира на то, што је он званично отворен тек осамдесетих година прошлог века, прве изложбе ретких књига одржаване су још у доба Румјанцевског музеја 1912. године. Међутим, после револуције 1917. године руководство Румјанцевског музеја решило је да у својству посебног пододељка оснује Музеј књиге, који је био отворен још 1926. године, али је деловао свега неколико година. И тридесетих година био је прекид изложбених делатности, између осталог и због недостатка одговарајућег простора. Већ после Другог светског рата, 1949. године, у Одељењу ретких књига приређена је стална поставка *Историја руске књиге*, на којој су радили у то време познати стручњаци ћириличке књиге, међу којима је била и Антоњина Сергејевна Зернова. Та стална поставка одржала се дуго, али није обухватила читаву историју књиге, па је зато у Библиотеци донета одлука да се оснује Музеј књиге.

У историји Одељења ретких књига значајан догађај представља отварање Музеја књиге 1983, у оном виду у ком постоји и данас (сл. 1).

Музеј књиге је један од пододељења Одељења ретких књига. Данас је у Музеју изложено више од хиљаду ретких и вредних издања XV–XX века, а такође и предмета везаних за књигу и писмо. Сви посетиоци имају бесплатан и слободан приступ Музеју, како са чланском картом Библиотеке, тако и без ње, осим неких екскурзија које се наплаћују. На изложби Музеја представљене су првенствено оригиналне књиге XV–XXI века, само се од неких издања, као што је на пример *Гутенбергова Библија*, излажу њихове факсимилне репродукције. Приказ оригинала захтева испуњавање одређених услова у смислу заштите, а такође и обезбеђивања књижних споменика. Трудимо се да испоштујемо све норме препоручене од рестауратора. То

Сл. 1. Музеј књиге Руске државне библиотеке

значи да излагање једне књиге не траје дуже од четири месеца (ако је отворена), док код излагања повеза рок може бити и продужен. Чак и поред свих предузетих мера, дешавају се деформације листова и повеза, и, најчешће по повратку у Одељење, спроводи се рестаурација. Ентеријер Музеја чине витрине од ораховог дрвета, које подсећају на столове средњовековних скрипторијума, зидови су обложени дрвеним панелима. Књиге се излажу и у старинским књижним ормарима, сачуваним још од времена Румјанцевског музеја.

Музеј не може да излаже само књиге и зато је основан специјални фонд некњижног материјала, који се састоји од различитих предмета и инструмената за писање и штампу (пера, дршке за пера, оловке, мастионице, табле за гравирање XVIII–XX века и др.).

Поред сталне поставке, свака два месеца припремају се мини-изложбе на којима се излаже до десет издања (сл. 2). Оне откривају фонд Одељења, често допуњујући основну поставку Музеја књиге.

Делови изложбе Музеја књиге тематски су конципирани и одражавају различите етапе у историји развоја књиге и штампарства. Посебни делови изложбе посвећени су облицима књиге и материјалима за писање: основним елементима књиге, као што су насловни лист, повез, врста слова, илустрација. Велики део изложбе повезан је с уметношћу стварања гравура,

Сл. 2. Мини-изложба посвећена форзацним листовима

где су представљени различити материјали од којих су израђиване гравуре. На изложби су показана и прва издања дела знаменитих писаца и научника, међу којима су и издања објављена за живота Сервантеса, Њутна, Волтера, Ломоносова, Гетеа, Пушкина; примерци из збирки познатих колекционара, као што су Румјанцев, Норов, руски и инострани владари и чланови њихових породица; ремек-дела уметничке израде књига, необична издања, на пример, на свили или чепу, минијатурне књиге мање од сантиметра.¹⁴

Поред редовног посла на излагању, сарадници Одељења ретких књига једанпут-двапут годишње организују и привремене тематске изложбе (у трајању од месец дана), које се одржавају у посебној изложбеној дворани Руске државне библиотеке. На овом месту може бити представљено до сто експоната. У последње време изложбе Одељења прате издања каталога. Тако су поводом тематских изложби били приређени каталози *Човек епохе ренесансе* (о издањима Франциска Скорине и књигама његовог времена с почетка XVI века)¹⁵, *Великан руске словесности* (о издањима дела руског писца и историчара Николаја Михајловича Карамзина, поводом његовог 250-годишњег јубилеја)¹⁶, поводом изложбе посвећене букварима био је

¹⁴ Детаљније о плану изложбе в.: . Музей книги: (Методические рекомендации по созданию экспозиции) / Всесоюз. добр. о-во любителей книги. Центр. правление; Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина. Музей книги; авт.-сост.: Л.Н. Петрова, К.П. Сокольская, Л.И. Юниверг. Москва : Государственная библиотека имени Ленина, 1989. 58 с

¹⁵ Человек эпохи Возрождения: к 500-летию издания Библии Франциска Скорины : каталог выставки / Сост. Е.А. Емельянова и др. Москва : Пашков дом, 2017.

¹⁶ Исполн русской словесности: к 250-летию со дня рождения Николая Михайловича Карамзина : каталог выставки / авт.-сост. И. Ю. Фоменко и др. Москва : Пашков дом, 2016

штампан каталог ћириличких буквара XVI–XVIII века, који се налазе у Научно-истраживачком одељењу ретких књига.¹⁷ Поред тога, била је одржана и изложба посвећена 450-годишњици московског издања *Апостола* из 1564, која је приказана и у виртуелном интернет простору на сајту Руске државне библиотеке.¹⁸

Пре две године, децембра 2016, у Руској државној библиотеци отворен је још један изложбени простор – Дворана Иванова, који је добио назив у част руског сликара Александра Иванова (Александр Андреевич Иванов). Дворана Иванова је била изграђена почетком XX века ради излагања његове слике *Појава Христа пред народом*, а сада је обновљена. Овде се одржавају привремене изложбе које организује Библиотека (у трајању не дуже од четири месеца), а чији је обавезни део и ретка књига. Дворана Иванова отворена је изложбом *Књига очима дизајнера* (сл. 3 и 4), где су приказана ретка из-

Сл. 3. Поглед на први спрат Дворане Иванова. Отварање прве изложбе *Књига очима дизајнера*

¹⁷ Рамазанова Д. Н., Шустова Ю.Э. Кириллические буквари из собрания научно-исследовательского отдела редких книг Российской государственной библиотеки: описание изданий и экземпляров. Москва : Пашков дом, 2018

¹⁸ 450 лет Апостолу Ивана Федорова и Петра Тимофеева Мстиславца. 1564-2014 : материалы виртуальной выставки. [Электронный ресурс]. Приступ: <http://presentation.rsl.ru/presentation/view/56#/0> слободан (преузето: 17. 10. 2018).

дања с пропратним коментарима како стручњака из историје књиге и штампе, тако и савремених дизајнера књиге. У овом салону такође се активно користе мултимедијална средства за представљање ретке књижне грађе.

Сл. 4. Детаљи постављања изложбе *Књига очима дизајнера*

У последње време привремене изложбе Руске државне библиотеке често се преносе и у интернет простор и на тај начин се продужава њихов живот. Као илустрација тога, може да послужи изложба *Цар Александар II. Васпитавање просвећивањем*, која се одржава у Дворани Иванова и тренутно је готово у целости реализована на сајту.¹⁹

У закључку треба истаћи да широки спектар савремених могућности визуелног представљања штампаних старих и уникатних издања (представљање дигитализованих издања на интернету, излагање оригиналних издања на изложбама уз примену мултимедијалних средстава и др.) захтева стално тражење „златне средине” између тога да се ретка књига представи читаоцу и гледаоцу и тога да се обезбеди њена заштита за будућа покољења.

Превела с руског језика Слађана Субашић

¹⁹ Император Александр II. Воспитание просвещением. Материалы виртуальной выставки. [Электронный ресурс]. Приступ : <http://alexander2.rsl.ru/> слободан (преузето: 17. 10. 2018).

Dzhamilya Nurovna Ramazanova, 1975–
Russian State Library, Moscow and
The Russian State University for the Humanities, Moscow
jamiara@gmail.com

RARE BOOKS IN THE COLLECTION OF THE RUSSIAN STATE
LIBRARY: PRESENTED *DE VISU* AND IN VIRTUAL SPACE

Summary: The paper is devoted to the presentation of the rare books in the Russian State Library (Moscow) and the characteristics of their contemporary treatment. The attention is primarily focused on the activity of the Scientific Research Department of Rare Books (Book Museum). A detailed description of the collection of rare books is provided, mentioning some of the particularly valuable editions including Cyrillic incunabula and paleotypes, the editions of the first Slavonic typographers Schweipolt Fiol, Đurđe Crnojević, Francisco Scorina, Božidar and Vićenco Vuković, Ivan Fedorov, and others. Special attention has been paid to the possibilities of visualization of old printed and unique editions (presentations of digitized editions on the internet, exhibitions of the original editions using multimedia resources, etc.), as well as to the consideration of the main problem that arises in connection with that – the preservation of books for future generations.

Keywords: Russian State Library (Moscow), Book Museum of the Russian State Library in Moscow, rare books, old printed books, digitization, presentation *de visu*, exhibitions, virtual presentation.

Фаркаш Габор Фаркаш
(Farkas Gábor Farkas), 1966–
Национална библиотека „Сечењи”, Будимпешта
gfarkas@oszk.hu

СТАРЕ КЊИГЕ, ХУНГАРИКА И ЊИХОВА ЗАШТИТА И ЧУВАЊЕ

Сажетак: Ференц Сечењи је 25. новембра 1802. године основао Националну библиотеку „Сечењи”, која је тада имала фонд од преко 15 хиљада публикација. Од тада је већ прошло два века, пуно тога се изменило, али су основни принципи односа према музејским примерцима остали исти. Сакупљање хунгарике, њена библиографска обрада и обезбеђивање доступности ове збирке и данас је у складу са жељом самог оснивача Сечењија. Поставља се питање, шта се данас може сматрати музејским библиотечким документом? Према закону то је следећа библиотечка грађа:

- а) средњовековни кодекс или мађарски језички споменик културе,
- б) рукопис из средњег или раног новог доба,
- в) библиотечки документ објављен пре 1701. године,
- г) библиотечки документ објављен у Угарској пре 1851. године,
- д) хунгарика која је објављена у иностранству пре 1851. године.

Кључне речи: Старе штампане публикације, библиофилија, хунгарика, Национална библиотека „Сечењи”, инкунабуле, антиква, Стара мађарска библиотека, крађа књига категорисаних као културно добро од изузетног значаја.

У свом предавању говорићу о настанку збирке старих и ретких књига Националне библиотеке „Сечењи”, о значењу појма *хунгарика* и о заштити докумената музејског карактера. Њихову заштиту приказаћу у светлу законских одредби Европске уније и Мађарске.

Гроф Ференц Сечењи (Széchényi Ferenc, 1754–1820) основао је 25. новембра 1802. године Националну библиотеку „Сечењи” (Országos Széchényi Könyvtár), која је тада имала у фонду преко 15 хиљада публикација. Од тада је прошло већ два века, пуно тога се изменило, али су основни принципи односа према музејским примерцима остали исти. Сакупљање хунгарике, њена библиографска обрада и обезбеђивање доступности ове збирке у

складу је и данас са жељом самог оснивача Сечењија. Библиотека, која је била саставни део Националног музеја, осамосталила се тек 1949. године, а након добијене организационе самосталности после неколико десетина година, уследила је селидба. Национална библиотека „Сечењи” 1985. године добила је сопствену зграду у оквиру Будимске палате, у њеном крилу Ф.

У оквиру фонда мађарске националне библиотеке постепено су се формирале збирке различитог профила, које постоје и данас. Претечом данашњег Одељења старих и ретких књига Националне библиотеке „Сечењи” можемо да сматрамо ону збирку инкунабула (и средњовековних рукописа) која се већ од 1865. године чувала одвојено у свечаној сали Библиотеке. Збирка раритета у коју су уврштена још и издања из XVI века, бакрорези који представљају Будим, књиге на мађарском језику из XVII века, драгоцене ситна штампа, пригодна издања, календари, екслибриси и књиге са посебно вредним повезом културно-историјског значаја, коначан облик добила је 1934. Ова збирка данас броји 32 хиљаде библиотечких јединица, и она је највећа (и најдрагоценија) музејска колекција у Мађарској.

Одељење старих и ретких књига Националне библиотеке „Сечењи” састоји се из четири значајне целине и више мањих збирки. Прве две збирке оформљене су према традиционалној европској периодизацији, тако да у једну спадају штампане књиге из XV века, инкунабуле, а у другу књиге које су отиснуте у XVI веку, група антиква. Друге две збирке типично су мађарске, једна од њих носи назив Стара мађарска библиотека (РМК), према категоризацији коју је урадила једна од најпознатијих личности историје мађарске библиографије Карољ Сабо (Szabó Károly, 1824–1890) и која у себи садржи три групе хунгарике. У прву спадају књиге које су штампане на мађарском језику, у другу које су издате на територији Краљевине Угарске, а у трећу дела оних аутора који су рођени или живели на територији Краљевине Угарске. Према овим начелима збирка се дели на језичку хунгарику (РМК I), територијалну хунгарику (РМК II) и хунгарику према ауторима (РМК III). Сва дела која су штампана до 1711. године припадају овој збирци, а ова граница је одређена према години када је знаменити лексикограф Давид Цвитингер (Czvittinger Dávid, 1675–1743) објавио своје библиографско дело *Specimen Hungariae Literatae*, прву научну библиографију мађарских књижевних остварења до његовог доба. Четврта збирка хунгарике везује се за име познатог мађарског библиофила грофа Шандора Апоњија (Arpónyi Sándor, 1844–1925). Библиотека Апоњиана (*Bibliotheca Arpónyiana*) или другим називом Библиотека хунгарика (*Bibliotheca Hungarica, App. H.*) обухвата дела иностраних аутора на страним језицима која су објављена у периоду XV–XVIII века и која за тему претежно имају историју или географију Угарске.

Овој колекцији припада и збирка гравира, на којима су представљене мађарске историјске личности, предели Угарске и историјски догађаји. Остале мање збирке током времена доспеле су у Одељење старих и ретких књига због неких формалних или историјских разлога.

Инкунабуле

Збирка инкунабула садржи 1843 књиге. У библиотеци оснивача Ференца Сечењија било их је једва четрдесет, али овај број је убрзо повећан. Куповином збирке веома познатог библиофила Миклоша Јанковича (Jankovich Miklós, 1772–1846) библиотека је обogaћена са више од петсто штампаних публикација из XV века. Поклонима и куповином овај број се удвостручио у следећих сто година. У деценијама након Првог светског рата, захваљујући донацији два значајна мађарска библиофила, у фонд су доспела драгоцене издања. Велепоседник Ђула Тодореску (Todoroszku Gyula, 1866–1919) завештао је 50, а Шандор Апоњи 150 инкунабула. Након 1945. године у фонд је доспело више од двеста публикација штампаних у XV веку, већи број, око 160, припадао је разним самостанима, чији је рад и деловање комунистичка власт забранила. Постоје два разлога зашто је био скроман број инкунабула у збирци Ференца Сечењија. Један од њих је, да гроф није скупљао искључиво библиофилске реткости, а други, да међу штампаним књигама до 1500. године има мали број оних, које спадају под појам хунгарике. Сечењија су, међутим, првенствено интересовале мађарске књиге које су штампане у Угарској и она издања која су била везана за Мађаре и мађарску државу. Сходно овоме, од 1795. године гроф Сечењи је покушао да укључи што већи број научника и колекционара у прикупљање збирке оваквог профила. Нису сви његови напори били успешни. Нажалост, није успео да истражи и пронађе примерке прве књиге штампане на територији Краљевине Угарске, *Chronica Hungarorum* (Хроника Мађара или Будимска хроника, Будим, 1473).

Свакако је вредно споменути, да је Сечењи у свом поседу имао два униката. Један је куриозитет млетачке штампарије Ратдолт (Erhard Ratdolt, 1476–1486), издат под насловом *Breviarium Zagrabienae* (*Загребачки брeвијар*), литургијски кодекс из 1484. године, а други је новински број који је објављен око 1485. у Либеку, који доноси вести о стравичним злоделима војводе Дракуле. Из збирке раритета Националне библиотеке „Сечењи”, издаја се, као најстарија штампана публикација, одломак из 42-редне Гутенбергове *Библије*, део из Јеванђеља по Луки, поглавља 16 и 17. Некадашњи власник, познати библиофил Пал Сенткути (Szentkúty Pál, 1889–1957), идентификовао је овај одломак пре своје смрти, 1957. и продао га националној библиотеци за 8000 форинти. О самој публикацији првог формата

(8°), у чијем се повезу налазио одломак *Библије*, нема података. Најстарија инкунабула нашег фонда сачувана у целости представља праву реткост. То је дело Цицерона (Marcus Tullius Cicero) под насловом *De oratore* (*О говорнику*) које су штампали Конрад Свејнхајм (Conrad Sweynheim) и Арнолд Панарц (Arnold Pannartz) у месту Субијако, близу Рима (1465).

У деценијама након оснивања мађарске националне библиотеке, фонд старе и ретке књиге, укључујући и колекцију инкунабула, увећавао се из три извора. Један од значајних дародаваца био је надвојвода Јосиф аустријски, палатин Угарске (József nádor, 1776–1847), који је или лично даривао књиге, или је посредовао у обогаћивању фонда. Од његових поклона истиче се дело историчара Јаноша Турочија (Thuróczy János, 1435?–1489?) *Chronica Hungarorum* (*Историја Мађара*), штампано у Аугзбургу 1488. године у штампарији Ерхарда Рагдолта. У овом дивот издању, које је посвећено краљу Матији (Mátyás király), дрворези су бојени ручно (златном бојом). Набавка ове драгоцене књиге 1813. године обављена је уз помоћ палатина Угарске уз посредовање историографа Иштвана Хорвата (Horvát István, 1784–1846) из пожунског каптола. Међу четрнаест купљених инкунабула налазио се и по један примерак мисала из Печуја и Острогона. Највећи поклон тог доба примљен је од мађарског парламента. Национална библиотека „Сечењи” 1832. године набавила је библиотеку Миклоша Јанковича, једног од најчувенијих колекционара тога доба, у којој се налазило више од 30 хиљада рукописа и старих и ретких штампаних публикација. Године 1851. обављена је још једна куповина, исто од Јанковича, приликом које је набављено 1500 рукописа и књига (у овој групи приновљених издања само инкунабула било је 550!). Напокон, остварио се и сан грофа Сечењија о набавци *Будимске хронике*. Поред примерка купљеног 1832. из Јанковичеве збирке, који је био оштећен, Национална библиотека је успела да откупи и један потпуни примерак овог историјског дела од немачког научника Франца Хилдебранда (Franz Hildebrand). Не толико по броју, колико по значају у историји попуњавања збирке раритета, значила је куповина инкунабула из библиотеке Иштвана Илешхазија (Illésházy István, 1762–1838). Године 1835, из његове библиотеке у Дубници (данас Дубњица на Ваху, Словачка) откупљено је 29 књига штампаних до краја XV века. Тада су драгоцене Шеделова (Schedel, Hartmann) дела доспела у нашу библиотеку.

У следећим деценијама није дошло до овако великих откупа. У одређеним временским интервалима збирка раритета богатила се примерцима из личних библиотека научника и писаца. Бележимо као догађај од изузетне важности, када је 1878. године успешно обављена куповина дивот издања *Печујског мисала*. Овај *Мисал* штампан је у Венецији 1499. године према поруцбини будимског издавача Јоханеса Папа (Johannes Paep †1509). До године 1900. збирка инкунабула бројала је 1100 томова. Набавка ових дра-

гоцених књига у првој половини XX века везује се за име два библиофила Ђуле Тодорескуа и Шандора Апоњија. Удовица Тодорескуа, Аранка Хорват (Hogváth Aranka, †1938), даровала је библиотеку покојног мужа 1919. године Националној библиотеци „Сечењи”, у којој су претежно биле заступљене старе и ретке мађарске књиге. Драгоцени примерак ове збирке, која је бројала око 50 инкунабула, био је *Esztergomi Breviárium* (*Острогоонски бревијар*, Нирнберг, 1484). Библиотека-хунгарика грофа Шандора Апоњија, коју је овај вредни библиофил научном прецизношћу каталогизовао, још за време његовог живота била је позната широм Европе. Из ове збирке, која је поклоњена 1925. године, истичу се следећа издања: турски леци из XV века, *Arithmetica* (*Аритметика*) Георгиуса де Хунгарие (Georgius de Hungaria, крај XV века) и италијанско издање књиге *Attila, Flagellum Dei* (*Атила, бич божји*).

Након Другог светског рата (који је ова збирка срећно преживела), раст фонда, који је тада бројао скоро 1500 публикација, омогућила су два извора. Године 1950. део збирке постала је библиотека историчара Ивана Нађа (Nagy Iván, 1824–1898) из Балашађармата (Balassagyarmat), у којој се налазило 28 инкунабула. Други извор представљали су они раритети из манастирских библиотека калуђерских редова којима је комунистичка власт забранила деловање. Пожунски фрањевци су сачували онај примерак дела Николауса де Аузма (Nicolaus de Ausmo, Венеција, 1473), који је илуминиран за краља Матију и који је папа Сикст IV највероватније даривао мађарском владару. Збирка инкунабула Националне библиотеке „Сечењи”, како по садржају, тако и по језичким сегментима, следи карактеристике књига које су у XV веку штампане у Европи. Међу овим публикацијама могу се наћи поред дела из филозофије, теологије, црквеног права, историје, географије и остварења античких аутора. Више од 90% књига објављено је на латинском језику (поред малог броја на немачком, италијанском, грчком и чешком), а више од две трећине ових издања били су производи италијанских и немачких штампарија. Веома је чудно да ова збирка не садржи ниједну инкунабулу са територије Француске, Холандије, Чешке, Шпаније и Енглеске.

Стара мађарска библиотека (РМК)

Појам *Старе мађарске библиотеке* везан је за име истакнутог библиографа XIX века, Кароља Сабоа. Он је објавио два тома библиографије РМК I–II (Régi Magyar Könyvtár = Стара мађарска библиотека), а након његове смрти уз помоћ библиографа Арпада Хелебранта (Hellebrandt Árpád, 1855–1925) састављен је и III том РМК. Ова тротомна библиографија обухвата језичку, географску и персоналну хунгаричку од XV до XVII века. У њој су сакупљени подаци о делима мађарских аутора издатих у иностранству на

мађарском језику, о књигама на мађарском или страним језицима, која су објављена унутар земље и она остварења који су мађарски аутори публиковали у иностранству на страним језицима. Сходно овим принципима у ову збирку спадају *Szent Pál levelei* (*Посланице светог Павла*, Краков, 1533) у преводу Бенедека Комјатиа (Komjáti Benedek, † након 1533), следбеника Еразма Ротердамског (лат. Desiderius Erasmus Roterodamus), будимско издање дела *De legendis poetis* од Базилиуса Магнуса (Basilius Magnus, 1473), превод *Новог завета* (Шарвар-Ујсигет, 1541) научника и хуманисте Јаноша Силвестера (Sylvester János, 1504–након 1551), као и кратак коментар о кометама *De cometorum significatione commentariolus* (Базел, 1579), од Андраша Дудита (Dudith András, 1533–1589).

Највећи прилив књига у *Стару мађарску библиотеку* догодио се 1919. године, када је заоставштина Тодорескуа постала власништво националне библиотеке и тако постала богатија са многим уникатима и штампарским производима, које библиографије Кароља Сабоа не бележе. Од 635 књига на мађарском и 535 публикација на страним језицима штампаних на територији Угарске, 138 јединица се не појављује у библиографији РМК I, а 71 у РМК II. Нова, велика група хунгарике доспела је у осамостаљену националну библиотеку након 1945. као последица политичких превирања и разних одлука комунистичке власти. У Националну библиотеку „Сечењи” до 1957. године преусмерени су примерци старих и ретких мађарских књига из Центра за народне библиотеке – укупно више од 900 томова – који су у тај центар пристигли из заплењених самостанских библиотека, библиотека читалачких кругова и личних библиотека. У збирци раритета чувамо и веома драгоцене библијске преводе од којих бих истакао: превод *Четворојеванђеља* (Беч, 1536) од уређивача речника Габора Пештија (Pesti Gábor, пре †1550), први целовити превод *Библије* на мађарски језик (Виждољ, 1590), реформатског свештеника Гашпара Каролија (Károli Gáspár, 1529?–1591), први католички превод *Библије* (Беч, 1626) језуите Ђерђа Калдија (Káldi György, 1573–1634), златну *Библију* (Амстердам, 1685) издање типографа Миклоша Мистотфалушија Киша (Misztótfalusi Kis Miklós, 1650–1702). Од културних споменика из доба протестантизма и барока најпоноснији смо на дела писца и штампара Гашпара Хелтаија (Heltai Gáspár, 1510?–1574?), песника и композитора Шебешћена Тинодија Лантоша (Tinódi Lantos Sebestyén, пре 1515–1556), песника и драмског писца Петера Борнемисе (Bornemissza Péter, 1535–1584), острогонског надбискупа Петера Пазмања (Pázmány Péter, 1570–1637) и песника и војсковође Николе Зрињског (Zrínyi Miklós, 1620–1664). Од историјских дела међу највредније спадају књиге на мађарском језику хроничара Иштвана Секеља (Székely István, после 1500–после 1563), Гашпара Хелтаија и Пала Хапортони Фороа (Háportoni Forró Pál, † око 1624).

Библиотека хунгарика (Bibliotheca Hungarica)

Када је Шандор Апоњи 1925. године завештао националној библиотеци своју библиотеку која је била смештена у његовом каштелу у месту Ленђел (око 40 км северно од Печуја), не само да је тиме досегао број публикација, колико је бројала библиотека оснивача Ференца Сечењија (15.000 томова), већ је поред безброј драгоцених рукописа, мапа, гравира и библиофилских издања, Апоњијева богата збирка хунгарика изазвала дивљење савременика и каснијих потомака. *Библиотека Апоњиана (Bibliotheca Apponyiana)* није само веран одраз живота једног страственог библиофила, него је и више од тога, она је према саставу, најцеловитија збирка хунгарика на целом свету. Током свог дугог живота Шандор Апоњи набавио је сваку књигу на страном језику у којој би делимично или у целини било речи о Мађарској или Мађарима, без обзира на то, што се у неким налазило само понеко поглавље или пасус у вези са овом темом.

Како је он знао да каже: „веома је широко тумачење појма хунгарика”, те се ово значење допуњује приликом сваког појављивања неке нове књиге и њене анализе према садржају. Апоњи је, мерећи његов рад данашњим нормама, трагао за појединим издањима са толико жара и темељитости, не штедећи ни новац, ни време, да би засигурно у овој врсти посла далеко оставио иза себе групе савремених истраживача. Увек се трудио да набави беспрекоран и потпуни примерак књиге, коју би касније библиографском прецизношћу и дубоком језичком компетенцијом обрадио и откривао да ли припада у хунгарик, до ког закључка је неретко долазио тек након што је прочитао целу књигу. Очито је, да су две срећне околности играле велику улогу у формирању његове библиотеке: Апоњијев дуг, активан живот и материјална самосталност, чему треба да придодемо његов европски, широки поглед на свет, који је стекао аристократским образовањем. Све је ово допринело његовој одлуци, да после скоро седам деценија рада на сакупљању, своју драгоцену збирку поклони националној библиотеци Мађарске. Приликом уговора о поклону дародавац је поставио захтев, да се његова збирка чува у затвореним орманима, а да би то било могуће, уз књиге је поклоњен и библиотечки намештај из Апоњијевог каштела у Ленђелу. На овај начин омогућено је да се током смештаја библиотеке, поред научних примене и естетски принципи, како би се удовољило захтеву дародавца.

Обраду Апоњијеве колекције хунгарике, која се састојала од око 3000 дела, омогућило је коришћење референсне збирке састављене од 5000 приручника у којој су се налазиле библиографије старих и ретких књига, лексикони, речници, стручни часописи, монографије и други извори. Поред књига, у којима је била грађа везана за Мађаре (дела на разним језицима о историји Угарске, нпр. књига Мартина Фумеа (Martin Fumée) на француском и

енглеском), овој збирци припадају и књижевна, филозофска или политичка остварења у којима се мађарски народ само узгред спомиње, као што је то у случају текста дијалога за охрабрење који је написао Томас Мор (Thomas More) заточен у лондонском Тауеру. У овој збирци се може наћи и стара штампана публикација, која се фокусира на трагична унутрашњополитичка догађања. Реч је о латинском делу хуманистичког песника Стефануса Тауринуса (Stephanus Taurinus, 1480?–1519) под насловом *Stauromachia*. Велику популарност доживела је већ након изласка из штампе двотомна књига Самујела Дилбаума (Samuel Dilbaum), захваљујући описима опсада тврђава током петнаестогодишњег рата. Ово дело које садржи скоро сто бакрореза такође се налази у збирци грофа Апоњија.

Антиква

Збирка Антиква основана је 1953. године, када су из главног фонда и из разних посебних фондова (Рукописно, Музиколошко и Картографско одељење) издвојене штампане публикације из XVI века и од њих оформљена самостална колекција у оквиру Одељења за стару и ретку књигу. Окупљено је око 8000 штампаних издања која су чинила основно језгро ове збирке. У деценијама које су следиле овај фонд је повећаван куповином и секуларизацијом књижног фонда самостанских библиотека. Структура ове збирке прати традиционалне европске токове штампарства, у њој се налази највећи број књига на латинском језику (а има и дела на немачком и италијанском), већином штампаних на територији немачког говорног подручја. Наравно, међу њима се налазе и штампарски производи највећих имена италијанских и француских штампара. Према садржају највише је заступљена литература из апологетике, дела класичних аутора, затим познате књиге из области историографије, географије и најважнија остварења из природних наука, која су у XVI веку сматрана најзначајнијима. Из ове целине желим да усмерим пажњу на уникатни примерак књиге Нострадамусових пророчанстава (Лион, 1557), која је некада припадала Миклошу Јанковичу и од њега је приспела у Националну библиотеку „Сечењи” и на познати рад Петруса Апијануса (Petrus Apianus), штампан 1540. године под насловом *Astronomicum caesareum*, који је аутор посветио Карлу V, цару Светог римског царства. Сматра се да ова књига спада у сам врх ремек дела штампарства XVI века.

Мање збирке

Страст за прикупљањем драгоцених колекција код Шандора Апоњија није била ограничена само на књиге. У његовом поседу била је и збирка гравира, која је осликавала какав су утисак оставили Мађари на друге на-

роде Европе од XVI до XVIII века. Аутори ових гравира бирали су најважније моменте из историје Мађара, стављајући у визуелни контекст знамените догађаје у Угарској. Пажњу Европе привлачили су првенствено ратни сукоби Мађара са Турцима током XVI и XVII века и покрет наоружаних устаника, куруца, који су се борили између 1671–1711. против Хабзбурговаца. Збирка која броји око 1200 гравира одувек је била омиљена у циљу истраживања уметности, културе, књижевности и историје науке. Када је у питању техника израде гравира које се налазе у овој збирци, можемо да уочимо да су оне разнолике. Има међу њима дрвореза, бакрореза, бакрописа, литографије и линореза. Ова збирка Шандора Апоњија, названа *Rariora et Curiosa* (Раритети и куриозитети), по величини била је много мања од оне са књигама, и није садржавала хунгарику (ни по предмету, ни по ауторима), међутим оцењујући њен библиографски или библиофилски значај, она јесте веома драгоцен. Иако се може сматрати „нуспродуктом” вредног рада на сакупљању хунгарике, она није никако подређени, већ изузетно цењени део Апоњијеве библиотеке. На полицама ове личне књижнице мирно и сложено ређају се дела средњовековних сколастика, европских хуманиста, класика реформатског покрета и велелепна штампана издања XVI–XVII века грчких и латинских аутора. Међу њима посебан део чиниле су књиге које су се односиле на породицу Ногарола (Nogarola) из Вероне. Ова породица била је родбински повезана са Апоњијевима. Свака научна област је заступљена у збирци овог велепоседника, по важности, из ње се издвајају радови из хералдике, генеалогике и нумизматике. Старе и ретке штампане књиге смештене по полицама приказују историју европског штампарства. Штампарска ремек-дела Алда Мануција (Aldus Manutius), Планта (Plantin), Елзевира (Elzevier) били би драгоцени бисери било које аристократске библиотеке.

Међу мањим збиркама Одељења старе и ретке књиге Националне библиотеке „Сечењи” истакнуто место заузима збирка летака-хунгарике коју је обрадила Илона Хубаи (Hubay Ilona). Ова колекција која садржи око 1200 штампаних отисака важан је извор за изучавање националне историје XVI–XVII века са посебним освртом на мађарско-турски рат. Међу њима се налази и вест објављена у месту Моњорокерек (Monyorókerék) о војном пробоју сигетварског паше 1578. године, односно један извештај (датиран 30. септембра 1526.) о Мохачкој бици¹. Највреднији примерци ове збирке су леци који су у њу приспели из колекције Шандора Апоњија.

Сем горе наведених, Одељење старе и ретке књиге Сечењијеве библиотеке чува још четири мање збирке у свом фонду. Значајна је колекција састављена од 1200 еклибриса, која је значајна грађа за историју мађарске

---

¹ Мохачка битка вођена је између угарске војске, на челу са краљем Лајошем II и турске војске, предвођене Сулејманом Величанственим 29. августа 1526. године (прим. прев.).

књиге. Међу њима се налазе и екслибриси историчара Миклоша Иштванфија (Istvánffy Miklós, 1538–1615), датирани 1575, Миклоша Јанковича 1830, односно књижни знак Градске библиотеке у Бартфи из 1596. године. Следећа грађа која припада овом фонду је Збирка старих ћирилских црквених књига издатих од XVII до XIX века на словенским језицима и на румунском.

Колекција књига која због свог изузетног повеза има историјски значај, увек рачуна на пажњу историчара уметности који истражују ову грану штампарске делатности. Од ових ремек-дела из области примењене уметности, збирка садржи примерке из времена будимске ренесансе, немачке готике, а поред њих овде спадају и публикације са специфичним трансилванијским повезом у облику лепезе и илустровани повези књиговезачких мајстора из Нађсомбата (Трнава) и Дебрецина. На крају треба да споменемо да овом одељењу припада и мања збирка календара који су штампани у XVIII и XIX веку у Коложвару (Клуж), Нађсомбату и Пожуну (Братислава).

Заштита културне баштине

Током историје, књиге су имале двосмерни пут у замршеном систему који су чинили троугао *књижар, колекционар и библиотека*. Један правац кретања публикација је био из личних збирки ка јавним збиркама, а други баш обрнуто, из јавних збирки у личне. У оба случаја важну улогу имале су рационалне културно-политичке околности, догађаји условљени националном катаклизмом, односно патриоти-библиофили који су оснивали библиотеке или су здушно помагали њихово попуњавање. Свему овоме треба придодати плански припремане аукције са циљем да се сиромашно материјално стање библиотечких фондова поправи. Када говоримо о токовима књиге у друштву, ваља имати у виду и могућност насилног утицаја државног апарата на имовинско-правне односе и на промену власништва незаконитим путем – крађу од стране вештог лопова.

Имајући у виду све ове околности, дошло је до израде законских одредби, које је требало ускладити са законима Европске уније. Прво је донет Закон бр. CXL из 1997. године који је донео одредбе о музејским институцијама, библиотекама и јавном образовању. Овај закон даје истакнуто место свеопштој, целовитој набавци, обради и чувању хунгарике. Њега је детаљно допунио Закон под бројем LXXX из 2001. године, који дефинише појам културних добара, прописује њихову евиденцију, одређује критеријуме заштите, услове под којима се могу износити из земље и начине спровођења истраге изгубљених уметничких дела.

Поставља се питање, шта се данас може сматрати музејским библиотечким документом? Према мађарском закону то је следећа библиотечка грађа:

- а) средњовековни кодекс или мађарски језички споменик културе,
- б) рукопис из средњег или раног новог доба,
- в) библиотечки документ објављен пре 1701. године,
- г) библиотечки документ објављен у Угарској пре 1851. године,
- д) хунгарика која је објављена у иностранству пре 1851. године.

Међутим, важно је напоменути да Закон даје широке могућности тумачењу ових одредби, јер поједини библиотечки документи такође могу да имају посебну историјску важност због садржаја или физичких особина, иако се не могу сврстати ни у једну претходно наведену категорију. Ту спада савремени рукопис или рукописна заоставштина, лична документација, збирка или неки други документ, чији је власник (аутор) одиграо значајну улогу у друштвеном, политичком, привредном, културном или научном животу. Посебну важност ове врсте грађе могу да чине околности, начин настанка документа (изглед, материјал за писање, форма стварања, илустрације, украси, повез) односно научни карактер документа према ствараоцу, власнику од кога потиче, без обзира где је и када објављен.

На крају, заштиту културних добара (поред традиционалних и електронских система) помаже и правилна примена мађарских закона и закона Европске уније. Закон под бројем LXXX из 2001. године недвосмислено налаже, у случају када држава из које је изнет културни споменик затражи од власника да га врати (мађарски грађански законик разликује појам власника од поседника, имаоца), власник је дужан да овај захтев испуни, без обзира да ли се предмет налази код њега или је у поседу трећег лица. Ово је у складу и са одредбама Европске уније, јер Конвенција о украденим или илегално извезеним предметима од културног значаја UNIDROIT, која је донета 1995. године, јасно налаже, да је отуђилац културног споменика дужан да предмет врати држави из које га је изнео. Заштита националне културне баштине у Мађарској припада једном уреду при председништву владе и Национална библиотека „Сечењи” његове функције двојачко помаже. С једне стране може да покрене поступак за очување библиотечког документа музејског карактера који се појављује на аукцијама, или на било ком другом месту (за сваку овакву прилику припрема се опсежна и детаљна стручна анализа о аукцијски понуђеној публикацији). С друге стране, свом представнику у Комисији за културна добра, обезбеђује гласачко право приликом одлучивања о заштити, реституцији и другим питањима, која се односе на примерке националне културне баштине (нпр. давање дозволе за изношење из земље).

Практичну примену деловања ових законских механизма, желео бих да вам покажем на следећим примерима из блиске прошлости. Љубитељи старих и ретких књига могли су да чују вест, да су током последњих година непознати починиоци покрали више музејских публикација из би-

блиотека у Трансилванији (Румунија) и Словачкој. У мају месецу 2014. године, током само једне недеље, на антикварном тржишту појавиле су се три веома драгоцене књиге, за које се одмах претпостављало да су незаконитим путем стигле до антикварница. Историја украдених књига, које су стигле из Прешова (Prešov) у Словачкој (мађарски Eperjes), из Кристурпу Секујеска (Cristuru Secuiesc) у Румунији (мађарски Székelykeresztúr, немачки Szeklerkreuz) и Таргу Муреша (Târgu Mureș, мађ. Marosvásárhely, нем. Neumarkt am Mieresch) у Румунији, веома је интересантна, а није наодмет, да се упознамо и са различитим мишљењима једног колекционара, антиквара и библиотекара везаног за овај догађај.

Сарадници Националне библиотеке „Сечењи” имају задатак да прате аукције књига у Мађарској (а према потреби и у иностранству), и, ако скучене материјалне могућности националне библиотеке дозвољавају, откупе за сопствени фонд недостајуће публикације – хунгарике, без обзира да ли оне спадају под тај појам према језичким, територијалним, личним или (у ређим случајевима) предметним критеријумима. Уколико Библиотека „Сечењи” услед недостатка материјалних средстава не може да откупи књигу која је на аукцији, што се ипак ретко догађа, или је публикација веома драгоцен културни споменик из књижевности, језика односно историје штампарства, односно, уколико има нека посебна обележја (посвета, повез, власник), тада може да покрене поступак у циљу заштите тог примерка.

(Први пример). Пре извесног времена (2014. године) као посебна ставка (предмет) у аукцијском каталогу једне будимске антикварнице појавила се књига из апологетике (верске полемике) реформаторског проповедника, који се школовао у Витембергу и радио као проповедник у месту Кираљхелмец (Királyhalmes, данас Краљовски Хлмец, Словачка) по имену Миклош Ђармати (Guarmathi Miklós, друга половина XVI века), која је изашла испод пресе у штампарији Пала Реда (Rheda Pál †1619) у години 1598. у Дебрецину. На дело Ђарматија, објављивањем реплике у облику књиге, одговорио је нико други, него кардинал католичке цркве Петер Пазмањ 1607. године. Библиотека „Сечењи” поседује чак два примерка овог издања, које је присутно у великом броју јавних збирки у земљи и ван њених граница. Зато је разумљиво, да у првом кругу лицитирања, због почетне цене од 950 хиљада форинти (око 3000 евра), није стављена на списак књига које обавезно треба купити. Ова одлука може се приписати и тешком материјалном положају Сечењијеве библиотеке, међутим, стручна љубопитљивост и рутински поступак који је прописан у оваквим ситуацијама, захтева да се књига, пред сам почетак аукције, узме у руке и путем њене *аутопсије* (библиотекарски израз у мађарској стручној терминологији за детаљан, дубински преглед) утврди њена посебност, јединственост. Ова врста прегледања књиге обавља се и због тога, што се на порталу најпознатије аукцијске куће у Мађарској

www.axioart.hu објављују слике само насловних страна или повеза, а веома важне карактеристике понуђених књига на продају (као што су екслибриси, печати, стари инвентарни бројеви, сигнатуре, записи некадашњих власника, маргиналије), могу се открити само детаљним прегледањем. Помислимо само на чињеницу да је у примерцима старих збирки печат власништва најчешће утиснут на полеђину насловне стране или да су се власници потписивали најчешће на предлисту или унутрашњој страни предњих и задњих корица. На овим местима поседници књига знали су да бележе и место и датум куповине, као и цену по којој је откуп обављен. А поред овог, нисмо још споменули драгоцене белешке које се односе на историју књижевности, језика, цркве, образовања и науке, односно записе о историјату црквених редова и биографске податке појединих власника.

Сараднику истраживачке групе по имену *MTA-OSZK Res Libraria Hungariae* (Мађарска академија наука – Национална библиотека „Сечењи”, За мађарске библиотеке) запела је за око ова аукцијска понуда књиге из XVI века, чијој је повез био одломак из кодекса пореклом из XV века. Закључено је, да је нотни запис, који је био на страницама повеза, највероватније део кодекса који је коришћен у једном фрањевачком самостану на територији Угарске, што самом издању даје још већи значај. Поред тога, запис власника на насловној страни пробудио је пажњу и истраживачке групе Одељења за проучавање књиге и културне историје (односно Групе за стару мађарску књигу). Треба знати, да под вођством Гедеона Борше (Borsa Gedeon) од почетка 60-их година двадесетог века траје откривање и обрада свих књига које су штампане у периоду 1473–1700. Захваљујући грађи из које је настало библиографско дело *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (Старе мађарске штампане публикације) омогућено је давање брзе и целовите информације о било којој старој штампаној књизи. Пронашли смо податак, да је Гедеон Борша, приликом свог боравка у Државној научној библиотеци у Прешову (Štátna vedecká knižnica v Prešove), узео у руке овај примерак књиге и детаљно га обрадио 1968. године. У његовом опису публикације, захваљујући подацима који откривају власника, старе инвентарне бројеве и повез, недвосмислено је доказано да је примерак из Прешова, идентичан са примерком књиге која се нашла на аукцијској понуди будимске антикварнице.

Први власник књиге био је Андраш Сиксаи (Szikszai András), који је током живота постао духовник места Мезетаркањ (Mezőtárkány) у жупанији Хевеш (Heves). Према запису у књизи, аутор дела, Миклош Ђармати, посветио му је овај примерак у јулу месецу 1599. године. Након пола године, у фебруару 1600, Сиксаи се уписао на Универзитет у Хајделбергу (његови теолошки трактати управо су ту и објављени 1620. године). Не зна се како, али ова књига доспела је у посед породице Сирмаи (Szirmai) и вероватно

је један члан те породице, пуковник Тамаш Сирмаи (Szirmai Tamás) забележио своје име на насловној страни. Из ове породице књига је прешла у фонд Евангелистичког лицеја у Еперјешу (данас Прешов), који је основан 1667. године. У најновијем добу она је део збирке научне библиотеке, али још увек у поседу евангелистичке цркве. На насловној страни још увек стоји запис: „Ex Libris Thomae Szirmai”.

Међутим, шта се десило са књигом од када је Гедеон Борша урадио њен каталогски опис 1968. па до њеног појављивања на аукцији 2014? У протеклих двадесет година у Словачкој је у огромном успону истраживање старе и ретке књиге, објављују се веома важни библиотечки каталози, у којима се налазе библиографске јединице, веома драгоцене и за мађарску културну историју. Као део ових активности, 2003. године обрађен је и фонд старе и ретке књиге Државне научне библиотеке у Прешеву у којој је, као посебна целина, објављен списак публикација Евангелистичког лицеја из овог места. На овом списку налази се и опис дела Миклоша Ђарматија, са идентичним описом, како га је Борша видео. Исти опис налази се и у каталогу за аукцију будимске антикварнице. Може се закључити да је књига украдена са свог места где се чувала после 2003. године.

(Други пример). Након пар дана од појављивања украденог примерка Ђарматијеве књиге у Будиму, на аукцији једне пештанске антикварнице, откривен је и други сумњиви предмет. Једна од понуђених књига у аукцијском каталогу, била је прво издање црквених песама које прате обред сахрањивања према унитарнијанској вероисповести. Ова књига, увезана у пергамент из XIX века, издата је 1660. године у Коложвару (данашњи Клуж), као једно од последњих производа Хелтаијеве штампарије. Штампарију је иначе основао Гашпар Хелтаи, протестантски духовник, свештеник, писац и штампар. Ово издање иначе представља и доказ у једној историјској полемици. Ердељски историчар Елек Јакаб (Jakab Elek, 1820–1897), који је по пореклу био унитарнијанац, тврдио је, да је Ђерђ I Ракоци (I. Rákóczi György, 1593–1648), кнез Трансилваније, присвојио и дао на употребу штампарску радионицу Хелтаија искључиво Реформаторској цркви почевши од године 1635. Међутим, његову тезу побија историчар културе Јанош Херепеи (Hererei János, 1891–1970), који је утврдио током својих истраживања, да је Хелтаијевом штампаријом у назначеним годинама XVII века и даље руководио припадник Унитарнијанске цркве, Ђерђ Абруги (Abrugi György), и да је ова књига песама за посмртни обред објављена управо захваљујући њему. Ова књижица је веома ретка, постоје укупно само два регистрована примерка овог дела, један се налази у Библиотеци Огранка Румунске академије наука у Клужу (Biblioteca Academiei Române Cluj-Napoca), а друга је управо ова која се појавила на аукцији. Није за чуђење, да је почетна цена на лицитацији била 500 хиљада форинти (око 1700 евра).

Како је могло овако специфично издање да се појави у антикварној понуди? (Покушаћу да објасним). Четврти том библиографије *Régi Magyarországi Nyomtatványok – RMNY (Старе мађарске публикације – СМП)*, која обухвата штампарска издања објављена на територији Угарске у периоду 1656–1670, бележи податке за оба примерка назначене књиге. Код другог наводи и место где се она чувала, Унитарнијанска гимназија у месту Секељкерестур. На насловној страни јасно је видљив печат бившег власника: *Unitárius Gymnázium Könyvtára Székely-Keresztúr (Библиотека Унитарнијанске гимназије Секељ-Керестур)*. Овај примерак је у гимназијску библиотеку доспео из личне библиотеке већ споменутог Јакаба Елека још 1877. године. Овај податак бележи се и у библиографији Кароља Сабоа (1824–1894), *Старе мађарске књиге I (РМК I): „Sz.-kereszturi unitár. gymn. Jakab Elektől”* (Од Јакаба Елека унитарнијанској библиотеци С.-керестура). Ову књигу је описао и професор теологије унитарнијанске гимназије Домокош Шимен (Simén Domokos, 1836–1878) у свом попису фонда под бројем 17. Библиотека унитарнијанског колегијума постала је државно власништво 1948. године. Претпоставља се, да је тада, или најкасније до 1951–1952. године, када је ова драгоцену збирка предата Библиотеци „Телеки” (Teleki Téka) у Таргу Мурешу, непознати починилац отуђио овај раритет, јер се на списку књига, сачињеног приликом примопредаје, не бележи.

(Трећи пример). Догађања, која ће послужити као трећи пример, везана су такође за Телекијеву библиотеку. На аукцијској листи већ поменуте пештанске антикварнице појавило се још једно издање сумњивог порекла, дело немачког барокног песника Зигмунда фон Биркена (Sigmund von Birken, 1626–1698) преведеног на италијански језик. Ова књига, која говори о подунавским градовима и украшена је велелепним бакрорезима који приказују разне пределе, у себи има и један део, који се односи на мађарско-турске ратне сукобе (опсада Будима, поновно освајање Острогона). Оригинал-но дело објављено је у Нирнбергу, на немачком, 1664. године, под насловом *Der Donau-Strand (Дунавски шtrand)*. Биркен, који је имао и мађарске родбинске везе, никада није био у Угарској, своје дело је остварио компилацијом текстова из књига класика и у његовом добу модерних аутора. Популарности овог путописа (више немачких и једно италијанско издање) допринела је и чињеница, да је сходно књижевној врсти, аутор ангажовао познатог бакрописца Јохана фон Сандарта (Johann von Sandart, 1655–1698), да илуструје књигу. Почетна цена књиге на аукцији у висини од 60 хиљада форинти (200 евра), на први поглед није будила пажњу. Ово дело не сматра се посебном реткошћу у Мађарској, у збирци Шандора Апоњија налазе се два издања штампана у Венецији (1684, 1685). У фонду Библиотеке главног града „Сабо Ервин” може се наћи примерак из 1685. године. Међутим, Биркенова књига о којој говоримо, штампана је у Милану, и у европским би-

блиотекама је права реткост. Ове чињенице не би дале довољно разлога да се публикација званично прогласи заштићеном, али након њеног детаљног прегледања на полеђини предлиста пронађен је записан број 3514.

Крајем 2010. године откривена је серија великих крађа, а међу институцијама које су претрпеле штету, била је и Библиотека „Телеки” из Таргу Муреша у Румунији. Након консултације са колегама из ове установе, а и на основу листе украдених дела објављене на интернету, јавила се сумња, да ово издање на аукцији, потиче управо из овог фонда. На листи несталих књига, коју су саставили библиотекарски из Библиотеке „Телеки” пише: „*Birken, Sigismund L'origine del Danubio Milano, 1685 Td-562c 3514*”. Математичка вероватноћа, да се овај инвентарни број налази и на неком примерку књиге из неке друге библиотеке, и да не припада Библиотеци „Телеки”, веома је мала. На основу направљених фотографија ове књиге, која има корице са златотиском, има рестаурисан хрбат и полукожни повез, библиотекарски матичне установе из које је нестала, препознали су у њој сопствени примерак. Тако су три старе књиге, које су стигле из Прешова, Кристур-у Секујеска и Таргу Муреша стигле у блиндирану касу полицијске управе као доказни материјал. Сва три власника, Научна библиотека у Прешову, Унитарнијанска црква и Библиотека „Телеки” поднела су пријаву против непознатог починиоца, а полиција је запленила књиге. Примерак из Прешова већ је враћен на своје првобитно место, док друга два чекају да се и њихова судбина заврши срећним крајем.

Предео с мађарског језика Петер Хајнерман

Farkas Gábor Farkas, 1966–
The National Széchényi Library, Budapest

OLD BOOKS, HUNGARICAS AND THEIR PRESERVATION

Summary: It was Count Ferenc Széchényi who founded the National Széchényi Library on November 25, 1802 with more than 15,000 volumes. Two centuries have passed since then, but the basic principles of relationship toward archival copies have remained the same as at the time when the Library was established. Collecting Hungarica books, their bibliographic cataloging, and providing access to old books are still in line with the intentions of the founder, Count Széchényi. The question arises what is to be considered today as a library document of archival value. According to law, the following library items are considered to be of archival value:

- a) medieval codices or old Hungarian language relics,
- b) manuscripts from the Middle Ages or from the early modern period,
- c) library documents published before 1701,

d) library documents published before 1851 in Hungary,

e) Hungarica books published abroad before 1851.

Keywords: old printed publications, bibliophily, Hungarica, National Széchényi Library, incunabula, antiqua collection, old Hungarian library, theft of books categorized as cultural assets of outstanding significance.

Александар Ћеклић, 1965–
УЛУПУДС, Београд
alceklic@gmail.com

ОБРЕЗИВАЊЕ СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ КЊИГА

Сажетак. Радом се осветљава поступак обрезивања књижног блока српских средњовековних књига. У уводном делу сажето се помињу структурални елементи повеза књига који претходе самом обрезивању – причвршћивање књижног блока за коричне даске, прошивање тетрада ланчаним преплетом и пресвлачење хрбата ланеним платном. У другом делу разматрају се извори за српскословенске појмове „обрез” и „обрезати”, затим, основне одлике обрезаних рукописа из библиотеке манастира Хиландара, Дечана, Никољца, Архива САНУ и Народне библиотеке Србије, као и сликовне представе поступка обрезивања из живописа српског манастира Пиве, Цркве Протата у Кареји и Манастира Философа код Димитсана на Пелопонезу. У раду је истакнута и основна разлика у обрезивању српских средњовековних књига и књига повезаних у западном стилу, које се у XVIII столећу шире у Србији под руским утицајем.

Кључне речи: српски средњовековни повез, византијски повез, структурални елементи повеза, обрез, обрезати.

I

Српски средњовековни повез имао је вишевековну историју и надживео је пад српске средњовековне државе, тако да је негован у српским манастирима и у посленемањинском периоду, као и у време османске владавине. Премда најстарији примерци нису сачувани, може се претпоставити да су рани рукописи били повезани на сличан начин као и они потоњи, из XIV и XV столећа. Средњовековни стил повезивања књига трајао је до друге половине XVII столећа. Тада почињу повремено да се јављају промене, посебно у естетици, прихватањем западне орнаментике, која доспева међу Србе посредним путем преко Русије, па се јављају повези са барокном орнаментиком, али са задржаним старим средњовековним структуралним елементима, који су у употреби

код српских повезивача до краја столећа. У XVIII столећу српски средњовековни повез је потпуно напуштен и само се понегде среће неки залутали орнамент као невешта допуна барокним композицијама повеза.¹

Српски средњовековни повези, по техници израде, структуралним елементима, као и по орнаментици отиснутој на кожи, спадају у групу источноправославних повеза. Сем српских земаља, средњовековни начин повеза књига био је развијен и у осталим источноправославним областима, као што су: Грузија, Сирија, Кипар са острвима, Грчка са Светом Гором, далека Русија, Манастир Свете Катарине на Синајској гори. Такође је и монофизитска Јерменија припадала истој култури повеза књиге.² Ови повези се у науци помињу и као византијски повези, према одомаћеном имену државе која је у историји позната под именом Ромејско царство. С обзиром на то да ти повези превазилазе границе Ромејске државе, било би тачније да се зову источноправославни или, можда, монашки повези, будући да су настали као плод монашке цивилизације. Пошто се појам *византијски повез* одомаћио у научним круговима, иако суштински непрецизан, користимо га као синоним за српски средњовековни повез.

Основна особеност средњовековног повеза јесте његов облик са издуженим хрбатом у односу на књижни свезак и коричне даске. Форма средњовековног повеза није правилна, правоугаона, већ у хрбатном делу, као и у деловима корица при самом хрбату, долази до завојитог издужења. Разлог том издужењу, с једне стране, је оплитање заглавне, односно, капителне врпце, која се протезала не само дуж ивице повежњака књижног блока, већ и једним делом дуж спољашњег брида (обода) даске. С друге стране, издужење хрбата било је условљено чињеницом да су корице средњовековног повеза истих димензија по ширини и по дужини са књижним блоком, то јест, да корице нису имале руб. Управо руб на корицама повеза на Западу омогућавао је да се смести заглавна врпца, која није узроковала издужење хрбата.³

Српски средњовековни повез је један сложен механизам који има сопствену логику и код кога је све особено, и техника рада, и структурални елементи, и орнаментика. Један од разлога напуштања средњовековног повеза

---

¹ Georgios Boudalis, *The evolution of a craft: post-byzantine bookbinding between the late fifteenth and the early eighteenth century from the libraries of the Iviron Monastery in Mount Athos/ Greece and the St. Catherine's Monastery in Sinai/ Egypt*, PhD Thesis (London: Camberwell College of Arts University of the Arts London, 2004), 364; Александар Ђеклић, „Путеви једног ренесансног орнамента”, *Археографски прилози* 33 (2011): 361–382.

² Janos Alexander Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding* (Aldershot; Burlington: Ashgate, 1999), 62.

³ Александар Ђеклић, „Повез српског Минхенског псалтира”, *Зборник – Музеј примењене уметности* 6 (2010): 9–10.

и прихватање барокног стила лежи вероватно у његовој сложености и много дужем времену потребним за израду.

За разлику од повеза рађених на Западу где се књижни свезак засебно прошивао, код српских средњовековних повеза сам поступак прошивања почиње од претходно обрађене даске, где књижни свезак и даске након шивења представљају једну органску целину. У ту сврху даска је резана и обрађивана у димензијама које су мање од димензија исписаних тетрада да би се оставио простор за обрезивање књижног блока.

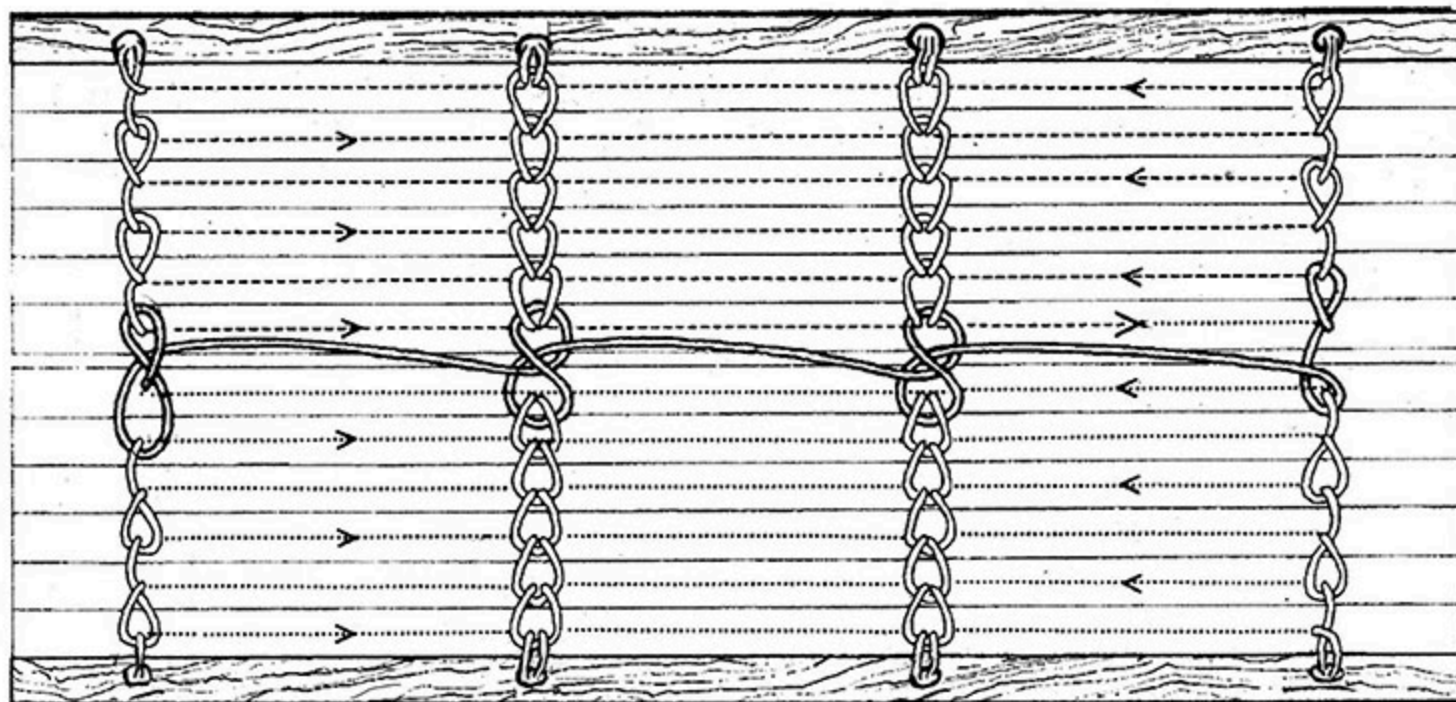
Прошивање свешчица почиње од система отвора и жлебова на дасци, наизменичним провлачењем кроз жлебове и прву, а затим и другу свешчицу. До сада је установљено више различитих конфигурација жлебова и отвора на дасци на српским средњовековним повезима, као што су: „Z”, „V”, „I”, линијска конфигурација, у облику сидра... Већина ових конфигурација има своје подврсте и могу да буду са доње или са горње стране коричне даске.

Конац за прошивање био је израђен од лана, дебљина му је била најчешће око 1 mm, и могао је да има „S” или „Z” облик увоја. Прошивање се вршило концем увученим у иглу, почев од првог прошивног места на дасци. Зависно од конфигурације отвора и жлебова на дасци, прошивање се изводило или наизменично кроз даску и прву, а потом и кроз другу свешчицу, или би се конац најпре провукао кроз све жлебове на дасци, а потом и кроз свешчице. На прошивним местима свешчице су међусобно повезиване ланчаним преплетом (шавом, бодом, задељајем), тако да се формирао низ омчи налик карикама ланца које су пролазиле испод претходне или претходне две свешчице. Ако је број тетрада непаран, прошивање обе половине почиње из подножја или обе из заглавља, а ако је број тетрада паран прошивање једне половине почиње из подножја, а друге из заглавља (може и обрнуто). Овим се постиже да су завршеци прошивног конца на обе половине на супротним странама. На крају се једним концем споје обе половине књижног блока и на последњем прошивном месту конац од једне половине веже се са концем од друге половине унутар свешчице, да се на повежњаку не би појавила квржица од чвора.

Откриће технике прошивања византијског повеза везује се за Гаја Петербрица (Guy Petherbridge) (1991). Он је на повезима са Патмоса запазио да се књижни свезак прошивао биаксијално, односно у две засебне половине које су се на крају спајале у једну целину истим концем којим су и прошиване. То је касније потврдио и Константинос Хулис (Κωνσταντίνος Χούλης) (1993) на повезима грчког порекла у Ватиканској библиотеци, затим, Ина Мокрецова (1994) на руским повезима и Ј. А. Сирмаи (1999), такође на грчким повезима.⁴

⁴ Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, 67–68.

Овај начин прошивања видљив је и на хиландарским повезима⁵, као и на свим осталим повезима српско-византијског стила из манастира Дечани, Никољац, Благовештење, Архива САНУ, код којих је повежњак био доступан⁶. Биаксијални начин прошивања препознаје се по супротном смеру ланчаних омчи на једној и другој половини књижног блока, као и по концу који дуж средине повежњака спаја сва прошивна места.⁷

Сл. 1. Изглед повежњака са ланчаним преплетом (шавом) који настаје приликом шивења књижног блока

Важно је поновити да су дрвене корице биле припремљене у одговарајућим димензијама које су мање од тетрада, тако да је књижни блок вирио изван корица. Након прошивања повежњак се туткалисао и пресвлачио грубим ланеним платном које прелази једним делом и на корице. После сушења лепка приступало се обрезавању књижног блока.

II

Знање о градивним елементима византијског повеза унапредовало је и достигло завидан ниво. То се односи на прошивање, утврђивање конфигурације жлебова и отвора за причвршћивање дрвених корица за књижни блок

⁵ Александар Ћеклић, „Повези рукописних књига Хиландарске библиотеке”, *Новине Београдског читалишта* бр. 33/34/35 (2008): 42.

⁶ Једини повез који одступа од тог правила и који је шивен као целина јесте *Четворојеванђеље са праксапостолом*, последња четвртина XIII столећа, Хиландар, бр. 52/194.

⁷ Ћеклић, „Повез српског Минхенског псалтира”, 10–11.

као и реконструкцију већине заглавних врпци. Међутим, о једној операцији при изради средњовековног повеза – о обрезивању књижног блока – до сада је јако мало речено и та операција представља још увек велику непознаницу.

Ј. А. Сирмаи на тему обрезивања код византијског повеза каже следеће: „Поред мојих сопствених запажања зареза ножем на обрезу књижног блока, немамо доказа о томе како је рађено обрезивање.”⁸ Затим, *Георгиос Будалис* (*Γεώργιος Μπουδαλής*) даје сличан закључак понављајући више пута у својој дисертацији: „Премда је сваки књижни свезак (блок) обрезан дуж спољашњих ивица, нема доказа о алатима и методу који се користио.”⁹ Такође, и Берта ван Регемортер има недоумице око ове операције: „Грчки рукописи који су очувани у њиховим повезима првобитног типа имају глатке, равне ивице, иако нису исечени. Чак и веома фина турпија не може да постигне гладак обреза, и тешко је рећи која је техника коришћена.”¹⁰

С обзиром на то да се старе књиге при рестаурацији не обрезају, са становишта рестауратора обрезивање књижног блока рестаурираних књига је можда неважно. Међутим, за истраживаче средњовековног повеза свака операција је подједнако важна.

Најстарији помен обрезивања, тачније обреза књиге, је у рукопису *Типик о црквеном и зидном сликању* Нектарија Србина, који је написан 1599. године (7107. године по старом календару) у Русији, а изложен, како он каже, на основу грчких обичаја од стране многогрешног и смерног епископа Нектарија из Српске земље, из града Велеса.¹¹ Други део *Типика*, „Изводи из поука о занатима” доноси неколико упутстава о украшавању обреза књига, и то: упутство 74 – како обреза на књигама златити или сребрити; упутство 75 – како у књизи обојити обреза и упутство 76 – како полимент поставити под злато.¹² У сва три упутства епископ Нектарије тај део књиге који се украшава означава као обреза (обрџџь). Преводац *Типика* Милорад Медић, погрешно преводи појам обреза књиге (обрџџь) појмом – лик књиге. Појам лик књиге не постоји и очигледно је преводац поистоветио појмове: обреза (обрџџь) и образ (образџь). На основу појма „обреза”, долазимо до назива ове операције на српскословенском. Према Миклошићу то би било: обрџџанне као и изведени облици, обрџџати, обрџџж, обрџџешн, обрџџаџ, обрџџаџешн.¹³

⁸ Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, 76.

⁹ Boudalis, *The evolution of a craft...*, 62.

¹⁰ Berthe van Regemorter, *Binding Structures in the Middle Ages* (Brussels: Bibliotheca Wittockiana; London: Maggs, 1992), 273.

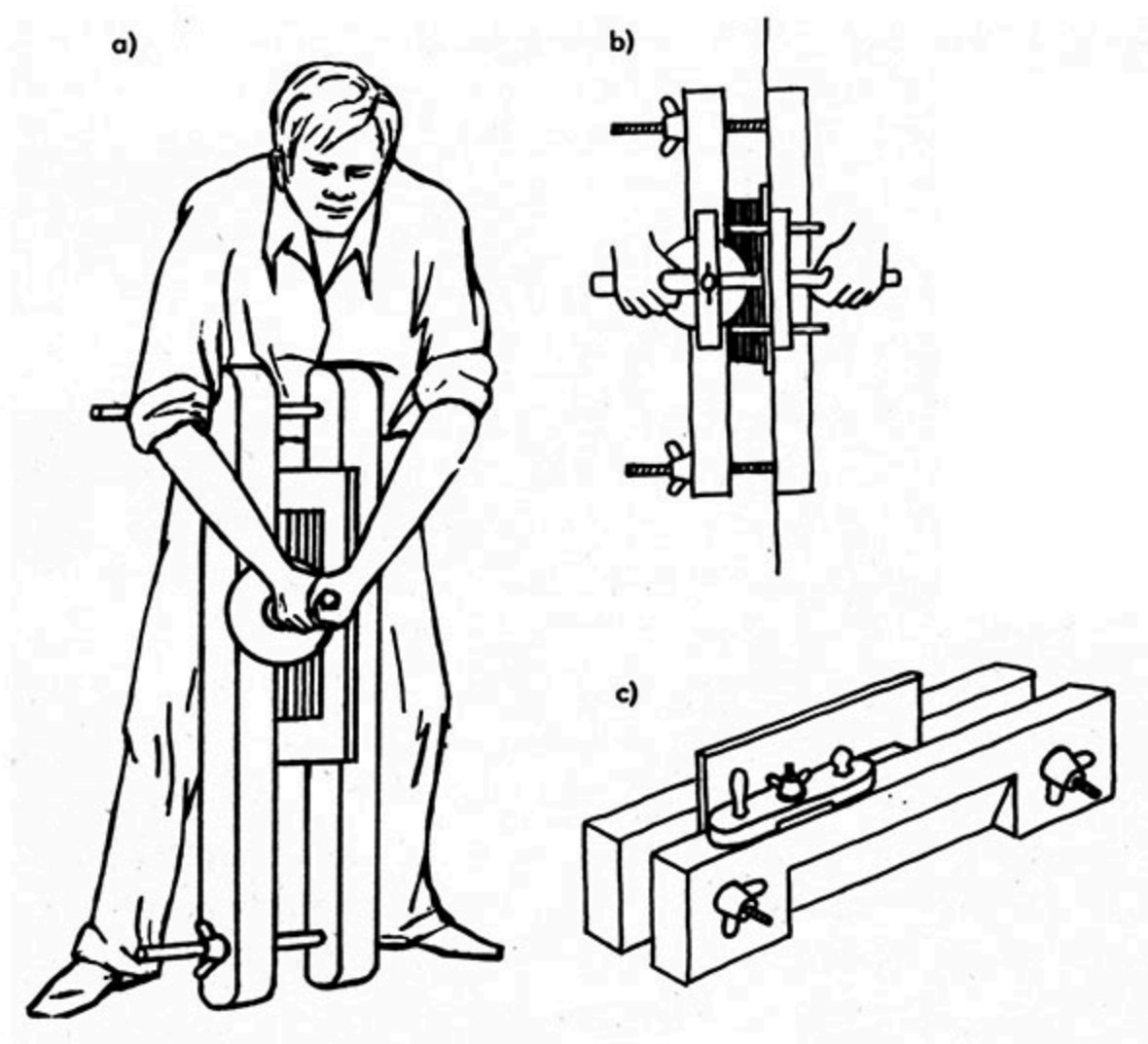
¹¹ Миодраг Медић, *Стари сликарски приручници*, 2 (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе; Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, 2002), 238–239.

¹² Исто, 272, 273.

¹³ Franc Miklošič, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* (Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865), 475.

Обрезивање књига помиње се и у једном старом световном *Зборнику* из XVII столећа, где се у оквиру једног правила, односно „сказанија” говори, између осталог, и о оруђу којим се то изводи. *Зборник* је описао Стојан Новаковић у *Гласнику Српског ученог друштва*, књига VIII, свеска XXV, Београд 1869.

Правило носи наслов: Сказаније егда повеззеш кнѣгѣ како позлатити хартию съврѣхъ кнѣге, а почиње речима: Егда обрѣжеш колом хвѣавъ... Стојан Новаковић образлаже оруђе означено појмом „коло”, рекавши: „И ја знам да се тако зове оруђе којим прости наши књиговесци обрезају књиге”.¹⁴ Делове *Зборника* који се односе на повез и писање књига помиње и Павел Симони у поглављу под насловом „Типики, относящіяся до книжнаго дѣла (писанія и переплетанія) изъ двухъ сербскихъ рукописей”.¹⁵

Сл. 2. Обрезивање књижног блока помоћу кола

¹⁴ Стојан Новаковић, „Један стари свјетовни зборник ћириловски”, *Гласник Српског ученог друштва* књ. 8, св. 25 (1869): 36.

¹⁵ Павел Константинович Симони, *Опытъ сборника свѣдѣній по исторіи и техникѣ книгопереплетнаго художества на Руси въ допетровское время, съ XI по XVIII столѣтіе включительно* (Санкт-Петербург: изд. Общества любителей древней письменности, 1903), 167–182.

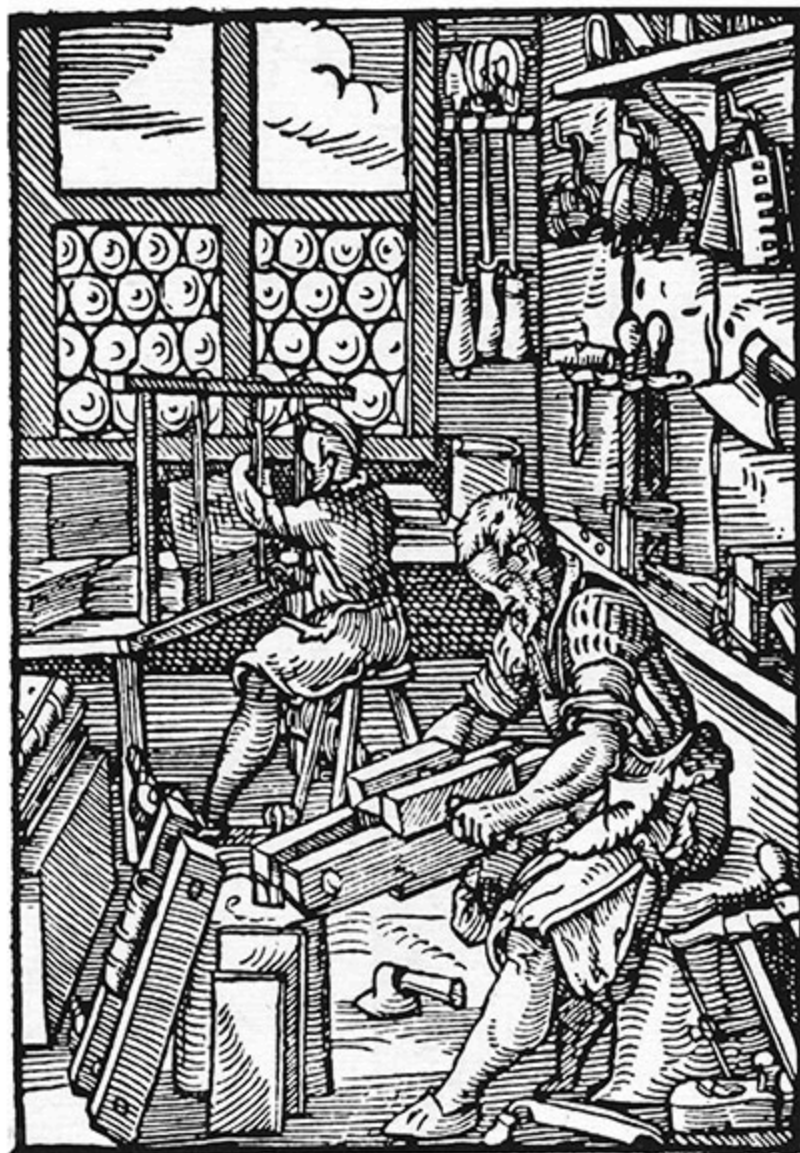
Овај начин обрезивања књига не односи се на српске средњовековне повезе, већ на барокне, који су раније поменути у тексту. Заједно са новим, барокним повезом, изгледа, да је дошла и нова техника и ново оруђе за обрезивање. У грађанским књиговезницама XVIII и XIX столећа, коло, као и сложенији облик – ренде, коришћени су све до открића гиљотине средином XIX века, док је у другој половини XX столећа, ренде служило више као украс радионице, где је могло донедавно да се види.

Најранији помен књиговезачког рендета је у Нирнбершком инвентару из 1530. године, а најранија сликовна представа је дрворез у *Књизи вештина* (*Das Ständebuch*) штампаној у Франкфурту 1568. године, где је приказана једна књиговезачка радионица са оруђем које је у то време било у употреби.¹⁶

За обрезивање колом (рендетом) била је неопходна дрвена стега са дрвеним завртњима у којој би се причврстила књига за обрезивање. Део који се обрезивао вирио би из стеге и повлачењем кола или рендета по површини стеге обрезивао би се слој по слој књижног блока.

Као основа за реконструкцију обрезивања књижног блока код српског средњовековног повеза послужили су повези из библиотека манастира Хиландара, Дечана, Никољца, Крке и Благовештења, као и из Народне библиотеке Србије и Архива САНУ. На основу увида у ове повезе у вези са обрезама књижног блока може се рећи следеће:

– Сви повези имају обрезањ књижни блок. Код многих повеза због старости, дуготрајне употребе и ослабљених веза, дошло је до померања тетрада, али је ипак очигледно да је књижни свезак (блок) био обрезањ.

Сл. 3. *Књига вештина* (*Das Ständebuch*) штампана у Франкфурту 1568. године

¹⁶ Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, 197–198.

– Добијени обрези: предњи, заглавни и подножни налазе се у равни коју образују бридови дрвених корица.

– Предњи рез код добро очуваних повеза је у равни са бридовима дрвених корица независно од тога да ли је хрбат у мањој или већој мери округљен, што значи да предњи рез не прати округљеност хрбата као код западних повеза.

– Нема појаве депресије на резу између корица, већ се често примећује појава благе испупчености реза у односу на корице, што је последица вероватно сушења и скупљања дрвених корица.

– На крајевима заглавног и подножног реза уз хрбат честа је појава благог закривљеног улегнућа, односно депресије, која се због заглавних врпци на том месту теже уочава.

– Искључена је могућност да је књижни блок обрезаиван без дасака, јер сви испитани повези указују на то да је почетак шивења започињао од дрвених корица, без обзира на то да ли је књижни блок шивен у две половине или као једна целина.

– Могућност да је књижни блок обрезаиван пре прошивања такође је искључена, јер би се у том случају појавиле неравномерности на резу после прошивања.

– Такође, нема карактеристичних трагова од књиговезачког рендета на обрезама, а појава улегнућа на крајевима заглавног и подножног обреза уз хрбат потврђује закључак да није коришћена таква врста оруђа.

Сл. 4. Предњи обреза. *Праксапостол*, прва четвртина XVII столећа. Хиландар бр.77/241

Важан елемент за реконструкцију обрезивања књижног блока средњовековног повеза јесте свакако иконографска представа Светог Козме Творца у припрати манастира Пиве, где је сликар представио светитеља како обрезује књигу, смештену у дрвеној стези са дрвеним завртњима, помоћу макље – закривљеног ножа са ручкама на обе стране сечива. Насликао ју је Зограф Јован 1626. године и она је јединствена у српском зидном сликарству.¹⁷ Професор Ђорђе Трифуновић је први указао на ову веома важну фреску¹⁸, а потом је детаљно описао, и поступак и оруђа, у оквиру разматрања обрезивања *Свостефанске хрисовуље*.¹⁹

Иако нема података да је Зограф Јован боравио на Светој Гори и у Хиландару пре 1631. године, могуће је да је инспирацију нашао у Кареји у Цркви Протата где је Емануил Панселинос (Μανουήλ Πανσέληνος) почетком XIV века насликао Св. Матеја у сличном положају и са готово истим оруђем.²⁰

Сл. 5. Свети Козма Творац обрезује књигу. Припрата манастира Пиве. Рад Зографа Јована 1626. године

¹⁷ Ђеклић, „Повез српског Минхенског псалтира”, 7–8.

¹⁸ Ђорђе Трифуновић, прир., *Примери из старе српске књижевности* (Београд: Слово љубве, 1975), табла између 144. и 145. стране.

¹⁹ Ђорђе Трифуновић, прир., *Повеља краља Милутина манастиру Бањска* (Приштина: Музеј; Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Mnemosyne: Службени гласник, 2011), 141.

²⁰ Професор Сретен Петковић сматра да је сликар Јован први пут боравио у Хиландару 1631/1632, значи пет-шест година после осликавања припрате манастира Пиве. Како фреска Светог Козме Творца који обрезује књигу из манастира Пиве запањујуће подсећа на фреску Светог Матеја у Цркви Протата у Кареји, могла би се узети у разматрање могућност да је Јован, као ученик Георгија Митрофановића, боравио с њим на Светој Гори 1621/1622, када је осликавана хиландарска трпезарија (в. Сретен Петковић, „Хиландарски ходочасник – сликар Јован у Хиландару 1632. године”, *Саопштења – Републички завод за заштиту споменика културе Београд* бр. 41(2009): 159.

Сл. 6. Еванђелист Матеј обрезаје књигу. Црква Протата у Кареји на Светој Гори. Слика Емануил Панселинос, почетак XIV столећа

Сл. 7. Апостол Матеј образује књигу. Манастир Философа код Димитсана на Пелопонезу, XVII столеће

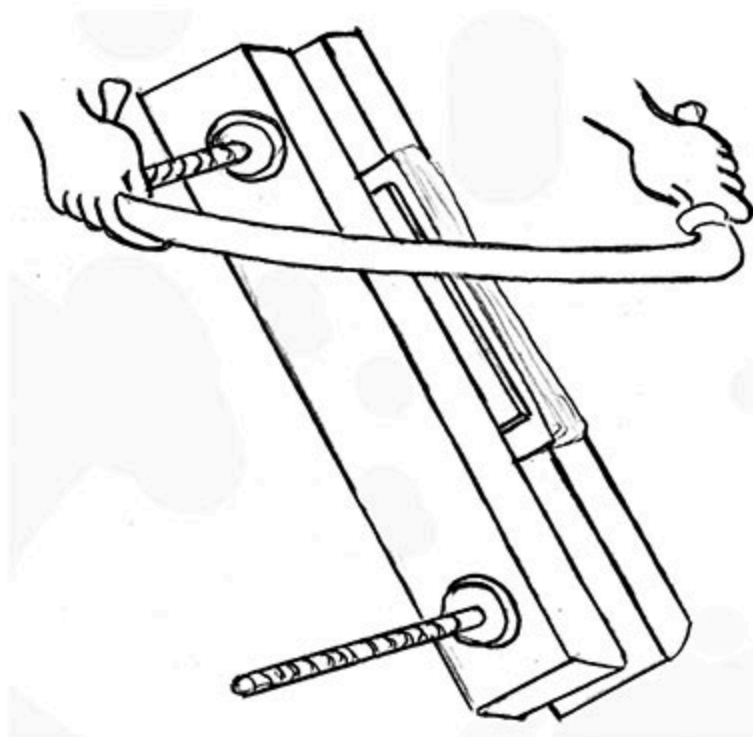
У Грчкој постоји још једна фреска са овим мотивом, која се налази у Манастиру Философа код Димитсана на Пелопонезу. На њој је такође апостол Матеј приказан како обрезаје књигу. Фреска је из XVII столећа и јако је оштећена, али што је занимљиво, види се мекани подметач, сличан узглављу, између стеге и тела повезивача, који се користио да не би дошло до повреде, јер при обрезивању настаје велики притисак на тело.

Према опису Х. Петерсена, постоји фреска, вероватно слична претходним, на којој је приказано обрезивање књиге и у Ватиканској библиотеци, која потиче између 1587. и 1590. године.²¹

Ове фреске су од изузетне важности за стицање увида у изглед оруђа и алата који се употребљавао – дрвене стеге са завртњима и ножа за обрезивање. Оне нам приближавају и сам начин рада. Сем тога, на слици из манастира Пиве јасно се види да је хартија, односно књижни блок, већих димензија од дасака између којих се налази у стези, а јасно је и у каквом је положају стеге и какви се потези ножа праве приликом обрезивања. На основу ових фресака и логичног следа операција, може се закључити да се након прошивања и лепљења ланеног платна, књижни блок са причвршћеним дрвеним корицама стављао у дрве-

²¹ Heinz Petersen, *Buchenbande* (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1988), 70.

ну стегу, као што се види на слици. Затим је повезивач, потезима према себи, макљом стругао део књижног блока који је вирио изван дрвених корица, при чему су дрвене корице служиле као граничник. Неважан је редослед обрезивања предњег, заглавног или подножног реза. Међутим, може се претпоставити да је правац потеза макље при обрезивању заглавног и подножног реза почињао од предњег реза према повежњаку, јер округљени део повежњака није имао граничнике – дрвене корице, тако да би било много теже започети обрезивање са те стране. Зато је логично да је правац потеза ножа приликом обрезивања заглавног или подножног дела ишао од предњег реза према повежњаку. Баш због тога што у делу код повежњака нема граничника, на том месту је повезивач често захватао више блока, што је изазивало, раније поменуто, улегнуће или депресију.

Сл. 8. Детаљ са фреске манастира Пиве, где се види дрвена стега, макља и књижни блок између дасака.

Литература

- Boudalis, Georgios. *The evolution of a craft: post-Byzantine bookbinding between the late fifteenth and the early eighteenth century from the libraries of the Iviron Monastery in Mount Athos/Greece and the St. Catherine's Monastery in Sinai/Egypt*, PhD Thesis. London: Camberwell College of Arts University of the Arts London, 2004.
- Masok, Nikolaj N. *Buchbinden als Hobby*. Leipzig: VEB Fachbuchverlag, 1990.
- Медић, Миодраг. *Стари сликарски приручници*. 2. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе: Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, 2002.
- Miklošič, Franc. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- Новаковић, Стојан. „Један стари свјетовни зборник ћириловски”. *Гласник Српског ученог друштва* књ. 8, св. 25 (1869): 19–63.
- Petersen, Heinz. *Buchenbände*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1988.
- Петковић, Сретен. „Хиландарски ходочасник – сликар Јован у Хиландару 1632. године”. *Саопштења – Републички завод за заштиту споменика културе Београд* бр. 41 (2009): 157–166.

Regemorter, Berthe van. *Binding Structures in the Middle Ages*. Brussels: Bibliotheca Wittockiana; London: Maggs, 1992.

Симони, Павел Константинович. *Опытъ сборника свѣдѣній по исторіи и техникѣ книгопереплетнаго художества на Руси въ донетровское время, съ XI по XVIII столѣтіе включительно*. Санкт-Петербург: изд. Общества любителей древней письменности, 1903.

Szirmai, Janos Alexander. *The Archaeology of Medieval Bookbinding*. Aldershot; Burlington: Ashgate, 1999.

Трифуновић, Ђорђе, прир. *Примери из старе српске књижевности*. Београд: Слово љубве 1975, табла између 144. и 145. стране.

Трифуновић, Ђорђе, прир. *Повеља краља Милутина манастиру Бањска*. Приштина: Музеј; Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Mnemosyne: Службени гласник, 2011.

Ћеклић, Александар. „Повези рукописних књига Хиландарске библиотеке”. *Новине Београдског читалишта* год. 4, бр. 33/34/35 (2008): 41–43.

Ћеклић, Александар. „Повез српског Минхенског псалтира”. *Зборник – Музеј примењене уметности* 6 (2010): 7–18.

Aleksandar Ćeklić, 1965–

Applied Artists and Designers Association of Serbia, Belgrade

TRIMMING OF SERBIAN MEDIEVAL BOOKS

Summary: The paper elucidates the process of bookblock trimming in Serbian medieval books. The introductory part offers an overview of the bookbinding structure which precedes the trimming process: board attachment, sewing of quires with chain stitches, and spine lining in linen. The second part discusses the roots of the Serbian Church Slavonic terms „obrez” (edge) and „obrezivanje” (edge trimming); the main characteristics of trimmed manuscripts in the libraries of the monasteries of Hilandar, Dečani and Nikoljac, the SASA Archives and the National Library of Serbia; and pictorial representations of the trimming procedure found in the frescoes of the Serbian monastery Piva, the Protaton church at Karyes and the Philosophou Monastery near Dimitsana in the Peloponnese. The paper also highlights the main differences in the trimming of Serbian medieval books and books bound in the Western style, which began to reach Serbia in the 18th century under Russian influence.

Keywords: Serbian medieval bookbinding, Byzantine bookbinding, bookbinding structure, edge trimming.

Светлана Вучковић, 1956–
Библиотека Матице српске, Нови Сад
vuckovic@bms.ns.ac.rs

ИНКУНАБУЛЕ НА СТРАНИМ ЈЕЗИЦИМА У СРБИЈИ

Сажетак: У раду су описане инкунабуле на страним језицима које се чувају у библиотекама Србије: у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду, Градској библиотеци Суботица, Библиотеци Српске академије наука и уметности и Народној библиотеци Србије у Београду. Наведени су и електронски каталози дигиталних збирки и библиографије у инкунабулистици.

Кључне речи: инкунабуле, Библиотека Матице српске, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Градска библиотека Суботица, Библиотека Српске академије наука и уметности, Народна библиотека Србије, дигитална копија, електронски каталози, електронске библиографије, дигиталне библиотеке.

Најстарије штампане књиге су инкунабуле, објављене до 1500. године. Тај израз први је употребио француски библиограф Филип Лабе (Philippe Labbe 1607–1667). Штампана инкунабула има сличности са рукописима у погледу обликовања слова, изостављања насловне странице, честе употребе скраћеница и лигатура. Инкунабуле су повезиване у дрвене корице пресвучене кожом, јер се картон појављује тек крајем XVI века. Обично су штампане у тиражу 400–500 примерака. Познато је око 35.000 издања у око 450.000 примерака.¹

Не постоји свеобухватно сазнање о инкунабулама на страним језицима које се налазе на територији Србије, јер нису све идентификоване ни обрађене у електронским или дигиталним базама библиотека које их чувају. До информације о њиховом постојању у збиркама ван јавних библиотека (манастирске, приватне и друге збирке) веома је тешко доћи.

¹ <https://sh.wikipedia.org/wiki/Inkunabula> (преузето 14. 6. 2018).

Према *Закону о старој и реткој библиотечкој грађи* из 2011. године, чл. 8,² који је у примени од 2012, инкунабуле се категоришу као културна добра од изузетног значаја.

Већина инкунабула нема уобичајену насловну страну са основним подацима о наслову, ауторству, месту и години издавања и штампару. Ако постоје место издавања, штампар и година издавања, углавном су наведени у колофону. Уколико почетни и завршни листови књиге недостају идентификација је веома отежана. Многе инкунабуле немају нумерацију листова или страна. Ако фолијација постоји, листови су најчешће означени римским цифрама на стари начин (нпр. уместо IV писало се III), што у праћењу комплетности књиге и редоследа листова захтева посебну пажњу. Пажња и опрез веома су битни и код упоређивања конкретног примерка са дигиталном копијом, јер се и при дигитализацији дешавају грешке, па се неки листови приликом снимања прескоче или ставе на погрешно место. Код неких инкунабула јавља се нумерација листова исписана руком, мастилом, оловком или тушем. Она потиче од власника књиге, књижара, библиотекара, антиквара или других особа, које су поседовале књиге или су их користиле. Неко је нумерисао сваки лист, неко сваки десети, а код обимнијих књига срећу се и дописане фолијације на сваких педесет или сто листова, тако да је при опису потребно њихово прецизно бројање, нарочито када се пронађу импресуми, који су понекад и на крају неког поглавља у средини књиге, или када се цитирају потписи, екслибриси, печати и др. Код неких примерака без фолијације листова у праћењу редоследа текста и комплетности књиге помаже тзв. „жива глава”. Важни елементи за препознавање издања су и број стубаца и редова текста, кустоде и сигнатуре свешчица. Они су најчешће и полазна тачка у идентификацији неке непотпуне публикације, те се подаци о њима доносе у штампаним или електронским каталозима. Пошто се дешава да број редова у ступцу није увек исти, поузданије резултате у идентификацији и утврђивању комплетности примерка пружају сигнатуре свешчица. У библиографијама и каталозима из области инкунабулистике наведени су низови, величина и редослед слова и бројева у сигнатурама (на пр. А6, В8–М8, Р–R10, аа–gg8), па се на основу њиховог праћења у примерку може препознати конкретни лист и открити који листови недостају. Још сигурнији начин утврђивања исправног редоследа листова и комплетности књиге омогућавају кустоде, које се налазе у доњем десном углу стране, а одговарају речи (речима) с почетка следеће стране. Забуне могу настати када су примерци који се упоређују другачије сложени и укоричени, а нарочито ако постоје само неки волантни листови.

---

² „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”, *Службени гласник РС* бр. 52 (2011): 10–16.

Развојем информационе технологије подаци о публикацијама постају доступни јавности путем електронских каталога. Формирањем дигиталних библиотека, корисници имају могућност да прелистају и прочитају целокупну садржину публикације, а библиотекарима да каталожке описе о непотпуним публикацијама и издањима које је тешко идентификовати допуне разрешеним и потврђеним подацима. Међу приручницима из области инкунабулистике све више се срећу и њихове онлајн варијанте на интернету, као што је *Свеобухватни каталог инкунабула Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (познат по скраћеници GW) Државне библиотеке у Берлину. Његово интернет издање прати штампано издање, али садржи и нове откривене и потврђене податке. Постоји електронско издање под истим именом на немачком језику (<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>) и под називом *Union Catalogue of Incunabula Database* на енглеском језику (<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/GWEN.html>). Претраживање је могуће преко више параметара, а поред већ уобичајених, као што су аутор, наслов, штампар, место и датум штампања (често код инкунабула) и др., може се вршити претраживање по GW каталожком броју, или према месту посесора у оквиру пописа власника груписаних према локацији и сиглама. Постоје три типа GW бројева. Најстарији тип садржи скраћеницу и GW број, који описује издање из штампаног каталога. Јављају се затим описи допуњени новим информацијама којих нема у штампаном каталогу, а означени су и словом N, као и описи са словном ознаком M (нпр. M11333) за издања која су из манускрипта преузета у базу података.

На овом порталу је и одељак са директним приступом и описом следећих пет онлајн каталога инкунабула:

1. *ISTC The Incunabula Short-Title Catalogue* https://data.cerl.org/istc/_search.
2. Каталог Британске библиотеке почев од 1980, који садржи 30.518 описаних издања (стање августа 2016). У Баварској државној библиотеци у Минхену (Bayerische Staatsbibliothek, München) оформљен је 1988. немачки огранак.
3. Немачки велики каталог инкунабула ИНКА (*Inkunabel-Katalog deutscher Bibliotheken (INKA)*) <http://www.inka.uni-tuebingen.de/>, који се актуализује и проширује и обухвата описе примерака из 44 збирке Немачке и Аустрије.
4. Каталог инкунабула Баварске државне библиотеке (*Inkunabelkatalog der Bayerischen Staatsbibliothek BSB-Ink*) <http://inkunabeln.digitale-sammlungen.de/start.html>, где су описана 9782 издања инкунабула са 20.337 примерака. Укупан збир обухвата и 401 издање у 620 примерака тзв. постинкунабула (књиге штампане у XVI веку), које су у чувеној библиографији *Hains Repertorium*

*Bibliographicum*³ наведене као књиге штампане у XV веку, а данас се датирају у XVI век. Још није уврштено 2373 тома дублета и неразјашњених фрагмената.⁴

5. Попис инкунабула Аустрије (*Inkunabelzensus Österreich*) http://aleph.onb.ac.at/F?func=find-b&local_base=ink, који стреми циљу да обједини све постојеће инкунабуле с аустријских простора у заједничкој бази (30.360 нкунабула).⁵
6. Paul Needham IPI Index Possessorum Incunabulorum <http://ipi.cerl.org/cgi-bin/search.pl>. Садржи око 32.000 личних имена, имена институција, монограме, грбове у инкунабулама, који се односе на њихово власништво, а податке из око 200 штампаних каталога прикупио је Пол Нидем.

На приступној страни каталога GW поред многих понуђених опција за претраживање у одељку Register/Indexes и пододељку Bestände/Holdings могуће је прегледање по локацијама где се чувају примерци инкунабула (абecedно сложени топоними са називима институција и наведеним каталошким бројевима).

Под GW каталошким бројем опис конкретног издања инкунабуле садржи на почетку основне податке (аутор, наслов, место издања, издавач и година, односно датум штампања), затим материјални опис (број листова или страна, стубаца, број редова у ступцу, сигнатуре свешчица). Под насловом *Репродукције (Reproduktionen)* следи рубрика са линковима неколико одабраних дигиталних копија описане инкунабуле. Испод тога је рубрика са пописом штампаних и електронских библиографија и каталога где је конкретно издање описано. У последњем пасусу су по абecedно сложеним топонимима дати посесори описаног издања у скраћеном и сажетом облику (сигле установа и сл.). Инкунабуле Библиотеке Матице српске (скраћено БМС) биле су наведене у овом каталогу још одраније у облику *Novi Sad Matica*. У оквиру Bestände/Holdings су под топонимом *Novi Sad* и следећи подаци [Neusatz, Ujvidek]/ *Serbien Matica Bibliotheca Matice srpske* и наведено је 18 издања из фонда БМС (број M27741 се односи на цетињски *Октоих*

³ Ludwig Hain, *Repertorium Bibliographicum* (Milano: Görlich, 1948) и Walter Arthur Copinger, *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum* (Milano: Görlich, 1950). (Hain-Copinger усвојена библиографска скраћеница НС). Ова издања доступна су корисницима БМС у 7 томова под сигнатуром БМС II 317496.

⁴ Подаци о броју издања и примерака за инкунабуле и постинкунабуле у Каталогу инкунабула Баварске државне библиотеке се разликују на страници <http://inkunabeln.digitale-sammlungen.de/start.html>, која је ажурирана 28. маја 2018. и на страници GW каталога у одељку који упућује на овај каталог (прим. С. В.)

⁵ <https://www.onb.ac.at/digitale-bibliothek-kataloge/kataloge-oesterreich/> (преузето 14. 6. 2018).

првогласник, а Франческо Петрарка је наведен два пута, о чему ће овде бити још речи). На самом крају каталошког описа је наведен број примерака, односно фрагмената о којима аутори GW каталога имају податке.

Провера преко електронских извора у GW каталогу била је истовремено и потврда библиографских штампаних извора. Немерљива корист од постојања и коришћења дигиталних библиотека и каталога потврђена је и приликом описа и припреме за дигитализацију инкунабула у збирци БМС. Тако је захваљујући GW каталогу откривено да је инкунабула, која је била датирана као издање из 1473. и као таква сматрана најстаријом у БМС, у ствари издање истог наслова из 1490. године. Да би се ова промена посесора у каталошком броју регистровала у GW каталогу, пријавила сам случај електронском поштом одговорним особама прилажући као доказ адресу нашег дигиталног описа.

Почевши да се бавим темом овог рада, тј. да претражујем и инкунабуле ван БМС, свако истраживање је почињало од овог немачког каталога. Са радошћу сам открила да су дигитални снимци са описима свих 16 инкунабула БМС изабрани за рубрику *Репродукције*, што показује да је *Дигитална БМС* препоручена корисницима као квалитетна база.

Описи у *Дигиталној БМС*⁶ и описи у електронском каталогу међусобно су повезани и директном везом може се прећи из једне у другу базу.

Деведесетих година XX века инкунабуле су каталогизоване у електронском каталогу БМС, а описи неких од њих објављени су у штампаним каталозима *Библиотека Саве Текелије*, Нови Сад 1997, бр. 245, 299 и *Библиотека Текелијанума*, т. 2, Нови Сад 2003, бр. 2023 и т. 3, Нови Сад 2004, бр. 420, 542, 608, 736. Почетком 2014. године завршено је уношење података у *Дигиталну БМС* за 16 инкунабула на страним језицима.

У излагању ће се представити 37 (одн. 38) инкунабула на страним језицима које се чувају у Библиотеци Матице српске у Новом Саду (16), Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду (13), Градској библиотеци Суботица (6), Библиотеци Српске академије наука и уметности (2) и Народној библиотеци Србије у Београду (1). Уз први том *Библије* из 1498. године представљен је и претпоследњи шести том тог издања (1501) из Суботичке библиотеке, иако је штампан после граничне 1500. године.

Према језичкој структури, преовлађује 35 књига на латинском језику, 2 су на немачком и 1 на италијанском језику. У Народној библиотеци Србије (скраћено НБС) постоји једна инкунабула, која је проглашена културним добром од изузетног значаја 11. априла 2000.⁷ и по томе је једина. У БМС постоји

⁶ Новка Шокица Шуваковић, „Дигитална БМС”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2011* (2012): 128–134.

⁷ „Листа старе и ретке књиге од изузетног значаја”, *Службени гласник РС* бр. 12 (2000): 418, под бр. 30.

16 инкунабула – 1 на италијанском, 2 на немачком и 13 на латинском језику, и оне су предате у процедуру проглашавања. Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” чува у свом тзв. Трезору (у сигнатури се јавља слово Т, које означава Трезор) 13 инкунабула на латинском језику, Библиотека Српске академије наука и уметности (скраћено САНУ) има 2 инкунабуле, а у Градској библиотеци Суботица налази се 5 књига из времена до 1500. и једна из 1501, објављена у оквиру вишетомног издања, започетог да излази пре 1500. године.

Од поменутих 38 инкунабула, шеснаест је штампано у Венецији, у периоду од 1476. до 1500. године. Најстарија од њих је књига Томе Аквинског (Thomas Aquinas, 1226–1274) *Questiones de duodecim quodlibet* (Питања о дванаест тема одабраних по вољи) из 1476. године, коју поседује Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” (УБСМ Т Р1 571). Под бројем М 46340 у GW каталогу ово дело је познато у 102 примерка/фрагмента. Најмлађа књига је збирка историјских анегдота у 9 књига римског писца из првог века Валерија Максима *Знаменита дела и речи*, издата 5. јула 1500. године. Под бројем М 46340 у GW каталогу ово дело је познато у 74 примерка/фрагмента.

Седам инкунабула је отиснуто у Нирнбергу, четири у Базелу, три у Аугзбургу, по две у Улму и Стразбуру, а по једна инкунабула потиче из Келна, Париза, италијанског града Виченце и француског Лиона.

Венеција је од 1469. године, када је почела са радом прва штампарија у овом граду, па све до краја XV века, била водећи центар штампарства, са преко 150 штампара из разних делова Европе и продукцијом од преко 4000 књига, већом него у било ком другом европском граду.⁸

У погледу писма преовлађује готица, којом је штампано 26 књига, од којих су 2 на немачком, 1 на италијанском језику и осталих 23 на латинском језику.

Дванаест књига има латиничко писмо, при чему се у неким од њих среће и готица, којом су претежно штампани наслови поглавља, док је основни текст штампан латиницом.

Датум објављивања је углавном дат у текстуалном облику, најчешће на крају књиге или на крају основног текста.

У хронолошком следу после књиге Томе Аквинског долази *Legenda aurea sanctorum, sive Lombardica historia* (Златна легенда) Јакобуса де Ворагина (Jacobus de Voragine, 1228–1298), објављена у немачком граду Улму, која постоји у Библиотеци Матице српске. У електронским каталозима налазе се различити подаци о години штампања. Дигитална библиотека Баварске државне библиотеке у Минхену BSB-Ink књигу датира 1477. годином,

⁸ Даница Филиповић и Дејан Стојиљковић, *Stampa rarissima= Књиге штампане у Италији у XV и XVI веку: каталог изложбе* (Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”: Италијански центар за културу, 2005). Доступно на адреси: http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izdanja/2005/stampa_rarissima.pdf

немачки каталози GW (број M11313) и INKA наводе податак *не после 1477*, а каталог Британске библиотеке ISTC даје обе могуће године у формулацији *не после 1477*. или *око 1481*. Штампане библиографије Брине⁹ и Копингер С 6389¹⁰ сасвим изостављају годину из описа.

У електронском каталогу БМС дата су оба податка у опису – *до 1477*. или *око 1481*, а у кодираним подацима у запису, у *Дигиталној БМС* и *Регистру старе и ретке библиотечке грађе* стоји година 1477, па тако она представља најстарију Матичину инкунабулу (РИнЛат IV 7). У књизи је присутан печат *Савва Тјокјули* и она је описана у штампаном каталогу *Библиотека Текелијанума*, т. 3, под бројем 420. Текст ове збирке животописа на латинском језику, штампан је готицом на обе стране листа у једном ступцу од 40 редова. Многобројне су грешке у фолијацији. Познато је да постоје 42 примерка тог издања.

Из 1477. године је и *Biblia Latina*, са трактатом монаха Менарда, штампана у Нирнбергу код Антона Кобергера 30. јула (УБСМ Т Р1 4). Каталог GW под бројем 4227 региструје 108 примерака те књиге.

Историја Рима (Historia Romana), грчког историчара и римског грађанина Апијана из Александрије (*Ἀππιανός Ἀλεξανδρεῖς*, лат. *Appianus Alexandrinus*, око 95–око 165), објављена је у Венецији у години смрти њеног преводиоца Пјера Кандида Децембрија (Pier Candido Decembrio, 1399–1477). У Збирци старе и ретке књиге у Библиотеци САНУ постоји ово издање, чија су оба тома повезана заједно. На прелиминарним странама другог тома, који претходи првом налази се посвета Стевана Петровића, саветника Ц. кр. земаљског суда из 1856. године, као и печат *Српско учено друштво*. Под бројем GW 2290 наведено је 229 збирки у којима се ово издање чува, али не и Библиотека САНУ.

Из 1478. године су три књиге штампане у Венецији, Петраркини *Тријумфи*, *Златна легенда* Јакобуса де Ворагина и *Super II. Parte Codicis* Бартола де Сасоферата.

Инкунабула на италијанском народном језику чувеног песника и хуманисте Франческа Петрарке (Francesco Petrarca, 1304–1374) под насловом *Тријумфи (Trionfi)* штампана је готицом са коментарима Бернарда Гличинија (Bernardo Glicini). Постоји и издање од 30. марта штампано код истих издавача под називом *Сонети и канцоне (Sonetti e canzoni)* са коментарима Франческа Филелфа (Francesco Filelfo). Ова издања из 1478. године срећу се у каталозима инкунабулистике у разним варијантама описа, као двотомно дело под заједничким насловом и представљају два засебна наслова једног

⁹ Jacques-Charles Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres* (Paris: G.-P. Maisonneuve & Larose, 1965–1966). V, 1366.

¹⁰ Walter Arthur Copinger, *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum*, Pt. 2, Vol. 2, 206 (бр. 6389).

дела, а тако се јављају и у електронским и дигиталним каталозима. У GW каталогу су под бројевима М 31641 (64 примерка) и М 31696 (88 примерака) и уз оба броја у списку посесора се наводи Novi Sad *Matica* (са дигиталном копијом примерка РИНИт IV 1 уз М 31696). Приликом упоређивања поменутог примерка *Тријумфа* са копијом из Дигиталних збирки Баварске државне библиотеке и са примерком из Академије историје из Мадрида, уочила сам да су у питању три типографске варијанте.

У рукописном запису, који је вероватно Текелијин, наведени су аутор, наслов, коментатор и податак да овом примерку недостају прва два листа: Franc. Petrarca Triumphum Cum Commentario Bernardi de Sena. Duo prima folia in hoc ex[em]plari desunt. На маргинама је много записа у вези са садржајем књиге. Каталог *Библиотека Саве Текелије* описује овај примерак под бројем 245. Потпис *SabbaTököly* и печат *Савва Тукюли* јављају се на првом постојећем листу.

Издање *Златне легенде (Legenda aurea sanctorum, sive Lombardica historia)* Јакобуса де Ворагина у колофону на последњем листу, после податка да је штампано код Кристофора Арнолда у Венецији, има занимљив податак о датуму штампања који у преводу гласи: *године 1478. за живота дужда Андреа Вендрамина*. Пошто је дужд Вендрамино преминуо 6. маја исте године, књига је могла бити штампана пре тог датума или како електронски каталози наводе формулацију *не после 6. маја*. Овај примерак БМС сигниран РИНЛат IV 5 је један од 102 примерка под бројем М 11333 у GW каталогу. Печат Давидове звезде са пчелом у средини плавозелене боје налази се на првом постојећем листу.

Дело из области права аутора Бартола де Сасоферата (Bartolus de Saxoferrato, 1313–1357) под насловом [*Lectura*] *Super II. Parte Codicis*, штампано је 7. маја 1478. код француског типографа, калиграфа, књижара и печатаресца Николауса Јенсона у Венецији, где је дошао после обуке код Гутенберга у Мајнцу, а након његове смрти 1468. године. Ова инкунабула је 1958. прispела у БМС на необичан начин, када је Пољопривредно добро из Чоке поклонило више књига на латинском и немачком језику. У књизи *Summa Azonis, locuples iuris civilis thesaurus* болоњског глосатора Порција Аза (или Аца) штампаној у Базелу 1572, повез је имао као подлогу слеplене листове ове инкунабуле. О овоме су писали Лазар Чурчић¹¹, Иванка Веселинов¹² и Светлана Вучковић¹³. Пронађено је 28 листова од укупно 140,

¹¹ Лазар Чурчић, „Једна несвакидашња принова у Библиотеци Матице српске”, *Библиотекар* 2–3 (1958): 216.

¹² Иванка Веселинов, „Инкунабуле у Библиотеци Матице српске”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за годину 1978* (1980): 68–79.

¹³ Светлана Вучковић, „Инкунабуле на страним језицима у Библиотеци Матице српске”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2013.* (2014): 53–77.

колико има потпуни примерак, а они су идентификовани и сложени према тексту дигиталне копије из *Дигиталних збирки Баварске државне библиотеке*. У GW, под бројем 03509, могуће је погледати само две дигиталне копије од постојећих 26 примерака. Једна од њих је већ поменута, а друга је из *Дигиталне БМС* (РИнЛат IV 6).

У Градској библиотеци Суботица чува се *Biblia Sacra Latina*, штампана у два ступца готичком на импрегнираној глаткој хартији у Венецији код Франца Ренера 1480. године. Постоје многобројне маргиналне белешке на мађарском језику. По свету се налази 150 примерака ове *Библије*, како наводи GW, бр. 4241.

Из 1481. године је *Tractatus quidam de Turcis*, штампан у Нирнбергу из збирке НБС (И 30), који се у 100 примерака појављује у GW каталогу под бројем М 48133.

Библија, отиснута у Базелу 1482. налази се у Библиотеци Матице српске. Потиче из Библиотеке Саве Текелије и описана је у каталогу његове личне библиотеке *Библиотека Саве Текелије*, Нови Сад 1997, под бројем 299, а уврштена је у збирку инкунабула, како је и сигнирана (РИнЛат IV 8). На првим странама се налазе његов потпис *Sabba Tököly* и печат *Савва Тјокюли*. У GW каталогу, бр. 4248, наведен је податак о постојању 103 примерка тог издања.

Од регистрованих инкунабула у Србији четири су објављене 1483. године. Три од њих налазе се у УБСМ, а једна у БМС.

У власништву УБСМ је први том дела француског теолога Жана Жерсона (Jean Gerson, 1363–1429) *Volumen primum tractatum et librorum venerandi viri domini Johannis de Gersono*, Келн, 24. V 1483. (Т Р1 568), један од 161 постојећих примерака тог издања у GW каталогу, бр. 10713, где је у списку посесора означен сиглом Веоград UB (1). Има многобројне штампарске грешке у фолијацији. У овом примерку постоји екслибрис са именом Justin Godart.

У књизи *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*, објављеној 16. VII 1483. код Отавијана Скота у Венецији, Флавио Бјондо (Flavio Biondo, 1392–1463) пише о пропасти Римског царства. Примерак УБСМ носи сигнатуру Т Р1 727. Према опису у GW, бр. 4419, ово издање се потврђује у 153 примерка.

Из исте штампарије изашло је 14 дана касније, 30. јула 1483, дело познато у многим изворима као *Седм књига историје против пагана* (*Historiae adversus paganos libri I–VII*) хришћанског теолога и историчара Павла Орозија (Paulus Orosius, око 375–после 418). На ручно нумерисаној стр. 3 се налази печат Савва Тјокюли, а овај примерак је представљен у трећем тому каталога *Библиотека Текелијанума*, бр. 542 (РИнЛат IV 9). Текст је штампан латиницом. На крају књиге, на страни 153, након навођења године 1483,

следи занимљив податак о датуму штампања: Tertio Kalendas sextilis. Ioanne Mocenico inclito Venetiarum duce. Податак о датуму, месец секстилис, дат је по староримском календару и времену кад је у Венецији био дужд Ђовани Моцениго (Giovanni Mocenigo). Према каталогу GW М 28408 то издање се јавља у 128 примерака.

Ђакомо Филипо Форести, на латинском Jacobus Philippus Foresti (1434–1520), познат је због свог места рођења и смрти, Бергама и као Jacobus Philippus Bergomensis или Jacobus Philippus de Bergamo, како га води GW база. У поседу УБСМ (Т Р1 725) је историјско дело о догађајима од стварања човека до 1482. године под насловом *Supplementum chronicarum*, које се појавило 23. VIII 1483. у Венецији. Дело има штампану фолијацију, која се ретко среће, а на страни а и б листа је исти број. Многе су грешке у овој нумерацији. У опису тог издања под бројем М 10969 у GW каталогу, наводи се 105 познатих примерака.

Уз већ приказано Ворагиново венецијанско издање *Златне легенде* из 1478. године привезано је његово дело *Sermones de sanctis (Проповеди светаца)*, штампано у Аугзбургу 10. IV 1484. (РИнЛат IV 5). Под бројем GW М 11604 регистровано је 116 примерака.

Клаудије Птоlemeј (Κλαύδιος Πτολεμαῖος, латинизирано Claudius Ptolemaeus) из Александрије, око 100–170, старогрчки астроном, астролог, математичар, географ и картограф у II веку у Римском Египту, аутор је приручника из географије, збирке географског знања у Римском царству у то доба, познатом под старим називом за географију *Космографија (Cosmographia)*. Први део књиге чине расправе о подацима и коришћеним методама, а у другом делу је атлас. *Космографију* је 1406. на латински језик превео Ђакомо де Скарпериа, познатији као Јакобус Ангелус (Jacobus Angelus), па је од тада ово дело превођено и на друге језике. У другој половини XV века (1462, а вероватније 1477) објављено је у Болоњи и прво штампано издање *Космографије*. У Улму је 16. јула 1482. објављено по истом преводу прво издање северно од Алпа, а потом и 21. јула 1486, код штампара Јохана Регера за издавача Јустуса де Албана. Ово издање налази се у фонду БМС, примерак је са печатом *Савва Тјокјули* на предлисту. Потиче из збирке Текелијанума, те је представљен и у штампаном каталогу *Библиотека Текелијанума*, т. 3, број 608, а уврштен је у збирку инкунабула, како је и сигниран (РИнЛат IV 11). Листови овог издања нису нумерисани. Постоје 143 примерка, географске карте се налазе на различитим местима зависно од преповезивања, па због тога библиографије и електронски каталози различито приказују материјални опис. У GW каталогу је под бројем М 36374.

Аутор практикума за правнике познат под насловом *Practica moderna iudicialis* је доктор права Јохан Петрус Ферариус (Johannes Petrus de Ferrarius, око 1486–1558). Штампан је у Венецији 20. III 1487, а међу 18 примерака

које под бројем 09819 региструје GW каталог наведен је и примерак београдске Универзитетске библиотеке (Т Р1 572).

Четврта књига *Библије*, издања објављеног 3. децембра 1487. у Нирнбергу код Антона Кобергера, инвентарисана је 1947. године у Градској библиотеци у Суботици под бројем 5209/947. У овом издању јављају се коментари француског учитеља Николаса де Лире (Nicolas de Lyra, Nicolaus Lyranus), затим објашњења пролога Гијома Бретонца (Guillaume le Breton), критике Лириних коментара Паула из Бургоса (Paulus Burgensis, Pablo de Santa Maria), као и реплике на Паулове коментаре Матијаса Деринга (Mathias Döring), што је све наведено и у колофону на крају књиге. Под бројем GW 4289 познато је 313 примерака широм света.

Гај Јулије Хигин (Gaius Julius Hyginus, око 64. п. н. е. – 17. н. е.), римски граматичар родом из Шпаније или из Александрије, аутор је дела из астрономије *Poeticon astronomicon* објављеног у Венецији 7. VI 1488. Ово издање има декоративне иницијале и 48 дуборезних илустрација. Текст је штампан латиницом. У примерку УБСМ (Т Р1 573) илустрације на пергаментским корицама су обојене. О илустрацијама ове књиге говори и рукописни запис на листићу хартије, који је налепљен на предњи корични лист, а гласи: *Astronomie poétique d'Hyginus Imprime en 1488 48 figures xylographiques*. У немачком свеобухватном каталогу, под бројем 13680, наведена су 123 примерка.

У само 15 примерака познато је дело Томе Кемпијског (Thomas a Kempis, 1380?–1471) *О угледању на Христа*, штампано у Паризу код Хигмана 18. јануара 1489. године, чији приређивач је већ помињани Жан Жерсон. Дело се јавља под насловом *Johannis Gerson De imitatione Christi et de contemptu omnium vanitatum mundi*. Текст књиге је штампан латиницом. У каталогу GW под бројем М 46780 могуће је прегледати само дигиталну копију из Bibliothèque Sainte-Geneviève париског универзитета. Примерак који се налази у Србији припада београдској Универзитетској библиотеци (Т Р1 574). Овај примерак је у веома лепом повезу од дашчица обложених кожом мрке боје са златотиском на хрпту: *Imitation de Jesus-Christ*. Унутрашње стране корица садрже заставицу дуж целе ивице са флоралним мотивима у златотиску, а и рез је позлаћен. Постоји налепница са екслибрисом: *mente libera*, а ту је и потпис: *Jules Thibaltier Vill/c/bourgean*. На засебном листићу се налази текст господина Мирослава Спалајковића куцан машином: *Ce livre est curieux pour son édition et ce qui est derriere m'a été donné par Mr Naudé pour convaincre les bénédictins d'une insigne fausseté dans les manuscrits Jobart Déchiffré par M. M. Spalaikovitch, Kajmakčalanska 24, Beograd*.

Фрањевац Роберто Караћоли (Roberto Caraccioli, 1425–1495) написао је дело *Sermones de laudibus sanctorum* (*Разговори у славу светаца*), које је штампано у Аугзбургу 23. фебруара 1490. године. На крају књиге, уз подат-

ке о месту штампања и штампару, наведен је и датум штампања, речима *in vigilia Mathie*. Он се односи на дан уочи дана Светог Матије, 24. фебруара (од 1969. слави се 14. маја). Међу 115 примерака, набројаних у каталошком опису број GW 06056, дигитализовани примерак БМС са сигнатуром РИн-Лат IV 1 је једна од две представљене копије, док је друга представљена снимком из дигиталне збирке из Минхена. На унутрашњој страни предњих корица је потпис Petrus Boltschin, а испод је рукописни запис.

Груп I Велики, папа, око 540–604 (Gregorius I Magnus), у инкунабули *Pastoralis sancti Gregorij pape*, објављеној у Венецији 13. децембра 1492, пише о моралним особинама и дужностима које се очекују од црквених достојника. Примерак УБСМ (Т Р1 726) улази у број од 148 примерака овог издања под бројем GW 11446, а од дигиталних копија приказује се само минхенска.

Другу књигу *Библије*, са засебним насловним листом *Secunda pars Postilla fratris Nicolai de lyra ...*, отиснута у Нирнбергу, код Антона Кобергера, 12. априла 1493, има Градска библиотека у Суботици, где је инвентарисана 1947. под бројем 5209/947. Ово је једно од више издања са коментарима Николаса де Лире, критикама Лириних коментара Паула из Бургоса и репликама Матијаса Деринга, што стоји у тексту уз наслов. Према опису GW, бр. 4293, познато је 212 примерака.

Књига хроника (нем. *Das Buch der Chroniken und Geschichten*), немачког лекара и историчара Хартмана Шедела (Hartmann Schedel, 1440–1514), позната и као *Нирнбершка хроника* (*Nürnberg Chronik*) или *Шеделова хроника света* (*Schedel'sche Weltchronik*), појавила се у Нирнбергу код штампара Антона Кобергера 1493. у две верзије, тј. на латинском и немачком језику. Сматра се једним од најзначајнијих дела немачког штампарства. Шеделов рукопис ове књиге чува се у Баварској државној библиотеци. Са око 1800 илустрација у дрворезу радионице Волгемут, она представља најраскошније илустровану књигу XV века. Михаел Волгемут (Michael Wolgemuth) започео је са Вилхелмом Плајденвурфом (Wilhelm Pleidenwurff) израду скица за дрворезе 1487, а пошто је до 1490. године Албрехт Дирер (Albrecht Dürer) био ученик у овој радионици, верује се да има и његових радова.

Издање од 12. јула 1493. на латинском језику поседује Градска библиотека Суботица, где је инвентарисано 1947. под бројем 5137. Текст је штампан готицом на обе стране листова, који су нумерисани до броја CCXCIX. У суботичком примерку илустрације су до листа XVII ручно бојене у мрким и зеленим тоновима. У каталогу GW, под бројем M 40784, казује се да постоје 1183 примерка тог издања.

Италијански хагиограф из XIV века Пјетро де Натали (Pietro de Natall, око 1330–1406, латински Petrus Natalibus) написао је енциклопедијско дело са 1589 житија у 12 књига (алузија на 12 апостола) под насловом *Catalogus*

sanctorum et gestorum eorum. Оно је штампано у италијанском граду Виченца 12. децембра 1493. године. На крају књиге, у импресуму дати су подаци о месту штампања и штампару, као и тачан датум штампања, уз који је још речено да је у то време дужд био Августино Барбадико (како је наведено), а односи се на дужда Августина Барбарига (Agostino Barbarigo). Примерак тог издања има БМС (РИнЛат IV 2), који се може прелистати у *Дигиталној БМС*, а такође и у GW, бр. М 25858, поред још две шпанске копије из Кордобе и Севилје. У овом каталогу истиче се да је познато 189 примерака тог издања.

Од напред споменутог нирнбершког издања из 1493. *Шеделове хронике света* на немачком језику од 23. децембра, постоји само лист LIII у збирци БМС (РИнНем IV 2). Он је био раније погрешно датиран као издање на латинском језику, од 12. јула (има га у Суботици), на основу рукописног записа: Schedel Buch des Chronik 1493. Издање је описано у GW, бр. М 40796, где се помињу његова 414 примерка.

На примеру ове инкунабуле, тј. њеног јединог постојећег листа LIII, најочигледније се види корист од дигитализације и представљања дигиталних копија. Препознавање издања на основу тог листа и утврђивање датума штампања било је најпоузданије упоређивањем сваке од 16 илустрација, на обе стране листа, са онима на дигиталној копији.

Примерак *Историје Александра Великог (Historia Alexandri Magni Regis Macedoniae de proeliis)*, који је дигитализован у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду (Т Р1 625), налази се у оквиру *Посебне библиотеке др Хајнриха Кристенсена*. Та библиотека садржи 146 књига посвећених Александру Македонском и његовом добу, а оне се могу излистати на репозиторијуму *Phaidra* на веб страни библиотеке. Ово издање је објављено у Стразбуру 26. маја 1494. У GW каталогу, под бројем 00879, наводи се постојање 77 примерака, међу којима нема овог београдског примерка ни његове дигиталне копије. На примерку се налази налепница с екслибрисом: Ex Libris Dr Heinrich Christensen.

Бернард од Клервоа (Bernard de Clairvaux, 1090–1153, латинизовано Bernardus Claravallensis), француски католички свештеник, светац, филозоф и научник води се као аутор наслова *Floretus in quo Flores omnium virtutum et detestationes viciorum metricè continentur una cum comment.* У импресуму је наведен аутор коментара Жан Жерсон, а затим следе подаци о месту штампања, штампару и датуму. Постоје различите информације о ауторству у штампаним и електронским изворима, што би могло бити тема неких истраживања. Дело је издато у Лиону, 21. јуна 1494. године. Примерак Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” (Т Р1 570) купио је некадашњи амбасадор у Паризу Мирослав Спалајковић 1925, како стоји у његовој рукописној белешци на налепници поред података о публикацији. Према каталогу GW, бр. 04016, познато је 13 примерака, међу којима овај изостаје.

Боетије (Ancius Manlius Torquatus Severinus Boethius, 480–524) је написао дело *Утеха филозофије* (*De consolatione philosophiae*). Ово издање је штампао познати нирнбершки штампар Антон Кобергер 8. јуна 1495. године. Коментари Томе Аквинског уоквирују основни стубац са текстом на латинском језику, који је штампан крупнијим словима готице и заузима централни део листа на обе стране. Примерак тог издања поседује УБСМ (Т Р1 58). У каталогу GW, бр. 04559, указује се на постојање 87 примерака, од којих се може прелистати само један, из минхенске дигиталне збирке.

У Библиотеци Матице српске налази се издање познате Шеделове *Књиге хроника* на немачком језику, Аугзбург, 18. септембар 1496. године. Ова књига, с печатом *Савва Тјокюли* на насловној страни, потиче из Библиотеке Текелијанума, а уврштена је у збирку инкунабула (РИнНем IV 1). Каталогски опис је дат у 2. тому каталога *Библиотека Текелијанума*, под бројем 2023. Листови су нумерисани римским цифрама, а у фолијацији су присутне многобројне грешке. Књига је богата дрворезним илустрацијама, међу којима радо истичемо дрворез града Шапца на полеђини листа ССХСV, а неке илустрације су бојене ручно црвеном, плавом, зеленом и жутом бојом. У каталогу GW, бр. М 40779, регистрован је 91 примерак, од којих се могу прелистати 3 немачке дигиталне копије, 1 америчка и ова новосадска.

Књига поезије песника и реторичара из IV века Децима Магнуса Аузо-нија (Decimus Magnus Ausonius, 310–395) *Ausonii Peonii Poetae Disertissimi Epigrammata* штампана је у Венецији 14. октобра 1496, а јавља се као привез уз Хорацијево дело *Horatius cum quattuor commentariis* (РИнЛат IV 4). У каталогу GW, бр. 03093, наводи се 75 примерака, где се, поред копије из Волфенбитела, може прелистати и ова Матичина. Листови су нумерисани римским бројевима до XXXVIII. Примерак БМС је непотпун, недостаје све после листа XXI.

У збиркама инкунабула у Србији налазе се две књиге Хорација Флака Квинта (Quintus Horatius Flaccus, 65 – 8. п. н. е.), једног од највећих лирских песника античког Рима. Оне су штампане у временском размаку од четири месеца исте, тј. 1498. године. Примерак Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” (Т Р1 569) штампан је у Стразбуру 12. марта под насловом *Horatii Flacci Venusini Poete lirici Opera...* Садржи ССVII нумерисаних листова, при чему у фолијацији има много грешака. Књига је богато илустрована, а среће се и типографски знак фист. Према GW, бр. 13468, познато је 275 примерака тог издања.

Друга Хорацијева књига је отиснута 23. јула у Венецији, под насловом *Horatius cum quattuor commentariis*. У њој су дата његова дела са коментарима четири аутора који су приказани и на илустрацији уз сам наслов. То су Ландино (Cristoforo Landino), Хеленијус Акро (Helenius Acro), Порфирио (Pomponio Porfirio) и Манћинели (Antonio Mancinelli). Многобројне су грешке у фолијацији ССLVIII листова. Од 82 постојећа примерка према

опису GW, бр. 13469, примерак БМС (РИнЛат IV 4) може се прелистати као једна од две понуђене дигиталне копије у рубрици *Репродукције*.

Марко Анеј Лукан (Marcus Anneus Lucanus, 39–65) описао је Цезаров грађански рат у делу *Фарсалија (Pharsalia)*, познатом и под називом *De bello civili*. Примерак издања од 20. октобра 1498. налази се у Библиотеци САНУ и садржи печат библиотеке Државне гимназије из Панчева. У GW каталогу, под бројем M18862, може се прелистати само дигитални снимак из Минхена од наведена 104 примерка.

У Базелу је код Јохана Амербаха за Антона Кобергера објављена седмотомна *Библија* са коментарима француског теолога и кардинала Игоа из Сен Шера (Hughes de Saint Cher, 1200–1263), чије се штампање датира после 29. октобра 1498. (за први том) до после 7. новембра 1502. године за последњи, односно седми. У Градској библиотеци у Суботици су 1947. под бројем 5209/947 инвентарисане књ. 1 као *Ink. 568*, и књ. 6 као *Ink. 567*, на чијем се почетном листу описује садржај *Sexta pars huius operis continens postillam dni Hugonis Cardinalis sup quatuor euangelia...* Под бројем GW 4285 указује се на постојање 234 примерка.

Код издавача Јохана Фробена и Јохана Петрија у Базелу, од 5. септембра до 1. децембра 1498, штампано је 6 књига *Библије* под насловом *Biblia mit Glossa ordinaria*, чији 2. том поседује БМС (сигнатура РИнЛат IV 3/2). Коментари Николаса де Лире, Гијома Бретонца, Паула из Бургоса и Матијаса Деринга већ су помињани у другим издањима. У каталогу GW, бр. 04284, регистровано је 268 примерака, а уз сигле институција чије се дигиталне копије показују назначен је и број тома. Текст је уоквирен коментарима и маргиналним белешкама, тзв. глосама, по којима се ова *Библија* и јавља у изворима, а среће се и типографски знак фист. На насловном листу је печат Давидове звезде са пчелом у средини плавозелене боје.

У хронолошком следу најмлађа инкунабула из наведених збирки у Србији, којом се овај преглед и завршава, штампана је 5. јула 1500. године. То је напред поменуто венецијанско издање Валерија Максима (Valerius Maximus, 1. в. п. н. е. – 31. н. е.) *Facta et dicta memorabilia*. Потиче из Библиотеке Текелијанума, а уврштено је у збирку инкунабула БМС (РИнЛат IV 10). На насловној страни има печат *Савва Токюли*. Каталожки опис те књиге дат је у каталогу *Библиотеке Текелијанума*, књ. 3, бр. 736. У каталогу GW, бр. M 49188, помињу се 74 примерка тог издања, а поред минхенске дигиталне копије, могуће је прелистати и копију овог новосадског примерка.

Литература

Brunet, Jacques-Charles. *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*. Paris: G.-P. Maisonneuve & Larose, 1965–1966.

- Веселинов, Иванка. „Инкунабуле у Библиотеци Матице српске”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 1978 (1980)*: 68–79.
- Вучковић, Светлана. „Инкунабуле на страним језицима у Библиотеци Матице српске”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2013 (2014)*: 53–77.
- Дигитална библиотека Аустријске националне библиотеке. Доступно на: <https://www.onb.ac.at/digitale-bibliothek-kataloge/kataloge-oesterreich/>
- „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”. *Службени гласник РС* бр. 52 (2011): 10–16.
- Каталог инкунабула Баварске државне библиотеке (*Inkunabelkatalog der Bayerischen Staatsbibliothek BSB-Ink*). Доступно на: <http://inkunabeln.digitale-sammlungen.de/start.html>
- „Листа старе и ретке књиге од изузетног значаја”, *Службени гласник РС* бр. 12 (2000): 418, под бр. 30.
- Свеобухватни каталог инкунабула *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Доступно на: <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>
- Филиповић, Даница и Дејан Стојиљковић. *Stampa rarissima = Књиге штампане у Италији у XV и XVI веку: каталог изложбе*. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”: Италијански центар за културу, 2005. Доступно на: http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izdanja/2005/stampa_rarissima.pdf (преузето 09. 05. 2018)
- Hain, Ludwig. *Repertorium Bibliographicum*. Milano: Görlich, 1948.
- Copinger, Walter Arthur. *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum*. Milano: Görlich, 1950.
- Чурчић, Лазар. „Једна несвакидашња принова у Библиотеци Матице српске”. *Библиотекар* 2–3 (1958): 216.
- Шокица Шуваковић, Новка. „Дигитална БМС”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2011 (2012)*: 128–134.

Svetlana Vučković, 1956–
Matica Srpska Library, Novi Sad

INCUNABULA IN FOREIGN LANGUAGES IN SERBIA

Summary: This paper describes 38 editions of incunabula in the collection of the Matica Srpska Library, the Library of Serbian Academy of Sciences and Arts, the National Library of Serbia, the University Library „Svetozar Marković”, and the Subotica City Library. The method how they were examined and compared with digitized copies in other collections is presented here. The electronic catalogs of digital collections and online bibliographies in incunabulistics are listed.

Keywords: incunabula, digital copy, electronic catalogs, electronic bibliographies, digital libraries.

Мирослав А. Лазич, 1973–
Народна библиотека Србије, Београд
miroslav.lazic@nb.rs

О ВРЕМЕНУ ШТАМПАЊА ЦЕТИЊСКОГ *ОКТОИХА* *ПЕТОГЛАСНИКА*: ПРИЛОГ ХРОНОЛОГИЈИ ИЗДАЊА ШТАМПАРИЈЕ ЦРНОЈЕВИЋА

Сажетак: Будући да није сачуван колофон с подацима о времену штампања цетињског *Октоиха петогласника*, а не зна се да о томе постоје ни други архивски извори, у раду је уз помоћ посредних података разматрано када је могло бити одштампано ово репрезентативно издање цетињске штампарије. Уједно, наметнуло се и питање да ли је *Петогласник* уопште и одштампан у целости или само један његов део? Полазећи од преиспитивања библиографских извора, кодиколошке анализе најпотпунијег дечанског одломка, проучавања друштвено-политичких оквира у време штампања *Петогласника*, као и упоредне типографске и стилско-морфолошке анализе цетињских издања, закључено је да је по свој прилици *Октоих петогласник* штампан у последњој години владавине Ђурђа Црнојевића (1496), с тим што, изгледа, да због Ђурђевог принудног напуштања Цетиња, није завршен.

Кључне речи: *Октоих петогласник*, цетињска штампарија, Ђурађ Црнојевић, српско штампарство, издаваштво, типографија, ксилографија, илустрације, Зета, Цетиње, српске инкунабуле.

Једна од великих непознаница која се тиче хронологије издања цетињске штампарије јесте питање времена публиковања *Октоиха петогласника*. За разлику од цетињског *Првогласника*, који је сачуван у значајном броју целих примерака с колофонима,¹ ни један од познатих одломака цетињског *Петогласника* не садржи предговор и поговор, нити било как-

---

¹ Евгениј Љвович Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори: (1492–1496)*, т. 1 *Историја ћириличног штампарства у Јужних Словена* (Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1996), 267–268, 291–293.

ве друге податке који би могли указивати на почетак, односно завршетак штампања.² У досадашњој научној литератури покретана су разна питања о времену настанка цетињског *Петогласника* као и о редоследу штампања књига у издавачком програму цетињске штампарије, а ставови истраживача се крећу у распону од претпоставке о истовременом штампању оба дела *Цетињског октоиха* током 1493/1494,³ до разних других мишљења о познијем, потпуном или делимичном штампању *Петогласника* у временском распону од 1494. до 1496. године. У вези с тим, поједини истраживачи су наводили 1494. годину,⁴ односно упућивали су на време „око” поменуте године.⁵ Други су, пак, исту годину са опрезом прихватили као „вероватну”,⁶ подво-

---

² Митар Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства”, у *Пет векова српског штампарства: 1494–1994*, прир. Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси и Миљко Ковачевић (Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994), 158, 207.

³ Један од главних поборника тезе о истовременом штампању оба дела *Цетињског октоиха* био је Ђорђе Сп. Радојичић, који ју је првобитно уобличио у виду претпоставке: Ђорђе Сп. Радојичић, „О штампарији Црнојевића”, *Гласник Скопског научног друштва* 19 (1938): 149–150. У каснијим радовима је поводом питања о настанку *Петогласника* у потпуности усвојио 1493/1494. годину, коју су од њега преузели и многи други истраживачи.

⁴ Paul Joseph Schaffarik, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (Ofen: Kön. Ung. Universität, 1826), 132; Paul Joseph Schaffarik, „Uebersicht der slowenischen Kirchenbücher, welche vom Ende des fünfzehnten bis zum Anfange des siebzehnten Jahrhunderts in Venedig, Serbien, Walachien und Siebenbürgen in Druck erschienen sind”, *Jahrbücher der Literatur: Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst* 48 (1829): 4, 32; Павелъ Јосифъ Шаффарикъ, „Преглед словенски црквени књига, кое су од конца петнајстог до почетка седамнајстог века у Венецији, Србији, Влашкој и Ерделю печатане, *Сербскій Лѣтописъ* год. 7, ч. 24 (1831): 42; Вукол Михайлович Ундольский, *Очеркъ славяно-русской библиографіи* (Москва: издание Московскаго публичнаго и Румянцевскаго музеевъ, 1871), 2 (бр. 8); Љубомир Стојановић, „Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига”, *Глас СКА* 66 (1903): 12; Пешикан, „Лексикон”, 136, 153, 154, 165. На 1494. годину су непосредно и без икаквих ограда указивали многи, како домаћи тако и страни истраживачи.

⁵ Mladen Bošnjak, *Slavenska inkunabulistika* (Zagreb: [s. n.], 1970), 125; Евгений Львович Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта: 1491–2000: инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, т. 1 1491–1550 (Москва: Знак, 2009), 229; Мирослав Лазич, „Старе штампане књиге из првобитног фонда Народне библиотеке у Београду”, *Археографски прилози* 38 (2016): 221, 222.

⁶ Сретен Петковић, „Илустрације и књижни украс у српским штампаним књигама XV–XVII века”, у *Пет векова српског штампарства: 1494–1994*, 27; Пешикан, „Лексикон”, 159; Сима Ћирковић, „Штампарство”, у *Лексикон српског средњег века* (Београд: Knowledge, 1999), 826.

дећи је под знак питања,⁷ док су поједини угледни научници помињали да се штампање *Октоиха петогласника* одвијало 1494/1495,⁸ односно 1495.⁹ Такође је узгредно навођена и 1496, као најкаснија могућа година штампања.¹⁰

Претпоставке о времену штампања цетињског *Петогласника* заснивају се на посредним, првенствено библиографским изворима, међу којима се издвајају сведочанства Лукијана Мушицког и Антонина Капустина. Мушицки је у свом регистру рукописних и штампаних старина под годином 1493. навео примерке цетињског *Првогласника*, док је за два примерка цетињског *Петогласника*, као годину штампања, поменуо 1494.¹¹ Исто тако, у

⁷ Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века* (Београд: Научно дело, 1958), 193, 274; Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, књ. 1 „Мних Макарије от Чрније Гори” (XV–XVI) (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1988), 21; Евгениј Љвович Немировски, *Црногорска библиографија*, том 1, књ. 1 *Издања Ђурђа Црнојевића: 1494–1496* (Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1989), 6; Петковић, „Илустрације”, 27, 28, 30, 47.

⁸ Дејан Медаковић, „Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару”, *Зборник радова Византолошког института* 4 (1956): 193; Дејан Медаковић, „Гравира код Срба”, *Библиотекар* 12/1–2 (1960): 14, 17; Александар Младеновић, „Екавизам наших старих штампаних књига”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 38/1 (1995): 43.

⁹ Евгений Львович Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*, 2 *Начало книгопечатания у южных славян*, ч. 1 *Источники и историография. Предпосылки* (Москва: Наука, 2005), 119, 163, 182; Евгений Львович Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*, кн. 3 *Начало книгопечатания в Валахии* (Москва: Наука, 2008), 101; Немировский, *Славянские издания*, 76, 157.

¹⁰ Немировский, *История*, кн. 3, 107.

¹¹ Лукијан Мушицки је примерке цетињског *Октоиха петогласника* затекао у манастирима Раковцу и Прибиној глави: Ђорђе Костић, „Лукијана Мушицког Попис старина српских”, *Археографски прилози* 2 (1980): 333. Његове дневничке белешке сведоче да је студијски боравак у манастиру Раковцу обавио током 1810. године: „*Септемврій и Октоврій пробавихъ въ Раковцѣ, яко во времени вакаціи, занимаюся наипаче Славенскою филологією*”. Ђорђе Рајковић, „Лукијан Мушицки и његов књижевни рад”, *Летопис Матице српске* 120 (1879): 108. Током 1822. године, Павел Јозеф Шафарик је остварио увид у списе Лукијана Мушицког, преузевши из њих и обавештења о цетињском *Октоиху петогласнику*: Душан Панковић, „Разлике у Шафариковој библиографији србуљских књига 1829. и 1865. године”, у *Сусрети библиографа '84* (Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 1985), 31. На постојање ове књиге је указивао у својим библиографским прегледима старих штампаних књига, али уз извесне сумње и оградe. Schaffarik, *Geschichte der slawischen Sprache*, 132; Schaffarik, „Uebersicht der slowenischen Kirchenbücher”, 4–5, 32, 34; Шаффарикъ, „Преглед словенски црквених књига”, 42.

писму од 18. маја 1826. године, Мушицки је забележио да један од поменутих примерака *Петогласника* потиче из 1494. године.¹² Готово пола столећа касније Антонин Капустин је 1865. године у Цркви Светог Николе у селу Слечче пронашао два штампана *Октоиха петогласника*, од којих је први, како је забележио, потицао из 7002. (= 1494) године.¹³

Све до почетка XX столећа поједини угледни истраживачи су изражавали сумњу у постојање овог издања штампарије Црнојевића.¹⁴ Тек када је у фонду Народне библиотеке у Београду утврђено постојање осам листова цетињског *Октоиха петогласника*, стручна јавност је добила прилику за непосредно проучавање ове књижевне реткости.¹⁵ Реч је била о одломцима који су највећим делом припадали првом кватерниону (л. 3–8), док је фолијација за преостала два листа остала непознаница.¹⁶ Поменути листове је у посебном раду описао Љубомир Стојановић,¹⁷ а на основу истих одломака, Ватрослав Јагић је публикувао и две илустрације са представама Васкрсења Христовог и тројице химнографа: Светог Јосифа, Јована Дамаскина и Теофана.¹⁸ Како поменути одломци нису садржали податке о времену штампања, истраживачи су наставили да се ослањају понајвише на податке

---

¹² Стојановић, Љубомир, [прир.], *Вукова преписка*, књ. 2 (Београд, Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1908), 310 (бр. 107); Голуб Добрашиновић, прир., *Преписка, 3 1826–1828* (Београд: Просвета, 1989), 187 (бр. 86). Иако је за време штампања цетињског *Петогласника* у овом писму означена 1494. година, код појединих истраживача је поводом тог податка из овог писма навођена 1495. година. Немировски, *Почеци штампарства*, 352; Евгений Львович Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века, 2 Начало книгопечатания у южных славян, ч. 2 Издания первой черногорской типографии* (Москва: Наука, 2005), 242.

¹³ Антонинъ Капустинъ, *Поѣздка въ Румелию* (Санктпетербургъ: Тип. Имп. Акад. наук, 1879), 282; Немировски, *Почеци штампарства*, 353.

¹⁴ Paul Josef Šafařík, *Geschichte der südslawischen Literatur. 3 Das serbische Schriftthum: Geschichte der serbischen Literatur* (Prag: F. Tempsky, 1865), 253; Иларион Руварац, „О цетињској штампарији пре четири стотине година”, *Глас СКА* 40 (1893): 19–20; Vatroslav Jagić, *Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494: eine bibliographisch-lexicallische Studie, Hälfte 1* (Wien: F. Tempsky Buchhändler der kais. Akademie der Wissenschaften), 10.

¹⁵ Љубомир Стојановић, „Старе српске штампарије”, *Српски књижевни гласник* 7 (1902): 194; Љубомир Стојановић, саставио, *Каталог Народне библиотеке у Београду, књ. 4 Рукотиси и старе штампане књиге* (Београд: Краљ.-српска државна штампарија, 1903), 407.

¹⁶ Немировски, *Почеци штампарства*, 360.

¹⁷ Стојановић, „Прилози ка библиографији”, 8–12.

¹⁸ Vatroslav Jagić, „Ein Nachtrag zum „ersten Cetinjer Kirchendruck vom J. 1494”, *Archiv für slavische Philologie* 25 (1903): 628–637.

Лукијана Мушицког наводећи 1494. годину.¹⁹ Нажалост, одломак цетињског *Петогласника* нестало је из Народне библиотеке за време Првог светског рата,²⁰ али је штета, ипак, донекле умањена, јер је стручна јавност већ била упозната с њим.

Са аспекта богослужбених потреба било би сасвим разумљиво и оправдано да је *Октоих петогласник* штампан одмах након *Првогласника*.²¹ Ипак, необично је то што је до сада издање *Октоиха првогласника* познато у више од стотину примерака, како целих тако и фрагмената, док је од *Октоиха петогласника* сачувано свега три одломка. Стога се сасвим логично намећу питања да ли је заиста *Петогласник* штампан одмах након *Првогласника* или пак наредних година, као и то да ли је уопште ово издање и одштампано у целости?

У досадашњој литератури поједини истраживачи су исказивали сумњу да је цетињско издање *Октоиха петогласника* одштампано у потпуности. Радослав Грујић је с тим у вези претпоставио да ово издање: „по свој прили-

Сл. 1. Илустрација с представом тројице химнографа, примерак из фонда старе Народне библиотеке у Београду (бр. 151)

¹⁹ Радојичић, „О штампарији Црнојевића”, 147–148; Радојичић „О једној илустрованој српској инкунабули”, 26; Ђорђе Сп. Радојичић, „Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV–XVII века)”, *Историски записи* књ. 3, св. 6 (1950): 258, 260; Ђорђе Сп. Радојичић, „Две наше библиографске реткости (Из ризнице манастира Дечана)”, *Историски записи* књ. 3, св. 8 (1952): 7; Ђорђе Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности: текстови и коментари* (Нови Сад: Матица српска, 1962), 51.

²⁰ Радослав Грујић, „Прва штампарија у јужној Србији, 1539. године, на Косову Пољу у манастиру Грачаници”, *Гласник Скопског научног друштва* 15–16 (1936): 92; Радојичић, „О штампарији Црнојевића”, 143, 161; Радојичић, „О једној илустрованој српској инкунабули”, 26; Радојичић, „Карактер”, 258; Радојичић, „Две наше библиографске реткости”, 5–6.

²¹ Немировски, *Почеци штампарства*, 351.

ци због провале Турака у Црну Гору, није успело да изађе у потпуности”.²² Сличне ставове је заступао и угледни руски научник Евгениј Љвович Немировски, један од највећих и најпродуктивнијих истраживача на пољу словенског ћирилског штампарства уопште.²³ Иако је више пута исказао сумњу у то да је *Октоих петогласник* одштампан у целости,²⁴ Немировски се није упуштао у детаљну анализу овог проблема, нити је у основи битније изменио хронологију издања цетињске штампарије. Ипак, узгредно је на више места навео да је у питању друго, „а могуће и треће издање штампарије” Црнојевића,²⁵ док на једном месту успутно помиње и то да је јеромонах Макарије морао издати, „или, у крајњем случају, започети рад на његовом издавању, мада није успио да посао приведе крају због бјекства Ђурђа Црнојевића из Црне Горе пред турском најездом.”²⁶

Управо полазећи од наведених сумњи, посебно ћемо се осврнути на питања када је, као и да ли је уопште цетињски *Октоих петогласник* одштампан у целости? С обзиром на то да нису сачувани записи у колофонима с годином штампања *Октоиха петогласника*, полазну основу за интерпретацију наведених проблема послужиће како секундарни извори и посредни подаци, тако и кодиколошка и стилско-морфолошка анализа сачуваних фрагмената, пре свега, најобимнијег примерка из рукописне збирке манастира Дечана (Деч 156).

*

Узимајући у обзир библиографске изворе, најпре ћемо се осврнути на белешку архимандрита Лукијана Мушицког, који је навео да се *Октоих петогласник* састојао од 34 табака.²⁷ У досадашњој литератури под појмом

²² Грујић, „Прва штампарија”, 91.

²³ Немировски, *Почеци штампарства*, 362; Евгений Львович Немировский, „Типографские особенности и шрифт изданий Джурджа Црноевича”, у *Пет вјекова Октоиха: прве штампане ћириличке књиге на словенском југу: радови са међународног научног скупа, Цетиње, 24 – 25. јун 1994*, одг. ур. Милосав Бабовић и Мирослав Пантић (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу: Црногорска академија наука и умјетности; Београд: Српска академија наука и уметности, 1996), 34.

²⁴ Немировски, *Почеци штампарства*, 351.

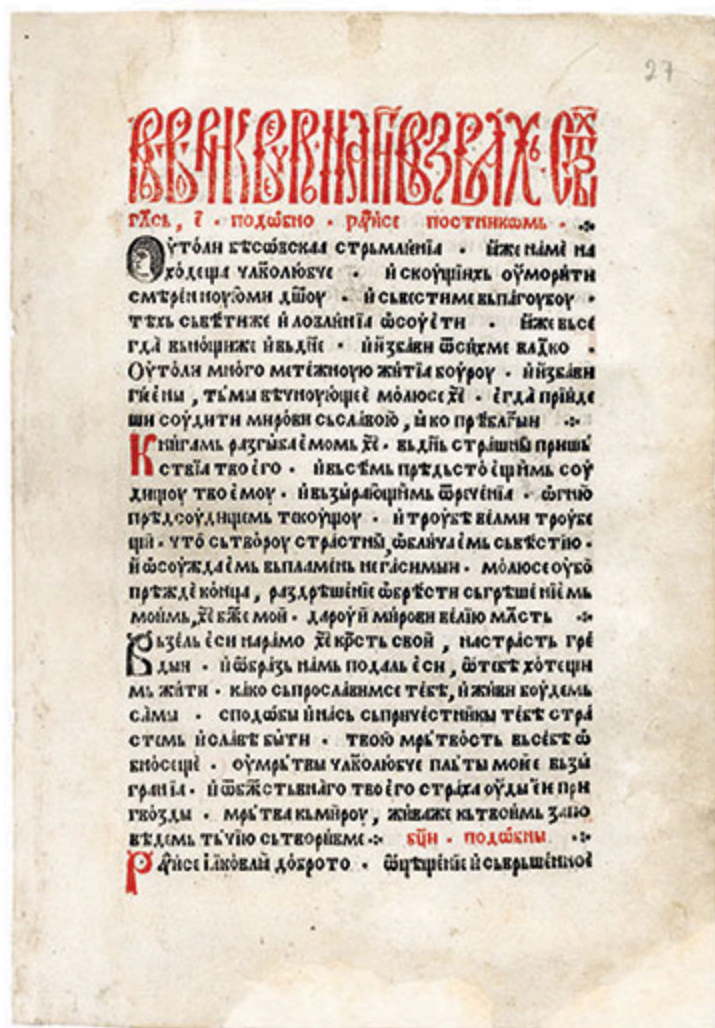
²⁵ Немировски, *Почеци штампарства*, 227.

²⁶ Немировски, *Почеци штампарства*, 351.

²⁷ Радојичић, „О штампарији Црнојевића”, 137; Немировски, *Почеци штампарства*, 23; Миланка Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, у *Октоих петогласник: издање Ђурђа Црнојевића*, прир. Миланка Убипарип, Мирослав Лазић и Милена Н. Мартиновић, 21–31 (Цетиње: Митрополија црногорско-приморска, Цетињски манастир; Београд: Народна библиотека Србије; [Грачаница]: Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, Манастир Високи Дечани, 2014), 25.

табака најчешће су подразумеване свешчице од осам листова, тј. кватерниони, те се стога сматрало да је обим *Октоиха петогласника* износио 272 листа,²⁸ што је уједно био и приближан обим *Првогласника*. Међутим, како је установила Миланка Убипарип, под табаком Мушицки није подразумевао кватернионе, већ дволисте, јер би у случају да јесте, примера ради, *Октоих првогласник* Ђурђа Црнојевића имао чак 1068 листова, тј. 133,5 табака, како је он навео у свом необјављеном попису српских старина.²⁹ У складу с том рачуницом, јасно је да је примерак *Петогласника*, који је описао Мушицки, био непотпун и да је могао имати највише 68 листова.³⁰

Као што је већ поменуто, до данашњих дана познато је свега три фрагмента *Октоиха петогласника*. Један од њих, који се састоји од једног листа (л. 28) данас се чува у Државном музеју на Цетињу, а пре тога је био у поседу познатог историчара и колекционара Душана Вуксана.³¹ Други одломак, такође од једног листа (л. 4), пронађен је у цркви у Чајничу средином прошлог столећа.³² Свакако, најпознатији и најобимнији је дечански примерак, откривен 1951. године у манастиру Дечанима,³³ који је у међувремену доживео и два фототипска издања.³⁴

Сл. 2. Почетак поглавља с лигатурним насловом, Деч 156, л. 29а

²⁸ Пешикан, „Лексикон”, 158.

²⁹ Костић, „Лукијана Мушицког Попис”, 333.

³⁰ Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 25 (нап. 24, 25).

³¹ Радојичић, „О једној илустрованој српској инкунабули”, 26; Радојичић, „Две наше библиографске реткости”, 6; Немировски, *Почеци штампарства*, 77, 356.

³² Petar Momirović, „Stari rukopisi i štampane knjige u Čajničju”, *Naše starine* 3 (1956): 173–177; Немировски, *Почеци штампарства*, 248, 360.

³³ Радојичић, „Две наше библиографске реткости”, 1–10; Немировски, *Почеци штампарства*, 357.

³⁴ Светозар Душанић, „О Октоиху петогласнику из Црнојевића штампарије”, у *Октоих: од петог до осмог гласа из штампарије Ђурђа Црнојевића* (Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1973), 89–93; Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”.

Дечански примерак *Петогласника* састоји се од тридесет осам штампаних листова (л. 3–7, 9–41) који су заједно са рукописним делом књижног блока *Октоиха петогласника* повезани у исти кодекс. Овај кодекс је састављен од четири кодиколошке целине из три различита временска раздобља. Први део књижног блока чини штампани део цетињског *Октоиха петогласника*, коме недостају прва два листа, као и осми лист првог кватерниона, уместо којег је касније уметнут рукописни лист. Такође, од петог листа петог кватерниона отцепљена је готово читава његова половина од спољне маргине до средине текста. Другу кодиколошку целину књижног блока чини рукописни део (л. 40–157 по савременој фолијацији) који потиче из треће деценије XV столећа, што је потврђено на основу филигранолошке анализе.³⁵ Трећа и најмлађа целина састоји се од 37 листова (л. 158–190), а судећи по воденим знацима, потиче из треће деценије 16. века, док последњу, четврту целину, чине листови који су припадали истом рукописном *Октоиху* као и листови друге кодиколошке целине.³⁶ Дакле, као што можемо видети, сва три до сада сачувана фрагмента *Петогласника* представљају почетне делове књижног блока, закључно са првим листом шестог кватерниона. Највећим делом исти је случај био и са изгубљеним фрагментом из старог фонда Народне библиотеке у Београду.

Судећи према кодиколошкој анализи, више различитих делова књижног блока дечанског примерка повезано је у јединствену целину већ током треће деценије XVI века, о чему сведочи подставни лист задње корице, који има водени знак из тог времена. Сматра се да је то учинио поп Петар, који је на истом листу оставио запис о свом раду.³⁷ С друге стране, подставни лист предње корице указује на XVIII столеће. Оно што је, међутим, веома занимљиво јесте и то да кодиколошка анализа јасно упућује на закључак да је намера првог преповезивача била да сачува штампани део *Петогласника*, који је обимом још тада био исти као и данас,³⁸ макар и по цену оштећења старијег рукописа. Наиме, да би прилагодио димензије рукописног *Октоиха* штампаном, књиговезац је обрезао рукописне листове понегде и до самог текстуалног блока. На тај начин су и бројне ознаке свешчица, исписане у доњем делу спољних маргина, на многим местима биле оштећене а понегде и одсечене.³⁹ Све то, свакако, упућује на помисао да је лице одговорно за повезивање штампаног це-

³⁵ Детаљну кодиколошку анализу дечанског кодекса Деч 156 извршила је колегиница Миланка Убипарип из Одељења за археографију Народне библиотеке Србије: Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 26–30.

³⁶ Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 28.

³⁷ Немировски, *Почеци штампарства*, 361; Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 29.

³⁸ Немировски, *Почеци штампарства*, 361.

³⁹ Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, 28.

тињског *Октоиха петогласника*, и старијег готово седам деценија рукописног дела, желећи да га преповезивањем у јединствени кодекс сачува од уништења, итекако имало свест о значају овог штампаног одломка. Занимљиво је да се све то дешава након највише три деценије од његовог штампања, што је јасан показатељ да садашњи дечански примерак *Петогласника* није страдао услед вишевековног коришћења, већ убрзо након што је одштампан. Осим тога, то нам такође указује да цетињски *Октоих петогласник*, по свој прилици, никада није ни завршен у целости, највероватније услед сложених историјских збивања која су обележила последњу годину владања Ђурђа Црнојевића.

*

Будући да је реч о *Октоиху*, књизи која садржи песме за променљиве делове богослужбеног недељног циклуса, где се у првој налазе песме од првог до четвртог, а у другој, од петог до осмог гласа, сасвим логично би било, са аспекта издаваштва и богослужбених потреба,⁴⁰ да је *Петогласник* штампан одмах након *Првогласника* и то, ако не у истом, онда свакако у приближном броју примерака. Али, да је заиста *Октоих петогласник* одштампан до краја 1494. године ова књига би сигурно увелико до пада Зете била дистрибуирана преко разгранате црквене мреже широм јужнословенског подручја, као што је то био случај са цетињским *Октоихом првогласником*.

Међутим, под претпоставком да је цетињски *Петогласник* штампан одмах након *Првогласника* до краја 1494. године, готово је немогуће објаснити чињеницу да је прво цетињско издање до данас сачувано у преко стотину примерака расутих широм европског континента,⁴¹ насупрот *Петогласнику* од којег су позната само три фрагмента. Поготово што је реч о химнографским саставима неопходним за одвијање богослужења, а не о неком другом типу црквене књиге намењене личној употреби. Самим тим, сасвим је извесно да није постојала могућност да примерци *Петогласника* заврше у приватним библиотекама, већ су због богослужбених потреба могли једино бити чувани у црквеним збиркама и певницама, те би, попут *Првогласника*, до наших дана сасвим извесно били сачувани у знатно већем броју.

Једино логично објашњење због чега постоји оволика разлика у сачуваном броју примерака између ова два издања, па чак и у случају да је *Петогласник* објављен у мањем тиражу, јесте то да је рад на штампању ове књиге изненада прекинут, на шта упућују и тадашњи новонастали политички догађаји. Наиме, током јесени 1496. године, положај Ђурђа Црнојевића постао је неодржив, што је резултирало тиме да је турски султан Баја-

⁴⁰ Немировски, *Почеци штампарства*, 351.

⁴¹ Немировски, *Почеци штампарства*, 254.

зит II (1481–1512) посредством Ђурђевог млађег брата Стефана наложио зетском владару да дође у Цариград. Одбивши да изврши налог султана, Ђурађ је одлучио да заједно са породицом и пратњом напусти Цетиње и пређе под окриље млетачке власти. Припреме за напуштање земље обављене су у кратком року од свега неколико дана. Пошто су Ђурђеви односи са оближњим Котором били оптерећени ранијим сукобима, зетски владар је одлучио да прво уточиште потражи у Будви, одакле се са породицом запутио за Венецију. Након Ђурђевог одласка, његова држава је потпала под непосредну турску власт, а власништво над породичним поседима Црнојевића остављено је Ђурђевог млађем брату Стефану.⁴²

Приликом разматрања издавачке делатности Ђурђа Црнојевића у садашњим студијама обично се, на неки начин, подразумевало да се она одвијала у континуитету у, такорећи, идеалним условима. Самим тим, сматрано је да није било никаквих застоја проузрокованих спољашњим факторима, како у набавци додатне типографске опреме, ксилографских клишеа, папира и других неопходних материјала, тако и у самом процесу штампања књига. Узимајући у обзир, међутим, опште друштвено-политичке околности, које су се већ с јесени 1495. године почеле додатно усложњавати, то, по свој прилици, није могло да буде сасвим тако.

Сагледано у светлу друштвено-политичких збивања, чак и у случају да је био и одштампан у целости, у шта сумњамо, готово је извесно да није било времена да *Петогласник* буде дистрибуиран на време. Из те перспективе, могли бисмо разумети и намеру преповезивача дечанског одломка да га сачува, чак и по цену оштећивања старијег рукописног примерка. С друге стране, не треба искључити ни могућност да је то лице, тј. поп Петар, како стоји у запису, било и савременик немиких догађаја, будући да су се они одвијали само пар деценија пре тога.

Но, није само број сачуваних примерака једини доказ да *Петогласник* највероватније није одштампан у целости. Као прилог тези да цетињско издање ове књиге није довршено, или у крајњем случају није дистрибуирано пре пада Зете, може послужити и чињеница да је оно још неколико пута публикувано у наредном столећу, што није био случај и са цетињским *Првогласником*. Наиме, најпре је 1537. Божидар Вуковић објавио репрезента-

---

⁴² Иван Божић, „Владавина Црнојевића”, у *Историја Црне Горе*, књ. 2 *Од краја XII до краја XV* вијека, т. 2 *Црна Гора у доба обласних господара* (Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970), 345–347; Глигор Станојевић, „Црна Гора у XVI вијеку”, у *Историја Црне Горе*, књ. 3 *Од почетка XVI до краја XVIII* вијека, т. 1 (Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1975), 12–14; Милош Благојевић и Момчило Спремић, „Слом Црнојевића”, у *Историја српског народа*, књ. 2 *Доба борби за очување и обнову државе: (1371–1537)* (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 428–429.

тивно издање ове богослужбене књиге,⁴³ а две године касније *Октоих петогласник*, по налогу новобрдског митрополита Никанора, штампао је „раб“ Димитрије у Грачаничкој штампарији.⁴⁴ Вуковићево издање је још једном, судећи по филигранолошкој и типографској анализи, прештампао његов син Вићенцо око 1560, заменивши у њему Божидаров грб унутар заставице представом *Imago pietatis*. Остали подаци у овој књизи нису мењани, а чак су и предговор и поговор Божидаревог издања прештампани, као и година њеног објављивања – 1537.⁴⁵ Публиковање *Октоиха петогласника* још неколико пута након цетињског издања недвосмислено показује да је насупрот *Првогласнику*, који је штампан у великом тиражу и који је у највећој мери био задовољио богослужбене потребе православне цркве широм јужнословенског простора,⁴⁶ за *Петогласником* постојала велика потражња током наредног столећа. Самим тим, јасно се види да је већ након само четири деценије од штампања цетињског *Октоиха петогласника* Српска црква оскудевала за овом веома важном литургијском књигом.

*

Мишљењу да је *Октоих петогласник*, по свој прилици, штампан током 1496, пре него што је Ђурађ Црнојевић напустио Зету, иду у прилог и типографске, као и друге стилско-морфолошке особености ове књиге. Иако смо приликом ове анализе ограничени само дечанским одломком, на основу упоређивања њега са осталим издањима Црнојевићеве штампарије, могуће је доћи до значајних закључака, које је у највећој мери установио и сам Немировски.⁴⁷ Стога ћемо се, приликом интерпретације, умногоме ослањати на његова запажања, будући да је реч о врском познаваоцу тадашње технике штампања књига, који је извршио детаљну типографску и стилско-морфолошку анализу свих познатих цетињских издања.⁴⁸ С друге стране, због

⁴³ Медаковић, *Графика*, 116–142.

⁴⁴ Грујић, „Прва штампарија”, 81–96; Радојичић, „Карактер”, 255–270; Медаковић, *Графика*, 159–161; Радивоје Љубинковић, „Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора”, *Старинар* 5–6 (1956): 130; Сретен Петковић, „Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора из 1538/1539. године”, *Старине Косова* 9 (1989–1990): 71–86; Пешикан, *Лексикон*, 160–161; Мирослав Лазић, „Октоих петогласник грачанички”, у *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији: идентитет, значај, угроженост*, одг. ур. Миодраг Марковић и Драган Војводић (Београд: САНУ, 2017), 234–235.

⁴⁵ Пешикан, „Лексикон”, 160–161.

⁴⁶ Немировски, *Почеци штампарства*, 351.

⁴⁷ Немировски, *Почеци штампарства*, 351–380.

⁴⁸ Немировски, *Почеци штампарства*; Немировский, „Типографские особенности”; Немировский, *История* 2, ч. 1; Немировский, *История* 2, ч. 2.

кратког временског размака између штампања Црнојевићевих издања, који не прелази више од две године, нећемо моћи приликом датовања *Октоиха петогласника* да се ослонимо и на његову филигранолошку анализу.⁴⁹

Као и *Првогласник* и *Петогласник* је штампан у фолио формату. Међутим, само је текстуални блок првог кватерниона, од којег је сачувано свега пет листова, био сложен у формату у којем је сложен и *Октоих првогласник* (200 × 110 mm). Остали кватерниони имају шири текстуални блок за готово 15 mm (200 × 125 mm). Тешко је наћи поуздан одговор на то зашто је до тога дошло на основу једног сачуваног одломка. Постоји сумња да је можда само први кватернион одштампан одмах након *Октоиха првогласника*, да би се

Сл. 3. Илустрација с представом Сабор Светог Јована Претече, Деч 156, л. 206

Оно што је, међутим, извесно јесте то да су се променом формата текстуалног блока појавили други технички проблеми који су морали бити решавани у току штампарског процеса. Између осталих, дошло је и до по-

тек касније, након *Псалтира с последовањем* и *Молитвеника*, наставило са штампањем остатка књиге? Занимљиво је то, да је као и код *Првогласника*, и на трећем листу *Петогласника* отиснута иста заставица са карактеристичним балканским преплетом,⁵⁰ што указује на чвршће везе првог кватерниона *Петогласника* са старијим *Првогласником*, на супрот осталог дела књижног блока. У вези с тим поменућемо и то да типографска неусаглашеност читавог књижног блока није непозната ни другим Црнојевићевим издањима. Тако, примера ради, постоји разлика и у слогу *Псалтира с последовањем* од трећег до прве половине десетог кватерниона, у односу на остали део његовог књижног блока, што је навело многе истраживаче на закључак да је овај део књиге штампан пре самог *Октоиха првогласника*.⁵¹

⁴⁹ Владимир Мошин, „Водени знаци најстаријих српских штампаних књига”, *Зборник Музеја примењене уметности* 11 (1967): 12–14, 17; Немировски, *Црногорска библиографија*, 203; Немировски, *Почеци штампарства*, 379–380.

⁵⁰ Немировски, *Почеци штампарства*, 378.

⁵¹ Пешикан, „Лексикон”, 155.

већања броја редова на страницама са тридесет на један више, што је изискивало употребу новог врстача за израду слога. Осим тога, један од проблема, насталих услед повећања ширине слога, настао је и приликом употребе украсних лигатурних наслова. Насупрот оног са почетка *Петогласника* (л. 3), који је коришћен и на листовима 3, 135 и 197б *Октоиха првогласника*, наслов на л. 14 *Петогласника* отиснут је с новог нешто ширег клишеа. С друге стране, на листовима наредних кватерниона, где је користио старе клишее за отискивање лигатурних наслова, празнину на десној страни је попуњавао уметањем текста састављеним од верзалних и курентних слова (л. 21) или постављањем још једног мањег дрворезбареног клишеа (л. 29). Једна од карактеристика орнаментике *Петогласника* јесте и редукована употреба декоративно обрађених уоквирених иницијала са флоралним преплетима. Уместо њих, на почетку новог одељка среће се иницијал слова „о” са уцртаном мушком главом у профилу (л. 29 и 37).⁵²

Иако је штампан истом гарнитуром слова као и прва српскословенска инкунабула, у *Петогласнику* се појављују и нови карактери. Реч је, пре свега, о надредним словима, којих у *Првогласнику* „скоро да није ни било”.⁵³ Управо нови карактери с надредним словима и слово „т” под титлом говоре у прилог томе да је *Октоих петогласник* могао бити одштампан после *Псалтира с последовањем*, у којем се ови карактери јављају први пут тек од листа 106б, како и сам Немировски закључује.⁵⁴ Такође, повећање ширине текстуалног блока условило је то да су тропари песама започињани иницијалима, који су у формату којим је штампан *Првогласник* заузимали три реда, док су код *Петогласника* стајали у два. Зато је било неопходно излити нову гарнитуру иницијала нешто мање висине од старих. Наравно, где је то могло, словослагач је користио и стару гарнитуру комбинујући је с новом.⁵⁵ Као и у *Првогласнику*, у *Петогласнику* је комбинована црна и црвена боја иницијала, али су се овде они доследно наизменично смењивали, што није био случај и код прве цетињске инкунабуле. Најзад, поред већ поменутог иницијала слова „о” са људском главом, посебно је изливено и слово „р” с круном изнад.⁵⁶ Проширен је и репертоар верзалних слова, тако да за разлику од *Првогласника*, где су сва велика слова изливана на један град, у *Петогласнику* су заступљена слова у три града.

Оно што посебно у ликовно-графичком погледу раздваја ова два цетињска издања, а што би могло указивати да нису једно за другим штампани, јесте свакако отискивање илустрација у *Октоиху петогласнику*. Овај

⁵² Немировски, *Почеци штампарства*, 378.

⁵³ Немировски, *Почеци штампарства*, 367.

⁵⁴ Немировски, *Почеци штампарства*, 433.

⁵⁵ Немировски, *Почеци штампарства*, 369.

⁵⁶ Исто.

графички украс, који није поновљен ни у једном другом цетињском издању, представља значајан искорак не само у ликовно-естетском погледу, него и као визуелна подршка тексту с којим твори нераскидиву вербално-визуелну целину.⁵⁷ Управо на основу тога, Дејан Медаковић је израду цетињског *Петогласника* смештао у трећу, односно завршну фазу рада штампарије Црнојевића.⁵⁸ Отиснуте као фронтиспис, илустрације су имале веома значајну улогу у организацији текста, јер су њима рашчлањиване одређене појачке целине, при чему је свака илустрација указивала на то да након ње следи текст за одређени дан у седмици.⁵⁹ Све илустрације су отиснуте у техници ксилографије уз помоћ два дрворезбарена клишеа, где је оквир представљао непроменљив део у који се уметао средишњи, променљиви клише са одговарајућом иконографском представом. Занимљиво је да су у угловима оквира изгравирани представе симбола јеванђелиста, што би могло упућивати на то да су они заиста могли бити замишљени и за илустровање цетињског *Четворојеванђеља*,⁶⁰ од којег није сачуван ниједан примерак, али за које је на основу Буђановачког преписа претпостављено да је могло бити штампано.⁶¹ С друге стране, ако је заиста постојало цетињско *Четворојеванђеље*, што је мало вероватно, оно је једино могло бити штампано упоредо с *Петогласником*, с којим је доживело сличну судбину не стигавши да буде завршено или, у крајњем случају, дистрибуирано до православних парохијских и манастирских цркава широм југоисточне Европе.

*

Сумирајући претходно речено, цетињски *Октоих петогласник* је највероватније штампан 1496. године, а не одмах после *Првогласника*, што би са аспекта богослужбених и црквених потреба био сасвим логичан редослед. Није, међутим, искључена могућност да је само први кватернион одштампан након *Првогласника*, а да је услед непознатих околности дошло до измене издавачког плана. Сходно томе, пре *Петогласника* су највероватније штампани не само *Псалтир с последовањем*, већ и *Молитвеник (Требник)*, који је сачуван у нешто већем броју примерака, односно фрагмената. Управо је очуваност броја примерака одређеног издања важан показатељ

⁵⁷ Медаковић, *Графика*, 97–110; Убипарип, „Петогласник Ћурђа Црнојевића”, 24; Владимир Симић, „О могућим изворима и ауторима дрворезних илустрација *Октоиха петогласника* (1494)”, *Зограф* 40 (2016): 159–176.

⁵⁸ Медаковић, *Графика*, 67.

⁵⁹ Убипарип, „Петогласник Ћурђа Црнојевић”, 27, 28.

⁶⁰ Лазар Чурчић, „Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 27/28 (1991/1992): 189–190; Пешикан, „Лексикон”, 154.

⁶¹ Немировски, *Почеци штампарства*, 467–473.

за разматрање хронолошких питања, док је на њега, поред тиража и типа књиге, у великој мери утицало и време неопходно да се одређено издање дистрибуира до крајњих корисника.

С друге стране, типографска и стилско-морфолошка анализа издања Ђурђа Црнојевића показују да је цетињска штампарија перманентно повећавала своје техничке капацитете опремајући се не само новим карактерима и различитим величинама слова, већ и другим типографским елементима. У том погледу могуће је уочити развојну линију издања цетињске штампарије, која полази од *Октоиха првогласника* и преко *Псалтира с последовањем* и *Молитвеника*, достиже највишу тачку у ликовно-графичкој опреми *Октоиха петогласника*. Уистину, поједини елементи украса којима је штампарија увелико располагала нису коришћени у *Петогласнику*, попут уоквирених преплетних иницијала из *Псалтира с последовањем*, али то само говори о умешности њених типографа, који су приликом израде слога водили рачуна и о ненарушавању ликовно-графичког јединства између прве и друге књиге *Октоиха*.

Литература

- Благојевић, Милош и Момчило Спремић. „Слом Црнојевића”. У *Историја српског народа*. Књ. 2 *Доба борби за очување и обнову државе: (1371–1537)*, 414–430. Београд: Српска књижевна задруга, 1982.
- Божић, Иван. „Владавина Црнојевића”. У *Историја Црне Горе*. Књ. 2 *Од краја XII до краја XV вијека*. Т. 2 *Црна Гора у доба обласних господара*, 277–370. Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970.
- Вошњак, Младен. *Slavenska inkunabulistika*. Zagreb: [s. n.], 1970.
- Грујић, Радослав. „Прва штампарија у јужној Србији, 1539. године, на Косову Пољу у манастиру Грачаници”. *Гласник Скопског научног друштва* 15–16 (1936): 81–96.
- Добрашиновић, Голуб, прир. *Преписка*. 3 *1826–1828*. Београд: Просвета, 1989.
- Душанић, Светозар. „О Октоиху петогласнику из Црнојевића штампарије”. У *Октоих: од петог до осмог гласа из штампарије Ђурђа Црнојевића*, 89–93. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1973.
- Jagić, Vatroslav. *Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494: eine bibliographisch-lexicologische Studie*. Hälfte 1. Wien: F. Tempsky Buchhändler der kais. Akademie der Wissenschaften, 1894.
- Jagić, Vatroslav. „Ein Nachtrag zum „ersten Cetinjer Kirchendruck vom J. 1494”. *Archiv für slavische Philologie* 25 (1903): 628–637.
- Капустинъ, Антонинъ. *Поѣздка въ Румелию*. Санктпетербургъ: Тип. Имп. Акад. наук, 1879.

- Костић, Ђорђе. „Лукијана Мушицког Попис старина српских”. *Археографски прилози* 2 (1980): 327–343.
- Лазић, Мирослав. „Старе штампане књиге из првобитног фонда Народне библиотеке у Београду”. *Археографски прилози* 38 (2016): 211–233.
- Лазић, Мирослав. „Октоих петогласник грачанички”. У *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији: идентитет, значај, угроженост*. Одговорни уредници Миодраг Марковић и Драган Војводић, 234–235. Београд: САНУ, 2017.
- Љубинковић, Радивоје. „Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора”. *Старинар* 5–6 (1956): 130.
- Маринковић, Боривоје. *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*. Књ. 1 „Мних Макарије от Црнице Горе” (XV–XVI). Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1988.
- Медаковић, Дејан. „Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару”. *Зборник радова Византолошког института* 4 (1956): 187–198.
- Медаковић, Дејан. *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*. Београд: Научно дело, 1958.
- Медаковић, Дејан. „Гравира код Срба”. *Библиотекар* 12/1–2 (1960): 14–20.
- Младеновић, Александар. „Екавизам наших старих штампаних књига”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 38/1 (1995): 41–47.
- Момirović, Petar. „Stari rukopisi i štampane knjige u Čajničju”. *Naše starine* 3 (1956): 173–177.
- Мошин, Владимир. „Водени знаци најстаријих српских штампаних књига”. *Зборник Музеја примењене уметности* 11 (1967): 7–24.
- Немировски, Евгениј Љвович *Црногорска библиографија*. Том 1. Књ. 1 *Издања Ђурђа Црнојевића: 1494–1496*. Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1989.
- Немировски, Евгениј Љвович. *Почеци штампарства у Црној Гори: (1492–1496)*. Т. 1, *Историја ћириличног штампарства у Јужних Словена*. Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1996.
- Немировски, Евгений Львович. „Типографские особенности и шрифт изданий Джурджа Црноевича”. У *Пет вјекова Октоиха: прве штампане ћириличке књиге на словенском југу: радови са међународног научног скупа, Цетиње, 24–25. јун 1994*. Одговорни уредници Милосав Бабовић и Мирослав Пантић, 33–47. Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу: Црногорска академија наука и умјетности; Београд: Српска академија наука и уметности, 1996.
- Немировски, Евгений Львович. *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века. 2 Начало книгопечатания у южных славян. Ч. 1 Источники и историография: предпосылки*. Москва: Наука, 2005.
- Немировски, Евгений Львович. *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века. 2 Начало книгопечатания у южных славян. Ч. 2 Издания первой черногорской типографии*. Москва: Наука, 2005.

- Немировский, Евгений Львович. *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века. Кн. 3 Начало книгопечатания в Валахии*. Москва: Наука, 2008.
- Немировский, Евгений Львович. *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта: 1491–2000: инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*. Т. 1 1491–1550. Москва: Знак, 2009.
- Панковић, Душан. „Разлике у Шафариковој библиографији србуљских књига 1829. и 1865. године”. У *Сусрети библиографа '84*, 29–41. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 1985.
- Петковић, Сретен. „Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора из 1538/1539. године”. *Старине Косова* 9 (1989–1990): 71–86.
- Петковић, Сретен. „Илустрације и књижни украс у српским штампаним књигама XV–XVII века”. У *Пет векова српског штампарства: 1494–1994*. Уредници Митар Пешикан Катарина Мано-Зиси и Миљко Ковачевић, 25–52. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994.
- Пешикан, Митар. „Лексикон српскословенског штампарства”. У *Пет векова српског штампарства: 1494–1994*. Приредили Митар Пешикан Катарина Мано-Зиси и Миљко Ковачевић, 71–218. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994.
- Радојичић, Ђорђе Сп. „О штампарији Црнојевића”. *Гласник Скопског научног друштва* 19 (1938): 133–172.
- Радојичић, Ђорђе Сп. „О једној илустрованој српској инкунабули”. *Уметнички преглед* 4/1 (1941): 23–26.
- Радојичић, Ђорђе Сп. „Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV–XVII века)”. *Историски записи* књ. 3, св. 6 (1950): 255–270.
- Радојичић, Ђорђе Сп. „Две наше библиографске реткости (Из ризнице манастира Дечана)”. *Историски записи* књ. 3, св. 8 (1952): 1–10.
- Радојичић, Ђорђе Сп. *Развојни лук старе српске књижевности: текстови и коментари*. Нови Сад: Матица српска, 1962.
- Рајковић, Ђорђе. „Лукијан Мушицки и његов књижевни рад”. *Летопис Матице српске* 120 (1879): 101–158.
- Руварац, Иларион. „О цетињској штампарији пре четири стотине година”. *Глас СКА* 40 (1893): 1–46.
- Симић, Владимир. „О могућим изворима и ауторима дрворезних илустрација Октоиха петогласника (1494)”. *Зограф* 40 (2016): 159–176.
- Станојевић, Глигор. „Црна Гора у XVI вијеку”. У *Историја Црне Горе*. Књ. 3 *Од почетка XVI до краја XVIII вијека*. Т. 1, 1–88. Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1975.
- Стојановић, Љубомир. *Каталог Народне библиотеке у Београду*. Књ. 4 *Рукописи и старе штампане књиге*. Београд: Краљ.-српска државна штампарија, 1903.
- Стојановић, Љубомир. „Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига”. *Глас СКА* 66 (1903): 1–24.

- Стојановић, Љубомир. „Старе српске штампарије”. *Српски књижевни гласник* 7 (1902): 189–196, 282–289, 366–372, 444–458.
- Стојановић, Љубомир, [прир.]. *Вукова преписка*. Књ. 2. Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1908.
- Schaffarik, Paul Joseph. *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Ofen: Kön. Ung. Universität, 1826.
- Schaffarik, Paul Joseph. „Uebersicht der slowenischen Kirchenbücher, welche vom Ende des fünfzehnten bis zum Anfange des siebzehnten Jahrhunderts in Venedig, Serbien, Walachien und Siebenbürgen in Druck erschienen sind”. *Jahrbücher der Literatur: Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst* 48 (1829): 1–35.
- Ђирковић, Сима. „Штампарство”. У *Лексикон српског средњег века*, 825–827. Београд: Knowledge, 1999.
- Убипарип, Миланка. „Петогласник Ђурђа Црнојевића”. У *Октоих петогласник: издање Ђурђа Црнојевића*. Приредили Миланка Убипарип, Мирослав Лазич и Милена Н. Мартиновић, 21–31. Цетиње: Митрополија црногорско-приморска, Цетињски манастир; Београд: Народна библиотека Србије; [Грачаница]: Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, Манастир Високи Дечани, 2014.
- Ундольский, Вукол Михайлович. *Очеркъ славяно-русской библиографіи*. Москва: издание Московскаго публичнаго и Румянцевскаго музеєвъ, 1871.
- Чурчић, Лазар. „Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије”. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 27/28 (1991/1992): 185–212.
- Шаффарикъ, Павелъ Јосифъ. „Преглед словенски црквених књига, кое су од конца петнајстог до почетка седамнајстог века у Венецији, Србији, Влашкој и Ердељу печатане”. *Сербскій Лѣтописъ* год. 7, ч. 24 (1831): 34–46.
- Šafařík, Paul Josef. *Geschichte der südslawischen Literatur*. 3. *Das serbische Schriftthum: Geschichte der serbischen Literatur*. Prag: F. Tempsky, 1865.

Miroslav A. Lazić
National Library of Serbia, Belgrade

ON THE DATING OF THE CETINJE EDITION OF THE *OCTOECHOS OF THE FIFTH TONE*: A CONTRIBUTION TO THE CHRONOLOGY OF THE EDITIONS OF THE CRNOJEVIĆ PRINTING HOUSE

Summary: Since no colophon containing information about the printing date of the Cetinje *Octoechos of the Fifth Tone* has survived, and in the absence of other archival sources, the paper uses indirect data to suggest a possible dating of this representative edition of the Cetinje printing house. These considerations also imply the question if the *Octoechos* had been printed in its entirety or only partially. Reviewing bibliographical sources, subjecting the most comprehensive Dečani fragment to a codicological analysis,

examining the socio-political framework at the time of printing of the *Octoechos*, and using a comparative typographical and stylistic-morphological analysis of the Cetinje editions, the paper concludes that the *Octoechos of the Fifth Tone* seems to have been printed in the final year of the reign of Đurađ Crnojević (1496); however, since Đurađ was forced to flee Cetinje, it seems to have remained incomplete.

Keywords: *Octoechos of the Fifth Tone*, Cetinje printing house, Đurađ Crnojević, Serbian printing, publishing, typography, xylography/woodcut, illustrations, Zeta, Cetinje, 1496, serbian incunabula.

Душица Грбић, 1952–
Библиотека Матице српске, Нови Сад
dgrbic@bms.ns.ac.rs

ТИПОГРАФСКЕ ВАРИЈАНТЕ И КОРЕКТОРСКЕ ИСПРАВКЕ У СЛУЖАБНИКУ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА ИЗ 1520 (1519?) ГОДИНЕ

Сажетак: У раду је анализирано 35 примерака *Служабника (Литургије) Божидара Вуковића*, Венеција, 1520 (1519?) година из 18 домаћих и иностраних збирки са аспекта варијантности, и то по типографским одликама прва два и последња два листа 11. и 15. свешчице, са једне стране, и са друге – по критеријуму исправно или погрешно одштампаних речи *сатворити* (л. 166б, 6. л. у св. 21) и *разарај* (л. 197б, 5. л. у св. 25). Према типографским одликама поменутих свешчица установљене су две варијанте, од којих је једна за сада позната само према једном од два примерка Библиотеке Матице српске, а према исправном или погрешном отиску речи *сатворити* и *разарај* разликују се четири варијанте. У примерцима с погрешно одштампаним наведеним речима постоје коректорске исправке (у једној или у обе речи), што чини додатна обележја овог Вуковићевог издања. Коректорске исправке су начињене у ходу штампе и значајне су за праћење самог процеса штампања и односа редактора, коректора и штампара према тексту. С тим у вези као драгоценост сведочанства о коректури старих ћириличких књига и самом процесу штампања помињу се и сачувани коректорски листови милешевског *Псалтира с последовањем* из 1557. и коректорски листови *Триода посног* из 1491. год. (Краков, штампарија Швајполта Фиола).

Кључне речи: *Служабник (Литургија) Божидара Вуковића*, Венеција, 1520 (1519?) – типографске варијанте, *Служабник (Литургија) Божидара Вуковића*, Венеција, 1520 (1519?) – коректорске исправке, *Псалтир с последовањем*, манастир Милешева, 1557 – коректорски листови, *Триод посни*, Краков, 1491 – коректорски листови, старе штампане ћириличке књиге – коректуре, старо штампарство.

Штампарија Божидара Вуковића представља најактивнију и најпродуктивнију јужнословенску типографију у XVI веку. Мењавши власнике, она је трајала у Венецији више од сто година, а њен рад може се поделити у неколико циклуса: два Божидарева циклуса – први од 1519. и други од

1536. до 1539, циклус Вићенца Вуковића, од 1546. до 1561. и издања других штампара у Вуковићевој штампарији у наредних петнаестак година.¹

У првој штампарији Божидара Вуковића отиснути су: *Служабник*, 1520 (1519?)², *Псалтир* (1520), *Молитвеник* или *Зборник за путнике* (1521).

Друга штампарија Божидара Вуковића почела је са радом после петнаестогодишње паузе од појављивања последње књиге из првог циклуса. У току њеног трајања штампане су четири књиге: *Молитвеник* или *Зборник за путнике*, 1536, *Октоих петогласник*, 1537, *Минеј празнични (Саборник)*, 1538. и *Молитвеник (Требник)*, око 1539. године.³

У поговору Вуковићевог *Служабника* из 1520 (1519?) јавља се назив *Литургије*, али се у литератури ова књига обично назива *Служабником*, под утицајем рускословенске традиције (рускосл. *Служебник*). Штампар књиге је јеромонах Пахомије.

Најпотпуније библиографске описе издања Божидара Вуковића, са прегледом познатих и сачуваних примерака, објавио је угледни руски научник Јевгениј Љвович Немировски у *Црногорској библиографији* 1993.⁴ и у

¹ Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси и Миљко Ковачевић, прир., *Пет векова српског штампарства: 1494–1994: раздобље српкословенске штампе: XV–XVII в.* (Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994), 85–92.

² Књига је овде датирана према Пешикан, Мано-Зиси и Ковачевић, прир., *Пет векова српског штампарства*, 136, 193, где се казује да у поговору *Служабника* стоји да је књига завршена 7. јула, „али је година забележена несагласно у два рачунања: од Адама 7028, што упућује на 1520 (као и круг сунца 28 и месеца 17) – али ’от рожд’ства Христова 1519’”. У библиографским описима Е. Љ. Немировског, *Служабник* је датиран 1519. годином /Евгениј Љвович Немировски, *Црногорска библиографија*, том 1, књ. 2 *Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антониа Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа: 1519–1638* (Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе “Ђурђе Црнојевић”, 1993), 20–25 (бр. 2); Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Bd. 4 *Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig; Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig* (Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 2001), 251–298 (бр. 26)/.

³ Време настанка *Молитвеника* дато је према: Пешикан, Мано-Зиси и Ковачевић, прир., *Пет векова српског штампарства*, 136, 147–148. У библиографским описима Е. Љ. Немировског књига је датирана око 1538–1540. године / Немировски, *Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антониа Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа...*; Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Bd. 6 *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig* (Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 2003), 387–415/.

⁴ Немировски, *Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антониа Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа...*, 20–25 (бр. 2).

Сводном каталогу ћирилицом штампаних књига, публикованом на немачком језику у Баден-Бадену 2001. године.⁵ Према овим изворима зна се за 133 примерка *Служабника* Божидача Вуковића, од којих је 91 доступан. Тај број није коначан, јер је у међувремену обелодањено још примерака,⁶ што само говори о приличном тиражу те књиге.

Служабник Божидача Вуковића је касније прештампаван, 1554. у типографији Вићенца Вуковића, а потом око 1570. и око 1580. у штампарији Јеролима Загуровића.

Издање *Служабника* из 1520 (1519?) одликује се типографским варијантама.

Вера И. Лукјаненко (Вера И. Лукьяненко) је установила три варијанте на основу анализе пет примерака те књиге у некадашњој Библиотеци Салтикова Шчедрина у Лењинграду (данас Руска национална библиотека у Санкт Петербургу). Као релевантне карактеристике за њихово разликовање навела је две речи – сѣтворити (*сѣтворити*) на л. 166б/4 (6. л. у св. 21) и разарай (*разарай*) на л. 197б/6 (5. л. у св. 25), које су исправно или погрешно одштампане.

У првој варијанти обе те речи одштампане су погрешно – сѣтворитити ум. сѣтворити и разарай ум. разарай (примерци I.5.5б и I.5.5в).

Друга варијанта подудара се са првом по првој грешци (сѣтворитити), док је друга реч правилно дата разарай (примерци I.5.5г и I.5.5д).

У трећој варијанти реч сѣтворити долази исправно, а друга је с грешком разарай (примерак I.5.5а).⁷

⁵ Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift...*, Bd. 4, 251–298 (br. 26).

⁶ Према мојим сазнањима од 35 примерака који се помињу у овом раду у наведеним библиографијама Е. Љ. Немировског нису забележена два примерка из Зворничко-тузланске епархије, примерак из Библиотеке Бачке епархије, три примерка у Музеју Српске православне епархије будимске у Сентандреји – Библиотека манастира Грабовца, црквена збирка у Мађарбоји и црквена збирка у Рацалмашу. В. о томе радове: Душица Грбић, „Три штампане србуље из Зворничко-тузланске епархије”, *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића: (зборник радова са научног састанка одржаног 9. новембра 2012. године)* год. 18 (2012 [шт. 2013]): 125–137; Душица Грбић, „Литургија (Служабник) Божидача Вуковића и Литургија (Служабник) Јеролима Загуровића у Библиотеци Бачке епархије”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2012. (2013):* 67–75; Душица Грбић, „Литургија (Служабник) Божидача Вуковића из 1520 (1519?) у сентандрејским збиркама”, *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића: (зборник радова са научног састанка одржаног новембра 2013. године)* год. 19 (2014 [шт. 2016]): 113–121.

⁷ Вера И. Лукьяненко, *Издания кириллической печати XV–XVII вв.: (1494–1688 гг.): для южных славян и румын* (Ленинград: Государственная Орденa трудового красного знамени публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1979), 41–42 (бр. 14).

Ове типографске варијанте Вера И. Лукјаненко је окарактерисала као резултат грешака у слагању текста, које су исправљане у ходу штампања, при чему рукописне исправке није помињала.⁸

Упоредивањем два примерка *Служабника* Божидара Вуковића из збирке Библиотеке Матице српске (РСр II 12.1 и РСр II 12.2), установила сам да се речи сѣтворити и разарай јављају исправно, што је одлика још једне, *четврте варијанте* поменутог издања.

При савјивању та два Матичина примерка, страну по страну, ред за ред (примерци нису комплетни, па листови који у њима изостају нису могли да се упореде),⁹ открила сам значајније типографске неподударности у св. 11 и 15, и то на л. 1–2, 7–8 (прва два и последња два листа у тим свешчицама), тј. на л. 81–82, 87–88, 114 (1. л. св. 15, тј. л. 113, није могао да се упореди јер изостаје у другом примерку), 119–120, а резултати тих истраживања објављени су 1993. у *Годишњаку Библиотеке Матице српске за 1992. годину*.¹⁰

На наведеним листовима, поред варијантских разлика као што су, на пример, употреба различитих графема – високо *јер* / танко *јер* (вѣсѣмь – вѣсѣмь 82а/4), *ѣ* / *ѣ* (ѣси – ѣси 87б/3), *ѣ* / *оу* (идѣщѣма – идѣщѣма 114а/13), мало / веће *с* (у речи писана 120б/7), присуство / одсуство *пајерка* (млѣмъ се – млѣмъ се 88б/2), различите боје тачака итд., срећу се и друга неслагања, која сведоче о томе да су ови делови књиге поново штампани: нпр. неједнако слагање или пресецање редова (стоѣща – стоѣща 119а/7–8, и || принѣси – И принѣси 120а/17–18 итд.), коришћење скраћенице / пуне речи (наѣ – наѣ 81а/14) и др. Посебна пажња скреће се на реч *учеником*, растављену на крају реда (л. 120б/13–14, односно 8. л. св. 15), која је исправно одштампана – оучѣникѣмъ, у првом примерку Библиотеке Матице српске (РСр II 12.1), а у другом примерку (РСр II 12.2), после растављања речи поновљено је ни – оучѣникѣмъ. То друго ни је потом у коректури неколико пута прецртано црвеном бојом.

Резултати филигранолошке анализе, коју је начинио Ђерђ Мор, показују да између хартије ових примерака нема разлика. Водени знаци су исти – *Бискупски шешир* и *Двострука котва у кругу са шестоструком звездом*, са контрамаркама *A* и *B*, што указује на то да хартија потиче из истог млина. Судећи по томе, ови делови су штампани у исто време или у кратком временском размаку. У то време хартија је била скупа и није се дуго чувала на лагеру.

⁸ Исто, 42.

⁹ Описе књига в. у: Душица Грбић, Ксенија Минчић-Обрадовић и Катица Шкорић, *Тирлицом штампане књиге 15–17. века Библиотеке Матице српске* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1994), 25–27 (бр. 2–3).

¹⁰ Душица Грбић, „Две варијанте *Служабника* Божидара Вуковића из 1519. године”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 1992.* (1993): 51–64; Душица Грбић, „Две варијанте *Служабника* Божидара Вуковића из 1519. године”, у *Знакови старих књига*, ур. Миро Вуксановић (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2000), 39–52.

Разлоге поновног слагања и штампања 11. и 15. свешчице тешко је са сигурношћу објаснити. У вези са тим занимљиво је истаћи и чињеницу да је и 21. свешчица *Псалтира с последовањем* Божидача Вуковића из 1519/20. године двапут слагана (од 1. до 20. св. књиге тече *Псалтир*, а од 21. до 44. св. је *Последовање*),¹¹ као што је двапут слаган и л. 232 у тителском *Минеју празничном* из 1538. године,¹² те анализа и опис Вуковићевих издања захтевају нарочиту пажњу и обазривост.

У опису *Служабника* Божидача Вуковића у сводном каталогу на немачком језику (том 4) Е. Љ. Немировски навео је две варијанте *Служабника* Божидача Вуковића и као потврду за то дао је комплетан преглед разлика између два примерка Библиотеке Матице српске у св. 11 и 15, тј. на л. 81–82, 87–88, 114, 119–120, према објављеном раду у *Годишњаку Библиотеке Матице српске за 1992. годину*. Он је ту указао и на неподударности везане за речи *сѣтворити* (л. 166б/4) и *раразай* (л. 197б/6).¹³

Испитујући два примерка *Служабника Божидача Вуковића* из библиотеке Зворничко-тузланске епархије (примерци нису сигнирани, па се овде наводе као Зворник I и Зворник II), осим што сам установила да један од њих по варијантности речи *сѣтворити* и *раразай* одговара *првој варијанти* (Зворник II), а други *трећој варијанти* (Зворник I), запазила сам и коректорске исправке тих речи. О томе да ли и неки други примерци тог издања садрже такве исправке тада нисам знала, јер у библиографским и каталошким описима постојање коректорских исправки у овој Вуковићевој књизи није истицано.¹⁴

У примерку Зворник I реч *сѣтворити* 166б/4 одштампана је исправно, а друга лексема *раразай* 197б/6 има грешку. По тој карактеристици овај примерак спада у *трећу варијанту*, коју је описала В. И. Лукјаненко. При кориговању текста прва два слова прецртана су црвеном бојом, а изнад те речи, приближно у простору између завршетка пречке з и почетка левог стуба й, дописан је спој *ра* мрким мастилом.

У примерку Зворник II обе речи су погрешно одштампане (*сѣтворитити* 166б/4 и *раразай* 197б/6), што су одлике *прве варијанте*. У речи *сѣтворитити* јавља се коректорска исправка, тј. црвеном бојом неколико пута прецртана су последња два слова (ти), док је друга реч остала с грешком.

¹¹ Лазар Чурчић, „Псалтир Божидача Вуковића из 1519–1520. године”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. 22, св. 3 (1974): 472–477.

¹² Лаза Чурчић, „Тителски примерак Саборника – Минеја (празничног) – Божидача Вуковића из 1536–8”, *Тителски летопис: са календаром за 2002. годину* год. 1 (2001): 27–30.

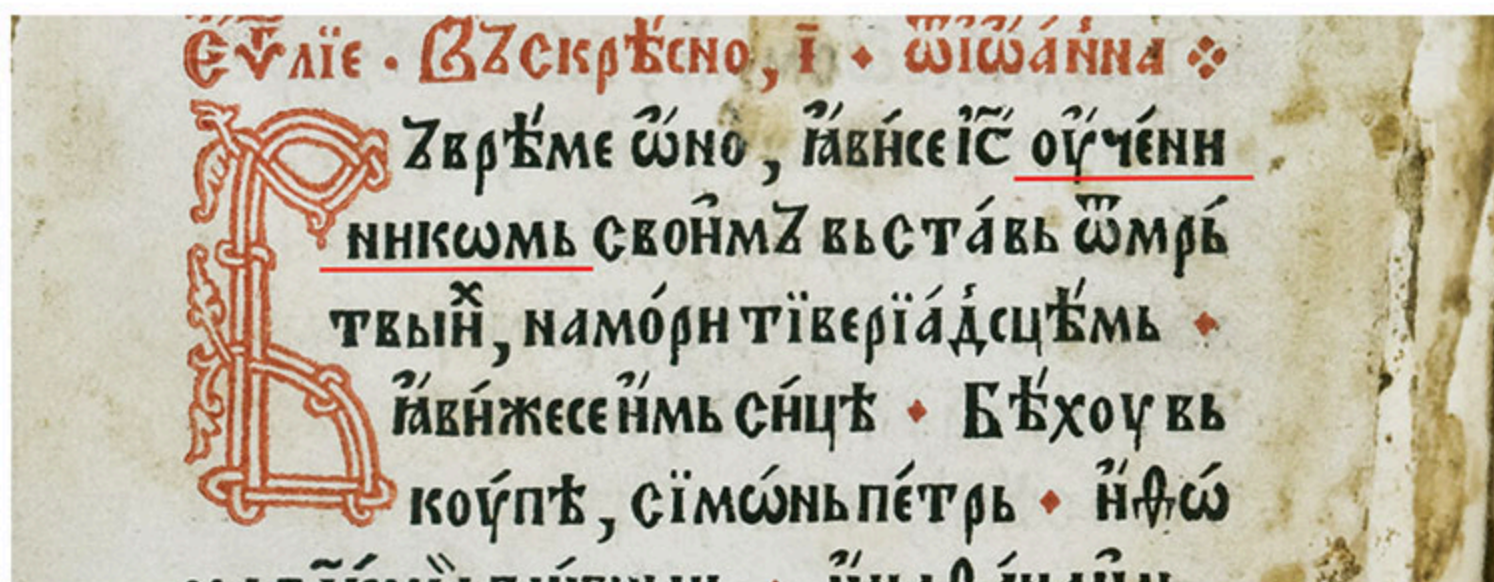
¹³ Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Bd. 4, 259–264.

¹⁴ Примерке из Зворничко-тузланске епархије имала сам прилику да видим у време када су донети у Библиотеку Матице српске ради идентификације и увида у стање очуваности, у циљу предузимања мера заштите.

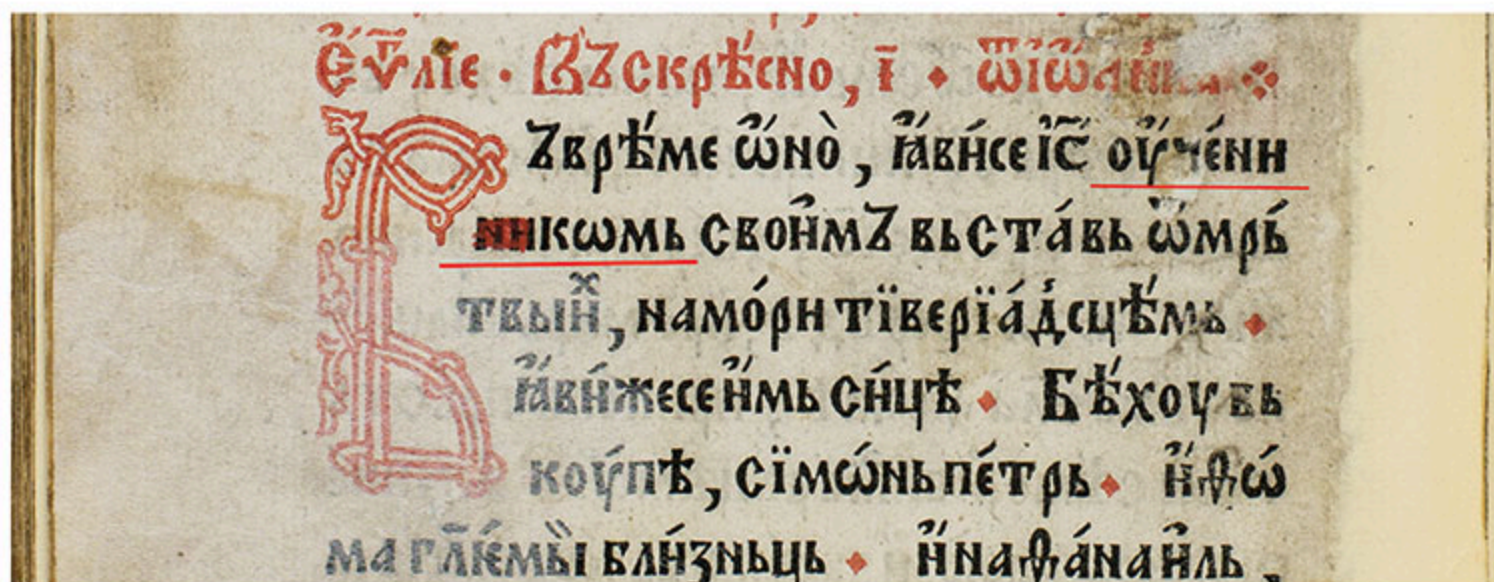
Коректорске исправке у оба ова примерка представљају њихова додатна специфична обележја и имају значај за праћење процеса штампања књиге и односа штампара и коректора према тексту.

По речима сѣтворитити 1666/4 и паразај 1976/6 примерци Зворничко-тузланске епархије не подударају се са поменутиим *Служабницима* Божидача Вуковића у Библиотеци Матице српске (БМС), са сигнатурама РСр II 12.1 и РСр II 12.2, где су те речи исправно одштапане. Али, по варијантским карактеристикама свешчица 11 и 15 (листова који су могли да се пореде), они одговарају другом Матичином *Служабнику* (РСр II 12. 2).

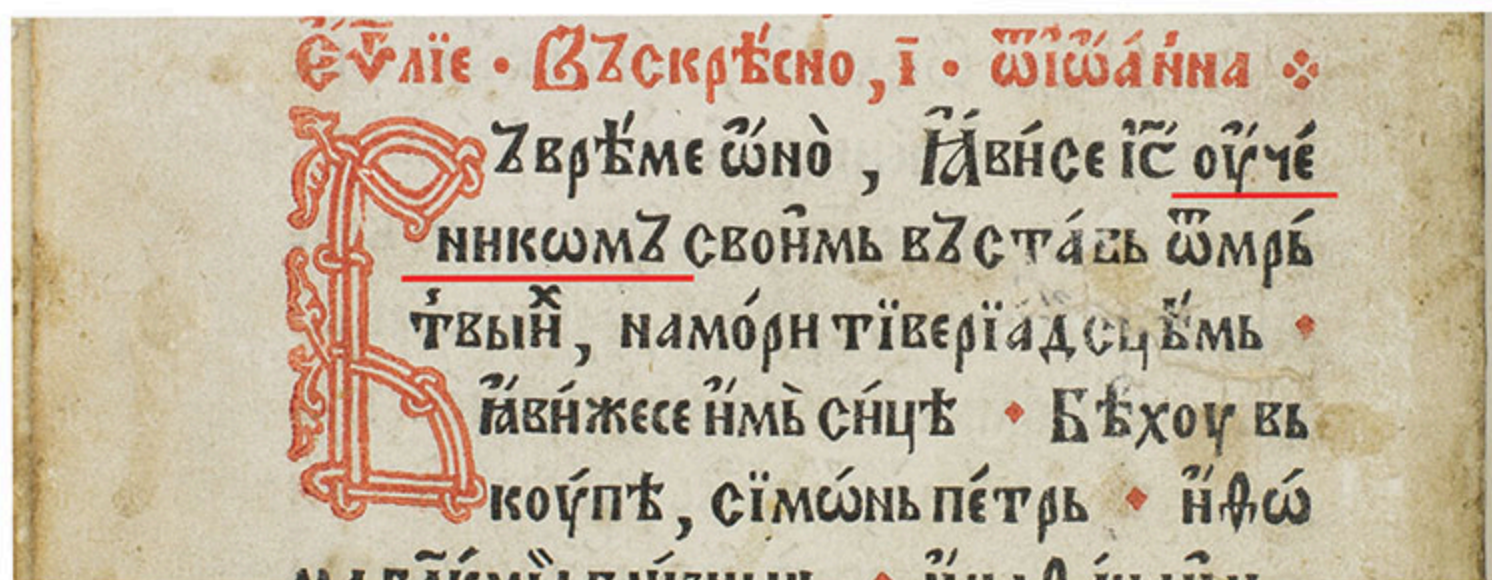
Међу подударностима са овом варијантом јавља се и погрешно одштапана реч оученинѡмъ 1206/13–14 (8. л. св. 15), с тим што је у Матичином примерку друго ни у коректури прецртано црвеном бојом, а у примерцима Зворничко-тузланске епархије грешка није исправљена (Зворник I и Зворник II). У првом *Служабнику* Библиотеке Матице српске (РСр II 12.1) ова реч је исправно одштапана – оучѣнѣнѡмъ (сл. 1, 2 и 3).

Сл. 1 Зворник II

Сл. 2 БМС РСр II 12.2

Сл. 3 BMC PCr II 12.1

Питање варијантности и присуства коректорских интервенција у *Служабнику* Божидара Вуковића подстакло ме је да се позабавим и другим примерцима тог издања, те сам на основу директног увида или доступних копија, анализирала и примерке из следећих збирки: Архива Српске академије наука и уметности (Архив САНУ), манастира Дечани (Дечани), Библиотеке Епархије бачке у Новом Саду (ЕБ), Библиотеке Епархије пакрачко-славонске у Пакрацу (ЕПС), Библиотеке Руске академије наука у Санкт Петербургу (БРАН Санкт Петербург), Музеја Српске православне цркве у Београду (МСПЦ и МСПЦ РГ – збирка Радослава Грујића), Музеја Српске православне епархије будимске у Сентандреји где се налазе Библиотека Сентандрејске црквене општине (СА), Библиотека манастира Грабовца (ГР), књиге из црквене збирке у Мађарбоји (Мађарбоја) и црквене збирке у Рацалмашу (Рацалмаш), Народне библиотеке Србије (НБС), Руске државне библиотеке у Москви (РДБ), Руске националне библиотеке у Санкт Петербургу (РНБ), Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” у Београду (УБ) и Библиотеке манастира Хиландара (Хил.).¹⁵ Укупно сам истражила 35 примерака из 18 збирки, укључујући и поменуте примерке из Библиотеке Матице српске и Зворничко-тузланске епархије и на основу тих испитивања

¹⁵ Према опису Дејана Медаковића постоје 4 примерка *Служабника* Божидара Вуковића у Библиотеци манастира Хиландара (Хил. 61, 62, 63 и 64). Међутим, у идентификацији тог издања начињене су грешке, јер примерци Хил. 63 и 64 представљају издање Вићенца Вуковића из 1554. Поред Хил. 61 и 62, издање из 1519. је и примерак Хил. 70, који Д. Медаковић описује као издање из 1554. године /в. Дејан Медаковић, „Старе штампане књиге манастира Хиландара”, у *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Димитрије Богдановић (Београд: САНУ: Народна библиотека СР Србије, 1978), 287 (бр. 63 и 64), 288 (бр. 70)/. Исто датирање јавља се и у наведеним библиографијама Е. Љ. Немировског.

дошла до сазнања да је први наведени примерак Библиотеке Матице српске са сигнатуром РСр II 12.1 за сада јединствен по типографским одликама 11. и 15. свешчице, односно да се по тој одлици разликује од свих осталих упо-ређиваних примерака, који се, иначе, слажу с другим примерком Библиотеке Матице српске (РСр II 12.2). Он је такође без грешака у речима оученикомъ 1206/13–14, сѣтворити 1666/4 и разарай 1976/6.

У свим осталим примерцима реч *учеником* јавља се с грешком, односно с удвојеним ни (оучениникомъ 1206/13–14).

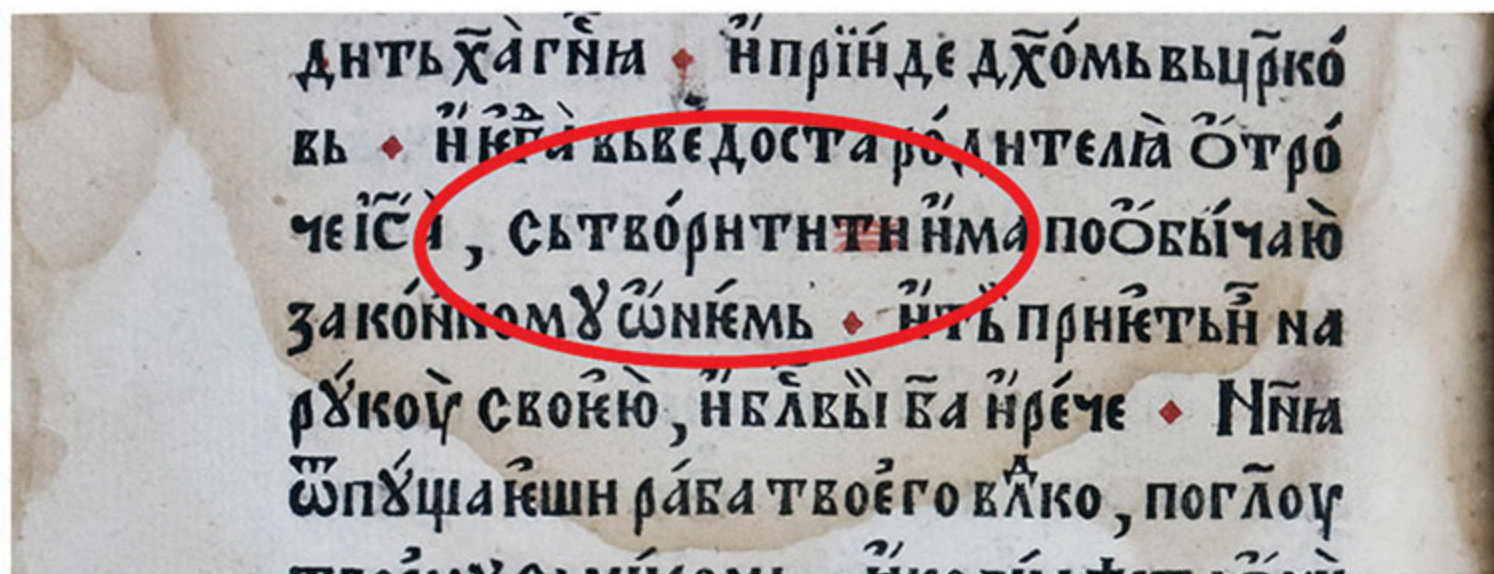
На исти начин као у примерку БМС РСр II 12.2, тј. прецртавањем другог ни, грешка је исправљена још у три примерка: РДБ 3023, УБ Рс 21 и Хил. 62.

Остали примерци с грешкама (28) су без те исправке: Архив САНУ 157, БРАН Санктпетербург 37.10.2, Дечани, ЕБ Ст. шт. 1, ЕПС 19.1.1/64, ЕПС 19.1.2/65, Зворник I, Зворник II, Мађарбоја 67, НБС И 32, НБС И 36, МСПЦ 258, МСПЦ 255, МСПЦ 257, МСПЦ РГ 312, МСПЦ РГ 322, МСПЦ РГ 337, Рацалмаш 32, РДБ 3022, РДБ 5173, РДБ 6333, РНБ I 5.5.а, РНБ I 5.5.б, РНБ I 5.5.в, РНБ I 5.5.г, РНБ I 5.5.д, СА ст. шт. 6 и Хил. 61.

У ГР 53 лист је на том месту оштећен, па се не види цела реч, а у Хил. 70 недостаје лист.

У погледу речи сѣтворити 1666/4 и разарай 1976/6 међу анализираним примерцима потврђују се све *три варијанте* с грешкама, наведене у опису Вере Лукјаненко, а постоје и примерци *четврте варијанте*, без грешака.

Одлике *прве варијанте* (обе речи су погрешно одштампане – сѣтворити 1666/4 и разарай 1976/6) имају примерци: ГР 53, ЕБ Ст. шт. 1, ЕПС 19.1.1/64, Зворник II, МСПЦ 257, МСПЦ РГ 322, РНБ I.5.5б и РНБ I.5.5в. У коректури грешке у обе речи су исправљене, осим у примерку Зворник II, где је исправка начињена само у првој речи, док у другој (разарай), корекција изостаје (сл. 4, 5, 6 и 7).

Сл. 4 Зворник II

Братіє, мнѣ гонимъ • ѿже кѣсь
зданію другъ другоу • не брашна
раднѣ разанъ дѣлобжїе • всабо чн
ста • нѣ зло члкъ прѣтнканїемъ ѿдѣ
щомоу • добро не ѿсти мѣса, ни пнті
внно • ни ѿнїемъ же братъ твои прѣтн

Сл. 5 Зворник II

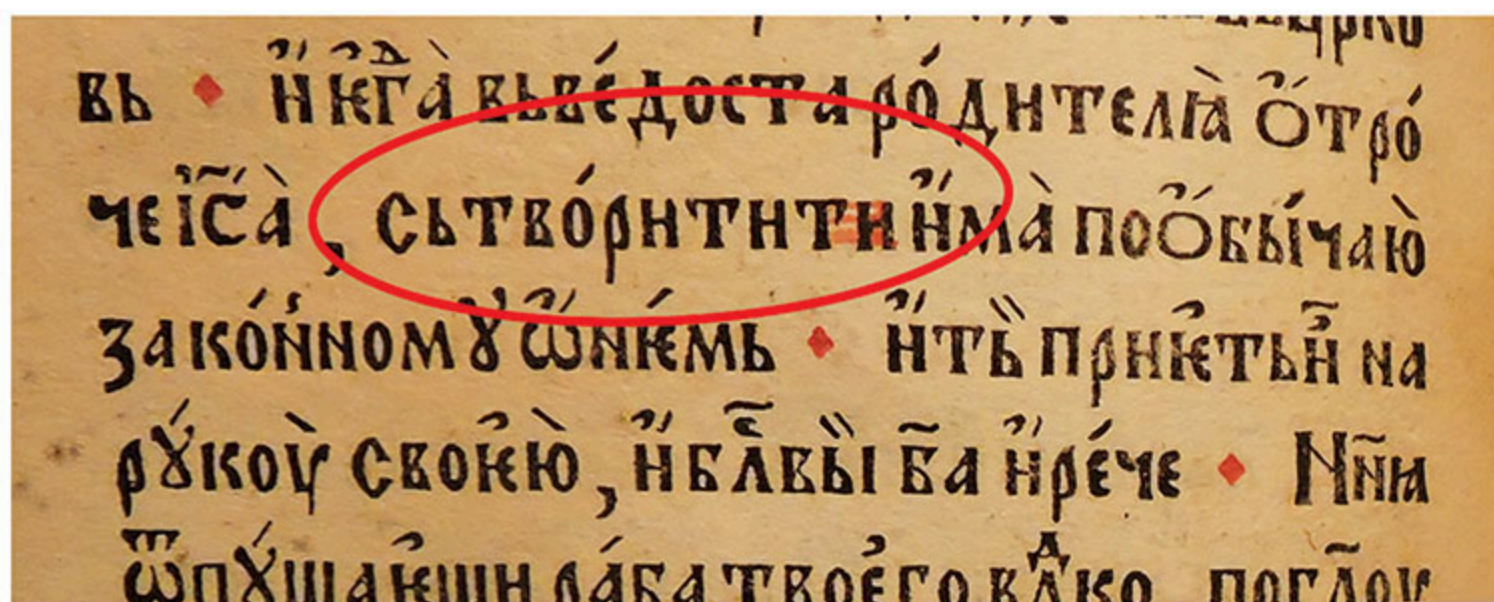
днть хѣгнѣ • и прїнде дѣомъ въ цркѣ
въ • и нѣгѣ введоста родителѣ отро
че ісѣа, сътворити нѣма по обичаю
законномъ ѿ ѿнїемъ • нѣтъ прїкѣтъ на
рѣкоу своєю, нѣ блвы ба нрече • ни
ѿпѣща юши раба твоего влѣко, поглѣ

Сл. 6 МСПЦ РГ 322

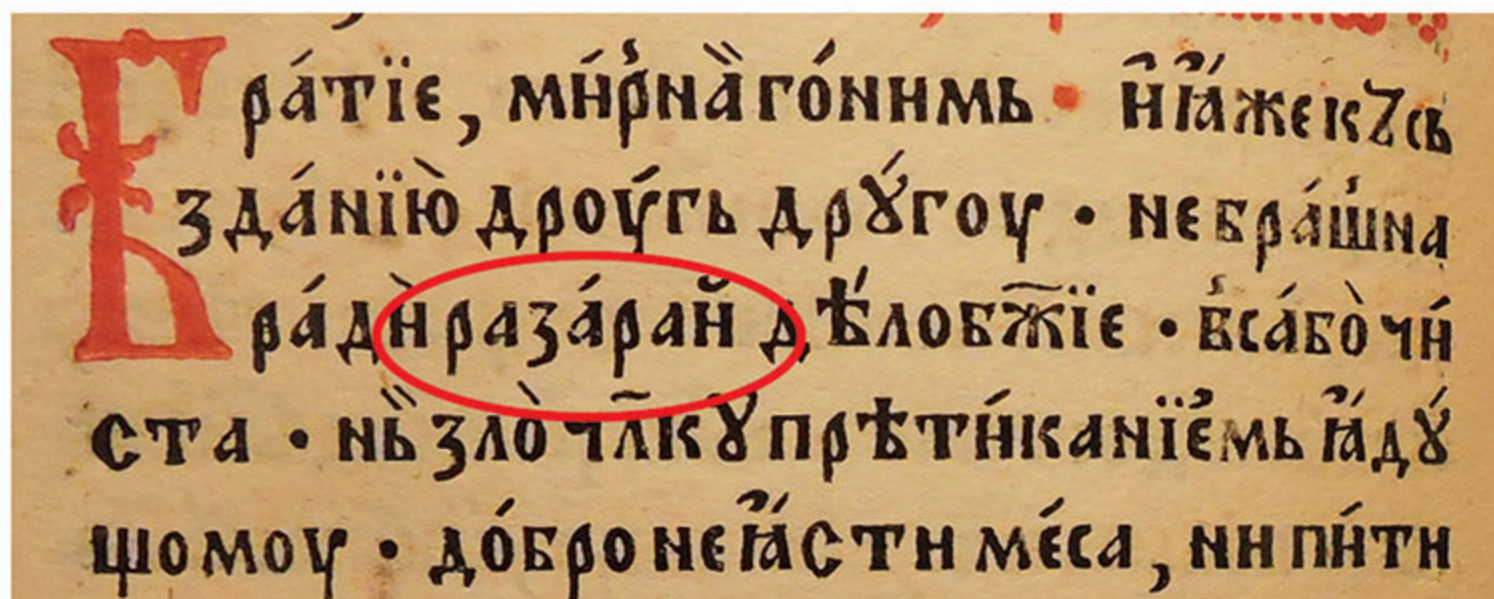
Братіє, мнѣ гонимъ • ѿже кѣсь
зданію другъ другоу • не брашна
раднѣ разанъ дѣлобжїе • всабо чн
ста • нѣ зло члкъ прѣтнканїемъ ѿдѣ
щомоу • добро не ѿсти мѣса, ни пнті
внно • ни ѿнїемъ же братъ твои прѣтн

Сл. 7 МСПЦ РГ 322

У другу варијанту (прва реч је погрешна – сѣтворити 1666/4, а друга исправна – разарай 1976/6) спадају: РНБ I.5.5г и РНБ I.5.5д. У оба примерка прва реч је с коректорском интервенцијом (сл. 8 и 9).

Сл. 8 РНБ 5.5 д

Сл. 9 РНБ 5.5 д

Трећу варијанту (прва реч долази исправно – сѣтворити 1666/4, а друга је с грешком – разарай 1976/6) чине: Дечани, ЕПС 19.1.2/65, Зворник I, МСПЦ РГ 337, НБС И 36, Рацалмаш 32, РДБ 3022, РДБ 5173, РНБ I.5.5а и Хил. 61. У свим примерцима присутна је коректорска исправка погрешно одштампане речи (сл. 10 и 11).

ДНТЬ ХАГНН • НПРІНДЕ ДХОМЪ ВЪЦРКО
ВЪ • НІКГА ВЪВЕДОСТА РОДНТЕЛІА ОТРО
ЧЕ ІСА, СЪТВОРНТИ НМА ПООБЫЧАЮ
ЗАКОННОМ ХОНИЕМЪ • НТЪ ПРИНЕТЬН НА
РХОУ СВОЮ, НБЛВЫ БА НРЕЧЕ • ННА
ОПХШАЮШИ АБЕ ТВОЕГО ВАКО ПОПЛО

Сл. 10 НБС И 36

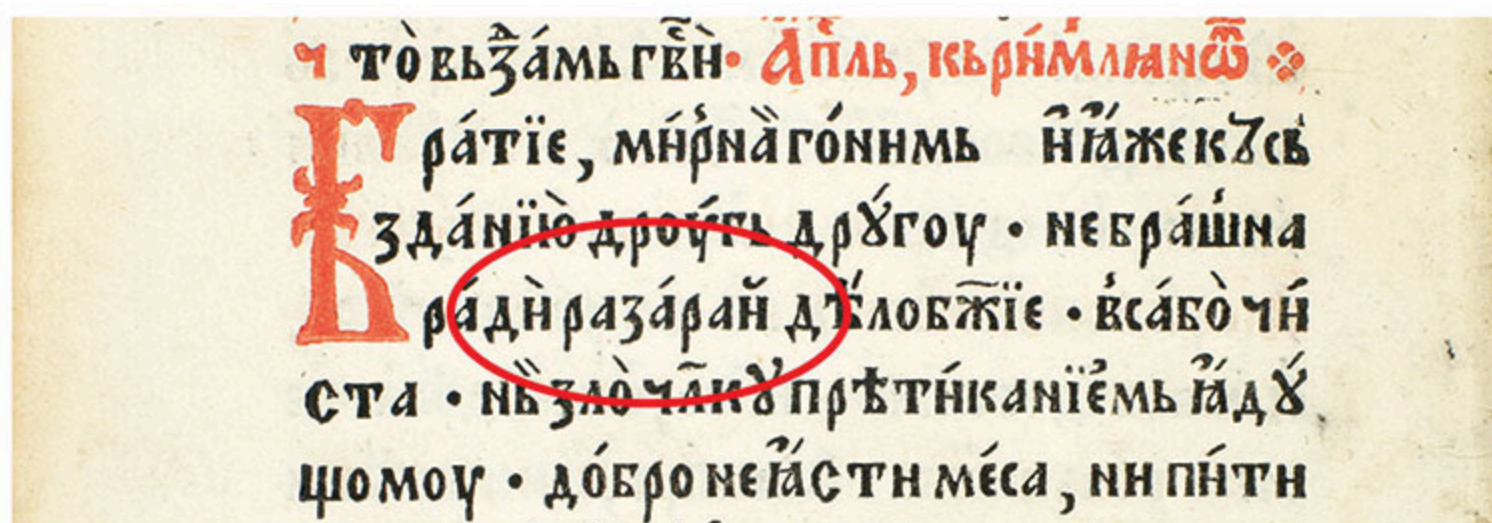
БРАТІЕ, МІРНІ ГОННМЪ • НІАЖЕКЗСВ
ЗДАНИЮ ДРОУТЬ ДРХОУ • НЕБРАШНА
РАДНІ РАЗАН ДБЛОБЖІЕ • ВСАБО ЧН
СТА • НЪЗЛО ЧЛКУ ПРЪТНКАНІЕМЪ ІАДХ
ЩОМОУ • ДОБРО НЕІАСТН МЕСА, НН ПІТН
ІАДХ

Сл. 11 НБС И 36

Четвртој варијанти (обе речи су исправне – сѣтворити 1666/4 и разарай 1976/6) припадају: Архив САНУ 157, БАН Санкт Петербург 37.10.2, БМС РСр II 12.1, БМС РСр II 12.2, Мађарбоја 67, МСПЦ 255, МСПЦ 258, МСПЦ РГ 312, НБС И 32, СА 6, РДБ 3023, УБ Рс 21, Хил. 62 и Хил. 70 (сл. 12 и 13).

НЕВНДЪТН СЪМРЪТН ПРЪЖЕ ДАЖЕ НЕВН
ДНТЬ ХАГНН • НПРІНДЕ ДХОМЪ ВЪЦРКО
ВЪ • НІКГА ВЪВЕДОСТА РОДНТЕЛІА ОТРО
ЧЕ ІСА, СЪТВОРНТИ НМА ПООБЫЧАЮ
ЗАКОННОМ ХОНИЕМЪ • НТЪ ПРИНЕТЬН НА
РХОУ СВОЮ, НБЛВЫ БА НРЕЧЕ • ННА
ОПХШАЮШИ АБЕ ТВОЕГО ВАКО ПОПЛО

Сл. 12 БМС РСр II 12.2

Сл. 13 БМС РСр II 12.2

У примерку РДБ 6333 прва реч је одштампана исправно, а за другу не постоји потврда, јер недостаје лист, те се не може знати да ли спада у *трећу* или *четврту варијанту*.

Као што је напред истакнуто, у свим примерцима (осим у БМС РСр I 12.1) реч оученинѣкомъ 1206/13–14 долази са удвојеним *ни*, од којих само четири примерка *четврте варијанте* имају коректорску исправку: БМС РСр II 12.2, РДБ 3023, УБ Рс 21 и Хил. 62.

У време писања овог рада у најновијем броју часописа *Црквене студије* (бр. 15) видела сам рад Симонете Пелуси (Simonetta Pelusi) на италијанском језику *Ћирилична издања XV и XVII века из Националне библиотеке Марћана у Венецији*, који прати каталог са описима тих издања.¹⁶ Под бројем 1 јавља се опис *Служабника* Божидара Вуковића из 1519. са сигнатуром *Rari Ven. 723*, за који се казује да је варијанта 2 и упућује се на *Сводни каталог* Е. Љ. Немировског на немачком језику.¹⁷ У прилозима тог рада објављена је и илустрација из *Служабника* – део л. 197б на којем се види погрешно одштампана реч *разарај* и коректорска исправка, начињена на исти начин као у осталим примерцима које сам анализирао. Испод илустрације је речено да је то штампарска исправка.¹⁸ По тој речи са грешком примерак припада *првој* или *трећој* варијанти у зависности од тога да ли је реч *сатворити* исправно или погрешно отиснута, што се из описа примерка у Библиотеци Марћана не види. Варијанта 2 у опису примерка из Библиотеке Марћана, вероватно се односи на 11. и 15. свещицу, а утврђена је на основу разлика два примерка Библиотеке Матице српске, које је Е. Љ. Немировски унео у *Сводни каталог* на немачком језику. Без обзира на ове нејасноће, важно је

¹⁶ Simonetta Pelusi, „Edizioni in cirillicodei secoli XVI e XVII in Biblioteca Nazionale Marciana”, *Црквене студије* год. 15, бр. 15 (2018): 117–158.

¹⁷ Исто, 139.

¹⁸ Исто, 150.

истаћи да *Служабник* Божидара Вуковића у Марћани представља још један примерак који садржи погрешно одштампану реч *разарај* и њену исправку начињену током штампања.

На основу свега реченог може се закључити следеће.

Резултати анализе 35 примерака *Служабника* Божидара Вуковића из 1520 (1519?) године из 18 збирки показују да се по карактеристикама листова 1–2 и 7–8 у св. 11. и 15, који су двапут слагани, разликују две варијанте тог издања. Једна од њих позната је за сада само према примерку Библиотеке Матице српске (РСр II 12.1).

Сви примерци који се по св. 11 и 15 подударују с другим примерком Библиотеке Матице српске (РСр II 12.2) имају грешку у речи *учеником* (оученикомъ 1206/13–14), а у четири од њих грешка је исправљена прецртавањем црвеном бојом два поновљена слова ни при растављању те речи.

У већини анализираних примерака (20) постоје грешке у отиску речи *сътворити* и *разарай* (у обе или у једној). Обе речи су погрешно одштампане у 8 примерака (*прва варијанта*), само прва реч у 2 примерка (*друга варијанта*), а само друга реч у 10 примерака (*трећа варијанта*). У 14 примерака те речи су исправно дате (*четврта варијанта*). За један примерак (РДБ 6333), због недостатка листа, не може се знати да ли спада у *трећу* или *четврту* варијанту.

Служабник из Националне библиотеке Марћана у Венецији представља 19. примерак тог издања с грешком и с коректорском исправком, а према увиду који сам имала на основу објављене илустрације, он припада *првој* или *трећој* варијанти.

У коректури грешке су у свим примерцима исправљене руком, осим у примерку Зворник II, у којем корекција изостаје у другој речи.

Коректорске исправке су рађене увек на исти начин. Црвеном бојом су више пута прецртана погрешна, односно поновљена слова у две речи, а мрким мастилом су у једној речи над редом дописана два слова. О томе да ли исправке потичу од исте руке или су дело различитих лица, тешко је са сигурношћу рећи. Мастило дописаних слова је увек мрко (тамније и светлије, понегде избледело). Дописана слова су по изгледу и начину извођења у неким случајевима скоро идентична, а у неким се јављају са мањим разликама. Она заузимају и приближно исто место изнад речи. И поред великих сличности, претеже утисак да исправке није радило само једно лице.

Коректорске исправке су важне за праћење следа штампе, као и односа штампара, редактора и коректора према тексту.

Судећи по наведеним типографским варијантама *Служабника*, може се претпоставити да је текст ове књиге више пута прегледан и исправљан у току штампе, можда чак и при њеном повезивању, а табаци с грешкама нису одстрањивани, јер је хартија била скупа и није се лако набављала. Све ово наводи на помисао да је део тиража Божидаревог *Служабника* објављен без

штампарских грешака, а део је у циљу штедње хартије пуштен на светло дана с коректорским интервенцијама.

О коректури књига у време раног српског штампарства драгоценост сведочанство пружа неколико коректорских листова *Псалтира с последовањем*, отиснутог у другој штампарији манастира Милешева, 1557. године. Ове листове пронашао је Ђорђе Сп. Радојичић у једном рукописном *Службенику* манастира Света Тројица и о томе овако известио:

У једном рукописном Службенику манастира св. Тројице наишао сам на коректурне листове тога Псалтира. За коректуре отисак је узет у црвеној боји. Свега четири коректурна листа (8 страна) за два листа (4 стране) Псалтира. По два и два коректурна листа су заједно. Коректурни листови су са текстовима са обе стране, али се рачунало да се коректуре врше само са једне стране. Тако је и урађено. Коректурни знакови су увек исти. За њих је употребљена црна боја. Исправке су унете у отштампани текст. Може се констатовати још једна интересантна ствар: после корегирања вршено је ново преламање текста. На једној страни у Псалтиру налази се псалам 78 од средине стиха 8 и почетка псалма 79, док је у коректури на тој страни псалам 73 од краја стиха 4 до средине стиха 19.¹⁹

Коректура на овим листовима је слична данашњој: косим линијама су прецртана погрешна слова, а на десној маргини су исписана слова која треба да буду, о чему обавештавају Загорка Јанц,²⁰ Љубомир Дурковић-Јакшић²¹ и др.

Коректорске листове је Ђорђе Сп. Радојичић донео у Београд и дао да се 1952. изложе у Музеју примењене уметности у Београду на изложби „Рукописна и штампана књига” и о њима је писала Загорка Јанц 1954. године.²² Ови листови су послати у Завод за заштиту споменика културе Црне Горе, потом су доспели у Музеј у Пљевљима, а 1965. су враћени Манастиру Св. Тројице.²³

Е. Љ. Немировски истиче да је Ђорђе Сп. Радојичић начинио сензационално откриће пронашавши четири коректорска листа милешевског *Псалтира* из 1557, одштампана црвеном бојом, који имају значаја за рекон-

¹⁹ Ђорђе Сп. Радојичић, „Извештај о путу у манастир Св. Тројице код Пљеваља”, *Гласник САН* књ. 1, св. 1–2 (1949): 225.

²⁰ Загорка Јанц, „Српске графичке реткости у шеснаестом веку”, *Политика* (10. октобар 1954): 8.

²¹ Љубомир Дурковић-Јакшић, „Примерци коректуре старих ћирилских књига штампаних у Кракову и Милешеви”, *Зборник – Музеј примењене уметности* 21–23 (1977–1979): 51–54.

²² Исто, 55.

²³ Исто.

струкцију штампарске технике словенских ћирилских типографија, као и да су до тада били познати само коректорски листови краковске штампарије Швајполта Фиола.²⁴

О коректорском листу *Триода посног*, отиснутом 1491. у штампарији у Кракову, који поседује Јагјелоњска библиотека, пише и Љубомир Дурковић-Јакшић, објашњавајући на његовом примеру двобојну технику штампања (црном и црвеном бојом). На том листу текст је најпре одштампан црном бојом. Потом је редактор или коректор заокружио слова и речи које треба да буду црвене, да би се најзад, уз одређене техничке припреме слагача, приступило и отиску у црвеној боји, што значи да је лист двапут пуштан кроз штампарску пресу.²⁵

Наведени коректорски листови из Краковске и Милешевске штампарије, као и примерци *Служабника* Божидара Вуковића с коректорским интервенцијама, на разне начине осветљавају процес штапања старих књига и дело штампара, редактора и коректора, те имају изузетан значај за историју књиге и штампарства.

Литература

- Грбић, Душица. „Две варијанте Служабника Божидара Вуковића из 1519. године”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 1992.* (1993): 51–64.
- Грбић, Душица. „Две варијанте Служабника Божидара Вуковића из 1519. године”. У *Знакови старих књига*. Уредник Миро Вуксановић, 39–52. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2000.
- Грбић, Душица. „Литургија (Служабник) Божидара Вуковића и Литургија (Служабник) Јеролима Загуровића у Библиотеци Бачке епархије”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2012.* (2013): 67–77.
- Грбић, Душица. „Литургија (Служабник) Божидара Вуковића из 1520 (1519?) у сентандрејским збиркама”. *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића: (зборник радова са научног састанка одржаног новембра 2013. године)* год. 19 (2014 [шт. 2016]): 113–121.
- Грбић, Душица. „Три штампане србуље из Зворничко-тузланске епархије”. *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића: (зборник радова са научног састанка одржаног 9. новембра 2012. године)* год. 18 (2012 [шт. 2013]): 125–137.

²⁴ Евгений Львович Немировский, *Начало славянского книгопечатания* (Москва: Издательство „Книга”, 1971), 76–216; Евгений Львович Немировский, *Сербские монастырские типографии 16 века* (Москва: Российская государственная библиотека, 1995), 115–116.

²⁵ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Примерци коректуре старих ћирилских књига штампаних у Кракову и Милешеву*, 51–54.

- Грбић, Душица, Ксенија Минчић-Обрадовић и Катица Шкорић. *Ћирилицом штампане књиге 15–17. века Библиотеке Матице српске*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1994.
- Дурковић-Јакшић, Љубомир. „Примерци коректуре старих ћирилских књига штампаних у Кракову и Милешеви”. *Зборник – Музеј примењене уметности* 21–23 (1977–1979): 51–54.
- Јанц, Загорка. „Српске графичке реткости у шеснаестом веку”. *Политика*, 10. октобар 1954, 8.
- Лукьяненко, Вера И. *Издания кириллической печати XV–XVII вв.: (1494–1688 гг.): для южных славян и румын: каталог книг из собрания Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина*. Ленинград: Государственная Ордена трудового красного знамени публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1979.
- Медаковић, Дејан. „Старе штампане књиге манастира Хиландара”. У *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Димитрије Богдановић, 275–288. Београд: САНУ: Народна библиотека СР Србије, 1978.
- Nemirovskij, Evgenij L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrilischer Schrift*. Bd. 4 *Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig; Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*. Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 2001.
- Nemirovskij, Evgenij L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*. Bd. 6 *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*. Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 2003.
- Немировски, Евгениј Љвович. *Црногорска библиографија*. Том 1, књ. 2 *Издања Божидача и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антониа Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа: 1519–1638*. Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1993.
- Немировский, Евгений Львович. *Начало славянского книгопечатания*. Москва: Издательство: „Книга”, 1971.
- Немировский, Евгений Львович. *Сербские монастырские типографии 16 века*. Москва: Российская государственная библиотека, 1995.
- Pelusi, Simonetta. „Edizioni in cirillicodei secoli XVI e XVII in Biblioteca Nazionale Marciana”. *Црквене студије* год. 15, бр. 15 (2018): 117–158.
- Пешикан, Митар, Катарина Мано-Зиси и Миљко Ковачевић, прир. *Пет векова српског штампарства: 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII в*. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994.
- Радојичић Сп., Ђорђе. „Извештај о путу у манастир Св. Тројице код Пљеваља”. *Гласник САН* књ. 1, св. 1–2 (1949): 225.
- Чурчић, Лазар. „Псалтир Божидача Вуковића из 1519–1520. године”. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. 22, св. 3 (1974): 463–486.
- Чурчић, Лаза. „Тителски примерак Саборника – Минеја (празничног) – Божидача Вуковића из 1536–8”. *Тителски летопис: са календаром за 2002. годину* год. 1 (2001): 27–30.

Шалипуровић, Вукоман. *Милешевска штампарија: 1544–1557*. Пријеполје: Новинско-издавачка установа Полимље, 1972 (објављена фотографија коректорског листа Милешевског *Псалтира* из 1557. и фотографија листа са исправљеним словима – црнобеле табле).

Dušica Grbić, 1952–
Matica Srpska Library, Novi Sad

TYPOGRAPHIC VARIANTS AND PROOFREADING CORRECTIONS IN THE BOŽIDAR VUKOVIĆ'S *SLUŽABNIK* FROM 1520 (1519?)

Summary: In this paper, 35 copies of Božidar Vuković's *Služabnik* (Priest's Service Book) from the year 1520 (1519?) from 18 domestic and foreign collections were analyzed from the aspect of variation, by the typographic features of the first two and last two leaves of the 11th and 15th fascicles, on the one hand, and on the other – according to the criterion of correctly or incorrectly printed words *саморуму* (leaf 166b, 6th leaf in fasc. 21) and *пазарпaj* (leaf 197b, 5th leaf in fasc. 25). According to the typographic features of these fascicles, two variants have been identified, one of which is known only according to one of the two copies in the Matica Srpska Library. Regarding the correctly or incorrectly printed words *саморуму* and *пазарпaj*, four variants have been distinguished. In the copies with incorrectly printed words there are proofreading corrections (of one or both words), which make additional features of this Vuković's edition. Proofreading corrections were made during the process of printing and they are important for monitoring the printing process itself and the attitude of the editor, proofreader, and printer towards the text. In relation to this, as valuable testimonies of the correction of the old Cyrillic books and the printing process itself, there are saved corrigenda of the the *Psalter with Appendices* from the Mileševa Monastery from 1557 and of the *Lenten Triodion* from 1491 (Krakow, Schweipolt Fiol's print shop).

Keywords: Božidar Vuković's *Služabnik*, Venice, 1520 (1519?) – typographical variants, Božidar Vuković's *Služabnik*, Venice, 1520 (1519?) – proofreading corrections, *Psalter with Appendices*, Mileševa Monastery, 1557 – corrigenda, *Lenten Triodion*, Krakow, 1491 – corrigenda, old printed Cyrillic books – corrections, old printing.

Жарко Војновић, 1971–
Народна библиотека Србије, Београд
stevlovi@gmail.com

ОД СТАРЕ СРПСКЕ ДО СТАРЕ РУСКЕ КЊИГЕ У СТАРИМ СРПСКИМ БИБЛИОТЕКАМА

Сажетак: Текст се бави променама које се у XVII и XVIII веку дешавају у српским библиотекама. Недостатак традиционалних српских књига и немогућност њихове ефикасне производње условило је да се надомештају руским, због чега су српске библиотеке до краја XVIII века у великој мери русификоване. Осим тога, русификација је била и последица свесног деловања карловачких митрополита, које се у раду објашњава претходним збивањима у самој Русији на пољу теологије и културе књиге.

Кључне речи: српске библиотеке, српска књига, руска књига, русификација, XVIII столеће.

Осамнаесто столеће време је коренитих промена у јавном животу Срба на подручју Хабзбуршке монархије, услед двоструког утицаја, западноевропског и источноевропског, тј. руског. Они који су остали да живе на територији друге империје, Османске, од македонских предела и Старе Србије на југу, до Београда на северу, и крајишких простора на западу, остали су углавном ван западноевропског утицаја. Значење руске културе ипак се и тамо осетило. Оно је веома видљиво на библиотекама тог времена. Пошто су манастири били једине, такорећи, институције са континуитетом, уједно и културни центри вишевековног трајања, то су и њихове библиотеке биле готово једине стабилније српске збирке књига, због чега, говорећи о српским библиотекама у овом периоду, имамо у виду пре свега њих.

Добро је познато да се традиционални садржај српских библиотека у ово време мења, познато је и како и зашто се то збило; недостаје нам ипак у знатној мери позадина тих збивања. Рано српско издаваштво, почев од оног на Цетињу у Црнојевића типографији крајем XV века, преко горажданског, манастирског и на првом месту венецијанског, није успело задовољити

потребе за књигама српских богослужбених места, у време кад је Европа доживела цивилизацијску револуцију. Немогућност континуираног одржавања типографске продукције условило је продужавање преписивачке праксе, неефикасне у датим околностима. Оскудевање у књигама стално је место епохе османске окупације. Ова невоља постала је акутна, у тој мери да је основна делатност средњовековне цивилизације – богослужење – доведена у опасност, тим пре што је оно, у условима турског ропства и хабзбуршке неслободе, било и питање националног идентитета.

У таквом стању, које у колективном сећању остаје, с једне стране, период опште депресије због продужења османске окупације, а с друге стране време поуздања због посебног, али варљивог, контроверзног политичког статуса у аустријској држави, постојала је ипак једна нада, а она се звала Русија. Православно царство на истоку у српској свести, у позном средњем веку, полако задобија митске особине. Ипак, тај доживљај је заснован на апсолутно опипљивим чињеницама. Полагана идентификација српског са руским и обратно, резултат је огромним делом конкретне помоћи коју је Русија пружала истоверној браћи на Балкану и у средњој Европи; осим тога, доживљај сопствене богоизабраности, гајен на темељу немањићког култа, пренесен је тада са нестале српске династије на руску царску породицу, без обзира на суштинске разлике, нарочито од петровске епохе. Због тога у колективној свести руски владалац постаје српски,¹ што се без околишања изјављује и у писаној комуникацији са руским двором.² Однос са Русијом био је увек трострук: његов основни аспект био је верски, потом и културни, а онда и политички. Но, не нужно тим редом: Руси су свакако на уму имали ширење свог утицаја, а Срби увек своје ослобођење и васкрсење старе славе. Био је то за Србе једини излаз, једино решење проблема, једини начин очувања идентитета, као залог будућег сопственог стваралачког замаха, пре свега на територији Карловачке митрополије у XVIII столећу. Православна књига била је симбол тих веза. Нарочито је, у свему томе, била срећна околност да су се руске књиге могле наћи у српској богослужбеној употреби без икаквих потешкоћа, јер су штампане језиком насталим на истом старословенском корену.

Срби се за помоћ руском Царству почињу обраћати врло рано.³ Образац молби је једноставан, препознатљив, готово формулативан: тешка ситу-

¹ Богољуб Петрановић, скуп., *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, Епископске пјесме старијег времена* (Београд: Српско учено друштво, 1867), 570–571. Ради се о две песме о обнови манастира Раванице.

² Тако монаси фрушкогорског Раковца 1701: Стеван М. Димитријевић, „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека”, *Споменик СКА* бр. 53 (1922): 255.

³ Већ 1509. године у Русију стижу представници српских манастира: *Москва-Србија, Београд-Русија: документа и материјали*, т. 1 *Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век*, прир. Светлана Долгова и др., 2. изд. (Београд: Архив Србије; Москва: Главное архивное управление города Москвы, 2013), 47. За путовања у Русију

ација због агаренског ропства, због непрестаних ратних разарања, изазвала је опустошење и запуштење многих манастира, а они који су опстали налазе се у материјалној беди; стога је потребан новац за плаћање харача, обнову цркава и зграда, као и сви богослужбени предмети, заједно с књигама. Помоћ је на тај начин и пружана – у новцу и предметима, при чему су манастири добијали званичну потврду, државни документ познат као „жалованная грамота”, којим су се прописивали услови будућих долазака у Русију, укључујући периодичност посета и вредност дарова; дарови су увек били царски. Огроман је број забележених путовања српских монаха са територија два царства у Русију. Осим што се може извесно рећи, на основу извора, да су књиге биле неизоставан део молби и даривања, треба нагласити и да је напор, улаган да се до књига дође, до данас апсолутно без премца у историји српске културе књиге. Понекад је требало и две године за одлазак и повратак у Русију, при чему је ваљало избегавати и разбојнике.

Срби су овде у ствари искористили још једну повољну околност, несметан развој издаваштва у Русији. Иако, статистички гледано, далеко од европског, оно је ипак успело да произведе књига у толиком броју да је могло задовољити не само домаће прохтеве, већ и туђе. Још у XVII веку, тираж књига московског Печатног двора (имајмо на уму да је једнако богата била и продукција Кијевопечерске лавре, као и да је било и других штампарија, углавном по манастирима) кретао се у просеку између 1200 и 2400 примерака, при чему су књиге исте врсте релативно често штампане.⁴ Међутим, треба као врло значајну па чак и пресудну истаћи праксу обавезног поклањања дела тиража, за коју се нарочито заузимао Синод Руске цркве.⁵ Очигледно је да је на тај начин створена резерва из које су се књиге могле давати не само сиромашнијим црквама у Русији, него чак и српским молицима. Заиста се стиче утисак да је књига увек било на располагању; ако није, цар је заповедао да оне којих нема у депоима Печатног двора буду купљене у његовој књижари и овима предате. Разуме се да је превасходна била потреба за богослужбеним књигама, које су дуго чиниле статистичку

највише су одважности имали српски монаси, почевши од самих патријараха (попут Гаврила Рајића, учесника Никонове реформе), многих епископа и небројених житеља наших манастира; ако урачунамо и писма која су се непрестано састављала и одашиљала на Исток (довољно је погледати само уводни садржај Димитријевићевог текста), доћи ћемо до закључка да је много више контаката с Русијом било у доба непостојања самосталне и слободне српске државе, него касније.

⁴ Нпр. у последњој деценији XVII века часослов је штампан у укупно 19.000 примерака. Сергей Павлович Луппов, *Книга в России в XVII веке* (Ленинград: Наука, 1970), 67.

⁵ Исто, 66–67; Сергей Павлович Луппов, *Книга в России: в послепетровское время 1725–1740* (Ленинград: Наука, 1976), 87.

већину у српским библиотекама, а потом за онима богословског карактера.⁶ Такозвани богослужбени минимум за манастир износио је око 24 књиге.⁷ Иако тај број, у поређењу с данашњим појмовима, делује невидљиво, узмемо ли у обзир велику скупоћу књига у то време, нарочито богослужбених, које су имале најквалитетнију израду,⁸ излази да је опремање манастирске библиотеке било скопчано са значајним финансијским одрицањима. Осим тога, није било лако ни до њих доћи, у недостатку књижарске мреже.

Осим овога, руски трговци су, схвативши где се крију могућности зараде, и сами довозили књиге на продају у крајеве настањене Србима, нарочито на подручју Карловачке митрополије. Велики је број записа на књигама који сведоче о томе да су набављене од неког „Москова”, „Москаља”, како су ови трговци називани. У недостатку књижарске мреже, они су се плански појављивали на варошким сајмовима, чији су датуми увек били познати, везани за поједине црквене празнике.⁹ На тим местима су се књиге увек могле купити, а треба претпоставити и да су наручиване. Део њих се сабирао у епархијским седиштима, чији су дворови функционисали као протокњижаре, одакле су се књиге даље дистрибуирале. Главна је међу њима била Митрополитска библиотека у Сремским Карловцима, која је често располагала истовремено десетинама примерака једног наслова, који су се, како је забележено, у њој могли и купити.¹⁰

⁶ Таквих руских књига препуне су српске библиотеке XVIII века: то су дела Петра Могиле, Теофана Прокоповича, Стефана Јаворског, Кирила Транквилиона, Симеона Полоцког, Лазара Барановича, Димитрија Ростовског... А да се не помисли да су у питању били само новији, (мало)руски теолози, рецимо да је најзаступљенији од богослова свакако био Јован Златоуст у безбројним руским издањима, најчешће беседâ и тумачења новозаветних текстова, а после њега Јефрем Сиријски, Григорије Богослов, итд. Ова издања служила су као надградња богослужења, јер је теолошко знање у то доба било неопходно и из практичног разлога – ради полемике с римокатолицима, у статистичком смислу интелектуално, а нарочито политички и економски супериорнијима.

⁷ Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (Београд: САНУ: Народна библиотека СР Србије, 1978), 19.

⁸ Традиционалне књиге манастирских библиотека имају убедљиво највећу фреквенцију, тј. највећи степен коришћења; то је један од разлога што су корице богослужбених књига у већини случајева прављене од дашчица и пресвлачене кожом, а књижни блок вишеструко ушиван. Због тога је и било могуће да им се рок службе продужи и на два века, па понекад и више.

⁹ О томе више: Мита Костић, *Рускосрпска књижарска трговина Терезијанског доба: (једна глава из монографије о Курибековој штампарији)* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1912).

¹⁰ Гаврило Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива: од год. 1728–1748* (Београд: Државна штампарија, 1873), 302. Леп пример је судбина заоставштине митрополита Викентија Поповића Хаџилавића, чије су књиге припале Ми-

Све ово је изазивало велику нервозу бечког Двора. Било је јасно да, с једне стране, Руско царство на овај начин шири свој политички утицај на непоуздане, грчко-несједињене поданике Хабзбурга, као и да, с друге стране, Срби на тај начин учвршћују своју верску и националну самосвест, коју се Двор свим начинима трудио да уназади и на концу уништи. Анимозитет према инославним Србима се, природно, ширио и на књиге које су користили. У једном писму папи, Марија Терезија сведочи да вредно настоји на постизању верске уније, али да је то тешко спровести због руских књига.¹¹ Стога је чувена бечка цензура под присмотром држала и њих, а често је њихов увоз у току XVIII века био и забрањиван, због чега се прибегавало шверцу.¹² Углед руских књига је био толики да су, кад је Јозеф Курцбек (Joseph von Kurzböck) 1770. почео издавати у Бечу српску књигу, Срби и даље давали предност руским, чак и ако би садржај од слова до слова био буквално идентичан. Све што је долазило из Русије, примало се с потпуним поверењем.

Због свега овога, оправдано је говорити о темељној русификацији српског јавног живота. Она почиње још у XVII веку, управо у српским библиотекама, на првом месту манастирским, као производ нужности, да би од треће деценије XVIII века, најпре са београдско-карловачким митрополитом Мојсијем Петровићем, у чије време почиње увоз руских уџбеника и отварају се школе са руским учитељима, а потом и са његовим наследником Викентијем Јовановићем, постала програмска: стандард постаје руска просвета, руско богословље, руско богослужење. Резултат ће бити полагањем претварање српских библиотека у руске, што се тиче порекла њихових књига. У нашој науци је то добро позната ствар, јасни су и практични разлози тих промена, али као да у потпуности нису јасни они духовне природе. Зна се врло добро да је Викентије Јовановић прописао обавезну употребу руских књига, али се не зна довољно о инспирацији, као и о дубљој позадини

трополији. Његов некадашњи минејски комплет купио је бивши нишки епископ Георгије Поповић 1742. године за 40 форинти, како произлази из његовог својеручног записа на *Минеју за април*, који се касније некако обрео у Библиотеци манастира Грабовца (сигн. Гр. 147).

¹¹ Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље: од XVI до XIX века* (Београд: Научна књига, 1950), 626.

¹² О свему овоме детаљно: Никола Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку* (Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1974), 22 и даље. Иначе, увоз је забрањиван 1727, 1731, 1770 (због отварања Курцбекове штампарије), 1772, 1775. итд. Срби, међутим, нису одустајали од идеје набављања руских књига, па су то поново званично затражили и на Темшварском сабору 1790: Владан Гавриловић, *Темшварски сабор и Илirsка дворска канцеларија: (1790–1792)* (Нови Сад: Платонеум, 2005), 62, 169.

тог подухвата. Зато треба оцртати главне историјско-теолошке координате збивања која стоје иза свега овога.

На првом месту је свакако земљотрес који је у духовном животу Русије изазвала појава и делатност патријарха Никона средином XVII века. Она се у знатној мери тицала питања исправности текстова богослужбених књига. Приметивши, наиме, да се руска литургијска пракса разликује од грчке, и желећи да прву саобрази последњој, коју је сматрао исправном, упутио је јеромонаха Арсенија Суханова (Арсений Суханов) на Свету Гору, како би се с овим питањем поближе упознао и како би дошао до књига које ће служити као узор намераваној реформи. Међу књигама које је овај изабрао, знатан број су чинили српски рукописи. У овој фази развоја историје књиге, српска књига се, уз грчку, узима као образац за руску. Због страха од јереси, патријарх Никон се дао на издавање нових књига, очишћених од ранијих погрешака (иако се испоставило да је реформа изведена нестручно, супротно прокламованим начелима),¹³ а све се завршило забраном коришћења ранијих издања богослужбених књига. Ова реформа изазвала је у Руској цркви огроман раскол, до данас незалечен. Тензије се нису смиривале ни након Никоновог свргавања. Проблем је искрсао и са књигама кијевских теолога, учених у Могилиној академији. Теолошке распре свршиле су се победом московске струје и забраном дела читавог низа најугледнијих малоруских богослова и духовних писаца, почевши од самог Симеона Полоцког, некадашњег царског учитеља и штићеника.¹⁴ А кад је Кијевска митрополија 1687. сједињена с Москвом, под контролу је дошла и типографија Кијевопечерске лавре, при чему је прописано да се сва њена издања најпре имају слаати у Москву на цензуру.¹⁵ Московске књиге од тада су сматране као узор исправности. На ове прописе надовезаће се и цензура петровске епохе, која такође заповеда усклађивање малоруских са великоруским издањима.¹⁶ Слично ће се правило наћи и у основном програмском документу Петра

¹³ О томе: Николај Дмитријевич Успенски, *Колизија двеју теологија при ревизији руских богослужбених књига у XVII веку* (Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке, 2007).

¹⁴ Антон Владимирович Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 2 (Москва: Эксмо-Пресс, 2000), 351. Колико је ствар била озбиљна, говори чињеница да су се на списку нашле и књиге самога Петра Могиле (при чему је ипак његово *Православно исповедање вере* остало нетакнуто).

¹⁵ *Архивъ юго-западной Россіи*, ч. 1, т. 5 *Акты, относящиеся къ делу о подчинении Кіевской митрополіи Московскому патриархату: (1620–1694 г.)* (Киев: въ Губернской типографіи, 1872), 280–284.

¹⁶ *Полное собраніе постановленій и распоряженій по ведомству православнаго исповедания Россійской имперіи*, т. 7 (Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1890), 23.

Великог, *Духовном регуламенту*, који налаже да се књиге најпре имају слати на цензуру Духовној колегији.¹⁷

На овај начин се московска књига проглашава за норматив, при чему је за нас најважнија богослужбена књига. Очигледно да ће ова збивања и законска регулатива имати одјека и у српској средини, и то пре свега на територији (Београдско-) Карловачке митрополије. Иако немамо никаквих података о томе да ли је Викентије Јовановић знао за све ове руске богословске контроверзе, логика каснијих догађаја као да нам налаже да то узмемо као ствар високе вероватноће. Његов архипастирски рад јасно упућује на идеју нормативизације духовног живота, чији је централни део чинило питање књига. Изворно поверење православних према књизи, веровање у њену моћ, овде је свакако надопуњено просветитељском нотом која чини главни садржај Петра Великог и Теофана Прокоповича (Феофан Прокопович), коме су припадале све главне артикулације основних идеја времена, где се основна улога даје књизи и школовању. Чини се, заиста, да је идеја потпуне нормативизације црквеног живота у Карловачкој митрополији наслеђена из *Духовног регуламента*, обнародованог у Санктпетербургу 1721, нарочито стога што је било идентичних проблема, од којих су се неки тицали образовања. *Регуламент*, нудећи стабилан и функционалан модел, између осталог, као основни уџбеник прописује Прокоповичев буквар, који је у великом броју с руским учитељима стигао Мојсију Петровићу, па је одмах и прештампаван као српско издање у Римнику. Русификација је тако у време Мојсија Петровића, у контексту опште просвете, била питање нужде и поверења у руске обрасце, са јасним планом њиховог слеђења и опонашања, а од Викентија Јовановића постала је питање програмског деловања.

Наслеђујући реформаторски рад Мојсија Петровића, митрополит Јовановић наставља у истом правцу, са проширеним идејама и замахом. На основу Петровићевог прописа о обавезном поседовању „чатовних и поучителних” књига,¹⁸ Викентије ће почети да саставља статистички опис Карловачке митрополије (који, према сачуваним документима, ипак није обављен у њеном већем делу). Једна од обавезних ставки тог пописа биће књиге. Обилазећи цркве и манастире, његови егзарси имали су тачно пописати и њихове библиотеке. Исто се тицало и монаха и парохијских свештеника: требало је испитати њихову богословску спрему и видети имају ли у личном поседу икаквих књига. На овај начин намеравао је снимити стање у Митрополији и на основу њега предузети даљи реформаторски рад. Јужно од Саве

¹⁷ *Духовный регламентъ* (Санкт-Петербург: [б. и.], 1721), 41.

¹⁸ Димитрије Руварац, „Мојсије Петровић, митрополит београдски”, *Споменик СКА* бр. 34 (1898): 199. Чатовне књиге су вероватно богослужбене, а поучителне оне које су богословског карактера и не учествују у богослужењу.

и Дунава, на територију тзв. Краљевине Србије, која је од 1718. до Београдског мира 1739. била под хабзбуршком влашћу, послао је 1733. Максима Ратковића. Иако није сачувана митрополитова „инструкција”, из Ратковићевог материјала лако се могу реконструисати захтеви које је, што се тиче описа библиотека, имао испунити. Требало је да утврди: 1. називе књига, 2. број књига (по типовима), 3. порекло књига (српске, руске – московске, кијевске итд.), 4. њихово физичко стање. Идеја која стоји иза овога је јасна: треба најпре утврдити поседују ли цркве минималан број књига потребних за богослужење, које књиге тачно где постоје, да ли су физички употребљиве, и одакле потичу. Ово ће, испоставиће се, бити и најважније: због књижне реформе коју је намеравао извести, а која се своди на замену српске књиге руском, митрополит је морао најпре дознати њихов статистички однос. Из сличних разлога су пописиване и личне књиге свештеника, јер је припреман пропис о обавезним књигама које је сваки свештеник морао имати.

Стање је у овим крајевима, што се тиче манастирских збирки, било неједначено. Горњак је имао десет српских и три руске књиге,¹⁹ а Манасија седамнаест руских и ниједну српску.²⁰ У Раваници је предност руске књиге била уравнотеженија (15 српских и 31 руска),²¹ у Витовници обрнуто (34 српске и 7 руских књига).²² Слично је било и у Винчи.²³ Било је и манастира без иједне једине књиге, попут Тумана. Из овога је очевидно да стање манастирских библиотека није у бројчаном смислу било задовољавајуће, али су јасни и показатељи времена, јер већ у неким постоји знатна превласт руске књиге. То несумњиво сведочи о томе да су систематски радили на обнови својих библиотека, јер су се у то време, узимајући у обзир нове књиге, могле набавити само руске.

За то време визитацију саме Архиепископске сремске, без фрушкогорских манастира, обавио је архиђакон Викентије Стефановић. Прегледане су укупно 104 парохијске цркве у Срему, у којима је нађено, рачунајући и личне књиге свештеника, 1146 црквених књига, од којих је руских била 681, тј. готово 60 процената.²⁴ Ваља имати на уму да је ово затечено стање, пре нормативних аката Викентија Јовановића. Јасно је да је и мимо њих већ раније дошло до спонтане превласти руске књиге, као и да је то неповратан процес, јер су се нове српске књиге могле добавити само путем преписивања.

¹⁹ Максим Ратковић, „Извештај”, *Гласник Српског ученог друштва* бр. 56 (1884): 164–165.

²⁰ Исто, 167.

²¹ Исто, 171.

²² Исто, 180.

²³ Радослав Грујић, „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације: (1718–1739)”, *Споменик СКА* бр. 52 (1914): 165.

²⁴ Статистика преузета из: Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века* (Београд: Научна књига, 1952), 226.

Исте године је обављена и визитација фрушкогорских манастира, о чијим резултатима и последицама ћемо говорити мало касније. На основу добијених резултата Викентије Јовановић започеће широк административни захват, чији ће крајњи циљ бити нормирање целокупног црквеног живота, што се у оно време широко преплитало са јавним. Основна средства биће тзв. *правила*: монашка, свештеничка, протопрезвитерска, која су се имала слати по целој Митрополији, преписивати и учити ради „даљег поступања”; сва су издата већ 1733. Одавно је познато да у њима важну улогу имају књиге. Већ у првој глави *Свештеничких правила* доноси се добро познати пропис о пет књига које морају имати сви свештеници. Овај ниво прописа није једини, јер законодавац иде и даље, заповедајући да све књиге морају бити московске, а ако су кијевске, морају имати благослов Синода.²⁵ Што се тиче *Монашких правила*, није било потребно одређивати обавезне књиге, јер се зна шта треба да садржи једна манастирска библиотека (иако су за сваки случај набројане), али је зато нормативно одређење другог нивоа идентично: све богослужбене књиге морају бити „московске печатње”. Речено је и да се нико не сме дрзнути да поступа друкчије.²⁶

Какви су били резултати ових аката види се из стања библиотека фрушкогорских манастира, тј. из онога што се у њима збило између 1733. и 1753, кад је сличну визитацију обавио митрополит Павле Ненадовић.²⁷ Ова визитација ослоњена је на резултате визитације из 1733, чији протоколи нису сачувани, али је њено постојање јасно, најпре зато што се сам Ненадовић у упутству позива на њу, а потом и што се у неким манастирима водило административног рачуна шта је од књига после 1733. набављено. Позадина те околности је јасна: правилима Викентија Јовановића прописана је искључиво руска књига; следствено томе, све књиге које су после њихове објаве набављене неизоставно су руске. То се тичало на првом месту оних манастира који су још увек имали српску већину, њих девет, попут Беочина и Кувеждина, и који су морали набавити све заповеђене књиге како би се богослужење обављало „исправно”. Ипак, већ 1733. руска књига била је претежна и на Фрушкој гори,²⁸ а Ненадовићева визитација из 1753, којом су

²⁵ АСАНУК, МП А, 98/1733, лист 1–1б. Наравно, није довољно поседовање: митрополит је прописао уједно и начин њиховог коришћења, тј. колико пута годишње коју од тих књига треба прочитати, како би се истине вере могле тумачити народу.

²⁶ АСАНУК, МП А, 118/1733, лист 1–1б.

²⁷ Протокол визитације објављен у: Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира: 1753. год.* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1903).

²⁸ Статистика на основу Руварчевог издања: Жарко Војновић, „Преображај библиотека српских манастира на подручју Карловачке митрополије у XVIII веку, *Читалиште* бр. 23 (2013): 50.

засебно пописиване, као и раније, књиге по пореклу, установила је да се из српских одавна већ нигде и не служи.

Овим је судбина српске књиге запечаћена. Иако се не каже изричито да је забрањена, јасно је да је од 1733. на подручју Карловачке митрополије са богослужбеног аспекта непожељна. Тако целокупан фонд српске књиге одлази у мировину, а нестајући из активне употребе, нестаје полако и из самих библиотека; томе је погодновао и пробуђен филолошки интерес у XIX веку, због чега су небројене књиге однесене из манастира. Њихов посебан положај види се и у начину састављања инвентара манастирских библиотека од осме деценије XVIII века у Митрополији: има доста примера да су српске књиге, уколико су остале у манастиру, пописиване одвојено, као засебан, мртав део библиотеке. Живот српске књиге продужавао се тамо где се није пружала карловачка јурисдикција, на подручју Србије под османском влашћу. Иако их је из јасних разлога и ту бивало све мање, из њих се и даље несметано служило. Ипак, било је изузетака и на простору саме Митрополије. Они су бележени по мањим, сеоским црквама, сиромашнијим, које нису успева-ле обновити своје богослужбене збирке. У њима се прећутно дозвољавало и даље коришћење српских књига, мада се на то нерадо гледало.²⁹ Српска књига имала је парадоксалну судбину: служећи у Русији, у Никоново време, као узор, у многим српским крајевима ће, после осам деценија, постати нелегитимна, препуштајући место руској, у којој су, како се то одавно зна, поједини значајни детаљи литургијске теорије и праксе неправославног порекла. Од овога доба основни део манастирских и парохијских збирки, богослужбени, постаје све више руски, да би коначно већина богослужбених места остала без иједне једине српске књиге. И књиге које не учествују у богослужењу, оне које служе за читање (условно речено богословске), биће на првом месту руске. Довољно је погледати инвентар било ког манастира с краја XVIII века, или макар и летимично бацити поглед на најстарије књиге до данас сачуваних манастирских библиотека, како бисмо се у то уверили. То се тиче и парохијских³⁰ и епархијских библиотека.³¹ Српска књига ће се враћати у манастире убрзано од осме деценије XVIII столећа, када почиње њихова производња код Курцбека у Бечу, мада ће она, што се тиче бого-

---

²⁹ Гомирски игуман Теофил Алексић, молећи за нове књиге у Русији, јада се како се негде још увек служи из „неисправљених”, тј. српских књига, што народ може довести у заблуду (С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 73).

³⁰ Парохијске библиотеке су манастирске библиотеке у малом. У њима често, осим богослужбених књига, из разумљивих разлога нема никаквих других, па су оне најчешће биле сигурно руске.

³¹ Епархијске библиотеке у Карловачкој митрополији настају у XVIII веку, кад се седишта епископа из манастира премештају у градове. И у њима ће богослужбене књиге, коришћене у дворским капелама, бити искључиво руске.

службене књиге, бити чисто руска, на рускословенском језику,³² понекад и дословно прештампована. Интелектуална стремљења српских монаха, пре свега на територији Карловачке митрополије, учиниће да у манастире почну пристизати и књиге које традиционално нису биле заступљене, попут нпр. белетристике, као и дела различитих жанрова на латинском и немачком језику, чиме ће постати сличне личним библиотекама, које од краја XVIII века бивају све чешће и богатије. Руски утицај ће у њима и даље бити јак, мада ће статистички кроз XIX век опадати. Иако ће од тог времена манастирске библиотеке, као основне и најстарије српске збирке књига, доживљавати значајан бројчани раст, при чему књига руског порекла неће имати примат, њихово историјско језгро, основни богослужбени фонд, заувек ће остати руско.

Извори и литература

- Архивъ юго-западной Россіи. Ч. 1, т. 5 Акты, относящиеся къ делу о подчинении Кіевской митрополіи Московскому патріархату: (1620–1694 г.).* Кијев: въ Губернской типографіи, 1872.
- Архив САНУ, Сремски Карловци, фонд А.
- Богдановић, Димитрије. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара.* Београд: САНУ: Народна библиотека СР Србије, 1978.
- Витковић, Гаврило. *Споменици из будимског и пештанског архива: од год. 1728–1748.* Београд: Државна штампарија, 1873.
- Војновић, Жарко. „Преображај библиотека српских манастира на подручју Карловачке митрополије у XVIII веку”. *Читалиште* бр. 23 (2013).
- Гавриловић, Владан. *Темнишварски сабор и Илirsка дворска канцеларија: (1790–1792).* Нови Сад: Платонеум, 2005.
- Гавриловић, Никола. *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку.* Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1974.
- Грујић, Радослав. „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације: (1718–1739)”. *Споменик СКА* бр. 52 (1914): 84–208.
- Димитријевић, Стеван. „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека”. *Споменик СКА* бр. 53 (1922).
- Духовный регламентъ.* Санктпетербург: [б. и.], 1721.
- Карташев, Антон Владимирович. *Очерки по истории Русской Церкви.* Т. 2. Москва: Эксмо-Пресс, 2000.
- Костић, Мита. *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века.* Београд: Научна књига, 1952.

³² И два издања *Србљака* у XVIII веку, који је еминентно српска књига, биће језички русификована, јер се променила и језичка норма: са српском књигом нестао је и српкословенски језик, што ће имати несагледиво негативне последице по развој српског књижевног језика у XIX веку.

- Костић, Мита. *Рускосрпска књижарска трговина Терезијанског доба: (једна глава из монографије о Курибековој штампарији)*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1912.
- Луппов, Сергей Павлович. *Книга в России: в послепетровское время: 1725–1740*. Ленинград: Наука, 1976.
- Луппов, Сергей Павлович. *Книга в России в XVII веке*. Ленинград: Наука, 1970.
- Москва-Србија, Београд-Русија: документа и материјали*. Т. 1 Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век. Приређивачи Светлана Долгова, Екатерина Иванова, Анатолий Турилов и Татјана Суботин Голубовић. 2. изд. Београд: Архив Србије; Москва: Главное архивное управление города Москвы, 2013.
- Петрановић, Богољуб, скупио. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. Еписке пјесме старијег времена*. Београд: Српско учено друштво, 1867.
- Полное собрание постановлений и распоряжений по Ведомству Православнаго Исповедания Россійской Имперіи*. Т. 7. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1890.
- Радонић, Јован. *Римска курија и јужнословенске земље: од XVI до XIX века*. Београд: Научна књига, 1950.
- Ратковић, Максим. „Извештај”. *Гласник Српског ученог друштва* бр. 56 (1884): 199–285.
- Руварац, Димитрије. „Мојсије Петровић, митрополит београдски”. *Споменик СКА* бр. 34 (1898): 81–200.
- Руварац, Димитрије. *Опис српских фрушкогорских манастира: 1753. год*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1903.
- Успенски, Николај Дмитријевич. *Колизја двеју теологија при ревизији руских богослужбених књига у XVII веку*. Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке, 2007.

Žarko Vojnović, 1971–
National Library of Serbia, Belgrade

FROM OLD SERBIAN TO OLD RUSSIAN BOOKS IN OLD SERBIAN LIBRARIES

Summary: The text deals with the changes occurring in Serbian libraries in the 17th and 18th centuries. The lack of traditional Serbian books and the impossibility of their efficient production caused the acquisition of the Russian ones, which caused Serbian libraries to be largely Russified by the end of the 18th century. In addition, the Russification was also a consequence of the conscious action of the metropolitans of Karlovci, which is explained by previous events in Russia in the field of theology and book culture.

Keywords: Serbian libraries, Serbian book, Russian book, Russification, 18th century.

Љубица М. Ћоровић, 1963–
Библиотека града Београда, Београд
beogradika@bgb.rs

СТАРА ШТАМПАНА КЊИГА У БИБЛИОТЕЦИ ГРАДА БЕОГРАДА (XVI–XVIII ВЕК)

Прикупљање, чување и физичка заштита

Сажетак: Стара штампана књига се прикупља у Библиотеци града Београда од првих дана постојања ове установе. При попуњавању фондова, већ девет деценија се поклања нарочита пажња литератури која се односи на Београд, научним и књижевним делима која расветљавају поједине периоде његове богате историје. Непосредан повод за куповину првих примерака старе књиге био је Конкурс за грб Београда који је расписан 1931. године, а чија је реализација поверена управо Библиотеци и Музеју Општине града Београда. Библиотека града Београда, формирана по узору на сличне установе великих европских градова, прва у овом делу Европе заснива УДК каталог у коме своје место налазе и „ретка и нарочита значајна дела која се односе на Београд”. Природа јавне библиотеке условиће активан приступ старој књизи кроз њено излагање и натписе о појединим примерцима у текућој периодици, док је у новије време заживела пракса двојезичних репринт издања страних књига посвећених Београду XVII века.

Кључне речи: Библиотека града Београда, стара штампана књига, физичка заштита покретних културних добара, конзервација и рестаурација.

У буџету за 1929. годину први пут у историји Општине града Београда предвиђено је место библиотекара. Марији Илић, правници Одељења за социјалну политику, поверена је организација општинске библиотеке као јавне установе, са задатком да буде средиште образовања и самообразовања путем књиге и са друге стране – да се у њој стичу сви значајни документи који се односе на прошлост Београда.¹

¹ Марија Илић Агапова, *Илустрована историја Београда* (Београд: Библиотека Општине Београда, 1933), 517. http://dlibra.bgb.rs/dlibra/docmetadata?id=1038&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= (преузето 24.04.2018).

Решењем од 7. септембра 1929. започет је систематски рад на прикупљању материјала из свих општинских одељења за Музеј и Библиотеку града Београда. Глас о овом подухвату брзо се проширио и међу Београђанима. Почели су да пристижу и значајни дарови у књигама. Овом приликом ћемо издвојити поклон књижевнице Катарине Јовановић, ћерке Анастаса Јовановића, која је тек основаној установи поклонила прву стару књигу, мање познато приређивачко дело Вука Стефановића Караџића *Житије Ђорђија Арсенијевића Емануела*, штампано 1827. године у Будиму. Ова књига, која се и данас чува у Библиотеци града Београда, послужила је као основ групе књига која ће обухватити старија штампана издања на српском језику.²

У првом *Петогодишњем извештају Библиотеке и Музеја О. г. Б. 1929–1934*. Марија Илић Агапова ће са посебном пажњом бележити како су поједина ретка издања доспевала у Библиотеку града Београда. Пре свега, истицани су јасни научни задаци новоосноване библиотеке који су налагали издвајање у посебну групу свих књига које су се односиле на Београд, а које су, у било ком правцу могле расветлити поједине периоде његове дуге и занимљиве прошлости. Све ове књиге сачињавале су, према наводима из *Петогодишњег извештаја*, посебну „Научну библиотеку Београда”. Саставни део извештаја о коме је реч, чини и јединствени, први у овом делу Европе према Универзалној децималној класификацији сачињен, *Каталог Научне библиотеке о Београду и попис главних дела комуналне науке*, који обухвата 542 наслова, међу којима су и „Ретка и нарочита значаја дела која се односе на Београд”.³

Библиотека и Музеј Општине града Београда освећени су 11. јануара 1931, у наменским просторијама, доступним широком кругу корисника. Већ у марту, значај заснованог фонда књига о Београду препознат је приликом реализације Конкурса за грб Београда, организованог по налогу председника Општине града Београда Милана Нешића. Припреме су, поред окупљања комисије којом ће председавати историчар Станоје Станојевић, подразумевале и припрему библиотечког материјала посвећеног сложеним историјским и хералдичким питањима на задату тему. Захтев за набавку и доцније брижљиво чување књижне али и картографске грађе од XVI до XVIII века под окриљем београдске јавне библиотеке, подржали су сви угледни чланови комисије, посебно историчари Владимир Ћоровић и Алекса Ивић.⁴

² Марија Илић, „Београдска општинска библиотека”, *Општинске новине: службени орган Општине града Београда* год. 68, бр. 4/5 (01. 03. 1930): 195.

³ Марија Илић Агапова, *Петогодишњи извештај Библиотеке и Музеја Општине града Београда: 1929–1934* (Београд, 1934), [137]. <http://dlibra.bgb.rs/dlibra/docmeta/data?id=106&from=pubstats> (преузето 24. 04. 2018).

⁴ Марија Илић Агапова, „О грбу града Београда”, *Београдске општинске новине* год. 69, бр. 20 (15. 10. 1931): 1332.

О каквом је старом и ретком библиотечком материјалу реч, Београђани ће сазнати 19. априла исте године, када је у читаоницама Библиотеке свечано отворена *Изложба старих слика, планова и дела старог Београда од XV до XIX века*. Успех изложбе био је ванредно велик.⁵ Кроз обе велике сале Библиотеке, која се тада налазила у Улици краља Петра 26, свакодневно је пролазио велики број грађана. Посетиоци су се дуго задржавали пред књигама које су у целини или у значајним деловима посвећене нашем граду, а још више пред изложеним плановима старог Београда. Са интересовањем су читани приложени фрагменти, као и преводи главних места из старих дела о Београду. Посебну пажњу је изазивала књига чувеног енглеског путописца Едварда Брауна (Edward Brown),⁶ члана Краљевског друштва из Лондона, који је 1669. године пропутовао наше крајеве и чији је путопис један од најважнијих извора за историју Београда XVII века.⁷

Окриље градске јавне библиотеке, настајале по узору на сличне установе великих европских градова,⁸ наметало је библиотекарима активан однос према свим формираним фондовима, па и према фонду старе и ретке библиотечке грађе. Наиме, не само да је стара књига наменски откупљивана, почев од старања за потребе Конкурса за грб Београда 1931. године, него је и садржај дела штампаних на српскословенском и страним језицима, трудом библиотекара постајао доступан кроз редовне натписе у штампи али и као изложбени материјал.

Прва директорка Библиотеке и Музеја Општине града Београда Марија Илић Агапова, објавиће 1931. године подробан опис садржаја тек набављене монографије посвећене барокном градитељу Београда, барону Доксату де Морезу (Nicolas Dohat de Moretz).⁹ Невеликог обима, штампана на немачком језику, готицом, споменица је публикована 1757. године као адлигат засебне пагинације, заједно са биографијом барона Јохана Улриха

⁵ „Изложба старих слика, планова и дела старог Београда”, *Београдске општинске новине* год. 69, бр. 9 (01. 05. 1931): 604–606.

⁶ У Библиотеци града Београда је сачувано немачко издање ове књиге: Edward Brown, *Auf genehmgehaltenes Gutachten und Veranlassung der Kön. Engell. Medicinischen Gesellschaft in Londen Durch Niederland, Teutschland, Hungarn, Serbien, Bulgarien, Macedonien, Thessalien, Oesterreich, Steirmarck, Kärnthen, Carniolen, Friaul, [et] c... gethane ganz sonderbare Reisen...* (Nürnberg: Johann Zieger, 1686).

⁷ Веселин Костић, *Културне везе између југословенских земаља и Енглеске до 1700. године* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1972), 289–291.

⁸ Марија Илић Агапова, *Јавне библиотеке* (Београд: Привредни преглед, 1934), 60–99.

⁹ Марија Илић Агапова, „Из старих дела о Београду: трагична судбина једног градитеља Београдске тврђаве”, *Београдске општинске новине* год. 69, бр. 9 (01. 05. 1931): 612–613.

фон Шафгоча (Hans Ulrich Schaffgotsch).¹⁰ Фонд књига о Београду, који од свог оснивања садржи савремена али и „стара дела”, послужиће као грађа и за репринт издања наслова штампаних у XVII и XVIII веку. У новије време Библиотека града Београда је публиковала споменицу: *Живот царског генерала и славног инжењера господина барона Доксата де Мореза погубљеног 20. марта 1738. у Београду уз опис појединих дешавања у тадашњем рату против Турака*, која је у кратком року имала више издања.¹¹

Како се штампање оригиналног записа паралелно са преводом на српски језик показало успешним и како је изазвало значајно интересовање читалаца, Библиотека града Београда је представила публици још један репринт. Овога пута специфични водич кроз земље југоисточне Европе намењен војскама Свете лиге хришћанских сила за области под влашћу ослабљеног османског царства: *Отмени град: Грихишвајсенбург, Алба Грека или Београд*.¹²

Збирка старе књиге Библиотеке града Београда временом се увећала читавим низом дела путописаца и хроничара ратне прошлости нашег града, нарочито из времена Великог бечког рата вођеног од 1683. до 1699. године. Данас, девет деценија после прве старе и ретке књиге у Библиотеци града Београда, сачувано је пет наслова стране књиге штампане у XVII веку, чија је вредност препозната и приликом формирања актуелног *Предлога одлуке о утврђивању старе и ретке књиге од изузетног значаја* припремљеног за Народну скупштину Републике Србије.¹³

Биланс девет деценија дугог прикупљања старе и ретке књиге у Библиотеци града Београда може се изразити бројем од хиљаду сто десет на-

---

¹⁰ *Die merkwürdigen Lebensumstände und unglückliche Enthauptung Johann Ullrichs von Schafgotsch, Kaiserl. Obersten und Herrn auf Kynast, wie auch des Kaiserl. Herrn Generals Doxat von Morez* (Franckfurt und Leipzig: [s. n.], 1757).

¹¹ Љубица М. Ћоровић, ур., Милорад Софронијевић, прев., *Живот царског генерала и славног инжењера господина барона Доксата де Мореза погубљеног 20. марта 1738. у Београду уз опис појединих дешавања у тадашњем рату против Турака* (Београд: Библиотека града Београда, 2006, 2007, 2010).

¹² Љубица М. Ћоровић, ур., Милорад Софронијевић, прев., *Отмени град: Грихишвајсенбург, Алба Грека или Београд* (Београд: Библиотека града Београда, 2010). Наслов оригинала: *Hellas. Oder: Das Welt-Berueffene/ Feste Griechen-Land. Begreifend: Die Jenige Land/ und in selben befindliche Städt/ Festungen/ Gebürg/ Flüß/ [et]c. wa dermahlen der Krieg/ zwischen der Röm. Kayserl. Mayest. und der Durchleuchtigen Herrschafft Venedig/ wider den Erbfeind die Türcken und Tartaren/ Siegreich geführet wird* (Augsburg: Druckts Anthonius Nepperschmidt, 1690).

¹³ Предлог Одлуке о проглашењу старе и ретке библиотечке грађе за културно добро од изузетног значаја који је Народна библиотека Србије (Акт бр. 0101 - 301/1 од 10. 03. 2016) упутила Народној скупштини Републике Србије. www.parlament.rs/upload/archive/files/cir/pdf/akta_procedura/2016/641-16.pdf (преузето 24. 04. 2018).

слова српских књига штампаних до 1867. године. Највише је публикација објављених у XIX веку, али овом приликом истичемо два наслова из XVI века, *Празнични минеј (Саборник)*, штампан у Венецији 1538. године и *Четворојеванђеље*, штампано у Београду 1552. године. Потпунији опис старих и ретких књига, културних добара од изузетног значаја, објављен је у публикацији *Драгоцености Библиотеке града Београда. Физичка заштита старе и ретке библиотечке грађе*.¹⁴

Пратећи рад Библиотеке града Београда кроз извештаје о њеном раду¹⁵, можемо приметити да је Библиотека деценијама после Другог светског рата имала озбиљних проблема са простором. Временом, књижна и некњижна грађа посвећена Београду расте. Установа настала као Библиотека и Музеј Општине града Београда, смештена од 1935. године у згради која се налази у Змај Јовиној улици број 1, током Другог светског рата и непосредно после њега изнедриће посебне институције: Библиотеку, Музеј и Историјски архив Београда. Настале из истог језгра, ове установе, сходно својој природи, преузимају из исте куће себи примерене фондове. Већи део некњижне грађе преузима Музеј, већи део архивске грађе преузима Историјски архив Београда.

Постепено се из зграде у Змај Јовиној 1, на нове локације исељава фонд књига за децу, потом фонд периодике Библиотеке града Београда. Сеобом најобимнијег, општег фонда у зграду некадашњег хотела „Српска круна”, надомак Калемегданског парка, Завичајно одељење са својим богатим збиркама књига о Београду, старе и ретке књиге, рукописа и визуелне грађе, коначно добија примерен смештајни простор на другом спрату зграде у Змај Јовиној улици, број 1. У оквиру манифестације *Дани Београда*, 2003. године, свечано је отворено реновирано Завичајно одељење Библиотеке града Београда.¹⁶ Сложени систем физичке заштите покретних културних добара, адекватним превентивним мерама техничке заштите коначно своди на минимум непотребна оштећења целокупног библиотечког материјала. Како је у тренутку усељења у оптималне амбијенталне услове и распоређивања библиотечке грађе установљена неопходност интервенција на највреднијим примерцима старе и ретке картографске и књижне грађе, са нестрпљењем

¹⁴ Љубица М. Ћоровић, *Драгоцености Библиотеке града Београда* (Београд: Библиотека града Београда, 2017), 19–35. <http://dlibra.bgb.rs/dlibra/docmetadata?id=1121> (преузето 24. 04. 2018).

¹⁵ Дигитална Библиотека града Београда, збирка: „Годишњи извештаји БГ [1929–2016]”, Библиотека града Београда, <http://dlibra.bgb.rs/dlibra/collectiondescription?dirids=7> (преузето 24. 04. 2018).

¹⁶ Љубица М. Ћоровић, *Илустрована историја Библиотеке града Београда* (Београд: Библиотека града Београда, 2011), 114.

је ишчекивана прилика која би омогућила конзерваторску и рестаураторску санацију угрожених примерака.¹⁷

Конкурс Министарства за културу и информисање Републике Србије, расписан за суфинансирање пројеката у области културног наслеђа за 2012. годину, из области заштите, очувања и презентације старе и ретке библиотечке грађе, био је прилика да Библиотека града Београда учествује са пројектом: *Физичка заштита, конзервација и рестаурација старе и ретке библиотечке грађе, Картографске збирке Библиотеке града Београда (XVI–XIX век)*. Конзерватор саветник Зоран Пекић, дугогодишњи начелник Одељења за заштиту, конзервацију и рестаурацију Народне библиотеке Србије, третирао је тридесет једну одабрану гравир, обезбедивши овој специфичној библиотечкој грађи поузданије трајање и шире могућности презентације.¹⁸

Охрабрена добрим и видљивим резултатима конзерваторско-рестаураторских поступака на примеру Картографске збирке Аћимовић, Библиотека града Београда је наставила са учествовањем на Конкурсима Министарства за културу и информисање Републике Србије, расписаним за суфинансирање пројеката у области културног наслеђа. На Конкурсу за 2014. годину, поступак конзервације, рестаурације, микрофилмовања и дигитализације у Народној библиотеци Србије одобрен је за петнаест примерака старе и ретке књиге категорисане као културно добро од изузетног значаја. Следеће године, под вођством Жељка Младићевића, актуелног начелника Одељења за заштиту, конзервацију и рестаурацију Народне библиотеке Србије, обрађено је шеснаест наслова, док је 2017. године третирано петнаест значајних монографија. Укупан број монографских публикација обухваћених пројектима *Физичке заштите, конзервације и рестаурације старе и ретке библиотечке грађе XVI–XIX века, културних добара од изузетног и великог значаја Библиотеке града Београда*, достигао је 44 наслова у 46 примерака. Пројектом из 2017. године планирана је и реализована посебна монографска публикација која наводи библиографске описе свих конзервираних и рестаурираних примерака старе и ретке библиотечке грађе Библиотеке града Београда, уз напомене о врсти и материјалу повеза, броју листова, димензијама и посебним смерницама које се тичу третмана записа слободном руком, печата и водених жигова.¹⁹

¹⁷ Вера Радосављевић и Радмила Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже* (Београд: Архив Србије; Нови Сад: Архив Војводине, 2000), 113–173, 178–272.

¹⁸ Љубица Ћоровић, „Картографска збирка Аћимовић у Библиотеци града Београда – модели презентације”, *Глас библиотеке* бр. 16 (2009): 49–62. http://www.cacak-dis.rs/elektronska_izdanja/Glas_biblioteke_16/05_corovic-kartografska-zbirka-acimovic.pdf (преузето 24. 04. 2018).

¹⁹ Ћоровић, *Драгоцености Библиотеке града Београда*, 9–45.

Како се увећавао број јединица старе и ретке библиотечке грађе од изузетног и великог значаја које је било потребно чувати у законом прописаним условима константне температуре од 18 до 20 °C и релативне влажности од 45 до 55%, на основу *Стручног мишљења о микроклиматским условима у Библиотеци града Београда*, с потписом Жељка Младићевића, код Министарства за културу и информисање Републике Србије аплицирали смо и с пројектом за обезбеђивање адекватног смештаја старе и ретке библиотечке грађе и добили тражена средства. *Конкурс за суфинансирање пројеката у библиотечно-информационој делатности* за 2015. годину обезбедио је средства за набавку посебне, специјалне херметичке коморе модуларног типа за чување претходно конзервираних предмета од папира и библиотечке грађе. Комора подразумева контролисане услове температуре и релативне влажности.

Литература

- „Изложба старих слика, планова и дела старог Београда”. *Београдске општинске новине* год. 69, бр. 9, (01. 05. 1931): 604–606.
- Илић Агапова, Марија. „Из старих дела о Београду: трагична судбина једног градитеља Београдске тврђаве”. *Београдске општинске новине* год. 69, бр. 9 (01. 05. 1931): 612–613.
- Илић Агапова, Марија. *Илустрована историја Београда*. Београд: Библиотека Општине града Београда, 1933.
- Илић Агапова, Марија. *Јавне библиотеке*. Београд: Привредни преглед, 1934.
- Илић Агапова, Марија. „О грбу града Београда”. *Београдске општинске новине* год. 69, бр. 20 (15. 10. 1931): 1330–1336.
- Илић Агапова, Марија. *Петогодишњи извештај Библиотеке и Музеја О. г. Б: 1929–1934*. Београд, 1934. <http://dlibra.bgb.rs/dlibra/docmetadata?id=106&from=pubs tats> (преузето 24. 04. 2018).
- Илић, Марија. „Београдска општинска библиотека”. *Општинске новине: службени орган Општине града Београда* год. 68, бр. 4/5 (01. 03. 1930): 191–197.
- Костић, Веселин. *Културне везе између југословенских земаља и Енглеске до 1700. године*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1972.
- Радосављевић, Вера и Радмила Петровић. *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже*. Београд: Архив Србије; Нови Сад: Архив Војводине, 2000.
- Ћоровић, Љубица. „Картографска збирка Аћимовић у Библиотеци града Београда – модели презентације”. *Глас библиотеке* бр. 16 (2009): 49–62.
- Ћоровић Љубица М. *Драгоцености Библиотеке града Београда*. Београд: Библиотека града Београда, 2017.
- Ћоровић, Љубица М. *Илустрована историја Библиотеке града Београда*. Београд: Библиотека града Београда, 2011.

Ђоровић, Љубица М., ур., Милорад Софронијевић, прев. *Живот царског генерала и славног инжењера господина барона Доксата де Мореза погубљеног 20. марта 1738. у Београду уз опис појединих дешавања у тадашњем рату против Турака*. Београд: Библиотека града Београда, 2006, 2007. и 2010.

Ђоровић Љубица М., ур., Милорад Софронијевић, прев. *Отмени град: Грихишвајсенбург, Алба Грека или Београд*. Београд: Библиотека града Београда, 2010.

Ljubica M. Đorović, 1963–
Belgrade City Library, Belgrade

EARLY PRINTED BOOKS IN THE BELGRADE CITY LIBRARY (16th TO 18th CENTURY)

Collection, Preservation and Physical Protection

Summary: From the very beginning of the Belgrade City Library's existence, this institution has been collecting early printed books. In terms of expanding its collections over the past nine decades, the library has been paying special attention to literary works about Belgrade, i.e. scientific literature and works of fiction which shed light on various periods of the city's rich history. The direct cause for the purchase of the first copies of early printed books was the Competition for the Design of the Coat of Arms of Belgrade announced in 1931. The Belgrade City Library and the Museum of Belgrade Municipality were entrusted to find relevant historical material, early printed books, as well as cartographic examples, which would serve as a base for the work of the Historical and Artistic Commission. The Belgrade City Library, modeled after similar institutions in great European cities, was the first in this part of Europe to establish a Universal Decimal Classification (UDC) catalog of books, which includes "rare and exceptionally important works on the topic of Belgrade". Being a public library, the institution took an active approach to early printed books by presenting them, and by featuring certain book copies in current periodicals. In the recent period, the institution has adopted the practice of bilingual re-print editions of foreign books on the topic of 17th century Belgrade.

Keywords: Belgrade City Library, early printed book, physical protection of movable cultural property, conservation and restoration.

Сл. 1

Јелена В. Јањић, 1975–

Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука
jelena.janjic@nub.rs

ЗАПИС ГЕРАСИМА ЗЕЛИЋА У КЊИЗИ ДЈЕЈАНИЈ СВЈАТИХ АПОСТОЛ (МОСКВА, 1783)

Сажетак: У раду се описује *Књига дјејаниј свјатих апостол* сачувана у Збирци старе и ријетке књиге Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске. Штампана је у Москви 1783. године. Посебну драгоценост на страницама ове књиге чини власнички запис архимандрита Герасима Зелића, генералног викара Православне цркве за Далмацију и великог викара за Боку Которску, писца, аутора *Житија* (Будим, 1823). Запис је датиран 1792. године у Бечу.

Кључне речи: *Књига дјејаниј свјатих апостол* (Москва, 1783), Герасим Зелић, запис, XVIII вијек.

1. Увод

У Збирци старе и ријетке књиге Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске у Бањалуци, под сигнатуром¹ Р III 35, чува се драгоцену руска књига из XVIII вијека која заслужује да се о њој нешто више каже. *Књига дјејаниј свјатих апостол* штампана је у Москви, јануара 1783. године (црсл. аѿпг) во общю дѣховною пользу всѣхъ православныхъ хр|с|тіанъ, како стоји у уводном тексту. Књига је у Библиотеку пристигла 1954. године као поклон тадашњег Народног музеја у Бањалуци². Претпостављамо да се ради о заиста ријетком (непознатом) издању, а на такав закључак нас упућује претраживање доступних библиотечких штампаних и електронских каталога у којима, у Русији, а и код нас на српском језичком простору, нема помена о овом издању.

Књига је штампана на црквенословенском језику црквеном ћирилицом. Фолијација је црквенословенским словима с бројном вриједношћу.

¹ Инвентарни број 423.

² Данас Музеј Републике Српске.

Фолијација је различита, те је укупан број листова 258, величине 16 x 10 cm. Књига је очувана, али нема оригиналан повез. Корице су дрвене, обложене накнадно платном. На фронтиспису се налази представа јеванђе- листе Луке, састављача трећег јеванђеља и *Дјела апостолских*. Иконограф- ски приказ је на цијелој страни у декоративном оквиру. Јеванђелиста Лука насликан је како сједи с отвореном књигом на кољену и исписује текст. На- слоњен је на високи сталак на коме је мастионица. Књига је окренута према гледаоцу. Иза јеванђелистe, с његове лијеве стране, је редован симболички приказ који означава старозавјетне жртве (теле).

На насловној страни је заставица са крстом у средишту, испод које следе подаци о издању. Насловна страна је оивичена стилизованим деко- ративним оквиром. Црвеним слогом штампани су наслови, иницијали и за- биљешке на маргинама, према вјековној устаљеној пракси богослужбених књига. Од декоративних елемената, у књизи се налазе, поред бројних заста- вица, вињете, оквири и почетна велика слова, иницијали.

Књига садржи Житија дванаест светих апостола Епифанија Кипарског (1–2), Избор светих седамдесет апостола Доротеја, епископа Тирског, (3–6), О чудима светих апостола (6а–7), Главна апостолска дјела (7а–10а), Садр- жај књиге (11); Дјела светих апостола (1–46а), Седам саборних посланица (Јаковљева једна, Петрове двије, Јованове три, Јудина једна), Посланице апостола Павла (47–204а), Типик (205–226); Откривење Светог Јована Бого- слова (1–21). Почетак сваког поглавља истакнут је богатом орнаменталном заставицом, као и раскошним иницијалним словом на почетку текста.

Посебну драгоценост у овој књизи представља неколико записа, међу којима се издваја запис архимандрита Герасима Зелића (1752–1828). Поме- нути запис није досада објављен нити је о њему писано.

2. Животопис архимандрита Герасима Зелића

Герасим Зелић (свјетовно име Кирил) рођен је 11. јуна 1752. године у Жегару код Обровца у свештеничкој породици. Закалуђерио се 1774. го- дине у манастиру Крупи, посвећеном Успењу Пресвете Богородице, који је „подигнут у доњем току рјечице Крупе, притоке Зрмање, сјеверозападно од Жегара у далматинској Буковици”³.

Био је свештеник и архимандрит у манастиру Крупи, потом генерални викар⁴ за Православне цркве за Далмацију и велики викар за Боку Которску.

³ Бранко Чоловић, *Сакрална баштина далматинских Срба* (Загреб: СКД Просвјета, 2011), 187.

⁴ Архимандрит Герасим Зелић изабран је 30. јула 1796. године за генералног викара. Никодим Милаш, *Православна Далмација* (Нови Сад: Издавачка књижарница А. Пајевића, 1901), 448.

Написао је животопис *Житије* (Будим, 1823), изузетно вриједно дјело које посвећује „љубезноме Роду и отечеству”, како стоји на полеђини насловне странице. Писање животописа завршио је у манастиру Крупи, априла 1817. године.

О историји овог текста сазнајемо из сачуване преписке. Наиме, у писму Вуку Карацићу Герасим наводи да је рукопис свог дјела предао 1817. у Млецима Павлу Соларићу да га „на чисто препише, и сладко-рѣчиѣм украси, образъ изреже, и на штампѣ изда”⁵. Пошто није завршио редиговање, Соларић је писао архим. Герасиму да потражи некога ко би му тај посао завршио. Стога се обраћа Вуку писмом из Задра 27/9. јуна 1820. године с молбом да рукопис редигује и припреми за штампу. Није нам познато како је Вук одговорио на ту молбу. Поуздано се зна да је *Житије* објављено без Вуковог учешћа⁶. Године 1814. о трошку Герасима Зелића објављена је књи-

Сл. 1. *Књига дјејаниј свјатих апостол*, Москва, 1783.

⁵ Љубомир Стојановић, [прир.], *Вукова преписка*, књ. 3 (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1909), 533.

⁶ Боривоје Маринковић, „Из Вукових односа са Савом Мркаљем”, у *Прелиставање заборава: (Вук и други)* (Београд: Службени гласник, 2011), 94.

га *Азбука славенска* Павла Соларића. Предбројник је бројних оновремених српских књига, што упућује на то да је посједовао богату личну библиотеку. И запис о коме ћемо говорити је запис о власништву.

„Поред Турака, сталну опасност по српски православни народ на просторима (простору) Далмације представљала је Римокатоличка црква и њен програм уније. Карловачким (1699) и Пожаревачким миром (1718) цела Далмација потпала је под власт Млетачке републике, а православни Срби на том простору под управу Филаделфијске архиепископије”⁷.

„У моме отачаству, Далмацији књижевства нашега стање је жалосно, да окајаније не може бити”, забиљежиће у Предговору *Житија*, те „смишљајући гдје смо што смо и како смо не може нам се ни замјерити што смо ми тако касно и мучно почели марити за књиге”⁸. „Србљи западне цркве (јер ово су све једни Србљи, како и они, што су се потурчили, или боље рећи, помухамеданили, и поунијатили) имају више узрока радовати се у своме отачаству, и зато, како су у свачему даље пред нама, тако су и у књигама: само та је с друге стране штета, што немилице губе језик свој славенски”⁹. Стога архим. Герасим путује трудећи се да на тај начин прибави помоћ и помогне своме отачаству. Циљ његових путовања био је „сакупљање милостиње коју је, потом, претворену у црквене књиге и литургијске предмете, имао намеру да допреми у свој манастир”¹⁰. Б. Чоловић истиче да је манастирска библиотека посједовала „500, махом богослужбених књига, од којих један број рукописних минеја из XVI в. и старе српске штампане књиге”, не наводећи податак колико библиотека данас, након грађанског рата у Хрватској и прогона српског народа, има књижне грађе, али доноси фотографију скромније библиотеке с напоменом „остаци библиотеке”¹¹. И царске двери су „руски рад, поклон који је архим. Герасим Зелић, велики крупски добротвор, учинио свом постригу 1789. године”¹².

Године 1782. „преко Трста, Беча, Будима, Лавова и Пољске стигао је у јулу у Нову Србију, у Новомиргород”, а потом у Кијев, у Кијевопечерску лавру, гдје је учио иконопис, а од „кијевског митрополита добио је дозволу да пре повратка у свој манастир три месеца сакупља милостињу”¹³. Те годи-

⁷ Слободан Милеуснић, *Манастир Крка* (Београд: Музеј Српске православне цркве: Манастир Крка, 1994), 13–14.

⁸ Герасим Зелић, *Живот Герасима Зелића архимандрита* (Панчево: наклада Књижаре браће Јовановића, [1886]), 5–6.

⁹ Исто.

¹⁰ Жељко Ђурић, *Велико путовање Герасима Зелића* (Београд: Мирослав, 2015).

¹¹ Чоловић, *Сакрална баштина далматинских Срба*, 191–192.

¹² Исто.

¹³ Боривој Чалић и Исидора Поповић, прир., *Герасим Зелић. Викентије Ракић. Сава Мркаљ* (Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2016), 108.

не у Москви је штампана *Књига дјејаниј свјатих апостол*. Остаје загонетно да ли је већ тада међу драгоценостима сабраним у Русији донио у Далмацију ту књигу или је то учинио почетком 1787. године, када је боравио у Петрограду, гдје је „обдарен новцем и разним драгоценостима” добио за „манастир црквене књиге”¹⁴, те кренуо у „славни и јошт од старине царствујући град Москву”¹⁵. Забиљежио је како је спремио „све драгоцене ствари у она два сандука, а нешто собом у кочију”¹⁶.

„У Будиму је 8. марта [1825] тестаментом установио стипендијску задужбину од 6000 форинти којом ће управљати архиепископ и митрополит у Сремским Карловцима, намењену школовању свештеника из Далмације у Карловачкој гимназији и Богословији”, а „оставио је задужбину и за српске нормалне школе у Далмацији”¹⁷.

Уписао се у други круг оснивача Матице српске и претплатио се на *Српски летопис* (Летопис Матице српске)¹⁸.

Упокојио се у Будиму 26. марта 1828. године. Заузимањем Герасима Петрановића, епископа бококоторског и дубровачког и уредника *Српско-далматинског магазина*, питомца његове фондације, почасног члана Српске академије наука и уметности, посмртни остаци архим. Герасима пренесени су 1868. године у Крупу и сахрањени на манастирском гробљу, а 1879. године „благородни питомци са саотечественицима” подигли су му мермерни споменик.

3. Запис архим. Герасима Зелића

Запис Герасима Зелића у *Књизи дјејаниј свјатих апостол*, датиран 1792. године, налази се на доњој маргини првих тринаест непарних страница. Запис почиње на насловној страни. Писан је мастилом.

Текст записа писан је на црквенословенском језику руске рецензије. Писан је у трећем лицу једнине. На српски језик посљедње четвртине XVIII вијека запис би се могао превести на следећи начин:

Сїя Есть изъ числа Книгъ Герасима Зелича Архимандрита Мнѣтыря Крѣпе иже в` Далмаціѣ Подписита в` Црѣтвѣюще[мѣ] Градѣ Виеннѣ илити у Бечѣ 1792. јанварїя 16^{га}

¹⁴ Исто.

¹⁵ *Живот Герасима Зелића архимандрита*, 143.

¹⁶ Исто, 141

¹⁷ Чалић и Поповић, *Герасим Зелић. Викентије Ракић. Сава Мркаљ*, 113.

¹⁸ Исто.

А на савремени језик запис преводимо:

Ова је из броја књига (= библиотеке) Герасима Зелића архимандрита манастира Крупе, који је у Далмацији, потписана у царском граду Виени или у Бечу 1792. јануара 16.

Запис доказује да је књига припадала Г. Зелићу. Генитив антропонима у овом запису указује на то чија је књига, дакле 'ова је књига Герасима Зелића'. Да је архим. Зелић боравио у Бечу у изгнанству, сазнајемо из *Житија*: „године 1791, налазио сам се у Бечу 8 мјесеци”¹⁹, а „пођем из Беча поштом 15. марта 1792. године” у отачество.

Поред поменутог записа, на предлисту ове књиге налази се пет кратких записа Дамјана и Стевана Кецмана, потоњих власника књиге. Претпостављамо да су поменути власници књиге преци пароха босанскокостајничког, окружног проте Бањалучког протопрезвитерата Душана Кецмановића (1876–1924), библиофила и дародавца, који је тадашњем Музеју Врбаске бановине могао поклонити и ову књигу. На то нас упућују бројне књиге из наше збирке које је Библиотеци даровао поменути музеј, а које садрже посвете проте Кецмановића и записе његових предака – свештеника Дамјана, Стефана и Илије Кецмана [Кецмановића]. Прота Кецмановић био је и управник Српске читаонице (1868–1941) у Бањалуци, чије традиције је наследила Народна и универзитетска библиотека Републике Српске.

Ова ријетка књига представља ризницу записа, јер поред поменутих записа, који свједоче о њеном путашествију из Москве, преко Беча, након Зелићевог записа на доњој маргини, опет непарних страница, налази се запис Јована Тривуновића, а на полеђини посљедњег листа књиге постоје записи Дамјана Кецмана, Гојка Ковачевића и потпис Ивана Станића.

Описани запис архим. Зелића у *Књизи дјејаниј свјатих апостол* нашу библиотеку доводи у друштво баштинара културног наслеђа: манастир Крку, манастир Крупу и Британски музеј у Лондону. Стога што у библиотеци манастира Крке у Далмацији „до данас су сачуване књиге са Зелићевим потписом и његовим записима”²⁰, а запис архим. Герасима на *Часослову*, датиран 1795. године, помиње Сњежана Орловић у књизи *Манастир Крупа*, не доносећи сам запис²¹. И Ричард Банкрофт у раду *Manuscript Notes by Archimandrite Zelić in a book in the British Museum*²² (*Рукописне биљешке архимандрита Зелића на*

¹⁹ *Живот Герасима Зелића архимандрита*, 200.

²⁰ Чалић и Поповић, *Герасим Зелић. Викентије Ракић. Сава Мркаљ*, 18.

²¹ Сњежана Орловић, *Манастир Крупа* (Београд–Шибеник: Истина, 2008), 11–12.

²² Richard Bancroft, „Manuscript Notes by Archimandrite Zelić in a Book in the British Museum”, u *A Garland of Essays Offered to Professor Elizabeth Mary Hill*, ur. R. Auty, L. R. Lewitter i A. P. Vlasto (Leeds: The Modern Humanities Research Association, 1970), 37–43.

књизи у Британском музеју), који је објављен 1970. године, описује двије руске књиге с краја XVIII вијека увезане у конволут, а које су биле у власништву архим. Герасима Зелића. Наиме, књигу је 1957. године откупио Британски музеј. Ријеч је о два записа о власништву, која се налазе у књизи *Подлинныя анекдоты Петра Великого* (Москва, 1789), коју је архимандрит купио, како у самом запису стоји, у Петрограду 1787. године, а уз коју је накнадно увезана књига *Историческое извѣстіе о изваянномъ конномъ изображеніи Петра Великаго, сочиненное...* Ивана Бакмејстера (Бакмейстер, Иван Григорьевич) у преводу Николаја Карандашева (Карандашев, Николай) (Петроград, 1786).

Доносимо факсимил ових двају власничких записа из поменутог текста Р. Банкрофта²³.

**Сія кнѣга Мнѣ Герасима Зѣлича Архимандрита Мнѣрья Крупе
подписахъ ю 1790 года ў Задру 25: сѣнтябра которую купихъ в
СанктъПетрѣбургѣ лѣта 1787.**

**Сія Кнѣга изъ числа Книгъ Герасима Зѣлича Архимандрита
Мнѣрья Крупе подписахъ ю 1789 года Мѣа августѣ 16 = числа
подписахъ Свое ручно петую¹ во Градѣ Задрѣ.**

Записи су датирани – први 1789, а други 1790. године. Налазе се на доњој маргини на непарним страницама. Поред ова два записа у књизи се налази и трећи запис, који представља дужи коментар Герасима Зелића на само дјело, а датирани је марта 1818. године у Задру.

4. Закључак

Неку књигу особен запис може учинити вриједним примјерком. Драгоцјена штампана књига црквенословенске писмености – *Књига дјејаниј свјатих апостол*, уз вриједан запис истакнутог архим. Герасима Зелића на својим маргинама представља вриједан и јединствен егземпляр.

Радује нас што у свом невеликом фонду, који је тешко пострадао у вихору Другог свјетског рата²⁴, чувамо ову руску књигу, која је била у

²³ Исто, 38.

²⁴ Према записнику Земаљске комисије за ратну штету из 1945. године, током Другог свјетског рата и окупације Независне државе Хрватске фонд Српске читаонице и Народне библиотеке Петра I Ослободиоца, која је основана 1936. године при Српској читаоници, *готово је у цијелости уништен* – око 12.000 свезака. Сачувано је око 2 % од укупног књижног фонда Српске читаонице.

власништву, заслужне личности наше културне историје – архим. Зелића, који је усред „прогонства и тајнога и јавнога рада римске пропаганде” стајао „чврст као далматински кршеви, међу којима је угледао света, постојан у својој српској народности и у православној српској вери”²⁵, сакупљајући православне драгоцености у наслеђе потомству. Ова књига штампана у Москви, потписана у Бечу, донесена у често пустошен и паљен, али и обнављан манастир Крупу, једна је од тих драгоцености, а своје путашествије је окончала у Библиотеци у Бањалуци старањем бројних библиофила, и с опрезом претпостављамо, дародавца проте Душана Кецмановића.

Заборав који је пао на лик и дјело архим. Герасима Зелића, на његово *Житије*, које је оставио *словеснијех душа житници*, исправљена је, али не у потпуности, истичу биографи²⁶. Надамо се да је и ово *прелиставање заборав* у нашем дому књиге – помињање записа архим. Герасима Зелића у *Књизи дјејаниј свјатих апостол* – скромни прилог откривању и преиспитивању његовог удјела у развоју српске културе, а тиме и вредновању националног културног наслеђа XVIII и XIX вијека, али и скроман прилог историји руске књиге.

Извор

Књига дјејаниј свјатих апостол, Москва, 1783.

Литература

Bancroft, Richard. „Manuscript Notes by Archimandrite Zelić in a Book in the British Museum”. U *A Garland of Essays Offered to Professor Elizabeth Mary Hill*, uređili R. Auty, L. R. Lewitter i A. P. Vlasto, 37–43. Leeds: The Modern Humanities Research Association, 1970.

Ђурић, Жељко. *Велико путовање Герасима Зелића*. Београд: Мирослав, 2015.

Зелић, Герасим. *Живот Герасима Зелића архимандрита*. Панчево: Наклада Књи-жаре браће Јовановића, [1868].

Маринковић, Боривоје. „Из Вукових односа са Савом Мркаљем”. У *Прелиставање заборав: (Вук и други)*, 93–95. Београд: Службени гласник, 2011.

Милаш, Никодим. *Православна Далмација*. Нови Сад: Издавачка књижарница А. Пајевића, 1901.

²⁵ „Додатак Зелићевој автобиографији”, у *Живот Герасима Зелића архимандрита*, 364.

²⁶ Ђурић, *Велико путовање Герасима Зелића*.

- Милеуснић, Слободан. *Манастир Крка*. Београд: Музеј Српске православне цркве: Манастир Крка, 1994.
- Орловић, Сњежана. *Манастир Крупа*. Београд–Шибеник: Истина, 2008.
- Стојановић, Љубомир, [прир.]. *Вукова претиска*. Књ. 3. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1909.
- Чалић, Боривој и Исидора Поповић, прир. *Герасим Зелић. Викентије Ракић. Сава Мркаљ*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2016.
- Чоловић, Бранко. *Сакрална баштина далматинских Срба*. Загреб: СКД Просвјета, 2011.

Jelena V. Janjić, 1975–

National and University Library of the Republic of Srpska, Banja Luka

NOTES OF GERASIM ZELIĆ IN *KNJIGA DJEJANIJ SVJATIH APOSTOL*
(MOSCOW, 1783)

Summary: The paper describes a rare Russian book preserved in the Collection of Old and Rare Books of the National and University Library of the Republic of Srpska. It was printed in Moscow in 1783. The pages of the book contain the notes made by Gerasim Zelić, the owner of the book, general vicar of the Orthodox Church in Dalmatia and the great vicar for Boka Kotorska, writer, author of *Žitija* (Hagiographies) (Budim, 1823). These notes make the book very precious. The notes were made in 1792 in Vienna.

Keywords: *Knjiga djejanij svjatih apostol* (Acts of the Holy Apostles) (Moscow, 1783), Gerasim Zelić, notes, 18th century.

Вања Р. Шмуља, 1981–

Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука
vanja.smulja@gmail.com

СТАРА КЊИГА У ЛЕГАТУ ДУШАНА Ј. ЂОКОВИЋА

Сажетак: Душан Ј. Ђокović (1920–1995) био је професионални библиотекар, правник, директор библиотека престижних факултета Универзитета у Њујорку и, изнад свега, пасионирани библиофил. Своју личну библиотеку, која броји више од 4000 публикација, завјештао је Народној и универзитетској библиотеци Републике Српске. Поред капиталних дјела из области права из XVI, XVII, XVIII и XIX вијека, збирка садржи неке од првих српских правних часописа и ријетка емигрантска издања.

Животни пут предака одредио је Душанова животна опредјелјења, а самим тим и профилисао један дио његове личне библиотеке. Поред тога што му је отац био један од најближих савјетника генерала Драже Михаиловића, а стриц Никола Ђокović, Михаиловићев адвокат одбране у Београдском процесу – легатора са Равногорским покретом везује и грађа која се у збирци налази. У питању је литература коју су југословенски политички емигранти након Другог свјетског рата објавили на српском језику ван граница отаџбине и која је потенцијално значајна са аспекта превредновања новије националне историје и књижевне историографије.

У овом раду посебну пажњу посветићемо старим књигама из Легата. Насловна страна, као својеврстан културно-историјски и умјетнички феномен, представља лице књиге. Кроз текстуалне податке, систем распореда слова, однос масе текста и бјелине стране, композицију и декоративне елементе, она стилском припадношћу и усклађеношћу са канонима графике свједочи о времену настанка књиге. Пратећи елементе насловне стране, описаћемо неколико књига из Легата које, било као типични представници књиге свога времена, било као стилски раритети, представљају и ову збирку и Ђокovićа као библиофила и познаваоца књиге.

Кључне речи: Душан Ј. Ђокović, Јован Ђокović, легати, културна добра, Равногорски покрет, стара књига, библиофилство.

Из животописа

Душан Ј. Ђокović потиче из угледне грађанске породице чији коријени су у селу Томићи у Црмници. Одреднице у енциклопедијама Јована Ђокovićа, Душановог оца, представљају као политичара, дипломату и публи-

цисту.¹ Јован је био један од значајних учесника² на политичкој сцени прве половине XX вијека, али веза са генералом Михаиловићем и Равногорским покретом је оно што је обиљежило његову политичку каријеру и судбину уопште.³

Душанов стриц, Никола Ђоновић (1885–1974), био је адвокат, новинар и публициста. Бранио је комунисте прије комунистичког режима, припаднике свих „непријатељских банди” по побједи револуције и комунисте дисиденте у златном добу комунизма. Са Равногорским покретом га везује службена дужност више него идеолошка припадност, а о размимоилажењима по питању националног осјећања међу браћом свједочи и чињеница да је Никола свој легат оставио црногорској а Јован (односно Душан) српској националној библиотеци.

Јован је 1941. године отишао из земље са избјегличком владом и доживотно напустио отаџбину, а Душан му се 1949. придружио „илегално напустивши комунистички рај”⁴, тако да је за сагледавање животног пута Душана Ј. Ђоновића, као и за вредновање збирке коју нам је као легат завјештао, изузетно значајан историјски контекст. Животни пут предака одредио је Душанова животна опредјељења, а самим тим и профилисао један дио његове личне библиотеке. У њој се налази много грађе у вези са Равногорским покретом. У питању је литература коју су југословенски политички емигранти након Другог свјетског рата објавили на српском језику ван граница отаџбине и која је потенцијално значајна са аспекта превредновања новије националне историје и књижевне историографије.

Упркос томе што је највећи дио свог живота провео у туђем пристаништу (а његово идеолошко опредјељење ни отаџбину тих посљератних деценија није чинило мирном луком) – мисија очувања српског националног

---

¹ Писао је за *Дневни лист*, *Штамп*, *Покрет*, *Републику*, *Буктињу*, уређивао *Гласник*, *Трговински гласник*, *Народну мисао* у Бјуту, *Ослобођење* и *Гласник Српског историјско-културног друштва Његош* у Чикагу. У Солуну је 1918. обновио и уређивао *Српски гласник*.

² Као студент био је члан, биографи кажу и „коловођа”, *Црногорске универзитетске омладине* и један од многих који су огорчени политиком и аутократском владавином црногорског суверена Николе Првог Петровића Његоша, били за присаједињење Црне Горе Србији.

³ Јован Ђоновић је остварио директну радио везу са покретом отпора у земљи у вријеме када је британска влада контролисала и онемогућавала контакт југословенске владе у егзилу са домовином. Он је био једини политичар у иностранству у којег је генерал Михаиловић имао пуно повјерење и којег је сматрао својим ментором и савјетником.

⁴ Arandelović, S., „Vojislav Đonović: In memoriam”, *Danas*, 17. januar 2008, *Branicevo: dodatak za Braničevski okrug*.

бића обиљежила је сав његов живот. То се огледа и у његовој личној библиотеци у којој су своје мјесто нашле књиге бројних наших аутора који су дијелили исту судбину апатрида. Са свих страна расијања књиге су стизале Душану Ђоновичу као „стручњаку за књигу”, било као претплатнику, било као поклон или уз куртоазно писмо с поздравима у којем се као узгред спомене књиге „коштају 6 долара, ако имате пошаљите.”⁵

Први подаци⁶ о животу Душана Ј. Ђоновича у емиграцији, до којих смо успјели доћи, тичу се библиотекарства, а интересовање за ту област, и без професионалне биографије, открива стручна литература из збирке. Ту су приручници, каталози, рјечници, лексикони и библиографије, намијењени библиографима, библиотекарима и/или библиофилима. Интересовање за право је очекивано на првом мјесту. Поред библиографија из разних области права (међународног нарочито), у збирци се налазе и књиге о таквим колекцијама у највећим библиотекама свијета (Конгресној, Британској). Узевши у обзир Ђоновичев животопис и идеолошка опредјељења, не изненађује што се ту налази и серија аотираних библиографија о комунизму. У Легату се налазе каталози *A Collection of Books on the Sea*, каталози *Meyer Boswell Books* из Сан Франциска, *Rosenkilde and Bagger* из Копенхагена, *Rare and Scholarly Books on the Law*, посебно издање посвећено Сир Едварду Куку (Е. М. Соке). А у њима се јављају књиге које коштају од неколико долара до неколико десетина хиљада долара (или њемачких марака). Неке од ових књига налазе се и у Ђоновичевој библиотеци. На основу рекламне материјала и подсјетница пронађених у књигама знамо да је књиге куповао и у *Strand Book Store* на Бродвеју. Неки од часописа имају печате *WITHDRAWN from...* или *DUPLICATE* и печате библиотека чија имена су нам позната из Ђоновичеве професионалне биографије. Као „библиофил који цијени ријетке књиге”⁷, проналазио је различите начине да обогати своју колекцију.

⁵ У књизи *Иверје* аутора Драгомира С. Стевановића, Виндзор, 1972, остало је куцано писмо аутора легатору: „Bronx, Febr. 1973. Dragi Gospodine Djonovicu, Saljem Vam ove knjige kao strucnjaku za knjigu. Nadam se da cete ih procitati i reci nekoliko o njihovoj vrednosti. One kostaju 6 dolara, ako imate posaljite. Gospodju, Vas i sve Vase srdasno pozdravlja i duboko postuje, Vas odani D. Stevanovic.” Испод „Da li imate Agoniju Slobode i Suru Grobnicu?”.

⁶ Извора о Душановом животу прије емиграције је мало, свде се на архивску грађу Архива Србије и Правног факултета у Београду, монографију Блаже Ј. Ђоновича *Томићи село у Црмници (Грађа за хронику)*, и телеграме објављене у књизи Јована Ђоновича *Моје везе са Дражом Михаиловићем* у издању Института за савремену историју.

⁷ Како пише на поклон-картици двотомног репринта Томас Хартвел Хорновог *Увода у проучавање библиографије*, оригинално објављеног у Лондону 1814. године. Поред малог тиража у којем је урађено репринт издање, Душан Ђович је, као „библиофил који цијени ријетке књиге”, добио примјерак нумерисан бројем 43.

О Легату

Ова изузетна збирка, лична библиотека једног библиотекара и страсног библиофила, садржи више од 4000 публикација о праву, од Хамурабијевог законика до редигованих докумената међународног права из друге половине XX вијека. Нарочито треба споменути литературу која се тиче поморског права. Океанолошке енциклопедије, студије и атласи откривају Душана Ј. Ђоновића као заљубљеника у мора и океане. Двије централне личности биографске литературе из Легата су генерал Драгољуб Михаиловић и Шарл де Гол. Поред капиталних дјела из области права из XVI, XVII, XVIII и XIX вијека, писаних на неколико свјетских језика, у Легату се налазе и књиге на српском језику. Велики број ових књига, уколико није у питању загранична српска књижевност, бави се темама новије националне историје, нарочито Другим свјетским ратом. Према Закону о библиотечној дјелатности, као међуратна емигрантска издања имају статус ријетке књиге, а према Закону о културним добрима, вриједност културног добра од изузетног значаја. Неке од њих⁸ не налазе се ни у библиографији *Српска књига и штампа у дијаспори 1918–1990: из фондова Народне библиотеке Србије* Драгана Суботића⁹, нити о њима данас постоји податак у узајамном електронском каталогу *Виртуелне библиотеке Србије*.

Стара књига из Легата

Закон о библиотечно-информационој дјелатности каже: „Старе и ријетке књиге су: рукописи, рукописне и штампане књиге, периодика и друга библиотечка грађа настала до краја 19. вијека.”¹⁰ На основу тога, више од стотину књига из Легата има статус старе књиге.¹¹ Збирка, поред осталог, садржи једну књигу из XVI, четири из XVII, 38 из XVIII и око стотину књига из XIX вијека.

Пратећи елементе насловне стране књиге (текстуалне податке, систем распореда слова, односе масе текста и бјелине стране, композицију и деко-

⁸ Од 107 јединица које се налазе у библиографији емигрантских издања из Легата Душана Ј. Ђоновића 44 (или 41 %) се не налази у Суботићевој библиографији.

⁹ У ову библиографију, која је рађена у оквиру пројекта „Власт и политичке комуникације” при Институту за политичке студије, према предговору, укључене су и књиге из Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” и Патријаршијске библиотеке.

¹⁰ „Закон о библиотечно-информационој дјелатности” *Службени гласник Републике Српске* 25/44, (3. јун 2016), чл. 4.

¹¹ Овдје треба нагласити да готово ниједна од њих није српска књига.

ративне елементе, као што су вињете и илустрације на предлисту) – опишаћемо неколико књига из Легата које смо издвојили као представнике књиге свога времена, и које аутоматски, и прије категорисања цјелокупне збирке као културног добра, имају тај статус.

Прије тога можда треба напоменути да профани карактер и практична употребна вриједност књига из овог Легата, условљавају начин на који су оне обликоване. Немају много илустрација, и осим оних на насловној страници у виду фронтисписа, вињете или скромне декоративне линије које имају функцију „увертире” у дјело – ту се може пронаћи тек покоји иницијал у тексту, ријетко и заставица. Али због природе текста имају развијен реперни систем (који чине текући наслови, упутнице и остали корисни подаци који се налазе на маргинама) – што их чини изузетно моћним интелектуалним средством.

У XVI вијеку штампа, барут и компас, већ су измијенили изглед и суштину читавог свијета. Љепота је постала идеал коме се тежи у сваком аспекту живота, укључујући и занатско-умјетничко обликовање књиге произведене „чудноватим складним пропорцијама и мјерама матрица и калупа”¹², како је наведено у колофону *Католикона* из друге Гутембергове штампарије. То је вријеме научних и умјетничких тумачења облика слова, а стилске одреднице тог времена су маниризам, прелаз из високе ренесансе у барок и барок у другој половини XVI вијека. Тематски, након теологије, право је најзаступљеније међу штампаним књигама тог времена.¹³ До средине XVI вијека, када је објављена најстарија књига из Легата, процес обликовања насловне стране је већ далеко одмакао.

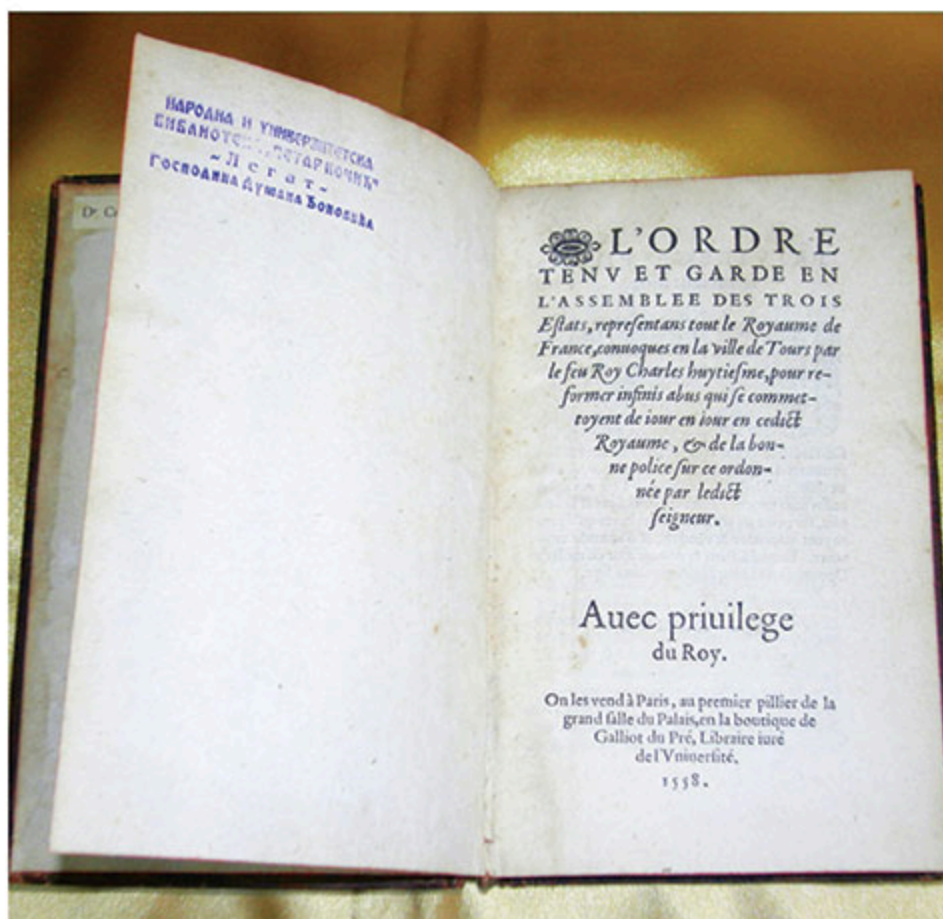
L'Ordre tenu et gardé en l'assemble des trois Estats, representans tout le Royaume de France, conuoqués en la ville de Tours par le feu Roy Charles huytiesme, pour reformer infinis abus qui se commettoyent de iour en iour en cedit Royaume, et de la bonne police sur ce ordonnée par ledict seigneur, Paris, 1558. (сл. 1)

Насловна страна ове књиге компонована је симетрично. Наслов писан различитим типовима слова (верзал, курент, курзив и капителхен), дуг и описни, заузима двије трећине насловне стране. На њему се, осим наслова, налази дозвола за штампање, подаци о томе гдје се књига продаје, подаци о штампару и година издања. Текст је подијељен у три цјелине и свака од њих

¹² Zlatko Kulundžić, *Put do knjige* (Zagreb: Epoha, 1959), 394.

¹³ У књижаарама у Паризу, а и другдје, према Барбијеу су: „Pet glavnih odeljaka: teologija; pravo; književnost; nauke i umetnosti; istorija, geografija, putopisi.” Frederik Barbije, *Istorija knjige* (Beograd: Clio: Narodna biblioteka Srbije, 2009), 214.

прави облик троугла.¹⁴ С наличја насловне стране штампана је привилегија за објављивање ове књиге. Илустрација је мало. Свега једна заставица на почетку текста и иницијали на почетку поглавља. Они су квадратни, с оквиром или без њега, свијетли, на свијетлој подлози с флоралним преплетима. Реперни систем писан је ситнијим курзивним слогом на маргинама са стране. На посљедњој страни налази се грб штампара Ди Преа (Gaillot I Du Pré) у облику галије.

Сл. 1.

Увезана је у кожу, француским повезом, са флоралним орнаментима у злату на хрпту и дискретним правоугаоним оквиром на корицама. На унутрашњој страни предњег коричног листа налази се наљепница с именом, вјероватно једног од претходних власника, *Dr Charles Groffier*.

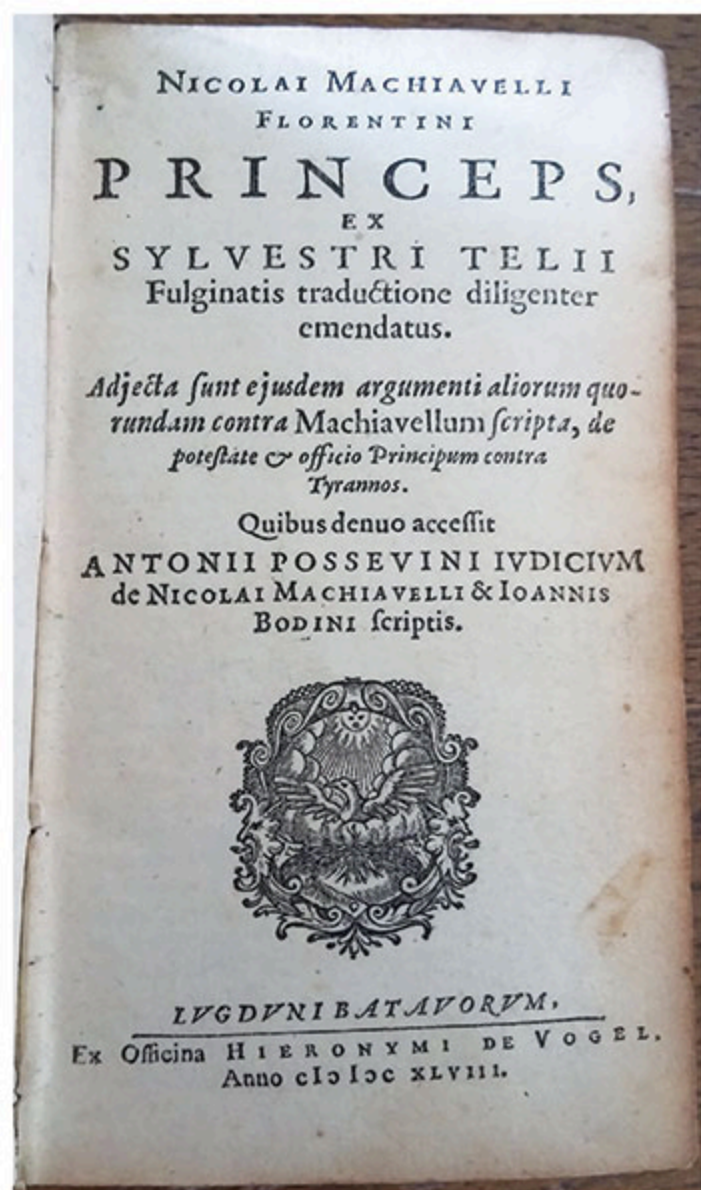
Као реакција на „рђав укус барокне умјетности“ коју одликују гомилање изражајних средстава, алегоричност, нестварни односи и укинута перспектива (као посљедица Коперниковог (Mikolaj Kopernik) сазнања о бесконачности свемира) у XVII вијеку се јавља класицизам који тежи истинитом здраворазумном подражавању природе кроз умјетност која мора имати правила. Као одлике класицизма у обликовању насловне стране Загорка Јанц наводи нов начин груписања слова, која постају пластичнија и читљивија, строгост у композицији и изостављање сувишне декорације.¹⁵

У Легату се налази пет књига објављених у овом периоду, од којих су три повезане као конволут.

Niccolo Machiavelli, *Princeps ex Sylvestri Telli Fulginatis traductione diligenter emendatus*, Lugduni Batavorum, 1648. (сл. 2)

¹⁴ На исти начин су у тексту обликовани међунаслови и завршеци поглавља.

¹⁵ Види: Загорка Јанц, *Насловна страна српске штампане књиге* (Београд: Музеј примењене уметности, 1965), 14.

Сл. 2.

волута имају исте одлике с тим што су друга и трећа штампане другачијим, крупнијим слогом (дупло већих слова и дупло већег међуредног размака), дебљих линија слова, а тиме и тамнијег отиска.

Hugo Grotius, *Liber de antiquitate reipublicæ Batavicae*, Lugduni Batavorum, 1610. (сл. 3)

Насловна страна *Књиге о старој републици Холандији* компонована је тако да текстуални подаци (наслов, аутор, његова титула, издавач, штампар и година издања) заузимају њену горњу половину док се у доњој налази илустрација у барокном маниру на којој су представљени књига и шестар са девизом *Labore et Constantia* исписаном на траци. Текст је штампан различитим врстама писма и различитим величинама слова (кориштени су јед-

Текст у горњој половини насловног листа Макијавелијевих *Принципа*, несиметричан и писан различитим врстама слова, садржи следеће податке: аутор, наслов, додатак наслову, објашњење наслова, издавач и штампар, с декоративном линијом између два последња податка. Компонован је тако да се изнад илустрације налазе подаци о аутору и наслову, а испод ње о издавачу. Обиљежене су кустоде, упоредна пагинација арапским бројевима на горњој и сигнатура табака на доњој маргини као и реперни систем на маргинама уз текст. Од илустрација у тексту појављују се стилизоване палмете изнад наслова, иницијали с орнаменталним преплетима на почетку и *cul-de-lampe*¹⁶ на крају поглавља.

Уз *Принципе* су повезане двије књиге, Jacob Lebleu, *Princeps successor*, Giessæ Hassorum, 1657. и Jacob Lebleu, *David Illustratus*, Giessæ Hassorum, 1658. Све три књиге овог кон-

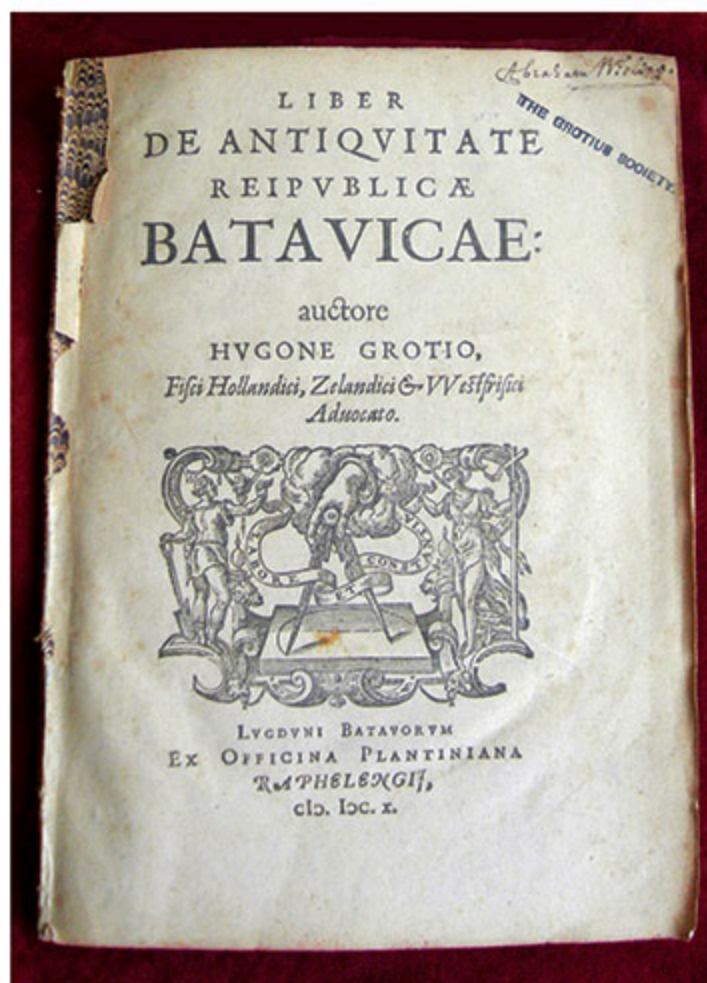
¹⁶ Тај карактеристични украс штампане књиге овог времена је заправо „gravirana ili štampana figura centrirana na kraju poglavlja”, в. Frederik Barbije, *Istorija knjige*, 274.

норедни, дворедни и троредни верзал, курент, курзив и капителхен). У предговору је изузетно крупан слог (8 одн. 4 mm) великог међуредног размака (7 mm). Остатак текста је ситнији, штампан курентом, док су курзивом истакнути поједини дијелови текста. Од илустрација у тексту имамо само два иницијала, на почетку предговора и на почетку текста. Крупни су, квадратни, свијетли на свијетлој подлози са тератолошким мотивима у средишту и флоралним преплетима.

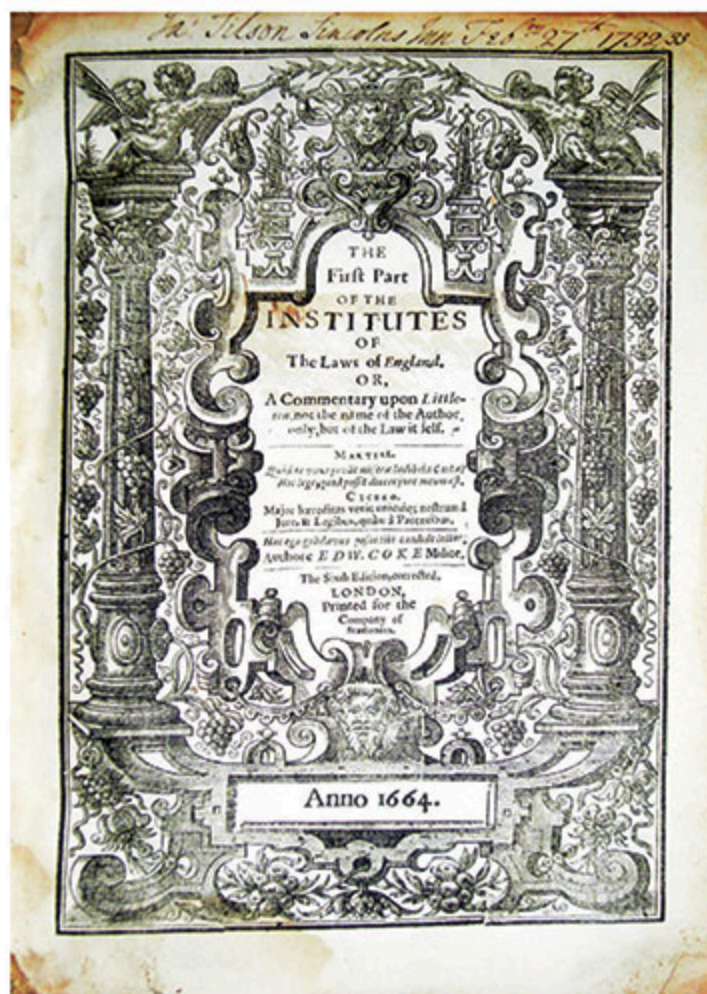
Обиљежени су реперни систем уз текст, кустоде и упоредо сигнатура табака (на доњој) и пагинација римским бројевима (на горњој маргини). Предговор је нумерисан посебно арапским бројевима на маргинама са стране. У књизи се налази картон са (легаторовим, претпостављамо) куцаним изводима текста о Гроцију (Huig de Groot, лат. Hugo Grotius), једном од најугледнијих судија свог времена. У горњем лијевом углу насловне стране ове књиге налази се аутограф *Abraham Nielino*.

Edward Coke, *The First Part of the Institutes of the Laws of England or A Commentary upon Littleton, not the name of the Autor only, but on the Law it self*, London, 1664. (сл. 4)

Стилски насловница *Института енглеског права* је мјешавина класицизма (класицистички стубови и свод, класични римски мото, крунисање лавором Марцијала и Цице-

Сл. 3.

Сл. 4.

рона и декоративних елемената који ће касније ући у репертоар рококоа и бидермајера (амори, рог изобиља, лоза и грожђе). Текст (штампан различитим слогом, курзивом малим и великим, верзалом и курентом) подијељен је линијама на четири дијела и налази се у централном дијелу насловне стране. У првом дијелу је наслов са објашњењем, у другом мото, трећем име аутора са свим титулама а у четвртном су подаци о издању, издавачу и штампару. Најуочљивији податак са насловне стране је заправо година издања која је штампана крупно и издвојена посебним правоугаоним оквиром, будући да је однос масе текста и бјелине насловнице у корист текста, одн. илустрације. Од декоративних елемената у тексту налазимо свега неколико иницијала с флоралним мотивима. Обиљежене су кустоде, реперни систем, упоредо сигнатура на доњој и фолијација арапским бројевима на горњој маргини. Текст је штампан двостубачно и тростубачно, упоредо на различитим језицима (француском, енглеском и латинском) и различитом врстом слова (фрактуром и антиквом). На насловној страни се налази нечитак аутограф с датумом *Feb 27th 1732/33*.

Просвјешћеност, рационализам и класицистичка начела умјетничког стварања, основне су одлике XVIII вијека. Од књига из ове збирке штампаних у то вријеме издвојили смо *Грађанско право* са самог почетка XVIII вијека (*S. Puffendorffii De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo*, Cantabrigiæ, 1701). Насловна страна ове књиге компонована је само од слова, а редослијед текстуалних података се измијенио тако да име аутора стоји у њеном горњем дијелу. Од илустрација, и на насловној страни и у виду декоративних елемената у тексту, остала је само једноставна декоративна трака. Реперни систем, упоредна сигнатура табака и пагинација нису се мијењали. Увезана је у француски повез (кожа с утиснутим орнаментом у виду ромбоидних стилизованих палмета на вањским угловима правоугаоника утиснутог у средишту корица).

Gabriel Maria Galvez de Valenzuela, *Luigi nono il santo vita, e massime a principi*, Roma, 1726. (сл. 5)

Живот Филипа V из истог периода је једна од ријетких оштећених књига из збирке. Илустрација фронтисписа на шрафираној подлози представља Исуса који с барокног облака, краљевима даје натпис са хришћанским а не класичним мотом.¹⁷ У позадини су анђеоло, жена с дјецом и римска богиња Темида, која у рукама држи вагу и мач, атрибуте правде. Насловна страна је двобојна, несиметрична и штампана верзалом различитих вели-

¹⁷ Који би у преводу значио „Уради ово и живјећеш. Тако вам је наложено, краљеви земаљски.”

чина. Двије трећине заузима текст наслова, а у трећој су вињета с два грба, мјесто, година штампања и име штампара. Податак о дозволи цензуре, одвојен је декоративном линијом од остатка текста. Слог предговора је крупан и исте величине као међуредни размак, а у самом тексту је доста мањи. У тексту има неколико иницијала, свијетлих на шрафираној подлози са анђелима који придржавају линије слова.

У умјетности XIX вијек одликују романтизам, неокласицизам, прерафаелити, импресионизам, неимпресионизам и постимпресионизам – стилови различитих, често и супротних стваралачких начела. Можда најзначајнија промјена у вези с књигом је то што се она у овом периоду, између осталог, почиње посматрати и као предмет.

Опште одлике насловне стране књиге XIX вијека нису се много мијењале у односу на претходни период. Све што је остало од декоративног репертоара у књизи *Освајање Мексика* (William H. Prescott, *History of the conquest of Mexico, with a preliminary view of the ancient Mexican civilization and the life of the conqueror, Hernando Cortes*, New York, 1843) своди се на елегантан украс на корицама (флорални преплети око дискретног правоугаоног оквира на шрафираној подлози). У свему осталом ова књига изгледа савремено. Податак о издавачу (на насловници проширен и његовом адресом) налази се, уз наслов, и на хрпту књиге.

Напосљетку, да бисмо представили колекцију једног правника, издвојили смо и француски *Кривични закон* (*Code d'instruction criminelle, suivi de l'exposé des motifs et des rapports, et d'une table analytique et raisonnée des matiers*, t. 1, Paris, [s. a.]), и то из два разлога: јер је штампан Дидоовом антиквом (Firmin Didot)¹⁸ у штампарији Фирмина Дидоа¹⁹ и јер се на њему налази лијеп екслибрис.

Сл. 5.

¹⁸ Управо ова књига се често наводи као примјер за ту врсту типографског писма.

¹⁹ Он је унук Франсоа Дидоа, творца једног од најљепших типографских писама у историји типографије.

Закључак

Лична библиотека једног библиотекара и страсног библиофила увијек је посебно инспиративна за истраживање. Душан Ђоновић је поред знања, које књиге да набави и како то да учини, имао и новац да купи оно што му се учини интересантним за његову колекцију. И формирао је заиста изузетну збирку која може да понуди много истраживачима, првенствено правницима и историчарима који се баве Другим свјетским ратом. Са националног становишта, и као историјски извор и као свједочанство о животу наше емиграције, емигрантска литература, потенцијално значајна са аспекта превредновања новије националне историје и књижевне историографије, има изузетну вриједност. Значајна и занимљива је, како количином тако и подацима које садржи, и литература о Шарлу де Голу, стварању Пете републике и историји Француске уопште.

Народна и универзитетска библиотека Републике Српске је учествовала у пројекту *Европеана збирке 1914–1918: Сећање на Први светски рат – дигитална збирка драгоцених извора из националних библиотека Европе* и том приликом дигитализоване су три књиге из ове збирке. Сличним пројектима који би се бавили темама Другог свјетског рата, ова збирка може да понуди много занимљиве, вриједне и ријетке грађе која оправдава њено сврставање у категорију културног добра. Разлог више за такву процјену су и старе књиге које се у овом Легату налазе.

Литература

- Arandelović, S. „Vojislav Đonović: In memoriam”. *Danas*, 17. januar 2008, *Braničevo: dodatak za Brančevski okrug*.
- Бараћ, Драган. *Кратка историја књиге*. Београд: Нолит, 2008.
- Барбије, Фредерик. *Историја књиге*. Београд: Clio: Народна библиотека Србије, 2009.
- Владисављевић, Влада. *Од монархије на републику*. Св. 1 *Звоно на узбуну*. Париз: Слободна Трибуна, 1980.
- Детелић, Мирјана. *Српска књижевност у емиграцији 1941–1991: дискусија са округлог стола одржаног у САНУ, у петак, 26. априла 1991. године*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1991.
- Ђоновић, Блажо. *Томићи село у Црмници (Грађа за хронику)*. Подгорица: Б. Ђоновић, 2009.
- Ђоновић, Јован. *Моје везе са Дражом Михаиловићем*. Београд: Институт за савремену историју, 2004.
- Ераковић, Радослав. „Лексикон апатрида”. *Књижевна историја: часопис за науку о књижевности* год. 32, бр. 111–112 (2000): 292–296.
- „Закон о библиотечко-информационој дјелатности”. *Службени гласник Републике Српске* 44 (2016).

- „Закон о културним добрима”. *Службени гласник Републике Српске* 11 (1995).
- „Закон о измјенама и допунама закона о културним добрима”. *Службени гласник Републике Српске* 103 (2008).
- Јанц, Загорка. *Насловна страна српске штампане књиге*. Београд: Музеј примењене уметности, 1965.
- Карапанџић, Боривоје. *Духовно стваралаштво српске емиграције: прилози за историју савремене српске књижевности (заграничне)*. Књ. 1. Нови Сад: Прометеј: Стари крај, 1999.
- Kulundžić, Zlatko. *Put do knjige*. Zagreb: Еропа, 1959.
- Марковић, Никола и Даница Филиповић. *Забрањивање књига у окупираној Србији*. Београд: Универзитет у БГ: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, 2012.
- Мартинковић, Душан. *Портрети: био-библиографски преглед*. Књ. 8. Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 2003.
- Суботић, Драган. *Српска књига и штампа у дијаспори: 1918–1990: из фондова Народне библиотеке Србије*. Београд: Народна библиотека Србије: Институт за политичке студије: Информативна агенција-ИПРЕСС, 1994.
- Филеки, Стјепан. *Писмо и типографија: историја: са поукама за уметничку и педагошку праксу*. Београд: Уметнички факултет, 2010.

Vanja R. Šmulja, 1981–

National and University Library of the Republic of Srpska, Banja Luka

OLD BOOKS IN THE LEGACY OF DUŠAN J. ĐONOVIĆ

Summary: Dušan J. Đonović (1920–1995) was a professional librarian, a lawyer, director of libraries at some prestigious faculties of the University of New York and, above all, a passionate bibliophile. He bequeathed his personal library, as a legacy, to the National and University Library of the Republic of Srpska.

This exceptional collection contains more than 4,000 publications. In addition to capital works in law from the 16th, 17th, 18th and 19th centuries, it contains some of the first Serbian legal periodicals and rare émigré editions.

The life path of his ancestors determined Đonović’s life choices and, thus, profiled one part of his personal library. His father, Jovan, was one of the closest advisers to General Draža Mihailović, and his uncle, Nikola Đonović, was Mihailović’s defense lawyer in the Belgrade Process, so the Legacy contains many editions related to the Ravna Gora Movement. It is, mainly, literature published in the Serbian language by the Yugoslav émigrés after the Second World War, and it is potentially important for the re-evaluation of the recent national history and literary historiography.

In this paper, the focus is on the old books from the Legacy. Title page, as a kind of cultural, historical and artistic phenomenon, represents the face of a book. Through textual information, the font distribution system, the ratio of the mass of the text and the

whiteness of the page, the composition and the decorative elements, through its stylistic affiliation and the compatibility with the canons of graphics, it testifies to the time when the book was created. Following the elements of the title page, described here are several books from the Legacy which, either as typical representatives of the book of their time or as stylistic rarities, also represent this collection and Đonović as a bibliophile and a book connoisseur.

Keyword: Dušan J. Đonović, Jovan Đonović, legacy, bibliophile, Ravna Gora Movement, old books.

Петер Хајнерман, 1953–
Библиотека Матице српске, Нови Сад
peter@bms.ns.ac.rs

БИБЛИЈА ЋЕРЋА КАЛДИЈА ИЗ 1626. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду је приказана најстарија Библија на мађарском језику, штампана у Бечу 1626. године, која се, у два примерка налази у фонду Библиотеке Матице српске. Она је преведена са латинског језика почетком XVII века, у ери контрареформације, а преводилац је Ћерђ Калди, језуита из Нађсомбата (данас Трнава у Словачкој). Како би се значај ове Библије у потпуности објаснио, у уводном делу рада прво су описане историјске околности у којима је почело њено превођење на народне језике током протестантске реформације, а у каснијем излагању представљен је животни пут Ћерђа Калдија, првог католичког преводиоца *Светог писма* на мађарски језик. У завршном делу рада дат је детаљан опис оба примерка те Библије из збирке раритета Библиотеке Матице српске.

Кључне речи: Библија, Свето писмо, Ћерђ Калди, језуити, католицизам, протестантизам, противреформација, Иштван Санто Аратор, Габор Бетлен, кнез Трансилваније.

Библиотека Матице српске, најстарија српска библиотека националног значаја и прва јавна и научна библиотека српског народа, поседује разноврсне и богате збирке старих и ретких публикација, међу којима се, поред српских духовних вредности, налазе и издања на другим европским језицима. Део ове драгоцене збирке чине и књиге на мађарском језику, а најстарија од њих је први целовити католички превод Библије са латинског језика. Библију је превео фратар језуитског реда Ћерђ Калди (Káldi или Káldy György) у првој половини XVII века, према званичној верзији Библије која се користила у католичкој цркви, *Вулгати*.

Историјске околности настанка Калдијеве Библије

Када је католички монах из реда августинаца, познати проповедник и професор теологије, Мартин Лутер (Martin Luther), 31. октобра 1517. прикуцао својих 95 теза на врата цркве у немачком граду Витенбергу (Wittenberg),

Сл. 1. *Szent Biblia* (Свето писмо), у преводу са лат. језика Ђерђа Калдија, Беч, 1626.

против папске свемоћи, назван протестантизам. Једно од његових главних учења било је да се *Библија* учини доступном широким народним масама, и да због тога треба да се преведе на народни језик. Пошто га закон као јеретика није бранио, Лутер је избегао у Вартбург (Wartburg) поред Ајзенаха (Eisenach), где му је азил пружио кнез Фридрих Мудри Саски (Friedrich III или Friedrich der Weise von Sachsen). У овом замку је превео *Нови завет* на немачки језик и објавио га 1522. године у Витенбергу. Тада је приступио превођењу *Старог завета*, који је завршио за неколико година. Тиме су створени сви услови за објављивање потпуног превода *Библије*, која је штампана 1534. године.

Својим учењем Мартин Лутер није отворио пут само теолошким споровима, него и великом реформацијском покрету у целој Европи. Без намере да се овог пута осврнемо на цео ток реформацијске обнове и њене правце у појединим државама, важно је истаћи чињеницу да су након његовог превода *Библије* уследили и нови преводи у свим земљама где су те идеје прихваћене. Тако је то било и у Угарској, која је у XVI веку била подељена у три дела:

можда није ни слутио да ће тиме покренути ватрену стихију религијских и политичких догађаја, која ће прво преплавити Немачку, а потом и целу Европу. Лутерове тезе нису се односиле само на злоупотребу опроштаја грехова (продавања опроштајница, индулгенција) него и против сваког неморала у тадашњем Риму и католичкој хијерархији. Папа Лав X (лат. Лео X, папа од 1513. до 1521) објавио је булу *Exsurge Domine* 15. јуна 1520. године, којом је осудио неке од Лутерових теза, и запретио му избацивањем из Цркве, ако их не повуче. Лутер се није покорио папи и његову булу је јавно спалио. На овакав гест Лутера уследио је жесток одговор. Папа Лав X га је булом *Decret Romanum Pontificem*, донетом 3. јануара 1521, искључио из Католичке цркве, али је Лутер наставио да се залаже за своје идеје и створио је широки покрет у знак протеста

Хабзбуршко краљевство, Ердељска кнежевина¹ и део Угарске који је био под јармом Османске империје. Сукоби између протестаната и католика на овим просторима имали су великог утицаја на историјска, политичка и религијска догађања у свим деловима земље. Питање превођења *Библије* и њено тумачење, као и доступност *Светог писма* широким народним слојевима, стављено је у први план како католичких, тако и протестантских свештеника у борби за превласт. Лутерове идеје код Мађара такође су наишле на плодно тле. Први превод *Новог завета* на мађарски језик објављен је у Шарвару 1541. године. Превод је урадио Јанош Силвестер (Szilveszter János). Први целовити превод *Библије* на мађарски језик резултат је марљивог рада Гашпара Карољија (Károlyi Gáspár), који је био српског порекла. Његови родитељи избегли су из јужне Угарске пред најездом Турака у град Нађкарољ (данас Кареј, Румунија) и тамо су примили протестантску веру. Право име му је Радић или Радичић, а високо образовање је стекао на Витенбершком универзитету 1556. године. Његов превод *Библије* је први целовити превод *Светог писма* на мађарски језик, који је штампан у Вижољу (Vizsoly).

Одговор Римокатоличке цркве на ширење протестантских реформи назива се противреформацијом или католичком обновом. Обнову католичког утицаја помогао је и Црквени концил (сабор) у Триденту (данашњи Тренто у Италији), који је заседао од 1545. до 1563. године. По одлукама овог сабора уведена је строга дисциплина међу свештеницима и дата је велика улога њиховом образовању. Почетак обнове везује се за оснивање монашког реда гвоздене дисциплине, Дружбе Исусове. Његов оснивач био је шпански племић Игњасио де Лојола (1491–1556)². Католичка црква није била против превођења *Библије* на народни језик, али је сматрала да тај превод може да се уради једино према званично признатом преводу Библије на латински језик. Овај превод је урадио Свети Јероним са хебрејског и грчког језика на латински крајем IV века и он је назван *Вулгата*. Превођење *Вулгате* на мађарски језик, био је животни задатак језуите Ђерђа Калдија.

---

¹ Ердељска кнежевина или Кнежевина Трансилванија је назив за полувазалну државу Османског царства (1570–1699) и крунску област Хабзбуршке монархије (1699–1867), која се од 1918. године налази у саставу Румуније. Детаљно о историји ове кнежевине в. Рокаи Петер, Ђере Золтан, Пал Тибор и Касаш Александар, *Историја Мађара* (Београд: Клио, 2002), 121–125.

² Игнасио де Лојола (Ignacio de Loyola, 23. октобар 1491, Азпелтија, Шпанија – 31. јул 1556, Рим), познат и као Ињиго Лопез де Лојола, односно као Свети Игнасио из Лојоле, био је оснивач Дружбе Исусове (латински *Societas Iesu*, скраћено *S. J.*), религијског реда Римокатоличке цркве, директно потчињеног папи. Познат је као аутор *Духовних вежби* (шпански *Ejercicios espirituales*). Лојола је био активни борац против Протестантске реформације и заговорник противреформације. Канонизован је као светац 12. марта 1622. године.

Ђерђ Калди, преводилац *Библије*

Ђерђ Калди био је један од најобразованијих научника и најелоквентнијих говорника свога времена. Калди је рођен 1572. године (према неким изворима 1573) у Нађсомбату (данас Трнава, Словачка). Калди је основно образовање стекао у родном месту, а након завршене школе у свој двор га је примио Јанош Куташи (Kutasi János), ђурски и печујски бискуп, а потом острогонски надбискуп и примас. У то време био је обичај да су црквени поглавари у свом двору бринули о образовању вредних и добрих младића, припремајући их за свештенички позив. Овај црквени великодостојник, осим што је Калдија примио код себе и школовао га, сам га је и рукоположио у свештенички чин. У жељи да му обезбеди високи црквени положај, послао га је на школовање, прво у Беч, а потом у Рим.

Име младог попа у јануару 1597. забележено је на листи студената Бечког универзитета. На њега и његове животне погледе током студија пресудан утицај имају језуити Кристијан Нумикус (Christian Numicius) и Георг Шерер³. Њихови принципи, гледишта и проповеднички циљеви, који су проистекли из њиховог језуитског образовања, зближили су их.

Ускоро Калдија пут води у Рим, где је након одлуке да се замонаши и одрекне престижног црквеног положаја, 7. маја 1598, ступио у Језуитски ред.

Ђерђ Калди, осим што је обављао низ дужности у Дружби Исусовој, према задужењу својих претпостављених, од којих се истичу његове дипломатске активности у преговорима са ердељским кнежевима, за свој животни позив одабрао је превођење *Библије* на мађарски језик. За тај подухват добио је директну подршку кардинала Петера Пазмања.⁴ Калдијев рад на пре-

³ Георг Шерер (Georg Scherer, 30. нов. 1539/40, Швац – 30. нов. 1605, Линц), језуит, проповедник. Рођен је у сиромашној породици, а захваљујући градској стипендији уписао се у Језуитску гимназију у Бечу. Године 1559. године ступа у Дружбу Исусову и још као студент 1560. постаје главни проповедник колегијума. Године 1564. добија звање магистра, а следеће године рукоположен је за свештеника. Између 1567. и 1599. године проповедник је у катедрали Светог Стефана у Бечу, а у годинама 1577. до 1600. има дужност проповедника на двору. Током периода 1590–1594. делује као ректор језуитског колегијума у Бечу, и у том периоду се упознаје са младим Калдијем.

⁴ Петер Пазмањ (Pázmány Péter, 4. октобар 1570, Велики Варадин, данас Орадеа, у Румунији – 19. март 1637, Пожун, данас Братислава у Словачкој), кардинал и острогонски примас, мађарски црквени писац, католички првосвештеник, водећа личност противреформације у Хабзбуршкој Угарској. Аутор је бројних латинских и мађарских теолошких расправа и полемичких списа. Стекао је велике заслуге у стварању мађарског књижевног језика и имао је значајну улогу у подизању мађарске културе. Основао је универзитет у Нађсомбату, данас Трнава у Словачкој.

воду *Библије* пратиле су многе потешкоће са којима је морао да се избори, да би му се после дугих година мукотрпног рада животни сан и остварио.

Прва велика прекретница у његовом животу везана је за 11. октобар 1605, када у Ђулафехервару (данас Алба Јулија, Румунија) започиње превод *Библије*. За остваривање своје намере била му је потребна једна година и 166 дана, односно 17 и по месеци. Овако велики подухват урађен је у рекордно кратком времену, те је због тога у научној јавности доведена у питање оригиналност његовог превода. Као да је предосећао сумњичавост са којом ће се касније генерације односити према његовом делу, прецизно је бележио тачан датум почетка и завршетка рада на појединим поглављима *Библије*. У поговору на 44 стране, који је објавио на крају преведене *Библије* под насловом *Oktató intés... (За наук и упозорење...)* казује о свом раду: „Патер Стефанус Аратор⁵ дуги низ година марљиво је радио на превођењу *Библије* на мађарски језик. Не знајући за то, ја сам у Ердељу, у Ђулафехервару, прионуо на превођење праве и истините *Библије*, и захваљујући милошћу божијој, своју намеру сам и остварио”.⁶ Брзина којом је преведена *Библија* и лична сарадња Калдија са својим сабратором-редовником Иштваном Санто Аратором, довела је до закључка међу савременим историчарима књижевности да је Калди употребио превод Аратора, односно да га је можда у целини и преписао. Преглед мишљења свих учесника у овој расправи, дао је Флоријан Холович у чланку под насловом: *Ко је превео Калдијевоу Библију?*⁷ Он прво наводи ставове сваког Калдијевог биографа – Јенеа Пинтера (Pintér Jenő), Калмана Тимара (Timár Kálmán), Денеша Сићаија (Szittyay Dénes) и Беле Хола (Holl Béla) – а потом њихове резултате истраживања, део по део, оповргава, оставши веран свом чврстом ставу, да Калди, иако је познавао Араторове резултате рада, није злоупотребио његово поверење. Детаљном анализом и математичком прецизношћу, Холович приказује колико дана је требало Калдију да преведе одређене целине *Светог писма* и колика му је била дневна норма изражена у ступцима. Према његовим мерењима превод

⁵ Иштван Санто Аратор (Szántó Arator István, ? 1541, Девичер – 13. јул 1612, Оломоуц), језуитски професор, који је по инструкцијама свог реда започео превођење *Библије* на мађарски језик у ердељском граду Зниовараљу. Манастир су напали хајдуци протестантског кнеза Иштвана Бочкаија и запалили га, а Аратор је побегао у Оломоуц, где је, пошто су му списи изгорели у пожару, поново започео рад на превођењу *Библије*.

⁶ У оригиналу: „Pater Stephanus Arátor sok esztendeig nagy munkával fáradozott a Bibliának Magyar nyelvre való fordításában. Én ezt nem tudván. Erdélyben Gyula Feirvárat. az igaz Bibliának fordításához kezdettem, és Istennek kegyelméből végbe vittem” (поговор *За наук и упозорење...* стр. 7).

⁷ Holovics Flórián, „Ki fordította a Káldi-féle Bibliát?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 2 (1962): 223–231.

Новог завета трајао је 60 дана (543 ступца), а *Старог завета* 471 дан (1667 стубаца). Када се све ово сабере, језуита нађсомбатски, током 531 дана, превео је 2210 стубаца текста. Сам Калди на 50 места бележи датум у текст свог превода (испоставило се накнадно, колико је то значајно за утврђивање оригиналности!), два пута на почетку рада, 45 пута на крајевима одређених целина и три пута у самом тексту. Дневни учинак превођења у просеку био је 8 стубаца, што доказује да је преводилац успео да се усредсреди на свој рад и да се изолује од спољних животних утицаја који су га окруживали.

О тим околностима речито говори и податак да је по наредби протестантског кнеза Иштвана Бочкаија⁸ био протеран из Коложвара (данас Клуж, у Румунији), града у којем је тада радио, заједно са сабратором језуитом Ђованијем Аргентијем⁹.

Протерани језуити кренули су ка граду Оломоуц и њихово путовање трајало је два месеца. Рад на преводу *Библије* није прекинут ни током напорног путовања. Околности и тешкоће које су га пратиле на путовању утицале су и на ток бележења преведених делова *Библије*. О томе сведочи лош квалитет мастила којим је написан текст првог дела *Књиге пророка Јеремије*. Други део, преведен већ у Оломоуцу, одсликавајући много мирније услове живота, написан је квалитетнијим мастилом, мрке боје.

Калди је стигао у Оломоуц 24. децембра 1606, где се тада налазио Иштван Санто Аратор, званично задужен за превођење *Библије*, а који се тим послом већ увелико бавио. Обојица су наставила рад на преводу, Калди три, а Санто Аратор још пет и по година. Када је Аратор умро 3. јула 1612, у извештају о његовом преминућу налази се податак, да га је смрт затекла у време превођења *Библије*.

---

⁸ Иштван Бочкаи (Bocskaí István, 1. јануар 1557, Коложвар – 29. децембар 1606, Каша, данас Кошице), мађарски племић, кнез Трансилваније 1605–1606. Уз подршку Турске дигао је 1604. устанак против цара Рудолфа II, ради заштите феудалних интереса и протестантске вере. Плећство и Секлери су га 22. фебруара 1605. прогласили за ердељског кнеза. Бочкаи је вешто користио савезништво са Турцима и заузео је територију данашње Словачке. Надвојвода Матија (будући цар) започео је преговоре са Бочкаијем. Они су завршени склапањем Бечког мира 23. јуна 1606. године, којим су гарантована уставна и верска права Мађара у Трансилванији и католичким деловима Угарске.

⁹ Ђовани Аргенти (Giovanni Argenti, ? 1560, Модена – 26. новембар 1629, Модена), језуитски провинцијал, кога су језуитске власти 1603. године послале у Коложвар у Трансилванију, где је постао ректор језуитског колегија. Године 1606, на основу одлуке кнеза Бочкаија, морао је да напусти град заједно са другим фратрима, међу којима је био и Ђерђ Калди. Аргенти касније постаје управник реда у Милану, а потом је упућен у Пољску и Аустрију. Године 1626. изабран је за ректора у свом родном граду Милану, и на том положају остаје све до своје смрти.

Брзину рада на превођењу објашњава Калдијев метод да најпре начини прву, сирову верзију из које ће касније проистећи прави превод. Исправке које је накнадно уносио у свој текст могу се открити према другачијој боји мастила, дебљини линија током писања додатних објашњења и према пажљивој примени правописних правила. Ђерђ Калди је изузетно добро знао *Библију* (и на латинском и на мађарском језику), те је стога и разумљива његова брзина превођења.

Историјско доба у којем је живео Калди, крај XVI и половина XVII века, обележено је прво Дугим ратом између Аустрије и Османског царства (1591–1606), а потом Тридесетогодишњим ратом од 1618. до 1648. године. У жижи догађања тада нису били само ратови са Османлијама, већ и унутрашње-политички, католичко-протестантски сукоби, у чему је водећу улогу имао кнез Габор Бетлен¹⁰.

Кнез Бетлен, који ће касније одиграти значајну улогу у издавању католичког превода *Библије*, био је присталица калвинизма и укључио се у рат на страни Чеха окренувши се против католичког краља Хабзбуршке Угарске, Фердинанда II. Својом војском кренуо је из Коложвара у Ердељу 26. августа и за веома кратко време заузео је територију целе Горње Угарске. У Нађсомбат ушао је 1. октобра 1616. године. У овом граду језуити су имали колегијум, тј. школу у којој је као професор радио и Ђерђ Калди. Пошто су језуити и протестанти били љути непријатељи, припадници језуитског реда били су застрашени. По налогу кардинала Петера Пазмања и намесника двора, који је тада управо боравио у Нађсомбату, професори колегијума су ученике послали кући, а пред надолазећим трупама Бетлена, 10. септембра избегли су прво у Грац, а потом у Беч.

У априлу 1621. кнез Габор Бетлен је са својим трупама напустио Нађсомбат и језуити су се вратили у град уз овације народа који их је срдечно дочекао. Међутим, њихову радост заменио је самртни страх, јер су се Бетленови војници 30. јула вратили. Проширила се вест да ће мачем сасећи сва-

---

¹⁰ Габор Бетлен (Bethlen Gábor, 1580, Марошиље – 15. новембар 1629, Ђулафехервар), кнез Трансилваније (1613–1629), угарски краљ (1620–1621) и гроф Ополе (1622–1625). Подршком Турске изабран је 23. октобра 1613. године за кнеза Трансилваније. У Тридесетогодишњем рату борио се на страни Чешке и Протестантске уније. Са својим трупама заузео је територију данашње Словачке и са Чесима угрозио Беч. После пораза чешких војних снага код места Бела Гора, Бетлен је са немачко-римским императором Фердинандом II закључио повољан мир у Николзбургу (данас Микулов у Чешкој Републици) 31. децембра 1621. године. Међутим, као савезник протестантских држава, поново је повео рат против Аустрије и Католичке лиге 1623. и 1626. године али без већих војних успеха. Услови николзбуршког мира потврђени су каснијим уговорима, Бечким и Пожунским споразумом 1624, односно 1626. године.

ког фратра којег затекну. Срећом, дошло је до неочекивано доброг преокрета. Бетлен, не само што је показао милост према њима, већ је започео преговоре са браћом Калди и ректором колегијума Палом Ференцфиом¹¹, који је наследио ову функцију од Ђерђа Калдија. Пред својом армијом Бетлен је језуитима указао велику част, дао им је своју златну кочију и уз војну пратњу послао их је у Беч са молбом да посредују у мировним преговорима. Ови језуити-емисари испунили су своју мисију и пренели су Бетленове услове за преговоре о миру, иако су се њихови претпостављени противили томе. Порука, која би донела мир зараћеним странама, примљена је са неповерењем на двору. Ипак, посредовањем исусоваца био је задовољан и краљ са својим саветницима и кнез Бетлен. Међу посредницима током преговора запажено је истакнуто Калдијево дипломатско умеће, кога су саветници краља препоручили да понесе одговор ердељском кнезу. Предлог је прихваћен, а тиме је удовољено и жељи Бетленовој, јер је кнез и сам захтевао да одговор бечког двора стигне до њега искључиво уз посредовање овог језуитског свештеника.

Почетком 1622, након склапања мира у Николзбургу 31. децембра 1621. године, језуити су се вратили у све делове земље из којих су протерани. Међу њима је био и Ђерђ Калди, кога је кардинал Петер Пазмањ поставио за управника нађсомбатског завода за школовање сиромашних и даровитих ученика по имену „Бурса С. Адалберти” (Bursa S. Adalberti). Дуго очекивани мир, међутим, није потрајао. Габор Бетлен, незадовољан због прекршених одредби склопљеног уговора од стране бечког двора, 1623. са својом војском, покренутом из Ердеља, поново заузима Нађсомбат. Страх житеља овог града због могућих репресалија освајача, одагнало је пријатељско држање кнеза. Међутим, не задуго, став кнеза се променио. Са својим трупима кренуо је ка граду Банска Бистрица (мађ. *Besztercebánya*), и морао је да се пробија два дана кроз завејане пределе. Када су напокон из једне тешко проходне шуме стигли у једно село, кнежев гнев постаде толико јак, да је наредио нађсомбатском градском савету, да пошаљу за њим, под јаком стражом, три острогонска каноника, три градска посланика и све језуите. Разлог његове љутње није разјашњен. Претпоставља се да је добијао неке злонамерне дојаве, међутим, можда је вероватније да се припремао да поново упути изасланике у Беч.

---

¹¹ Пал Ференцфи (Ferenczffy Pál, 25. јануар 1578, Пожун – 6. мај 1629, Нађсомбат), језуита, филозоф, професор теологије, мисионар и ректор универзитета у Нађсомбату. У годинама од 1601. до 1603. студирао је у Коложвару реторику и филозофију. Године 1604. ради као теолог у Грацу, а 1605. у Бечу. Током две следеће године био је запослен као средњошколски професор у Оломоуцу. У Доњој Лендави 1612. обавља мисионарски позив. Од 1619. године постављен је за ректора језуитског колегијума у Нађсомбату и ради заједно са Ђерђем Калдијем. Након похода ердељског кнеза Бетлена избегао је у Беч, а 1627. враћа се у Нађсомбат где је на челу дома сиромашних студената и племићког конвикта све до своје смрти.

Градско веће Нађсомбата одмах је без поговора испунило захтев кнеза Бетлена и тражени свештеници и посланици послати су у његов војни логор. У граду су остала само три језуите. Када су по кнежевој команди стигли до њега сви насилно позвани, одиграла се она позната историјска сцена, у којој је Ђерђ Калди, не стрепећи за свој живот, током двочасовног говора најоштрије укорио Бетлена због његовог нехуманог односа према доведенима. Истовремено му је упутио жестоке критике и у вези са војно-политичким ставовима према Турцима и његовом попустљивошћу према Османлијама. Сарадници Калдија јако су се уплашили за његов живот, међутим, Габор Бетлен, не само да га није осудио, већ је био задивљен и ганут његовим одлучним ставом и храброшћу којим је изложио своје мишљење, не плашећи се ни мучења, ни смрти. Кнез је угостио Калдија и богато га наградио. По неким изворима даривао му је 1000 талира (неки хроничари говоре чак и око 2000 златника) у сврху унапређења штампарства (латински *subsidium typographiae*), тј. за издавање Калдијевог мађарског превода *Библије*.

Логично би било поставити питање, зашто је један кнез калвинистичке вере финансирао издавачки подухват једног католичког свештеника, језуите? Један од могућих одговора јесте да је његов однос према другим вероисповестима засигурно био другачији и од владара претходника и од оних који су га наследили. Међутим, поред верске толеранције, Бетлен је имао и политичке разлоге за свој став.

У Калдијевом животу најзначајнија година постала је 1626. Те године присуствовао је штампању свог превода *Библије*, чиме је остварио животни циљ. Нажалост, нису откривени разлози због којих су каснили штампарски радови скоро двадесет година. Да ли се радило о недостатку новчаних средстава, или је овоме допринело одуговлачење давања дозволе за штампу? Калди, ни током две деценије, није губио наду и вредно је радио на исправкама текста, преписао је исправљен превод, па га је поново лекторисао. Датум који носи дозвола за издавање, добијена од кардинала Пазмања, је 3. април 1625, али први предуслов за штампу створен је већ 1624. захваљујући донацији Бетлена. Ипак, тек у јесен 1625. било је омогућено отпочињање штампања захваљујући новчаним средствима кнеза Габора Бетлена, кардинала Петера Пазмања и краљевског двора, да би коначно 1626. *Света библија* у Калдијевом преводу угледала светло дана, у Бечу, у штампарији Матеуса Формике (Formica Matthäus), у две варијанте.¹²

¹² Калди је након штампања *Библије* остао у бечком колегијуму језуита и радио на свом делу под насловом *Evangeliumok és episztolák (Јеванђеља и епистоле)*. У међувремену, преузео је и послове вођења језуитског провинцијата. На овом положају остао је све до 1630. године, када је према налогу врховног старешине језуитског реда у Краљевини Угарској, Петера Пазмања постављен за управника тада новоотвореног језуитског самостана и школе у Пожуну. Изградња ове зграде, чији

Примерци Калдијеве *Библије* у Библиотеци Матице српске

Библиотека Матице српске поседује два примерка *Библије* из 1626. године у преводу Ђерђа Калдија, која су у њен фонд доспела куповином у Антикварници Матице српске у Новом Саду. Један примерак је купљен 24. фебруара 1970. године, по цени од 1600 динара (инв. бр. 332834), а други 24. априла исте године, по цени од 1500 динара (инв. бр. 333759). Оба примерка су рестаурисана и чувају се у магацину раритета Библиотеке Матице српске, а према *Закону о старој и реткој библиотечкој грађи*,¹³ сматрају се културним добром од изузетног значаја, с обзиром на годину издања.

Оба примерка су каталошки обрађена према међународном ИСБД(А) стандарду у електронском каталогу Библиотеке Матице српске.

Као што је напред истакнуто, ова књига је 1626. отиснута у две варијанте. То су варијанта А и варијанта Б, које се разликују само по насловној страни, изведеној у бакрорезу,¹⁴ а примерци БМС припадају тзв. варијанти Б.

Библиографски опис те *Библије* јавља се у мађарским библиографијама: у првом тому књиге Кароља Сабоа (Szabó Károly), *Régi Magyar Könyvtár; RMK I 1531–1711 (Стара мађарска библиотека СМБ I 1531–1711)*, бр. 551, и у књизи под насловом *Régi magyarországi nyomtatványok 2, 1601–1635 (Старе мађарске штампане публикације 2, 1601–1635)*, бр. 1352.

Примерак Калдијеве *Библије* са сигнатуром РПалМађ IV 1.1 боље је очуван и изгледа лепше од другог примерка, који носи сигнатуру РПалМађ IV 1.2. Рестаурисане корице чине дашчице, пресвучене жућкастим пергаментом, који је само делимично видљив на крајевима предње и задње корице и на хрпту, јер је преко њега приликом рестаурације налепљена орнаментирана кожа тамножуте боје, сачувана од оригиналног повеза. Од горње копче постоје остаци – метални ремен и део везивне траке, а доња метална

су темељи постављени 1628, била је у току и Калди је био задужен да води бригу о завршетку радова. Градња импозантне двоспратне пожунске школе довршена је 1635, али тада Ђерђ Калди већ није имао прилике да је види. Преминуо је 30. октобра 1634.

¹³ „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”, *Службени гласник Републике Србије* бр. 52 (2011): 11.

¹⁴ Старија варијанта (названа А, коју нема Библиотека Матице српске), на насловној страни, испод главног наслова, у квадратном оквиру приказује лик Светог Игнасија из Лојоле са малим портретима још четири припадника језуитског реда. Текст наслова гласи: *Szent Biblia. A deák Vulgata editióból magyarrá fordította nagyszombati P. Káldi György Societatis Jesu (Света библија. Према Вулгати на мађарски превео патер Ђерђ Калди, члан језуитског реда из Нађсомбата).*

копча с везивном траком је оштећена (отпао је део којим се књига затвара и он се налази у кутији са књигом). На хрпту су четири ребра.

Библија садржи укупно 1276 страница од којих 36 нису нумерисане. Књига је комплетна. Текст је штампан двостубачно, са истакнутим насловима и напоменама на маргинама. На доњем делу листова налазе се кустоде.

Текст на насловној страни гласи: *Szent Biblia : Az Egesz Keresztyén-ségben bé-vött Régi Deák böttüből Magyarra fordította A' Jésus-alatt Vitézkedő Tarsaság-béli Nagy-Szombati Káldi György Pap* (Света библија, са латинског језика, који је одомаћен у целом хришћанском свету, превео на мађарски припадник језуитског реда, свеишеник Ђерђ Калди из Нађсомбата).

Nyomtatta Béchben, a Kolóniai Udvarban Formika Máte, 1626 (Штампано на царском двору у Бечу, Мате Формика, 1626).

Насловна страна завређује посебну пажњу због богато украшеног ба-крореза на њој. У горњем делу између два клечећа анђела налази се грб језуитског реда са скраћеницом *IHS* у средини (монограм према грчком облику Исусовог имена). Ова скраћеница разрешена је многоструко. Према народној етимологији њено значење је *Iesus hominum salvator* (Исус, спаситељ људи), *Iesus homo sanctus* (Исус, свети човек), *In hoc salus* (У овоме је спасење). Исусовци су разрешили ову скраћеницу као *Iesum habemus socium* (Исус је наш друг), односно *Iesu humilis societas* (Покорно друштво Исуса).

У следећем реду налазе се портрети панонских светаца (светог Гелерта, Адалберта и Мартона с леве, а са десне стране, светог Иштвана, Ласла и Имреа). У средини је приказана *Богородица* која држи малог Исуса у наручју. Дете Исус у левој руци држи куглу са крстом (лат. *Globus cruciger*), једну од владарских инсигнија, која симболизује Христову владавину над светом (кугла представља планету Земљу). Иначе, у европској иконографији приказ Христа на овакав начин познат је као Христос Спаситељ (лат. *Salvator Mundi*). Богородица, која у левој руци држи своје дете, у десној има жезло, палицу од племенитог метала, а на глави круну, представљена је као Заштитница Угарске. Текст који окружује слику указује на то: *Patrona Hungariae*.¹⁵

На следећем сегменту насловне стране приказани су Мојсије и цар Давид са својим атрибутима, с леве стране пророк Мојсије са каменим плочама на којима је уклесано *Десет Божијих заповести*, а са десне псалмопевац и пророк Давид, у рукама са харфом. Иначе, представљање Мојсија са роговима произилази из грешке у превођењу. Наиме, када је Свети Јероним прево-

¹⁵ Према легенди, Свети Стефан (Иштван), који је крунисан за краља Угарске око 1000. године, пред саму смрт, 1038. круну је подигао високо и понудио је Богородици заједно са својом краљевином. Од тада потиче и други назив мађарске државе: *Regnum Marianum*, тј. Маријино краљевство.

дио текст *Библије* на латински, у епизоди када Мојсије прима *Десет Божијих заповести*, израз лица Мојсија превео је придевом *cornutus* (рогат), уместо придевом *coronatus* (окожуен божанском светлошћу). Сви неспоразуми током каснијих представљања Мојсија уметничким средствима произилазе из ове грешке, која је ушла у једино признат превод *Библије* Католичке цркве, у *Вулгату*. Микеланђелов приказ Мојсија исто носи ово обележје на себи (статуа се чува у цркви Сан Пјетро ди винчоли = Свети Петар у оковима, у Риму).

На доњем делу насловне стране добили су место ликови јеванђелиста, сваки са својим знамењем. Поред светаца виде се атрибути који их прате: анђео светог Матеја, лав светог Марка, теле светог Луке, орао светог Јована.

После насловног листа следе странице на којима је одштампан текст двају одобрења за издавање ове *Библије*. Један је потписао острогонски надбискуп Петер Пазмањ, у Нађсомбату, 3. априла 1625, а други Ђовани Аргенти (лат. Joannes Argentus), језуитски провинцијал, 4. септембра 1625, у Грацу.

У наставку следи садржај *Библије*, на једној страни, коју је саставио преводилац. У напомени, на дну странице Калди напомиње да је текст *Библије* преведен према *Вулгати* и канонизован према одредбама Тридентског концила.

Главни део књиге састоји се из два дела, *Старог* и *Новог завета*. Двостубачно штампан текст *Библије* почиње са *Првом књигом Мојсија*.

Последња књига *Старог завета* завршава се на 920. страни, а на 921. већ почиње *Нови завет* према Матеју.

Коришћењу и бољем разумевању књиге помажу два додатна прегледа, које је сачинио преводилац:

1. *Némely zsidó, görög és egyéb idegen nyelven való igéknek és neveknek megt Magyarázása* (*Речник и објашњење неких јеврејских, грчких односно на неком другом страном језику написаних имена и глагола*),

2. *Bibliai lajstrom, mely rövideden megmutatja a betűk rendi szerint minémű dolgokat foglaljon magában a Szent Biblia* (*Абецедни регистар појмова који се појављују у Светој библији*).

Као додатак *Библији*, са посебном нумерацијом, објављена је студија под насловом: *Oktató intés, melyből a keresztyén ember könnyen ítéletet tehet a magyar nyelvre fordított kálvinisták bibliájáról, melyet elsőben Károlyi Gáspár gönczi prédikátor Magyarországon Visolyban, azután Molnár Albert Németországban Hannoviában nyomtattatott, és eszébe veheti, ha az igaz Szent Biblia-e vagy sem. Írta a Jézus-alatt vitézkedő társaságbeli nagyszombati Káldi György pap* (*За наук и упозорење, према коме сваки хришћанин лако може донети суд о исправности и истинитости преведене калвинистичке Библије на мађарски језик, коју је први штампано у Угарској у месту Вијољ*

Гашпар Кароли, проповедник из Генца, а потом Алберт Молнар у Немачкој, у Хановеру).

На крају књиге, на накнадно улепљеном листу налази се списак штампарских грешака у тексту.

О самом папиру, на којем је штампана *Библија* у преводу Калдија, затражена је стручна експертиза истраживача водених знакова Ђерђа Мора, који је проучио квалитет ове књиге. Да би дао што тачније податке, он се консултовао са Јенеом Пелбартом, стручњаком за водене знаке из Будимпеште. Према резултатима Морових истраживања папир за Калдијеву *Библију* штампану у Бечу 1626. набављен је из више млинова за производњу папира, углавном са територије данашње Аустрије и јужне Немачке, односно Баварске. Папир је беличасте и жућкасте боје, углавном чисте позадине. Формат листа је 190 x 295 мм. Листови су опсечени. Необрезани формат табака био је највероватније 420 x 320–330 мм. Папир је неуједначене дебљине, пошто се папир, за потребе штампања *Библије*, поручивао из разних млинова.

Водени знаци се јављају на средини полутабака и типични су за аустријске знаке двадесетих-тридесетих година XVII века. Најчешћи од њих је *Орао* или *Двоглави орао*. Иницијали се најчешће јављају као саставни делови главног знака. Јене Пелбарт, филигранолог из Будимпеште, проучавањем више примерака Калдијеве *Библије* у фонду Националне библиотеке „Сечењи”, пронашао је 25 водених знакова у 60 варијаната. Најчешћи од њих је *Двоглави орао*. Управо се овај знак, *Грб са двоглавим орлом*, појављује и у описаном примерку *Светог писма* из Библиотеке Матице српске. Он се јавља већ на самом почетку *Библије*, на предлисту, а прате га два иницијала: *М* и *Х*. Димензија знака је 69 x 80 мм. Сличан тип знака може се пронаћи у књизи Радомана Станковића *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду*, стр. 125, сл. 157 (*Протокол*, 1630/40).¹⁶

Други рестаурисани примерак Калдијеве *Библије* у Библиотеци Матице српске, чува се у заштитној кутији, у којој се налазе и конзервисани остаци оригиналних корица, од којих је сачувана само кожа којом су дашчице биле обложене. По свим другим особинама он је идентичан с првим описаним примерком.

Литература

Bakó Dorottya. „Káldi György élete és művei”. *Magyar Könyvszemle* 2 (1987): 73–87.
Barbije, Frederik. *Istorija knjige*. Београд: Clio: Народна библиотека Србије, 2009.

¹⁶ Радоман Станковић, *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду: водени знаци и датирање* (Београд: Народна библиотека Србије, 2003), 125.

- Bellaagh Aladár. *Káldi válogatott egyházi beszédei: bevezetéssel és szótárral*. Budapest: Franklin-Társulat, 1891.
- Bitskey István. „Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia”. *Századok* 4 (1981): 737–743.
- Bitskey István. *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
- Bitskey István. *Pázmány Péter*. Budapest: Gondolat, 1986.
- Vásárhelyi Judit P. „Adalék Mantskovit Bálint és Káldi György közös forrásához”. U *Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*. Uredila P. Vásárhelyi Judit, 233–238. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2003.
- Vásárhelyi Judit P. „Káldi György: Oktató intés”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6 (2001): 623–637.
- Gerő János. *A kath. magy. bibliafordítások története: irodalomtörténeti tanulmány*. Budapest: Bagó Márton és Fiai, 1901.
- Györe Zoltán. *Habzburška Monarhija: 1526–1792*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014.
- Делимо, Жан. *Католицизам између Лутера и Волтера*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића; Цетиње: Издавачки центар „Цетиње”, 1993.
- Erdő Péter. „Káldi György bibliafordításának kézírata”. *Vigília* 5 (1983): 378–379.
- Kiss Margita. *A magyar Biblia hőskora: a szerémi tragédiától a vizsolyi diadalig*. Újvidék: Jugoszlávai Magyar Művelődési Társaság; Tóthfalu: Logos, 1999.
- Маликовић, Драги. *Језуитски ред: организација и рад*. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Косовској Митровици; Београд: Чигоја штампа, 2013.
- Маликовић, Драги Р. „Језуитски ред, његова организација и рад”. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 2 (2012): 234–268.
- Luter, Martin. *Poslanica o prevođenju*. Subotica: [Grafoprodukt], 1996.
- Nemeskürty István, ur. *Magyar bibliafordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- Révai Sándor. *Káldi György életrajza, bibliafordítása és Oktató intése*. Pécs: Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, 1900.
- Révai Sándor. „Káldi mint polemikus író”. *Katolikus Szemle* 19 (1905): 675–692.
- Рокаи, Петар, Золтан Ђере, Тибор Пал и Александар Касаш. *Историја Мађара*. Београд: Clio, 2002.
- Szilágyi András. „Illusztrált díszcímlapok Pázmány Péter Kalauz című művéhez és Káldi György bibliafordításához”. U *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*. Uredile Ajkay Alinka i Bajáki Rita, 395–407. Vác: Mondat, 2013. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/115865/file/395_408_Szilagy.pdf (преузето 27. маја 2018).
- Holl Béla. „Adalékok a Káldi Biblia történetéhez”. *Magyar Könyvszemle* 1 (1956): 52–58.
- Holovics Flórián. „Ki fordította a Káldi-féle Bibliát?”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 2 (1962): 223–231.

Peter Hajnerman, 1953–
Matica Srpska Library, Novi Sad

GYÖRGY KÁLDY'S BIBLE FROM 1626

Summary: The paper presents the oldest Bible in the Hungarian language, printed in Vienna in 1626, two copies of which are kept in the Matica Srpska Library. It was translated from the Latin language at the beginning of the 17th century, in the era of Counter-Reformation, and the translator was György Káldy, a Jesuit from Nagyszombat (now Trnava in Slovakia). In order to fully explain the significance of this Bible, the introductory part of the paper first gives the historical circumstances in which its translation into the vernacular languages began during the Protestant Reformation. Further, the life of György Káldy, the first Catholic translator of the Holy Scriptures into the Hungarian language, is presented. In the final part of the paper, a detailed description of both copies of the Bible from the collection of rarities of the Matica Srpska Library is given.

Keywords: Bible, Holy Scriptures, György Káldy, Jesuits, Catholicism, Protestantism, controversy, Szántó (Arator) István, Bethlen Gabor (Prince of Transylvania).

Даниела Кермеци, 1973–
Библиотека Матице српске, Нови Сад
daniela@bms.ns.ac.rs

КЊИГЕ НА ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ XVI И XVII ВЕКА У БИБЛИОТЕЦИ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Сажетак: У Библиотеци Матице српске (БМС) налазе се 63 књиге из XVI и XVII века на француском језику. Као културно добро од изузетног значаја, чувају се у Одељењу старе и ретке књиге и легата. У БМС су пристизале или поклоном путем личних библиотека и институција, или куповином. У раду је дат кратак приказ ових књига, као и библиотека целина и легата у оквиру којих се оне чувају.

Кључне речи: књиге на француском језику, елзевире, Библиотека Матице српске.

Почетком XVI века штампарска преса постојала је око 50 година. Раширила се Европом и већ тада је било одштампано више од 10 милиона примерака скоро 3500 наслова. На брзи раст броја штампаних књига, поред ширења штампарства утицало је и колекционарство које је током XVI века постало веома популарно. Оно је омогућило штампање јефтинијих књига, које су због тога многим постале доступније. По неким истраживањима, у XVI веку било је одштампано око 200 милиона примерака, а у XVII веку већ 500 милиона¹. До почетка XVI века Италија је била водећа држава када је реч о штампању књига, а онда је примат преузела Француска, која је у XVI и XVII веку имала највећу штампарску продукцију.²

---

¹ Eltjo Buringh i Jan Luiten van Zanden, „Charting the 'Rise of the West': Manuscripts and Printed Books in Europe, A Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries”, *The Journal of Economic History* 69(2) (2009): 409–445. doi:10.1017/S0022050709000837. https://www.researchgate.net/publication/46544350_Charting_the_Rise_of_the_West_Manuscripts_and_Printed_Books_in_Europe_A_Long-Term_Perspective_from_the_Sixth_through_Eighteenth_Centuries (преузето 23.8.2018).

² У XVI веку у Француској је штампано 73.820.000 књига (док је у том периоду у Италији штампано 58.360.000, у Немачкој 47.715.000, Великој Британији 10.806.000,

Издавачка индустрија започела је у градовима јер су у њима живели потенцијални купци књига: племство, правници, црквени великодостојници... У Француској је током XVII века дошло до експанзије тржишта књига. Иако се у Паризу тада штампао највећи број књига у Француској (око 17.500 наслова), он није био једини град у коме су се штампале публикације на француском језику. У том периоду велики издавачки центри били су Лион, Руан, и други градови Француске, али и градови у Белгији, Швајцарској, Холандији...³

У XVI и XVII веку техника штампарства била је готово иста: у XVII веку није било значајнијих технолошких иновација, задржани су принципи претходног века. Квалитет папира био је слабији због чега је опао квалитет читаве штампане производње. Ово је нарочито био случај у Француској, водећој земљи за производњу папира у Европи, где је у то време било око 400 млинова за папир. Арман Жан ди Плеси де Ришеље, француски кардинал Ришеље, желећи да помогне финансирање уласка Француске у Тридесетогодишњи рат, донео је одлуку да се од 1633. до 1635. високо опорезује папир. Папир је у то време представљао 40% до 50% цене коштања књиге те су књижари и штампари прибегли смањењу квалитета хартије, како не би морали да повећају цену књига и тако изгубе купце. У Паризу, а посебно у провинцији, квалитет папира остао је осредњи (осим за престижна дела) током већег дела XVII века. Француски папир често је био зрнаст, пун нечистоћа и понекад мекан, што је резултирало неједнаким отиском мастила. Повез је био скроман, са чврстим омотачем у меканом пергаменту или у смеђој телећој кожи. Једина права иновација у штампарству у Француској било је типографско слово „Romaines du Roi” (познато и као „Гранжан”), дизајнирано око 1690. године, за Краљевску штампарију (Imprimerie Royale) и које се користило само у тој штампарији.⁴ У БМС се налази једна књига изашла из ове штампарије: *Histoire de l'Empire de Constantinople sous les empereurs François* из 1657. године.

У Француској се свака књига објављена пре и током 1810. год. сматра старом. Година која означава модерну књигу (1811) није узета због економског нити технолошког напретка до којег је дошло у многим областима, па и

Швајцарској 10.098.000, Белгији 7.683.000, Холандији 3.887.000). У XVII веку у Француској је штампано 150.563.000 књига (у Великој Британији 122.218.000, Немачкој 98.261.000, Италији 78.360.000, Холандији 45.158.000, Белгији 11.537.000). Buringh i Luiten van Zanden, „Charting the 'Rise of the West'...” : 409–445.

³ Jean-Dominique Mellot, „Éditer l'histoire au XVIIe siècle”, *Cahiers du CRHQ* n° 3 (2012): 7–8. <http://www.unicaen.fr/mrsh/crhq/cahiers/3/c3a1-Mellot.pdf> (преузето 8. 5. 2018).

⁴ Ова штампарија је основана у Паризу 1640. на Ришељеову иницијативу. <http://origin.myfonts.com/s/aw/original/46/0/23804.pdf> (преузето 8. 5. 2018).

у штампарству. Разлог је објављивање *Библиографије Француског царства* (*Bibliographie de l'Empire français*), периодичне публикације која је дуго времена (1814/1815–1990) излазила под насловом *Библиографија Француске* (*Bibliographie de la France*), а данас је знамо као *Француску националну библиографију* (*Bibliographie nationale française*).⁵

Према *Закону о старој и реткој библиотечкој грађи*⁶ књиге на страним језицима штампане до краја 1700. године, сматрају се културним добром од изузетног значаја, те се и књиге на француском XVI и XVII века тако категорично. Њих у БМС укупно има 63. Ове књиге стигле су у БМС или поклоном путем личних библиотека и институција, или куповином и носе различите ознаке у сигнатури. Поред ознаке за палеотипе (РПал), књиге које се чувају у оквиру библиотека целина сигниране су према збирци којој припадају: лична библиотека Саве Текелије носи ознаку РСТ, Библиотека Текелијанума – РТк, Патронат Српске велике гимназије – Патронат, Поклон Радомира Радујкова – Рд. Претрагом узајамно-библиографског каталога COBIB.SR, утврђено је да књиге на француском језику из XVI и XVII века поседују и УБ „Светозар Марковић” (75), НБС (54), САНУ (2), Филозофски факултет, Београд (2) и Правни факултет, Београд (2). Све књиге су уникати, осим једне коју имају и БМС и НБС. У питању је први том књиге *Histoire des troubles de Hongrie* из 1686. године, аутора Клода Ванела (Claude Vanel).

Од поменуте 63 књиге, на осам нема податка о месту штампања. По једна књига штампана је у Версају, Брисаку, Монпелјеу, Церницу, Лондону, Монсу, Ротердаму. Две књиге су штампане у Хагу, исто толико у Лајдену, у Женеви 3, Келну 4, у Лиону 7. У Амстердаму је штампано 10, а највише у Паризу 20. Две књиге имају два места издавања (из две различите државе): Амстердам/Париз. Осим у Француској, књиге су штампане и у Холандији, Великој Британији, Швајцарској, Немачкој, Белгији.

Књиге са историјском тематиком заступљене су у највећем броју (29). Међу њима су и оне у којима је реч о историји Француске, Мађарске, Европе, крсташким ратовима. Затим следе оне које имају за тему религију (8), географију (4), етику и психологију (3), брак (2), војне науке – фортификацију (1), цртање (1), правни систем и институције у Француској (1), хералдику (1). Књига из књижевности има 10, а речника 3.

Због неких критеријума (језик, држава штампања, тема...) могу се издвојити књиге које у исто време припадају француском националном корпусу јер су писане на француском језику и по држави издавања, али и корпусу

⁵ Mathilde Koskas, „Bibliographie nationale française et dépôt légal”, *Bulletin des bibliothèques de France* n° 6 (2011): 101. <http://bbf.enssib.fr/consulter/bbf-2011-06-0101-001.pdf> (преузето 8. 5. 2018).

⁶ „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”, *Службени гласник РС* бр. 52 (2011): 11.

хунгарике по теми коју обрађују (Угарска). У таквим књигама неизбежно је писано, мање или више, о Србима у Угарској и Србији, српским градовима и ратовима у којима је и Србија учествовала.

Подаци о ауторству не налазе се на 9 књига или накнадним истраживањем аутор није утврђен. Између осталих, заступљени су и данас читани аутори: Жан Расин (Jean Racine), Мишел де Монтењ (Michel de Montaigne), Жан де Ла Бријер (Jean de La Bruyère), Жан де Ла Фонтен (Jean de La Fontaine). Укупно је 41 аутор, а њих 26 били су савременици у време када су им књиге објављене. Међу њима су и класичар, драмски писац Расин и француски моралиста Ла Бријер. За Ла Бријера је познато да је свако следеће издање *Карактера* допуњавао, те је и 8. лионско издање које се налази у БМС допуњено у односу на претходно. Књига је купљена у Антикварници Матице српске 1973. године.

Осим француских аутора, заступљени су и старогрчки, римски и италијански, чија су дела преведена на француски језик. Само на једној књизи, као аутор потписана је жена. Реч је о Мари-Катрин Дежарден, госпођи Де Вилдје (Marie-Catherine Desjardins, Madame de Villedieu). Она је била песникиња, драмски писац и писац романа. Води порекло од нижег племства. Рођена је 1640, а умрла у својој 43. години (1683). У париским салонима била је радо виђена и изазивала је дивљење. У почетку је писала драме, а касније само романе које је објављивала од 1669. до 1675. Сматра се зачетницом „романа успомена”, књижевног жанра који су касније прославили опат Прево (l'abbé Prévost), Пјер де Мариво (Pierre de Marivaux), Дени Дидро (Denis Diderot). Њени романи су доживели велики успех, што може бити објашњење за бројна дела којима је приписивано њено ауторство. У БМС се налази роман објављен код Клода Барбена (Claude Barbin) још за њеног живота (1680) *Les Amours d'Alcibiade*. То је прича о атинском државнику и војсковођи Алкибијаду (Alcibiades / Αλκιβιάδης) која се штампала као пети и шести део књиге *Les Amours des Grands Hommes* коју је оригинално написала госпођа Де Вилдје и која има само два дела. За књигу *Les Amours d'Alcibiade* историчари књижевности доказали су да није њено ауторско дело⁷, што се из саме публикације ни на који начин не може сазнати. Француска национална библиотека нема ову књигу, а претрагом Колективног каталога Француске пронађен је један примерак у Јавној библиотеци у Греноблу.⁸ У електронском каталогу ове библиотеке није разрешено спорно

⁷ Micheline Cuénin, *Roman et société sous Louis XIV: Madame de Villedieu (Marie-Catherine Desjardins 1640–1683)*, thèse, (Lille: Service de reproduction des thèses de l'Université; Paris: Librairie H. Champion, 1979), 51–52 https://madamedevilledieu.univ-lyon2.fr/medias/fichier/cueninromanetstetotal_1397284828281-pdf (преузето 8. 5. 2018).

⁸ <http://catalogue.bm-grenoble.fr/in/faces/homeInBook.xhtml>

ауторство. Претпоставка је да је издавач Клод Барбен највероватније желео да искористи популарност госпође Де Вилдје, с обзиром на то да се крајем XVII века сусрео са финансијским потешкоћама.

Од раног XVII века, у чешћој употреби је бакрорез или дуборез, скупља и захтевнија техника илустрације од технике заступљене у XVI веку – дрвореза. Слика у XVII веку се најчешће јавља као фронтиспис или ауторов портрет гравирани на бакру. Иако је бакрорез као иновација донео већи квалитет, он је парадоксално довео због технике штампе до смањења броја илустрација у већини књига. Међу књигама на француском језику XVI и XVII века у БМС више од трећине је илустровано. Неке књиге садрже веома лепе илустрације урађене бакрорезном техником, попут бакрорезне књиге *Introduction à la fortification* из 1692. коју је урадио Никола де Фер (Nicolas de Fer), чувени француски гравер и картограф. Књига *L'Art Héraldique* коју је правник и хералдичар Жил Барон (Jules Baron) објавио 1678, поред илустрација урађених у бакрорезу, има и илустрације грбова у боји.

Од 439 страних књига из XVI и XVII века које су затечене у фонду БМС или су накнадно набављене куповином, на француском језику је 28. Неке од ових, француских књига, куповане су седамдесетих година 20. века у Антикварници Матице српске (11), београдском „Нолиту” (1), „Просвети” (5) и од приватних лица (4). Остале су затечене у фонду БМС.

Француске књиге су биле присутне и у личним библиотекама српских интелектуалаца. „Једна од наших највећих и најразноврснијих библиотека крајем 18. и почетком 19. века”⁹ била је библиотека Саве Текелије, српског племића и Матичиног председника. Он је Матици оставио своју личну библиотеку која данас има 238 књига на француском језику, од тога седамнаест из XVII века. Најстарија је *La Morale des Jésuites*, религијска књига коју је написао Никола Перо (Nicolas Perrault) 1669. године. У чак 11 књига тема је историјска, две књиге су религијског садржаја, једна је из књижевности (постхумно издање Ла Фонтенових дела), и по једна за тему има географију, лепе уметности и фортификацију. На осам књига стоји потпис Саве Текелије (Comp. per Sabbam Tököly (5), Sabba Tököly (3)).

У Библиотеци Текелијанума налази се укупно 482 књиге на француском, од којих је девет из XVII века. Најстарија је из 1607. године. То је историја Рима, објављена на преко 2000 страна, великог формата, преведена са латинског језика. Аутор је римски историчар Тит Ливије. У пет књига тема је историја, у три географија, а једна има за тему биографију угарског племића и војника Имреа Текелије. Може се претпоставити да су питомци Текелијанума у доброј мери владали француским језиком и те књиге користили за време школовања.

⁹ Nikola Gavrilović, *Srbi i Francuzi: francuski uticaji na Srbe i srpsku književnost krajem XVIII i početkom XIX veka* (Београд: Elit, 1997), 139.

У БМС се од 1947. године чува једна од најстаријих школских библиотеке код Срба – Библиотека Патроната Српске велике гимназије у Новом Саду. У овој библиотеци налазе се три књиге: два речника (француско-италијански) и једна књига из теорије књижевности. На једној је потпис „Milatchinovich, Tim”, а другу књигу је 1897. поклатио С. Михајловић. Вероватно је реч о Новосађанину Станиши Михајловићу, који је те године завршио VIII разред Српске велике гимназије. Касније је био свештеник у Павлишу.¹⁰

Елзевир (Elzevier) је име чувене холандске породице штампара која је издавала књиге током XVII века пре свега у Лајдену и Амстердаму, и у мањем броју у Хагу и Утрехту. Елзевири су изумели типографско слово које је добило њихово име. Та слова су ситна, јасна, лепа и омогућавала су штампање великог броја страница мањих формата књига, уз сачувану читљивост. Породица Елзевир је штампала класична издања формата 12° и 16°, украшена црвеним словима, истинска ремек-дела, највише на латинском или француском језику. Псеудоелзевире или лажне елзевире штампане су готово у исто време кад и елзевире. То су, у ствари, прештампане елзевире које су одговарале оним правим, а штампане су у штампаријама у Холандији, Белгији (Антверпен), или у Француској (Паризу, Руану) и Италији. Од 46 елзевира у БМС четири су на француском језику, објављене између 1658. и 1680, има и једна псеудоелзевира из 1683. године. Ове четири елзевире штампане су у Лајдену (2) и Амстердаму (2). Две су историјске садржине (о славним личностима из историје и њиховим савременицима, о Млетачкој републици), једна књига је из психологије и један речник.

У легату Радомира Радујкова од укупно 111 књига на француском језику, налази се једна из XVII века. Реч је о књизи религијске тематике из 1686. године. Ово је једина књига на француском језику из XVII века која се не чува у Одељењу старе и ретке књиге.

Најстарија и уједно једина књига на француском језику из XVI века је *Discours des estats et offices tant du gouvernement que de la iustice & des finances de France* аутора Шарла де Фигона (Charles de Figon) из 1579, што је и прва година издавања. Књига је купљена 1961. у Београду. Шарл Фигон пореклом је Италијан, а у Француску га је довела Катарина Медичи. Био је, око 1580. године, секретар краљице Маргарете од Валоа (Marguerite de Valois), као и секретар кардинала Жана де Бертрана (Jean de Bertrand). Ова књига је дело о институцијама владе, права и финансија у Француској. Књига је доживела четири издања између 1579. и 1645. и једно електронско из 1995. године.

¹⁰ Споменица о стогодишњици Срп. прав. вел. гимназије у Новом Саду (Ujvidék: Парна штампарија Ђ. Ивковића, 1910), 70.

Књиге XVI и XVII века на француском језику чувају се у Одељењу старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске БМС и претраживе су преко онлајн каталога БМС и Виртуелне библиотеке Србије. У електронској бази БМС описане су према ISBD (A), стандарду за опис старе и ретке књиге. Више од половине (46) књига је микрофилмовано. Књиге које припадају личној библиотеци Саве Текелије као и Библиотеци Текелијанума описане су у штампаним каталозима које је издала БМС а који су дигитализовани, те су и на тај начин доступне преко интернета.

Литература

- Вучковић, Светлана, Корнелија Олар, Финка Пјевач и Мирјана Брковић, ред. *Библиотека Саве Текелије*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1997.
- Вучковић, Светлана, Драгица Мијовић, Финка Пјевач и Петер Хајнерман, ред. *Библиотека Текелијанума*. Том 3. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2004.
- Бошковић, Љубица. „Библиотека Српске православне велике гимназије у Новом Саду”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 1992*. 17 (1993): 95–105.
- Buringh, Eltjo i Jan Luiten van Zanden, „Charting the 'Rise of the West': Manuscripts and Printed Books in Europe, A Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries”. *The Journal of Economic History* 69(2) (2009): 409–445.
https://www.researchgate.net/publication/46544350_Charting_the_Rise_of_the_West_Manuscripts_and_Printed_Books_in_Europe_A_Long-Term_Perspective_from_the_Sixth_through_Eighteenth_Centuries (преузето 23. 8. 2018).
- Веселинов, Иванка. „Елзевире у Библиотеци Матице српске”. *Библиотекар* бр. 1/3 (1977): 70–85.
- Willems, Alphonse. *Les Elzevier: histoire et annales typographiques*. Bruxelles: G. A. van Trigt, 1880. <https://ia800202.us.archive.org/29/items/leselzevierhist00willgoog/leselzevierhist00willgoog.pdf> (преузето 8. 5. 2018).
- Gavrilović, Nikola. *Srbi i Francuzi: francuski uticaji na Srbe i srpsku književnost krajem XVIII i početkom XIX veka*. Beograd: Elit, 1997.
- Грбић, Душица. „О формирању и попуњавању збирки старих и ретких књига у Библиотеци Матице српске”. *Годишњак библиотека Срема за 2005. годину* бр. 6 (2006): 47–55.
- „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”. *Службени гласник РС* бр. 52 (2011): 10–16.
- Cuénin, Micheline. *Roman et société sous Louis XIV: Madame de Villegardien (Marie-Catherine Desjardins 1640–1683)*. Lille: Service de reproduction des thèses de l'Université; Paris: Librairie H. Champion, 1979. https://madamedevilledieu.univ-lyon2.fr/medias/fichier/cueninromanetstetotal_1397284828281-pdf (преузето 8. 5. 2018).
- Koskas, Mathilde. „Bibliographie nationale française et dépôt légal”. *Bulletin des bibliothèques de France* n° 6 (2011): 101–105. <http://bbf.enssib.fr/consulter/bbf-2011-06-0101-001.pdf> (преузето 8. 5. 2018).

Костић, Мита. „Прве појаве француске културе у српском друштву [1]”. *Гласник Историског друштва у Новом Саду Саду* књ. 2, св. 1 (1929): 66–72.

Костић, Мита. „Прве појаве француске културе у српском друштву [1]”. *Гласник Историског друштва у Новом Саду Саду* књ. 2, св. 2 (1929): 205–219.

Mellot, Jean-Dominique. „Éditer l’histoire au XVIIe siècle”. *Cahiers du CRHQ* n° 3 (2012). <http://www.unicaen.fr/mrsh/crhq/cahiers/3/c3a1-Mellot.pdf> (преузето 8. 5. 2018).

Споменица о стогодишњици Срп. прав. вел. гимназије у Новом Саду. Ујвидék: Парна штампарија Ђ. Ивковића, 1910.

Daniela Kermeci, 1973–
Matica Srpska Library, Novi Sad

BOOKS IN THE FRENCH LANGUAGE FROM THE 16TH AND 17TH CENTURIES IN THE MATICA SRPSKA LIBRARY

Summary: There are 63 books in the French language from the 16th and 17th centuries in the Matica Srpska Library. As cultural assets of extraordinary importance, they are kept in the Department of Old and Rare Books and Legacies. The Library acquired them either through donated personal or institutional collections, or by purchasing. This paper presents a brief overview of these books, as well as of the comprehensive collections and legacies where they belong.

Keywords: books in French, Elzevier type books, Matica Srpska Library.

Марија Љ. Шаровић, 1975–
all4marra@yahoo.com
Нарциса С. Алексић, 1963–
zavicajno@nbpi.org.rs
Драгана Б. Благојевић, 1966 –
nabavka@nbpi.org.rs
Народна библиотека Пирот

РУКОПИСНА И СТАРА ШТАМПАНА КЊИГА НА ТЕРИТОРИЈИ ПИРОТСКОГ ОКРУГА

Сажетак: У раду су представљене збирке старих књига на територији Пиротског округа. Књиге, у власништву Народне библиотеке Пирот, Музеја Понишавља, Историјског архива, црква и манастира, пружају драгоцене податке о појединим личностима, ширењу писмености и културе у Пироту и околини, као и посвећености Пироћанаца вери и традицији.

Кључне речи: стара књига, рукописна књига, Народна библиотека Пирот, Црква Рождества Христовог, Манастир Светог Димитрија у Дивљани.

Збирке старих књига у Пиротском округу садрже рукописне и штампане књиге на редакцијама старословенског језика, латинском, грчком, хебрејском, турском, бугарском, али и немачком, руском и другим језицима. Штампане су у Београду, Венецији, Пешти, Москви, Софији, Цариграду... Међу овим књигама су махом богослужбене књиге, али и тефтери (рачунске књиге), лекаруше, народна књижевност, дела из историје, језика и других наука. Велики број рукописних и старих штампаних књига сачуван је у манастирима и црквама у Пироту и околини, у установама културе – Народној библиотеци, Музеју Понишавља и Историјском архиву, али и у приватним библиотекама.

Старе књиге биле су предмет интересовања не само библиотекара у Пироту, већ и историчара, етнолога, и других истраживача (Косте Костића, проф. др Борисаве Лилић, Животе В. Јоцића, Миле Панајотовић, Сашке Велкове, Жељка Перовића). Највећи допринос у тој области дао је свакако др Илија Николић, који је 1960. у Пазарској цркви пронашао ковчег старих црквених књига, међу којима су биле *Полуустав*, 1861, *Триодион*, 1725, Москва, *Кормчаја* из 1816. и друге. Др Николић је сматрао да су се књиге у Пиротском округу набављале куповином преко црквеног Синода из Бео-

града и Цариграда, најпре за цркву и школу, а онда и лично, куповином или уписивањем у листу пренумераната. Бавећи се културном историјом Пирота и околине, Илија Николић је поред осталог, за собом оставио и листу пиротских пренумераната од 1794. до 1878. године.¹ Међу 511 пиротских пренумераната највише је било ученика, свештеника и учитеља, али и терзија, ћурчија, службеника, трговаца... Трговци и занатлије набављали су књиге на путовањима по Влашкој, Русији, различитим деловима Аустроугарског и Отоманског царства. Књиге су у Пирот стизале и захваљујући путујућим трговцима којих је било највише на вашарима. Књиге су могле да се купе и у пиротским бакалницама. Познато је да је неки *Георгије бакалин продавао јеванђеља и апостоле по 10 гроша свака*.²

Од оснивања школа у пиротском крају, црквене књиге истовремено су биле и књиге из којих се учило. Осим што су предавали азбуку и учили децу писању слова, даскал Аћим (1815–1825) и даскал Пејча (1825–1856) предавали су буквар, па и часослов и псалтир, апостол и октоих. Као велики љубитељ књига, даскал Пејча их је куповао и претплаћивао се на њих. По престанку учитељевања отворио је своју књижарску и књиговезачку радњу у Пироту у којој је радио до своје смрти 1862. године. Др Илија Николић је у Цркви Рождества Христовог пронашао једну стару рукописну књигу за коју је сматрао да припада управо даскал Пејчи. Међутим, каснија истраживања оповргла су ову тврдњу.³

У *Тештеру Нишавске митрополије 1834–1872*, који је у власништву Народне библиотеке Пирот, забележен је податак да је црквених књига било у Пироту и пре зидања старе цркве.

Збирка књига Музеја Понишавља

Каталог старих и ретких књига Музеја Понишавља под називом *О писменех* сачиниле су Мила Панајотовић и Сашка Велкова, кустоси Музеја Понишавља. У каталогу су штампане и рукописне књиге, настале у периоду од XVI до почетка XX века у домаћим и страним штампаријама. *Музејска збирка старе и ретке књиге представља духовно и материјално наслеђе које пружа веродостојан увид у културну прошлост Пирота и околине, која је, упркос тешким животним условима, ипак била на завидном нивоу*.⁴

¹ Илија П. Николић, *Пиротски пренумеранти: 1794–1878*. (Пирот: Музеј Понишавља, 2010), 13–37.

² Сашка Велкова и Мила Панајотовић, *О писменех: стара и ретка књига Музеја Понишавља* (Пирот: Музеј Понишавља, 2014), 4.

³ Исто, 5–6.

⁴ Исто, 4–6.

У књизи су представљене најпре рукописне књиге: *Тефтер малог Ристе из 1854*, *Тефтер казанице Милета Беле Мачке из 1849*, *Тефтер Костадина Коте Куклића Пешића*, *Тефтер Алексе Христића*, *Тефтер Расничке цркве*, *Тефтер Васе Гавриловића*, *Рачуноводствена књига, вођена 1892–1897*, *Тефтер Љубе А. Костића*, *Лекаруша, 9. 3. 1844.* и *Дневник еспана 1892–1895.*

У *Хаџи Павловом тефтеру*, који је водио угледан пиротски трговац, налазе се подаци о епидемији богиња у Пироту, о земљотресу 1858. године у којем је изгинуло много Пироћанаца, о епидемији колере, поплави. У њему је записано такође да је Абдул Мецид дошао на власт, да је кнез Михаило са мајком ишао у Стамбол 1840. године.

Тефтер Манојла Панајотовића Беле Мачке, чија је кућа била коначиште за Турке 1848. садржи записе о изнајмљивању казана за печење ракије, као и дуговања за бакалску робу.

У *Тефтеру Малог Ристе* осликане су привредне прилике пиротског краја под турском влашћу, развој трговине, положај хришћанских трговаца, занатлија, сељака.

Тефтер Расничке цркве водили су различити аутори у периоду од 1854. до 1879. У њему су подаци о зидању саме цркве, о мајсторима који су радили на цркви, о приходима и расходима.

Тефтер Васе Гавриловића, трговца, садржи податке о зидању механе у којој су ноћили путници, али и о зидању синагоге 1891.

После рукописних наведене су штампане књиге, међу којима су: *Зборник за путнике*, отиснут у Венецији, у штампарији Вићенца Вуковића, 1547, *Празнични минеј*, Москва, 1862, неколико часослова, издатих 1851, 1852, 1854, 1846, 1857, 1828, *Октоих*, Цариград, 1843, неколико псалтира из 1813, 1824, 1857, апостола из 1856.

У збирци се налазе и *Епитом*, штампан у Константинопољу 1842, *Русалка Дњестроваја*, штампана на староукрајинском језику, Будим, 1837, одломак из књиге *Естер* на хебрејском језику, писан на пергаменту, *Нови завјет*, Лајпциг, 1830, *Нови завјет*, Берлин, 1857, *Основи казнителног права*, Београд, 1864, *Славенска граматика* из 1832. и многе друге.

Паљењем, поплавама, ратовима, па и немаром, многе књиге на територији Пиротског округа су уништене. На срећу, има људи који су препознавали вредност књига поклањајући их Музеју и другим институцијама. Многе књиге из музејске збирке су поклон ученика, учитеља, свештеника и других савесних грађана различитих професија: од судија, преко обућара, домаћица, пољопривредника, до економиста и архитеката. У библиотеци Историјског архива такође се могу наћи старе књиге, додуше у већој мери оштећене.

Народна библиотека Пирот

Најстарија књига Народне библиотеке је *Тецтер Нишавске митрополије*. Књига је случајно пронађена 1955. године приликом акције скупљања старе хартије. Поводом стогодишњице ослобођења од Турака 1976. објављено је фототипско издање, које је приредио Илија Николић. *Тецтер* садржи приходе и расходе које је црквена општина чинила за разне потребе у Пироту и оближњим местима. Бележење у *Тецтеру* почиње 1834. године а завршава се 1872. Белешке су водили ученији грађани (најдуже Петар Николић).

Тецтер има 165 нумерисаних страна, величине је 35 x 21 цм. Писан је црним мастилом на дебљој плавој хартији. Има кожне корице на чијим се странама налазе прилично очувани орнаменти. Писан је на локалном дијалекту са много турцизама, старословенских и грчких речи.

У фонду Народне библиотеке налази се и *Уредба о еснафима* Александра Карађорђевића, издата 1847. године у Београду и друге књиге.

Библиотека у Пироту поседује и публикације издате у Првом и Другом светском рату, које су махом део библиотеке целине Момчила и Љубомира Момчиловића.

Црква Рождества Христовог у Пироту

Пиротски истраживач Жељко Перовић са великом преданошћу и ентузијазмом посветио се истраживању архива старе цркве у Пироту. Он је прелистао читаву грађу архива, дигитализовао је око 25.000 страница, махом насловних и корица, али и занимљивих записа унутар самих књига, међу којима се могу наћи информације о власницима књига, различитим догађајима у Пироту и околини, али и о преписаним деловима који су посебно дотакли читаоца. Перовић је изнео занимљиву тезу да је најстарија пиротска књига *Празнични минеј*, писана на српкословенском језику, на пергаменту, у доба Немањића (крајем XIII и почетком XIV века), преживела два бомбардовања Народне библиотеке Србије и да се данас налази у мађарском музеју у Дебрецину.⁵ Жељко Перовић је пописао више од триста књига Црк-

⁵ Жељко Перовић, „Где се налази најстарија пиротска књига, настала кад и градић на Калеу”, Пиротске вести. Приче старог Пирота. <https://www.pirotskevesti.rs/price-starog-pirota/gde-se-nalazi-naјstariја-pirotska-kњiga/> (преузето 15. 9. 2018).

За постојање пиротских србуља Жељко Перовић је сазнао из старог *Шематизма Епархије нишке* за 1900. годину на који је скренула пажњу др Борисава Лилић. У њему је аутор Милан Анђелковић писао о старој цркви у Пироту поменувши две србуље, пронађене у храму, а потом дате неком музеју на чување. Жељко Перовић је у црквеном архиву пронашао преписку између нишке духовне власти и пиротских свештеника, с краја 1883. и почетка 1884. године, у којој је договорена примопре-

ве Рождества Христовог у Пироту. Међу њима су псалтири из 1838 (Будим), 1841 (Сибиу), 1861 (Београд), 1865 (Београд), нека руска издања псалтира, *Ирмологија* из 1839. године на грчком језику, *Житија свјатих* из 1789. и 1817. издата у Москви, *Зборник дечански*, Београд, 1857, књига *Историја цркве* на грчком језику, објављена у Атини 1852. Међу књигама могу се наћи и нотни записи за црквено појање, али и интересантни обележивачи страна (старе позивнице, облигације...).

Манастир Светог Димитрија код Беле Паланке

Проучавањем библиотеке Манастира Светог Димитрија у Дивљани највише се бавио Живота В. Јоцић, који је на темељима ранијих истраживања и некадашњих пописа, писао о књигама које се тренутно налазе у манастиру, али и оних старих књига које су се некада налазиле у манастиру.⁶ Такав је случај са *Пергаментним рукописом из XIII–XIV века*⁷ који је изгорео у пожару који су подметнули Турци 1887. године. Информација о овом рукопису сачувана је захваљујући запису Филипа Каница од 22. до 23. септембра 1889. године. У манастиру Дивљана постоји још један *Пергаментни рукопис из XIII–XIV века*. Није искључено да су ова два рукописа и старија од назначеног времена настанка.⁸

даја четири старе рукописне књиге са шарама, из старе пиротске цркве. Из Ниша су, тада, тражили да се Народној библиотеци доставе *Празнични минеј* писан на пергаменту, *Јеванђеље* писано на хартији и *Апостол* и *Осмогласник*. Из ових списа Перовић је сазнао да се на унутрашњим корицама свих књига налази потпис сликара Ђорђа Крстића, који је нешто раније боравио у Пироту, и у некој блатњавој кухињи, заједно са Пајом Јовановићем, осликавао стару и чађаву оцаклију. Уз помоћ библиотекара Археографског одељења НБС, Перовић се упутио у даља истраживања. У каталогу Љубомира Стојановића из 1903. пронашао је пиротске рукописе. Почетком другог светског рата, 6. априла 1941. године изгореле су три пиротске србуље. Она најстарија, писана на пергаменту, је знатно раније, још у Првом светском рату, у сеобама и збеговима, нестала, са још 56 вредних српских рукописа. Неко време се сматрало да су и они страдали у рату, међутим, временом су почели да се појављују на аукцијама по читавој Европи. Тако се и најстарија пиротска србуља појавила 1960. године и налази се у Реформаторском колегијуму у Дебрецину. У нашим публикацијама о њој се писало 2012. године у *Археографским прилозима*, као и 2015. у каталогу *Пут књига 1914/1915–2015*, чији аутори су Јасмина Недељковић и Јована Станојловић, а који је објавила НБС. Рукопис је украшен орнаментима и садржи 211 листова. Исписан је уставним писмом на српскословенском језику.

⁶ Живота Јоцић, „Библиотеке Дивљанског манастира”, *Пиротски зборник* бр. 27–28 (2002).

⁷ Исто, 189 (фуснота 2), 192, 197.

⁸ Исто, 197.

Чудну судбину доживео је и *Рукописни псалтир с последовањем из XIV века*, српске редакције, ресавског правописа, који је настао у прве две деценије обновљене Пећке патријаршије, када се и Софијска епархија, унутар које је тада био пиротски кадилук, налазила у њеним границама (1557–1577), са епископом Диомедијем на челу. Уколико није писан у малом и сиромашном Базовичком манастиру, где је засигурно био од 1576. до 1633. године, највероватније је из дивљанске писарске радионице. У време настајања рукописа (пре 1576) недалеки Темски манастир још није био обновљен, а трећи пиротски манастир где је *Псалтир* могао да буде исписан је Погановски манастир. Рукопис је данас у Пловдиву. *Рукописни апостол из XVII века* (262 листа, српске редакције) налазио се 1699. у Манастиру Светог Ђорђа у Темској, о чему сведочи запис. Међутим, у запису исписаном у манастиру Дивљана тврди се да је то књига Светог Димитрија и каже се да *куне сваког ко покуша да је изнесе из манастира*. Књига је ипак однета, можда ратне 1876. или 1877. године и нашла се у пиротској митрополијској цркви, да би у време ослобођења Пирота била пренета у Народну библиотеку Србије. Изгорела је у бомбардовању 1941. године.

Постоји податак да је једну оштећену рукописну књигу из манастира Дивљана прегледао историчар Коста Н. Костић априла 1909. и из ње преписао запис о крцалијама (1796), не саопштавајући друге податке о књизи. Књигу су вероватно однели Бугари, при евакуацији 1918. године.

Октоих петогласник из XVII века, штампан у Русији, однет је у суседни сињачки Манастир Св. Оца Николе 1927, где је остао до 1980. године. Први листови нису сачувани. Слова су црвена и црна, корице су од дрвета, обложене кожом, на којој су утиснута два амблема: са орлом на првој и биљним орнаментом на другој корици. Има два метална механизма за затварање. У књизи је 5 записа, насталих између 1723. и 1893. године. Историчар Коста Костић је 1909. сигурно имао у рукама *Октоих* из XVII века, величине 9,5 x 15 x 6,5 cm, дрвених корица, обавијених кожом са металним механизмом за затварање, у којем се налази 5 записа између 1720. и 1927. године.⁹ Из записа се види да је књига поправљана 1714. Костић је из ове књиге објавио запис из 1827. године. У Дивљанском манастиру се чува *Минеј празнични* из 1776. године, штампан у Москви. Књига је величине 20 x 32 x 10 cm, слова су црна и црвена, корице су дрвене, обложене кожом са утиснутим орнаментима, а постоје и 2 копче за затварање. Први листови су оштећени, али су 1899. рестаурисани уметањем беле хартије на којој има записа. Запис дародавца Мише Мутафича из села Мокра, исписан је 1785. на доњим маргинама средишњих листова. Укупно има 24 записа између 1785. и 1823. године.

⁹ Исто, 198.

У манастирској библиотеци се чува и *Триод цветни*, 1777, штампан у Москви, величине 19 x 30 x 7 цм. У овој књизи је 14 записа (пре 1798. до 1918). И ову књигу је прегледао Коста Костић и на основу ње имамо податке о поправци манастирског бунара 1798.

Манастир Светог Димитрија поседује и *Служебник* из 1777, штампан у Москви, рускословенске редакције, величине 16 x 19 x 7 цм, који има два записа, један с краја XVIII века, када је књига поклоњена манастиру, а други из средине XIX века.¹⁰

Јеванђеље из 1789, штампано у Москви, рускословенске редакције, величине 20 x 28 x 4 цм. Корице, почетак и крај књиге су оштећени. Има два записа, из 1796. и 1893. године. Ово *Јеванђеље* је било престоно у Манастиру Св. Димитрија до 1868. године, када је замењено новим и било је украшено сребрним оковом са натписом старешине Агатангела. Оков је касније скинут и уграђен на *Јеванђеље* из 1890. године. У манастирској архиви се чува и *Псалтир* из 1830, штампан у Букурешту на црквенословенском, који има два записа без године настанка из средине XIX века. Ту је и *Триод постни* од пре 1846, са дрвеним корицама, обложеним црвеним сомотом при последњем повезивању 1971. године, о чему постоји запис. Остали записи су из 1905. године. *Служебник мали* из 1845, штампан у Београду, величине је 13 x 20,5 x 2 цм, такође се чува у библиотеци манастира Дивљана. Корице су обложене кожом. Има два записа, један је из 1847, када је књига поклоњена манастиру и други из 1893. године.

Јеванђеље из 1857, штампано у Бечу, данас је престоно јеванђеље у Цркви Св. Димитрија. Корице су од црвеног плиша. На предњој корици је месингани медаљон са сценом васкрсења, а на задњој, према угловима, 4 велике металне нитне у облику полулопте. Има два записа из 1868, када је на Ускрс поклоњено манастиру.

У манастиру се чува и 5 књига на грчком језику, свакако донетих или купљених од манастирског старешине Агатангела (1862–1891), пореклом Грка. Штампане су у првој половини XIX века. У њима има записа на грчком језику.

Записи на књигама

У записима, који се налазе на насловним странама, маргинама, корицама књига, могу се пронаћи информације о власницима књига, њиховим породицама, различитим догађајима у Пироту и околини, читаоцима, дародавцима, преписани стихови који су посебно дотакли читаоце, различите

¹⁰ Исто, 198.

облигације и други подаци из свакодневног живота. Записи су на српском, турском, грчком, а најчешће и на локалном дијалекту. У записима су, неретко и подаци о цени књиге и начину набавке. Тако у *Часослову* из 1857. године, издатом у Београду, који је у власништву Музеја, стоји: *Тија часлов на Анту Киринога, купимо га за 25 гроша оди даскала*. Такође у збирци Музеја Понишавља може се пронаћи и *Часослов* у којем стоји следећи запис: *Означуемо што је се збило у ове године 1912. Договорилише се Србија и Бугарска и Грчка и Црна Гора и Влашка те ударише на Турску те вој узоше целу Маћедонију, то беше 1912. годину, па после посвадише се Срби и Бугаре, те се на 1913. годину бише и поделише Маћедонију и после на 1914. године отвори рат Аустрије на Србију 12. јуна и онда отпоче и Русија. Па онда на Русију Немачка, па на Немачку Франција и Англија и Америка и Италија и Греција. Све ови сили ударише на Немачку те траја рат од 1914. до 1919. години, дор оборише Немачку. И за ово време седели су Бугаре у Пирот и много су зулум починили, па је онда све поскупело, брашно 35 гроша кило, шећер 200–300 гроша, вино 60 гроша... једна кокошка 60 гроша, тутун за пушење 400 гроша, све што требе човеку све поскупело... Ово је написао за успомену Тодор Аранђеловић, Шпарт бивши кројач 1919 година 2. јануар Пирот.¹¹*

Из сачуваних записа на књигама из Манастира Светог Димитрија сазнајемо да је архимандрит Агатангел купио један типик 16. новембра 1884. од књигопродавца Димитрија хаџи Антоновића из Врања, а да су поклоне чинили богати појединци, фамилије или читава села из околине. Тако је, на пример, манастиру 1785. поклоњен *Празнични минеј*, године 1847. један *Службеник* поклонили су житељи Вргудинца (Сава и још 24 имена), док је 1868. престоно *Јеванђеље* за потребе манастира купило село Мокра. У записима налазимо податке да су и појединци из Беле Паланке, Дивљане, Кренице, Стола и других места финансирали набавку и поправку књига.

У књизи *Кормчија*, издатој у Москви 1816. године, која је у власништву Цркве Рождества Христовог, налази се запис из 1831. године о свађи између пиротског даскала и свештенства с кир Антоном и архиепископом Херонимом на челу.

Илустративан је и случај који се догодио 1576. године, недалеко од Дивљанског манастира, а чији су актери били свештеници из белопаланачког села Козје и суседног пиротског села Осмакова и калуђери некадашњег Манастира Св. Онуфрија у Базовику. Наиме, из записа базовичког јеромонаха Нифона у рукописном *Псалтиру*, који су свештеници поменутих села дали монасима у Базовику на послугу, сазнајемо како су поменути књигу

¹¹ Велкова и Панајотовић, *О писменех*, 68

узели службеници божји да из ње читају и користе се и оставише ју пред вратима божанске цркве и навођењем вражјим дошав кујс, то јест пас, и узе ову књигу и раздера ју ко бачену кошуљу незаконим својим зубима. Тога ради дошавши презвитер кир Димитрије од Осмакова и поп кир Цветко из Козја и настојатеље бише за ову књигу. А стога и ја грешни тега јеромонах Нифон, бог зна, не дах сна очима својим докле пак не сместих где шта спада.¹²

На предњој корици књиге *Русалка* из 1837, која се чува у Музеју Понишавља, налази се својеручни потпис Станка Врза. Књига је писана на староукрајинском језику.

С обзиром на то да се Пирот, због великог броја цркава и манастира, назива *Малим Јерусалимом*, библиотекарима Пиротског округа предстоји велики посао око пописивања публикација, дигитализације грађе, обједињавања података... Тиме би се створила потпунија и јаснија слика писане и штампане културне баштине. На овај начин би се очувала грађа за будуће генерације, а првенствено би се створили услови за књижевна, језичка, социолошка, историјска и друга истраживања.

Литература

- Велкова, Сашка и Мила Панајотовић. *О писменех: стара и ретка књига Музеја Понишавља*. Пирот: Музеј Понишавља, 2014.
- Велкова, Сашка и Мила Панајотовић. *Тештер Малог Ристе из 1854*. Пирот: Музеј Понишавља, 2013.
- Јоцић, Живота. „Библиотеке Дивљанског манастира”. *Пиротски зборник* бр. 27–28 (2002): 189–201.
- Мирковић, Лазар. *Православна литургија или Наука о богослужењу Православне источне цркве*. 1 Опћи део. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1995.
- Николић, Илија, прир. *Тештер Нишавске митрополије 1834–1872*. Пирот: Музеј Понишавља, 1976.
- Николић, Илија П. *Пиротски пренумеранти: 1794–1878*. Пирот: Музеј Понишавља, 2010.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи*. Књ. 4. Београд: Српска академија наука и уметности; Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1986, 78–79 (бр. 6384).

¹² Живота Јоцић, „Библиотеке Дивљанског манастира”, *Пиротски зборник* бр. 27–28 (2002): 189–190 (фуснота 3).

Marija Lj. Šarović, 1975–
Narcisa S. Aleksić, 1963–
Dragana B. Blagojević, 1966–
Public Library of Pirot

OLD MANUSCRIPTS AND PRINTED BOOKS IN THE AREA OF THE PIROT DISTRICT

Summary: The paper presents collections of old and rare books in the area of the Pirot District. Books owned by the Public Library of Pirot, the Ponišavlje Museum, churches and monasteries provide valuable information about individual people, the spread of literacy and culture in Pirot and its surroundings, as well as the commitment of the citizens of Pirot to faith and tradition.

Keywords: old book, manuscript, Public Library of Pirot, Church of the Nativity, Monastery of St Demetrius in Divljana.

Нада Димитријевић, 1970–
Народна библиотека „Радислав Никчевић”, Јагодина
naurosevic@yahoo.com

СТАРА РУКОПИСНА И ШТАМПАНА КЊИГА НА ТЕРИТОРИЈИ ПОМОРАВСКОГ ОКРУГА ДО 1800. ГОДИНЕ

Сажетак: На територији Поморавског округа постоји већи број рукописних и штампаних књига из времена до 1800. године. Међу најзначајнијим рукописним књигама је *Минеј за септембар* из XV века, који се чува у манастиру Манасија. Збирка Завичајног музеја у Јагодини поседује фрагменте српских средњовековних рукописа – једанаест пергаментних листова из XIV века, насталих вероватно у Хиландару и по један папирни из XV и XVI века. Овде је и један бакрорезни лист непознатог аутора из 1774. године. Ризница манастира Каленић чува један рукописни *Празнични минеј* из XVII века. У приватној колекцији налази се *Катихизис* настао око 1725 године. Поред рукописних књига, на територији Поморавског округа у фондовима манастирских библиотека, Народне библиотеке, Завичајног музеја, Историјског архива и у приватним колекцијама постоји и 14 књига штампаних до 1800. године.

Кључне речи: Поморавски округ, рукописна књига, минеј, катихизис, штампана књига.

Рукописна књига до 1800. године у Поморавском округу

На територији Поморавског округа који обухвата шест општина: Јагодину, Ћуприју, Параћин, Деспотовац, Свилајнац и Рековац од 2013. године, од када је донето *Решење о одређивању библиотека које обављају послове од општег интереса у заштити старе и ретке библиотечке грађе*, пописано је преко 330 књига које на основу *Закона о старој и реткој библиотечкој грађи* испуњавају услов да се прогласе за културна добра. Од тога 17 рукописа и 14 књига испуњавају критеријум да буду проглашени за културно добро од изузетног значаја, с обзиром да су писани или штампани на

српскословенском, рускословенском (у српској употреби), славеносрпском и српском народном језику до краја 1800. године.

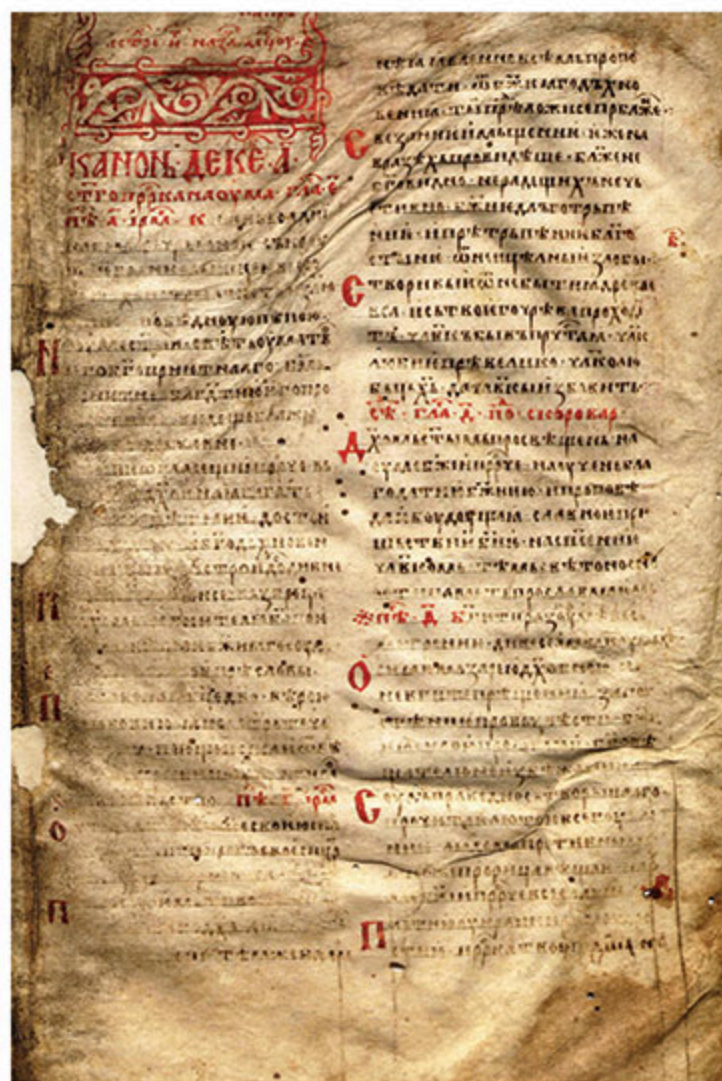
Поједини манастири као значајна средишта културног живота у средњем веку и данас представљају праве ризнице старих богослужбених књига. У манастиру Манасија налази се једна од најстаријих рукописних књига на територији Поморавског округа. Манасију, која се налази недалеко од Деспотовца, почетком XV века изградио је Стефан Лазаревић. У манастиру је основао јединствену преписивачко-преводиачку Ресавску школу у којој је окупио водеће интелектуалце свог времена. Почетком XVI века манастир бива опљачкан од Турака и сви рукописи су нестали. Како наводи Евђеније Симоновић у „Описанију манастира Манасије” 1864. године „у манастиру нема никаквих старих писаних споменика”. Идентичан податак налазимо и у раду Ст. Станојевића, Л. Мирковића и Б. Бошковића, „Манастир Манасија” из 1928. године. Међутим, Сергеј Троицки, богослов-историчар, професор Београдског универзитета, приликом посете манастиру 1951. године забележио је податак да су у манастиру Манасија нашли две рукописне књиге: *Минеј за септембар* и расправу *На антихриста*. Међутим код Димитрија Богдановића у *Инвентару ћирилских рукописа у Југославији* налазимо на податак да се у Манасији налази само једна рукописна богослужбена књига, са насловом *Месечни минеј за септембар*. Потпуније податке о овом *Минеју* можемо наћи у тексту Сергеја Троицког у коме се помиње да је *Минеј* 1932. године пронашао у Манасији игуман Павле Панић. Рукопис је припадао херцеговачком манастиру Милешева код Пријепоља, писар је био монах Герасим по наруџбини непознатог ктитора. *Минеј* је 1578. год. пренео игуман Кирил у Бачку у манастир Бођани где је чуван до Првог светског рата.¹ Након тог времена, *Минеј* се чува у конаку манастира Манасија и добро је очуван. На основу воденог жига можемо закључити да је настао у првој половини XV века. Рукопис има 112 листова, највероватније је имао 120 листова. Писан је на квалитетној дебелој хартији у два ступца, а формат је 330 x 230 mm. Повез *Минеја* је изгубљен. Књига је писана полууставом, правописом ресавске школе. За текст је коришћено црно мастило а за иницијале црвено. Поред ове рукописне књиге у Манасији се чува и један лист *Минеја*, који потиче највероватније из XVI века, непознатог порекла. Писан је на хартији, полууставом, а формат је 250 x 180 mm.

У Завичајном музеју у Јагодини почетком 1993. године пронађена је фасцикла са фрагментима српских средњовековних рукописа који потичу из манастира Хиландар. Они су поклоњени Музеју још 1971. године. Дело-

¹ Сергеј Троицки, „Два рукописа манастира Манасије”, *Старинар* бр. 3–4 (1952–1953): 224.

ве српских средњовековних рукописа у Јагодину је донео 1893. године Богољуб Тирић, професор ондашње Јагодинске гимназије и потоњи управник Гимназије у Нишу. Његов боравак у Хиландару је забележио Сава Хиландарац 1894. године.² Приликом боравка на Светој Гори, Б. Тирић је имао задатак да начини списак књига хиландарске библиотеке. Разлози због којих је он фрагменте понео са собом нису познати. Међутим са сигурношћу можемо тврдити да су након приспећа у Музеј остали на броју. Фрагменти су његовом руком нумерисани арапским цифрама а касније, по њиховом поновном проналажењу и изучавању, прошли су стандардну музеолошку обраду, инвентаризацију и документацију у Завичајном музеју у Јагодини. Ова не тако велика збирка српског рукописног наслеђа представља значајне примерке богослужбене књижевности.

Фрагменте српских средњовековних рукописа чини једанаест пергаментних листова из XIV века и по један папирни из XV и XVI века. Поје-

Сл. 1. *Минеј за децембар*, 1330–1350.
(ЗМЈ, инв. бр.1249), л 1а

дини одломци према особинама графије могу се везати за познате рукописне целине из Хиландара, за друге са сигурношћу се може утврдити да припадају конкретним рукописним књигама, а у трећу групу спадају одломци непознатих рукописних књига. Постоји и један бакрорезни лист непознатог аутора, штампан 1774. године у Венецији.

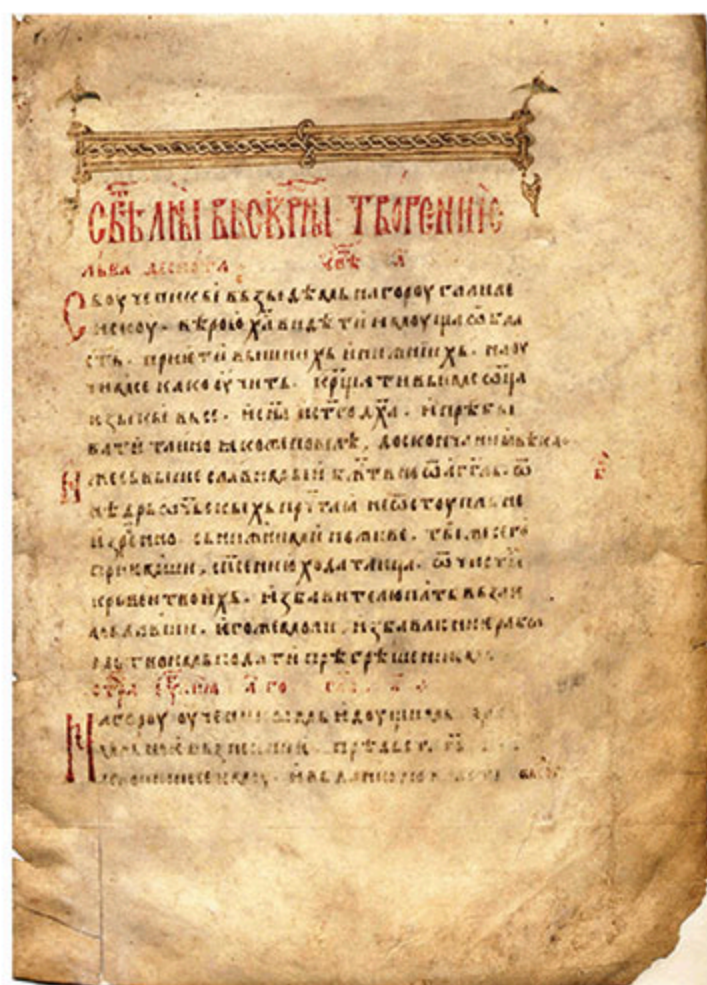
Најстарији фрагмент рукописне збирке из XIV века чини шест листова рукописа који је условно назван *Минеј за децембар* (сл. 1). Рукопис је формата 290 x 200 mm, писан уставом на пергаменту, двостубачно са 36 редова. Текст је писан српском редакцијом и рашким правописом. Према палеографским особинама рукопис потиче из периода тридесетих или четрдесетих година XIV века. Настао је највероватније у Кареји или Хиландару. Због

² Сава Хиландарац, „Историја манастира Хиландара у Светој Гори”, *Хришћански весник* 16 (1894): 222.

непостојања потписа, аутор овог рукописа је непознат али графија рукописа нам омогућава да рукопис припишемо монаху који је у то време преписивао познате минеје за март – мај и јун – јул у Кареји или Хиландару.³ Непознати писар је за текст користио мастило мрке боје а за наслове, иницијале и заставице киновар. Рукопис је скромно украшен, што је било типично за минеје. Од неколико десетина листова првобитног рукописа сачувано је шест. Рукопис има необичну структуру зато се условно зове *Минеј за децембар*. Састоји се из канона светитељима за месец децембар, поређаних по данима у месецу, што је за минеј уобичајено. Међутим, необичност је у томе што у њему налазимо издвојене каноне појединим светитељима, а не као код осталих минеја потпуне службе за одређене дане. Рукопис личи на каноник, али два кратка упутства на почетку и крају текста упућују на претпоставку да се ипак ради о *Минеју*.

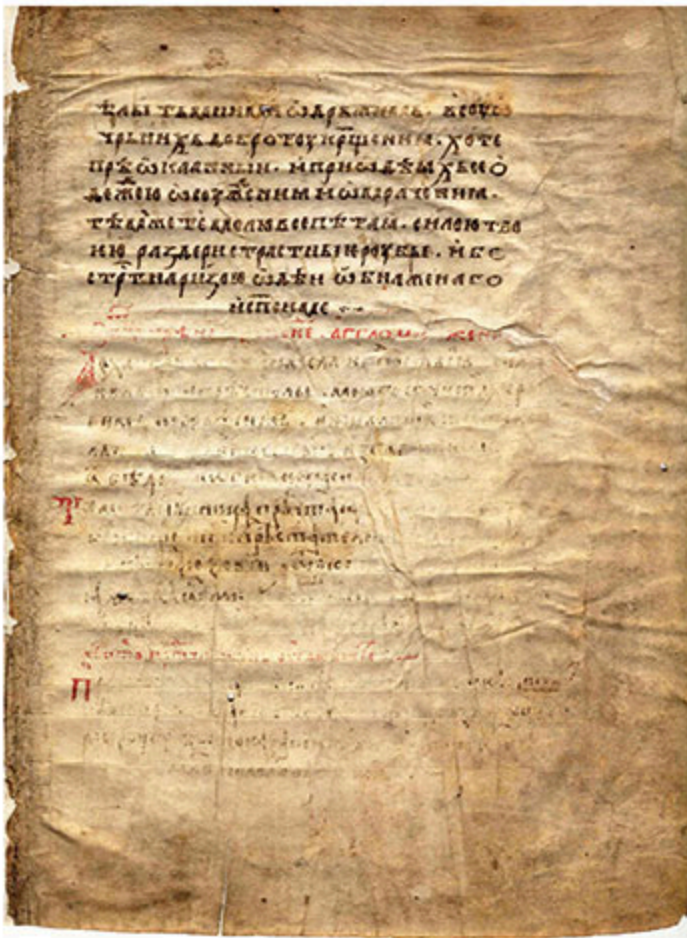
Следећи рукописни фрагмент је на пергаменту формата 260 x 190 mm, писан такође уставом, једно-стубачно у 22 реда. Текст је писан српском редакцијом и рашким правописом. На основу графије рукописа може се закључити да рукопис припада веома истакнутом писару манастира Хиландар, монаху Дамјану. Фрагмент је заправо *Октоих* или *Осмогласник* настао средином XIV века у Хиландару (сл. 2). Монах Дамјан је за текст користио мастило мрке боје, а за наслове и иницијале киновар.

Следећи рукописни фрагмент настао је педесетих година XIV века. Сачуван је део једног листа, вероватно формата 290 x 210 mm. Рукопис непознатог писара представља део *Цветног триода* са укрштеним канонем на Недељу свих светих на јутрењу. Фрагмент је писан на пергаменту, уставом, српском редакцијом и рашким правописом, двостубачно са 30 редова. Рукопис је највероватније настао у Хиландару. Писар је за текст користио мастило црне боје а за иницијале и наслове киновар.

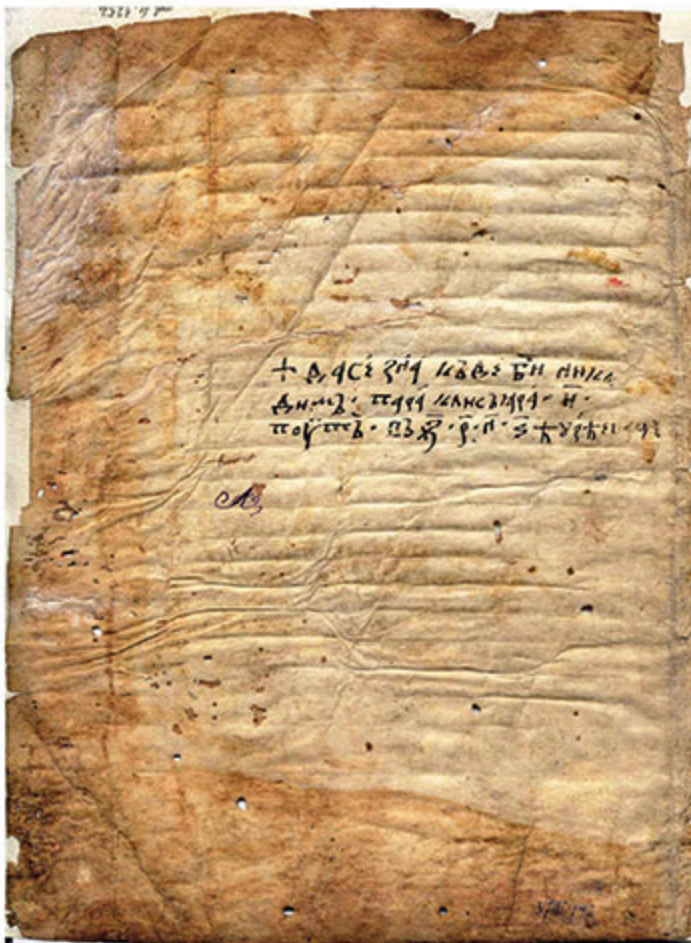

Сл. 2. *Октоих*, 1350–1360. (ЗМЈ, инв. бр. 1253), л. 1а

³ Бранислав Цветковић, „Тријићеви хиландарски одломци из збирке Завичајног музеја у Јагодини”, *Археографски прилози* 16 (1994): 91.

Сл. 3. *Октоих* (ЗМЈ, инв. бр. 1254), л. 1а

Сл. 4. *Октоих*, Никодимов запис (ЗМЈ, инв. бр. 1254), л. 2б

Врло интересантан је и фрагмент који је такође писан на пергаменту формата 260 x 190 mm. Рукопис представља *Октоих* или *Осмогласник* настао највероватније средином XIV века (сл. 3). Занимљивост овог текста је у томе што га је писало више руку. Највероватније први одељак је писао монах Дамјан, уставом, с обзиром на сличност рукописа са претходним текстом, други део текста писан полууставом, заузимају стихови седмичних светилних, до суботе писан руком неког другог писара, док је светилан за суботу највероватније писао нови писар. За текст овог *Октоиха* коришћено је мрко мастило а за наслове и иницијале киновар. Писан је једностубачно и по структури врло је сличан претходном фрагменту који је настао у Хиландару. Овај фрагмент садржи и запис монаха Никодима (сл. 4), исписан брзописом, мастилом црне боје, из 1648. године, а настао у Ђурђевицу. Међутим, тешко је одредити локацију манастира с обзиром на то да је током векова било више места на просторима српских земаља који су носили име Ђурђевац. Треба напоменути да је овај фрагмент доста изгужван и делимично оштећен.

Следећи рукопис садржи један лист, формата 290 x 200 mm, писан на папиру. Текст припада највероватније *Минеју за јануар* (сл. 5). Писан је двостубачно, полууставом. Коришћено је мастило мрке боје а за иницијале и наслове киновар. Писан је српском редакцијом и рашким правописом. Лист су доста оштетили инсекти. Рукопис није потписан, али се претпоставља да

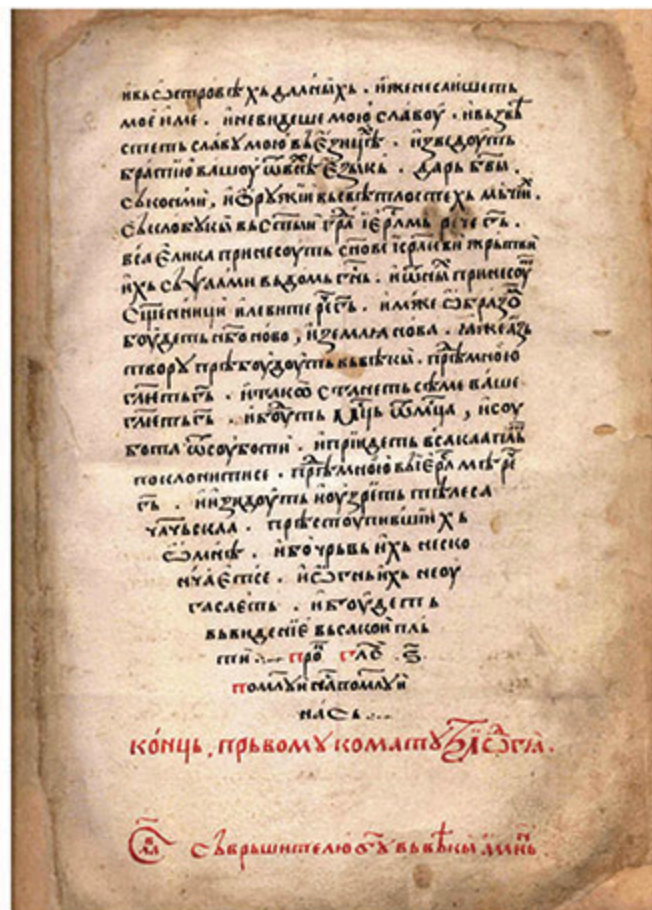
је настао у Хиландару. На основу воденог жига у облику ловачког рога, папир можемо датирати у период друге деценије XV века.

У оквиру ове збирке налази се последњи лист *Посног триода*. На основу детаљне анализе др Бранислава Цветковића, музејског саветника Завичајног музеја у Јагодини, утврђено је да овај рукописни фрагмент потиче око 1510. године. Настао је у Сланкамену, са записом писара ђакона Богдана. Писан је полууставом, једностубачно у 24 реда, српском редакцијом и ресавским правописом. Текст је писан црним мастилом а иницијали и наслови изведени су киноваром. Лист на коме је писан текст је формата 290 x 205 mm (сл. 6 и 7).

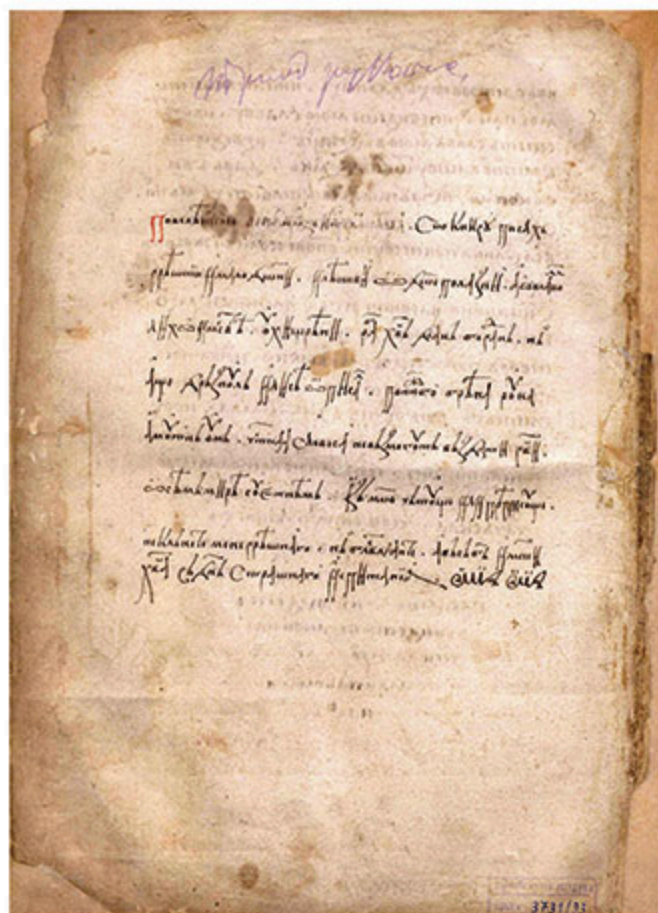
И на крају напоменула бих да у оквиру Тријићеве збирке рукописа постоји и један графички лист формата 180 x 150

Сл. 5. *Минеј за јануар*, око 1420. (ЗМЈ, инв. бр. 1255), л. 16

Сл. 6. *Посни триод*, око 1510. (ЗМЈ, инв. бр. 1256), л. 1а

Сл. 7. *Посни триод*, око 1510, Богданов запис (ЗМЈ, инв. бр. 1256), л. 1б

Сл. 8. Св. Јован Владимир, бакрорез, 1774. (ЗМЈ, инв. бр. 1237)

тп, на коме се у правоугаоном оквиру налази представа Св. Јована Владимира на одру (сл. 8). Колорисани бакрорез, непознатог аутора штампан је 1774. године у Венецији. Овај бакрорезни лист, као типичан пример источнохришћанске графике, представља Св. Јована Владимира на одру одевеног у владарску одежду прекрштених руку на грудима. На полеђини листа налази се неколико записа на грчком језику.⁴

На територији Поморавског округа у оквиру манастира Каленић налази се богата црквена ризница Шумадијске епархије. Она садржи и библиотеку коју је опремила Српска академија науке и уметности. Црква манастира Каленић, посвећена Ваведењу Пресвете Богородице, задужбина Богдана и Петра, високих дворјанина деспота Стефана, подигнута је почетком XV века. У Ризници је изложен рукописни *Празнични минеј манастира Вољавча*. О овој богослужбеној књизи имамо мало података. У Ризници је забележено да потиче из XVII века. *Минеј* је писан на папиру, формата 300 x 200 mm, а има кожни повез.

У селу Багрдану, надамак Јагодине, налази се богата библиотека у приватном власништву ћерке покојног јагодинског протојереја-ставрофора Милорада Милошевића. Поред великог броја старих и вредних књига ова библиотека има и три рукописне књиге. Најстарија књига *Катехизис* потиче највероватније из 1725. године, затим *Свето јеванђеље* Манастира Благо-

⁴ Цветковић, „Тријићеви хиландарски одломци...”, 101–105.

вештења писано 1808. године, као и калиграфски рукопис *Триле* Вукосава Рафаиловића писан у Чачку 1845. године.

Катехизис је пред Други светски рат донет у Србију са Свете Горе највероватније из Манастира Св. Пантелејмона. На основу записа монаха Варсануфија из 1924. године можемо закључити да се ова рукописна књига свакако једно време налазила на Атосу. Према речима протојереја Милорада Милошевића, *Катехизис* је из Манастира Св. Пантелејмона у село Кијево (Општина Баточина) донео руски монах Варсануфије, који је 1948. године био протеран из Југославије. Протојереј је ову књигу са оштећеним корицама пронашао на поду сеоске цркве. Рукопис је писан рускословенским језиком, полууставним писмом, врло уједначених слова и на тај начин подсећа на штампану књигу. За књигу је коришћена хартија формата 220 x 110 mm с воденим жигом *Pro Patria*, те се закључује да је та врста хартије руског порекла и датира се у време око 1725. године.⁵ Ова хартија и хартија уз повез, која према воденом жигу *Грб града Јарославља*, потиче из периода између 1750. и 1760. године, сведоче да је рукопис највероватније исписан у Русији, те да је нешто касније тамо и укоричен у садашњи кожни повез.⁶ Рукопис је добро очуван. Највероватније је имао више од 260 листова и недостаје неколико листова. За писање је коришћено тамномрко мастило, док су иницијали писани киноваром са доста скромним ликовним украсима.

Штампана књига у Поморавском округу до 1800. године

У Народној библиотеци у Јагодини чува се књига Захарије Орфелина *Житіе и славныя дѣла государя императора Петра Великаго самодержца всероссійскаго*, ч. 2. Књига је штампана 1772. године у типографији Димитрија Теодосија у Венецији. Теодосијева венецијанска штампарија је објавила велики број књига. Она је без обзира на превасходно трговачки интерес имала кључну улогу за развој српске културе у XVIII веку. Монографија о Петру Великом коју поседује Библиотека је добро очувана са кожним повезом. Орфелиново *Житије* је прво српско модерно историографско дело писано на славеносрпском језику који је настао мешањем рускословенског са елементима српског народног језика. Можемо слободно рећи да представља врхунац барокног богатства примењен у штампаној књизи. У књизи се налази запис непознатог аутора на листу (24 x 20 cm), писан на славеносрпском у ком се примећују јаки руски утицаји. Запис садржи коментаре из Рајићеве *Историје*, који указују на то да је творац записа вероватно

⁵ Бранислав Цветковић, „Рукописни Катехизис из Манастира Св. Пантелејмона на Атосу”, *Археографски прилози* 21 (1999): 333.

⁶ Исто, 334.

био власник и друге две књиге у збирци Народне библиотеке у Јагодини – *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ*, ч. 1 Јована Рајића и *Граммати́ка ита́лианская* Викентија Љуштинне, обе штампане у Бечу код Стефана Новаковића, 1794. године. На основу језика записа можемо да претпоставимо да је он исписан крајем XVIII или у првој половини XIX века.

Рајићева *Историја* у Народној библиотеци у Јагодини добро је очувана, а повез јој је кожни. Рајић је најзначајнији представник националне историографије XVIII века, а његова *Историја*, као једини извор о српској прошлости више генерација представља, праву ризницу мотива из јужнословенске и српске прошлости.

Италијанска граматика Викентија Љуштинне штампана је грађанском ћирилицом на славеносрпском језику. Укоричена је у кожни повез. Примерак који се налази у Библиотеци садржи записе ранијих власника, датиране двадесетих година XIX века.

Завичајни музеј у Јагодини поседује три публикације, две богослужбене књиге на црквенословенском и једну књигу прозе, које припадају овом периоду. *Послѣдованіе молебна за болаштаго* штампано у Венецији, 1763. године у типографији Димитрија Теодосија и *Благопотребныхъ ектеній то естъ: Собраніе благопотребныхъ прошеній ко времени и нѣждамъ различнымъ оупотребляемыхъ, на проскомидіахъ, на ектеніахъ в' началѣ б(о)ж(е)с|твенныхъ лѣтврѣгн, и по ѣв(ан)г(е)лїи* је штампано 1764. године у Венецији код Димитрија Теодосија и кратка проза *Повѣстелный магазинъ за дѣцѣ: къ просвѣштенію разума и исправлѣнію сердца*. ч. 2, Жан Мари Лепренс де Бомон (Jeanne-Marie Lefrince de Beaumont), која је штампана 1793. године на црквенословенском у штампарији Стојана Новаковића у Бечу. Увидом у музејску документацију утврђено је да је урађена конзервација ових књига.

Историјски архив у Јагодини поседује *Прибавленіе содержащее Важная писменная Доказательства къ изясненію исторїи славенскихъ народовъ* Јована Рајића, штампано 1795. године у Бечу код Стефана Новаковића. Књига је штампана тројезично (српски, латински, немачки) и доста је оштећена, без коричних страна.

У Ризници манастира Каленић налази се једна од најзначајнијих књига настала у Вуковићевој штампарији. То је *Празнични минеј Божидача Вуковића*, најобимније и најскупље издање старог српског штампарства настало 1538. године у Венецији. Ова богослужбена књига је штампана на 432 листа двостубачно на српскословенском језику, у кожном повезу је и рестаурисана. Власништво је црквене општине Конатице – Шумадијска епархија. Друга значајна књига која се налази у манастирској Ризници је *Служабник* настао 1554. године у штампарији Вићенца Вуковића. То је трећа датирана књига његове штампарије, поновљено издање *Служабника* његовог оца из

1520. године.⁷ Вићенцо се углавном бавио реиздањима богослужбених књига на српскословенском која су била у широкој употреби међу православним свештенством на Балкану. Међутим, мање склон традицији од оца он у својој штампарији доста користи декоративне ренесансне мотиве. Ова литургијска књига је повезана у кожни повез, доста је оштећена, недостаје јој 15 листова.

Манастир Раваница, сазидан седамдесетих и осамдесетих година XIV века као задужбина кнеза Лазара, чува традицију културног центра у коме се неговало писмено и усмено стваралаштво. Данас Раваничка манастирска библиотека у свом богатом фонду има један доста стар примерак *Триода посног Стефана од Скадра*, који је штампан у Венецији 1561. године у штампарији Вићенца Вуковића. *Трипеснац*, како га назива његов приређивач, штампан је на црквенословенском језику. Овај *Триод* је значајан зато што је једина садржајно нова књига штампана у штампарији Вићенца Вуковића, после смрти његовог оца Божидара.⁸ *Посни триод* је штампан двостубачно на 256 листова, али је доста оштећен, недостају 22 листа. Преповезан је у кожни повез. У књизи се налази запис на основу кога сазнајемо да се налазила у манастиру Врдник, познат и као Мала Раваница на Фрушкој гори. Настављачи Вуковићеве штампарије углавном прештампавају њихова издања и на тај начин продужавају век српског штампарства још три деценије.

Библиотека Манастира Свете Петке у околини Параћина поседује *Требник* штампан на црквенословенском код Стефана Новаковића, 1795. године у Бечу. Повез је од мрке коже, а на основу записа који се налази у књизи сазнајемо да је ова богослужбена књига поклоњена манастиру 1935. године.

На крају бих поменула још неке књиге, штампане до 1800. године а припадају страстеном антиквару из околине Рековца, учитељу у пензији, Миладину Милосављевићу. Његова богата библиотека садржи преко 60 књига штампаних до 1867. године. Најстарија књига је *Первые начатки латинскога языка* Захарије Орфелина, штампана 1767. у Венецији, код Димитрија Теодосија. Ту је и *Собрание разныхъ правоучителныхъ вещей* Доситеја Обрадовића (Беч, Штампарија Стефана Новаковића, 1793), као и књига Саве Текелије *Еднога Арађанина начертание основанія за обучение сербске дѣце у Араду урѣдити имѣюца* (Будим, штампарија при Краљевском универзитету, 1798). Сава Текелија, чувени мецена, потомак племићке породице и председник Матице српске имао је веома значајну улогу у културном и националном животу Срба свога времена.

⁷ Митар Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства”, у Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси и Миљко Ковачевић, прир., *Пет векова српског штампарства: 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII в.* (Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994), 195.

⁸ Исто, 198.

Литература

- Пешикан, Митар, Катарина Мано-Зиси и Миљко Ковачевић, прир., *Пет векова српског штампарства: 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII в.* Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994.
- Троицки, Сергеј. „Два рукописа манастира Манасије”. *Старинар* бр. 3–4 (1952–1953): 224
- Сава Хиландарац. „Историја манастира Хиландара у Светој Гори”. *Хришћански весник* 16 (1894): 222.
- Цветковић, Бранислав. „Рукописни Катехизис из манастира Св. Пантелејмона на Атосу”. *Археографски прилози* 21 (1999): 333.
- Цветковић, Бранислав. „Тријићеви хиландарски одломци из збирке Завичајног музеја у Јагодини”. *Археографски прилози* 16 (1994): 91.
- Цернић, Луција, Љупка Васиљев, Нада Синдик, Катарина Мано-Зиси и Синиша Живковић. *Стара српска рукописна и штампана књига: из београдских збирки: каталог изложбе.* Београд: Народна библиотека Србије: Културно-просветна заједница Србије, 1984.

Nada Dimitrijević

Public Library „Radislav Nikčević”, Jagodina

OLD MANUSCRIPTS AND PRINTED BOOKS IN THE AREA OF THE POMORAVLJE DISTRICT UP TO THE YEAR 1800

Summary: In the area of the Pomoravlje District, there are a large number of manuscripts and printed books that were created up to the year 1800. One of the most significant manuscripts is the liturgical book *Menaion for the Month of September* which dates back to the 15th century and which is kept in the Manasija Monastery. In the collection of the Regional Museum in Jagodina there are fragments of Serbian medieval manuscripts consisting of eleven parchment sheets from the 14th century probably made in the Hilandar Monastery, than two sheets from the 15th and 16th centuries, and one copperplate sheet made by an unknown author in the 18th century. The treasury in the Kalenić Monastery keeps one manuscript of *Festive Menaion* from the 17th century. In a private collection, there is a *Catechesis* most probably created around 1725. In addition to manuscripts, in the area of the Pomoravlje District there are 14 books printed up to 1800 located within the collections of monasteries, the Public Library, the Regional Museum, the Historical Archives, and private collections.

Keywords: Pomoravlje District, manuscript, Menaion, Catechesis, printed book.

Јелена Подгорац Јовановић, 1977–
jelena.podgorac@bibliotekasabac.org.rs
Небојша Цвејић, 1970–
nebojsacvejic@gmail.com
Библиотека шабачка, Шабац

СТАРИ ЗАПИСИ ЗА НОВО ДОБА

Збирка старе и ретке књиге Библиотеке шабачке

Сажетак: Збирка старе и ретке књиге Библиотеке шабачке броји 465 примерака књига публикованих до краја 1867. године. Одабрани оштећени примерци прошли су процес конзервације и рестаурације, те је до краја 2017. године фонд успешно заштићен. Похрањен је у новом простору и у новим, металним ормари-ма. Део књига је дигитализован и доступан корисницима путем сајта Библиотеке. Као резултат досадашње праксе у раду са старом и ретком књигом, акредитован је и семинар у оквиру сталног стручног усавршавања у библиотечко-информационој делатности.

Кључне речи: стара и ретка књига, заштита, конзервација и рестаурација, дигитализација, Библиотека шабачка.

Простор богат историјским дешавањима попут онога на северном делу Западне Србије, има динамичан развој и сјајне тековине свог културног и историјског напретка. Шабац, као највеће место, центар је регије која обухвата више мањих области (Поцерину, Мачву, Јадар, Азбуковицу, Посавотамнаву и Рађевину) и која се територијално поклапа са подручјем које данас административно чини Мачвански округ. Као гранична зона током претходних векова, у мирнодопским периодима погодна је била за живот локалног становништва. На другој страни, немирно време говора оружјем умело је, врло често, да збрише са лица земље сва она богата материјална постигнућа.

У нововековној српској држави, тековини Српске револуције, развој културног амбијента нарочито је био изражен у Шапцу, и то почев од времена Јеврема Обреновића (1816–1831). То је доба када се профилише онај препознатљиви идентитет града.

Јеврем, тежећи напретку и свог дома и вароши која му је поверена на управу, окупља у Шапцу учене људе (Јован Стејић, Димитрије Тирол, Јосиф

Шлезингер, Роберт Толингер, Јован Павловић и многи други), унапређује свакодневни живот у многим сегментима (користи стакло на прозорском окну, школује своје кћери, у одевању користи одевне предмете европског а не источњачког кроја итд), уређује место и њене установе на нови начин, те води рачуна и о својој приватној библиотеци. Та библиотека, прва у Шапцу, а још у периоду стварања, била је, сасвим сигурно, најјача у целој Србији¹.

Таква културна клима читавала се и великим бројем пренумераната књига које су се у то време објављивале: нпр. књига Јована Стејића *Забавна за разоноду и срце*, штампана 1828. у Бечу, имала је 21 претплатника из Шапца². Отварање школа³ утицало је и на повећање броја школованих људи – како оних који се ангажују у раду школе, тако и оних који кроз те школе и пролазе, настављајући касније своју наобразбу. Пример таквог рада јесте и прва позоришна представа у тадашњој Србији, изведена 1833. године у поцерском селу Накучани, а у режији проте Игњата Васића.

Повољне околности, и привредне и друштвене, изродиле су 1847. године и читалиште у Шапцу. Један од најзаслужнијих свакако је и прота Јован Павловић, јединствена појава тога времена⁴ и пренумерант великог броја књига које су тада штампане у Србији, али и на територији данашње Војводине. Након његове смрти, супруга Ева понудила је „Попечитељству просвештенија” његову библиотеку која је, по њеном наводу, бројала више од 1500 одабраних књига на различитим језицима⁵.

Поред публикација тековина новије продукције, у Шапцу и околини било је и старих и вредних књига. *Српске новине*, број 55 од 11. маја 1850, објављују захвалност учитељу Јовану Балукчићу из Црниљева, који је Друштву српске словесности поклонио старе и вредне књиге⁶. Петнаест година доцније, Стојан Новаковић обавештава министра просвете о богатој архиви манастира Троноша⁷. Нешто касније, тај исти Стојан Новаковић го-

¹ Даница Милић и др., *Шабац у прошлости*, 3, ур. Станоје Филиповић (Шабац: Глас Подриња, 1980), 427.

² Исто, 401.

³ Исто, 400. Основна школа у Шапцу отворена је одмах након ослобођења, док је грчку школу град имао 1824. У трећој деценији XIX в. јављају се школе у околини: у Богатићу, Глоговцу, Шеварицама, Ориду и Свилеуви.

⁴ Исто, 428. Знаменити прота Јован Павловић заслужан за оснивање Читалишта, утицао је и на развој позоришног живота, као и на сакупљање музејске збирке. Ба-вио се и превођењем: са енглеског први је превео *Изгубљени рај* Џона Милтона, те поезију Едварда Јанга. Био је и политички ангажован (беседа на Светоандрејској скупштини), а по оснивању Друштва српске словесности, постао је његов дописни члан.

⁵ Исто, 428.

⁶ Исто, 428. Наведен је и списак од 10 поклоњених књига.

⁷ Исто, 428.

вори о старим и вредним књигама које је пронашао у манастиру Петковица и у цркви села Накучана⁸.

Читалиште шабачко, с обзиром да није државна установа, те да нема редовног прилива новца из државне касе, током друге половине XIX и почетком XX века улаже изузетан и константан напор да се избори за стални простор, стабилно финансирање и повећање броја читалаца.

Велики рат и разарање Шапца, однели су библиотеку и целокупан њен фонд. Сав труд претходних генерација, у седам деценија дугој библиотечној повести, изгубљен је и у прах претворен прве ратне, 1914. године.⁹

Фондови спаљене библиотеке, која је заживела тек скоро деценију и по касније (1928), изнова су морали бити формиран. Историјске околности директно су утицале на бројност књига и на стање саме библиотеке у Шапцу. Изузетно залагање културних посленика у наредним деценијама постојања библиотеке, донели су завидне резултате и рад установе подигнут је на висок ниво. Њихов однос према установи, као и уложени труд, добри су показатељи односа према свему ономе шта она у себи чува.

Завичајно одељење Библиотеке шабачке у свом окриљу чува стару књигу. Деведесетих година XX века сабирањем књижног материјала који је до тада био смештен у фондовима Позајмног, Научног и Завичајног одељења, формиран је Фонд старе и ретке књиге. Поклоном и откупом временом је увећаван број примерака. Невелики фонд у овом тренутку броји 465 публикација које испуњавају услове да ту буду и похрањене. Књиге су ћириличне, а штампане су у Бечу, Пешти, Лајпцигу, Београду, Крагујевцу, Новом Саду, Земуну и Суботици.

Најстарија књига која се чува јесте *Србљак (Правила молебнаја свјатих сербских просветитељ)* штампан у Римнику (данашња Румунија) године 1761. Дуго времена пре него што се ова књига обрела у Шапцу¹⁰, за најстарију у фонду важила је *Итика јерополитика*, штампана 1774. године у Бечу. Петнаест примерака (12 наслова) књига из фонда налази се на листи старе и ретке књиге од изузетног значаја. У тој групи су и *Историја разних славенских народова...* од Јована Рајића (прва три тома, Беч, 1794), *Искусни подрумар* Захарије Орфелина (Беч, 1783), *Езопове и прочих разних баснотворцев басне* Доситеја Обрадовића (Лајпциг, 1788) и др.

Приликом устројавања овог фонда, публикације су слагане хронолошки, те се пратила година издања, поштујући принцип смештаја по текућим бројевима (*numerus currens*). Изградњом Анекса и обезбеђењем новог, пла-

⁸ Исто, 428.

⁹ Љубомир Павловић, *О Ваљевоу и Шапцу*, прир. Љубисав Андрић (Ваљево: Радио Ваљево, 1990), 316.

¹⁰ Књигу је 2016. године поклонила Мирјана Маринковић из Новог Сада, супруга професора Филозофског факултета у Новом Саду, Боривоја Маринковића.

нираног и адекватно пројектованог простора, из старе зграде Владичанског двора пресељено је 2017. године и Завичајно одељење. У старим одајама Завичајног одељења, Фонд старе и ретке књиге налазио се у затвореним ормарима са стакленим вратима. У нови, пространији амбијент, смештени су метални ормари у којима се сада налази заштићена вредна грађа.

Редослед примењених поступака у раду са старом књигом није у Библиотеци шабачкој ишао уобичајеним током. Пратећи развој и унапређење библиотекарства и саме технике, први предузети корак у третирању и заштити представљала је дигитализација. На њу се, нешто касније, надоградила конзервација и рестаурација. Потом је уследило пописивање, односно евиденција књига у електронски регистар старе и ретке библиотечке грађе. И на крају, иако то тако није уобичајено, започета је и каталогизација.

Године 2004. у Библиотеци шабачкој почео је процес дигитализације. Први корак била је дигитализација завичајне збирке, укључујући и њену најзначајнију компоненту – стару књигу. Тако, део дигиталне библиотеке представља и *Збирка старе и ретке српске књиге*¹¹. Она се састоји из три подзбирке: *Издања до краја XVIII века*, *Издања до 1830. године* и *Издања од 1831. године*. Начин класификације одређен је од стране стручњака који се бави дигитализацијом.

Прва, најстарија, али и најскромнија подзбирка садржи 14 дигиталних докумената. Најстарији дигитализовани примерак у њој је *Србљак (Правила молебнаја свјатих сербских просветитељ)* из 1761. године.

Друга подзбирка садржи 27 дигиталних докумената, где је најстарији роман *Аристид и Наталија* Атанасија Стојковића, штампан у Будиму 1801. године.

Последњи и најбројнији део садржи 78 дигиталних докумената од којих је најстарији *Нови Плутарх* Јефтимија Ивановића, печатан у Крагујевцу 1834 године.

Писани траг о овом фонду јавља се у каталогу насловљеном *Старе, завичајне књиге Библиотеке шабачке* (аутор Соња Бокун Ћинић), а који је објављен 2004. године.

Важно је напоменути да су све дигитализоване публикације снимљене пре поступка конзервације и рестаурације.

Наредни корак који је предузет у третману старе и ретке књиге јесте тражење извора финансирања за заштиту оштећених примерака. У сезони 2010/11. послата је пријава на конкурс Министарства културе и информисања како би се обезбедила средства и како би започео процес заштите. Припремљено је 20 примерака, урађена је процена трошкова третирања и

---

¹¹ Библиотека шабачка, Дигитална библиотека, „Старе и ретке српске књиге”, <http://bibliotekasabac.org.rs/stare-retke-srpske-knjige/>

поднета је конкурсна документација. Некако у исто време, Градска управа града Шапца расписала је свој конкурс за финансирање пројеката у култури. Како је део новца био опредељен за установе чији је оснивач град Шабац, конкурисано је, па су и ту тражена средства за конзервацију одређеног броја старих књига.

На окончаним конкурсима средства су одобрена, те се могао започети посао на конзервацији и рестаурацији.

Почев од те 2011. године (време кад су уплаћена средства и књиге упућене на третман), па до краја 2017, процес конзервације и рестаурације прошли су сви примерци који су били предвиђени. Тиме је успешно окончана и та врста активности, тако да је Фонд старе и ретке књиге Библиотеке шабачке у потпуности заштићен. Уз књиге које су се нашле у лабораторијама за конзервацију Народне библиотеке Србије и Библиотеке Матице Српске, заштићен је и мањи део периодике. Радови су обустављени с обзиром на високе трошкове третмана новинске хартије.

Заокруживање процеса доношења законске регулативе¹² и формирање електронског Регистра старе и ретке библиотечке грађе (2013), означило је нову етапу у поступку чувања старе и ретке књиге. Матичне библиотеке тиме су добиле нова задужења у послу заштите грађе.

Након позива да се приступи овако значајној и драгоценуј активности, отпочеле су у библиотеци у Шапцу припремне радње, како би се у што краћем року кренуло са пописивањем.

Одређено је лице (у исто време и координатор за читав Округ) које је у више сегмената могло одговорити повереном послу. Избор је пао на библиотекара Матичне службе, који се ту нашао као практично решење, јер део свог посла обавља на терену, вршећи надзор јавних, школских и специјалних библиотека.

Највећи број примерака старе књиге на овом подручју налази се у поседу СПЦ, тако да је владика Шабачком упућена молба да писмено и благослови рад на евидентирању националног блага. Епископским благословом био би олакшан приступ сакралним објектима и неупоредиво брже би се окончао рад на идентификацији и попису све грађе.

---

¹² „Решење о одређивању библиотека које обављају послове од општег интереса у заштити старе и ретке библиотечке грађе”, *Службени гласник РС* бр. 14 (2013): 15; „Правилник о ближим условима и начину коришћења старе и ретке библиотечке грађе”, *Службени гласник РС* бр. 22 (2013): 42; „Правилник о мерама техничке заштите старе и ретке библиотечке грађе” *Службени гласник РС* бр. 22 (2013): 42; „Правилник о садржини и начину вођења регистра категорисане старе и ретке библиотечке грађе”, *Службени гласник РС* бр. 22 (2013): 43; Закон о старој и реткој библиотечкој грађи донет је две године раније: „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”, *Службени гласник РС* бр. 52 (2011): 10–16.

Августа 2013. године уследио је пријем код владике, након његовог позива упућеног директорки установе и библиотекару задуженом за попис старе и ретке грађе. У владичанској резиденцији, пред камерама средстава информисања, званично је почео попис, евиденцијом старих књига које постоје у библиотеци Епархије шабачке.

У периоду август 2013 – децембар 2017, пописана је и у Регистар евидентирана целокупна грађа Библиотеке шабачке, Епархије шабачке, као и богослужбене књиге из три манастира у ближој околини града¹³. Велику помоћ у овом послу пружио је и стручни тим из Народне библиотеке Србије у саставу Жељко Младићевић и Милан Милосављевић (Одељење за заштиту и конзервацију и рестаурацију) и Жарко Војновић (Одељење за библиографију). Доласком на терен и боравком у манастирима Чокешина и Каона, ови стручњаци су стекли увид у постојећи књижни фонд, уочили недостатке на појединим књигама и идентификовали поједине примерке који због степена оштећености нису могли да се препознају.

Укупан број књига унетих у Регистар тренутно износи 508. Процес пописивања и регистровања траје и даље, с обзиром да је површина Округа велика и да је значајан број оних локација на којима се могу наћи примерци старе и ретке књиге¹⁴.

Каталогизација старе и ретке књиге захтевала је, пре самог свог почетка, интервенцију у програму БИСИС, који се, иначе, користи у Библиотеци шабачкој. Постојећој бази неопходно је било одређено проширење, чиме би се омогућило правилно креирање датих записа. Библиотекар одређен за попис старе и ретке књиге и вођење Регистра, пошто се већ бавио каталогизацијом, а по професији историчар који има искуства са овом врстом грађе, њеним писмом и језиком, врши, уз већ наведене послове, и обраду старе и ретке књиге. Каталогизацијом је обухваћена искључиво грађа која се налази у Завичајном одељењу библиотеке. Остали евидентирани примерци са других локација не улазе у базу програма БИСИС, с обзиром да нису вла-

---

¹³ Манастир Каона на потезу Шабац–Ваљево и манастири Петковица и Чокешина на обронцима планине Цер. Сва три манастира потичу из средњег века и носе имена по селима у којима су саграђени. Манастир Чокешина био је поприште битке између српских устаника и Турака 1804. године и назван је *српским Термопилима*. Три стотине устаника под командом браће Недић пало је у борби са Турцима браћећи прилаз од Дрине ка Шапцу.

¹⁴ Примерци старе књиге постоје у библиотеци Цркве Св. апостола Петра и Павла у Шапцу, у приватној библиотеци проте Драгише Маринковића, у црквама у поцерским селима Накучани и Криваја. Црква у Криваји била је манастир до XVIII века и проглашена је за културно добро од великог значаја. У оквиру Епархије шабачке налази се око 120 цркава и манастира, тако да ће племенити посао на попису и очувању старе књиге временски доста потрајати.

сништво библиотеке и да нису део библиотечког фонда. Сви примерци који се налазе на терену, фотографисани су подробно и њихова својства убележена су у привремену базу, независну од БИСИС-а и Регистра.

Пример добре праксе и стечено искуство у овој области материјализовали су се и кроз стручни акредитовани семинар. Поднета и потом одобрена конкурсна пријава, рецензирана од стране мр Душице Грбић (БМС) и Жарка Војновића (НБС), врских стручњака у области старе и ретке књиге, омогућила је, да се путем програма стручног усавршавања, оствари непосредан контакт са заинтересованим категоријама истраживача и библиотекара. Структура семинара састојала се од три засебне целине: 1. *Дигитализација*; 2. *Конзервација и рестаурација* и 3. *Пописивање старе и ретке грађе*. Сам семинар представио је конкретан рад библиотекара који су се бавили овим сегментима заштите и очувања драгоценог материјала. На практичним примерима из текуће праксе, учесници семинара могли су да виде начин рада примењиван у библиотеци у Шапцу, те да га усвоје и примене у својим установама. Програму стручног усавршавања присуствовали су библиотекари јавних и школских библиотека, потом библиотекари специјалних библиотека који у својим установама поседују одређен број примерака старе и ретке књиге, запослени у установама заштите (музеји и архиви), представници СПЦ, као и сви они које је ова тема занимала и којима би нешто од предоченог могло бити од користи.

Као што су завичајне збирке срце библиотеке, тако су и збирке старе и ретке књиге које се чувају у завичајним одељењима, есенција наше културе и постојања. Заштитом, дигитализовањем и могућношћу једноставног јавног приступа, продужава се њихов век трајања. То благо се, на само два клика налази удаљено од свих оних које посао, знатижеља или истраживање доводи до датог линка.

Очување старе и ретке грађе и њена јавна презентација, представља подухват од великог националног интереса. Очување идентитета, културе и саме писмености, као различитих сегмената националног блага, одговоран је и узвишен задатак. Тако ми, као чувари блага, полажемо рачун историји, али и будућим нараштајима да ово што нам је поверено заштитимо, чувамо и учинимо доступним на најбољи могући начин.

Литература

Библиотека шабачка, Дигитална библиотека, „Старе и ретке српске књиге”. <http://bibliotekasabac.org.rs/stare-retke-srpske-knjige/>

Милић, Даница, Никола Вучо, Братислав Стојановић и Милан Јевтић. *Шабац у прошлости* 3. Уредник Станоје Филиповић. Шабац: Глас Подриња, 1980.

Павловић, Љубомир: *О Ваљевоу и Шату*. Приредио Љубисав Андрић. Ваљево: Радио Ваљево, 1990.

„Правилник о ближим условима и начину коришћења старе и ретке библиотечке грађе”. *Службени гласник РС* бр. 22 (2013): 42.

„Правилник о мерама техничке заштите старе и ретке библиотечке грађе”. *Службени гласник РС* бр. 22 (2013): 42.

„Правилник о садржини и начину вођења регистра категорисане старе и ретке библиотечке грађе”. *Службени гласник РС* бр. 22 (2013): 43.

„Решење о одређивању библиотека које обављају послове од општег интереса у заштити старе и ретке библиотечке грађе”. *Службени гласник РС* бр. 14 (2013): 15.

Jelena Podgorac Jovanović, 1977–

Nebojša Cvejić, 1970–

Šabac Public Library

OLD BOOKS FOR THE NEW AGE

Old and Rare Books Collection in the Šabac Public Library

Summary: The collection of old and rare books in the Šabac Public Library contains 465 books printed up to 1867. The collection contains old books. Conservation and restoration treatments were applied to the selected damaged copies, so by the end of 2017, the collection was successfully protected. It is stored in a new space and in new metal cabinets. Part of the collection is digitized and available to users through the Library website. As a result of the previous practice in working with the old and rare books, a seminar was accredited within the framework of the library and information science continuing professional education.

Keywords: old and rare books, conservation, restoration, digitization, Šabac Public Library.

Ружица Љ. Дамњановић, 1965–

damnjanovicruzica@yahoo.com

Виолета Д. Милошевић, 1965–

osvioleta@gmail.com

Матична библиотека „Љубомир Ненадовић”, Ваљево

РАЗЛИЧИТИ ВИДОВИ ЗАШТИТЕ СТАРЕ КЊИЖНЕ ГРАЂЕ

Искусва Ваљевске библиотеке

Сажетак: Матична библиотека „Љубомир Ненадовић” у Ваљеву стара се о заштити фонда старе и ретке библиотечке грађе у Колубарском округу у складу са законима који важе за ову врсту грађе. Досадашња заштита обухватала је фондове Матичне библиотеке, али и заштиту фондова цркава, Историјског архива Ваљево, Ваљевске гимназије. Заштита је обухватала израду планова за заштиту грађе у ванредним околностима, конзервацију и рестаурацију, израду каталога, регистара, дигитализацију као и представљање ове грађе јавности. Рад садржи конкретне примере неких видова заштите ове врсте грађе – фондови Ваљевске гимназије, Историјског архива и Цркве Покрова Пресвете Богородице у Ваљеву.

Кључне речи: Библиотека Ваљево, стара и ретка књига, конзервација, дигитализација, каталог.

Увод

Стара и ретка књижна грађа, као део културног наслеђа које има своју историјску, културну, естетску, економску и другу вредност, подједнако припада појединцу и целокупном човечанству. Културно благо, које је настајало у прошлости, данас има праву валоризацију у спознаји да упућује на ток и досегнути ниво културног и цивилизацијског развоја једног народа, односно, заједнице. Због чињенице да је културна баштина подложна различитим разарајућим утицајима током времена, заштита старе и ретке књиге представља обавезу која је не само законске, већ и моралне природе.

Матична библиотека „Љубомир Ненадовић” у Ваљеву од 2013. год. обавља послове од општег интереса у области заштите старе и ретке би-

блиотечке грађе, а на основу *Закона о старој и реткој библиотечкој грађи*¹ и *Решења Министарства културе и информисања Републике Србије*². Надлежност Библиотеке се простире на територију града Ваљева и општина Лајковац, Љиг, Уб, Мионица и Осечина.

Закон о старој и реткој библиотечкој грађи дефинише општи интерес у овој области у петнаест тачака, а у овом раду биће представљена различита искуства и примери заштите на територији Колубарског округа.

Проналажење, евидентирање грађе и вођење регистра на подручју Колубарског округа

По нашим сазнањима, до сада је установљено да на територији Колубарског округа постоји стара и ретка књижна грађа која датира углавном из периода XVIII, XIX и XX века. У целости посматрано, можемо рећи да је ова грађа делимично инвентарисана и обрађена, а само део фонда унет је у Регистар старе и ретке библиотечке грађе од изузетног и великог значаја. Конзервација и рестаурација као мера заштите од даљег пропадања књижног фонда извршена је у неким фондовима, а процес дигитализације започео је и спроводио се пре доношења *Правилника о ближим условима за дигитализацију библиотечко-информационе грађе и извора*.

У Матичној библиотеци „Љубомир Ненадовић” у Ваљеву налазе се 54 примерка старе и ретке књиге из XIX и XX века. Овај фонд је формиран после Другог светског рата. Фонд Народне књижнице и читаонице од 1416 књига и 1679 свезака часописа пропао је у вихору Другог светског рата. Године 1944. основан је Културно-просветни одсек при ОНОО Ваљево, који је, између осталог, имао задатак да формира библиотеку и прикупи књиге од разних бивших установа и грађана. Међу поклонима су пристизале и старе и ретке књиге, које се и данас налазе у фонду Ваљевске библиотеке.³

Ова грађа је обрађена и унета у Регистар старе и ретке библиотечке грађе од изузетног и великог значаја. У претходном периоду смо дигитализовали целокупан фонд, који ипак није доступан за претраживање, јер нису дефинисани метаподаци у складу са смерницама за дигитализацију.

¹ О томе види: „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”, *Службени гласник РС* бр. 52 (2011): 10–16.

² О томе види: „Решење о одређивању библиотека које обављају послове од општег интереса у заштити старе и ретке библиотечке грађе”, *Службени гласник РС* бр. 14 (2013): 15.

³ О томе види: Остоја Продановић, ур, *Ваљевска библиотека: 1868–2008* (Ваљево: Матична библиотека „Љубомир Ненадовић”, 2008), 78, 80 и 81.

Конзервација и рестаурација би спречиле даље пропадање овог фонда, јер су поједини примерци оштећени, развезани и у лошем стању.

У Цркви Светог Николе у Степању, Црквена општина Степање, на територији општине Лајковац, која поседује најстарије примерке старе књижне грађе у Колубарском округу, налази се преко 50 књига из XVIII и XIX века. Грађа је пописана и извршене су мере техничке заштите, чиме је спречено њено даље пропадање.

Ваљевска гимназија поседује око 240 примерака старе и ретке књиге из XVIII и XIX века. Овај фонд је пописан и израђен је каталог.

Посебан фонд старе и ретке књиге из XVIII и XIX века постоји и у Историјском архиву у Ваљеву, где се налази преко 400 примерака.

У библиотеци Цркве Покрова Пресвете Богородице у Епархији ваљевској постоји фонд у коме се налази преко 50 примерака старе и ретке књижне грађе из XVIII и XIX века.

Ваљевска библиотека је 2014. год. започела обраду старе и ретке књижне грађе уз примену међународних стандарда за библиографско-каталогски опис и сходно *Закону*, у Регистар старе и ретке библиотечке грађе од изузетног и великог значаја, унета су до одржавања овог скупа 82 примерка старе и ретке књижне грађе. Реч је о 54 књиге из фонда Матичне библиотеке „Љубомир Ненадовић” и 28 књига из фонда библиотеке Цркве Покрова Пресвете Богородице у Ваљеву.

Стручно оспособљавање запослених и израда плана заштите у ванредним ситуацијама, околностима и у случају ратног стања

Заштита културног наслеђа не може бити целовита уколико, поред мера које спроводимо да би књижну грађу заштитили од даљег пропадања, не будемо обезбедили и њену адекватну заштиту у ванредним околностима. Пожари, поплаве, земљотреси и друге природне катастрофе, али и деловање људи, у миру и у условима ратних разарања, ризици су који могу довести до оштећења или уништења старе и ретке књижне грађе.

Вредност библиотечке, архивске и друге грађе која се налази у фонду наше и других јавних библиотека на подручју Колубарског округа, као и законска обавеза њене заштите, били су полазна тачка при одређивању смерница за израду интерног плана заштите у ванредним околностима. Нисмо успели да установимо да ли постоје овакви стратешки документи, који би указивали да су негде предузете мере за заштиту старе и ретке књижне грађе у случајевима ванредних околности, ванредних ситуација и ратног стања.

На иницијативу Ваљевске библиотеке, надлежни Сектор за ванредне ситуације при Министарству унутрашњих послова у Ваљеву, укључио се и

дефинисао смернице за израду стратешких планова заштите књижних фондова. Намера нам је била да планом заштите буду обухваћени фондови у свим библиотекама и локалитетима на којима се налази стара и ретка библиотечка грађа на територији целог Колубарског округа. Обавештене су све јавне библиотеке у општинама Лајковац, Љиг, Мионица, Уб и Осечина, које су на захтев Матичне библиотеке из Ваљева, израдиле Извештај о угрожености и заштити културно-историјских материјалних и других битних добара од последица елементарних непогода и других несрећа на подручју Колубарског управног округа. Ови извештаји садрже опис и обим фонда, локације и услове за смештај грађе и друге информације које су достављене на предлог Штаба за ванредне ситуације у Ваљеву.

У складу са *Законом о ванредним ситуацијама*⁴ и на основу *Уредбе о саставу и начину рада штабова за ванредне ситуације*⁵ ради праћења стања и организовања система заштите и спасавања и предлагања мера за њихово побољшање на подручју Колубарског управног округа, Штаб за ванредне ситуације Колубарског управног округа заседао је по питању извештаја које су поднеле библиотеке и донео одговарајући закључак. Наложено је органима јединица локалне самоуправе и свим установама културе да у складу са *Проценом угрожености*, приступе изради *Плана очувања добара*. Поред тога, препоручено је установама културе и локалним самоуправама да у сарадњи са Министарством културе и информисања Републике Србије, обезбеде на окружном нивоу депо за склањање и чување културних добара.

У новонасталој околности, поред постојеће законске обавезе институција заштите културног наслеђа у погледу заштите материјалних добара и људи у ванредним околностима, као и наложене мере, пре израде стратешких докумената, *Процене угрожености* и *Плана очувања добара*, где ће бити дефинисани ризици и степен угрожености културног наслеђа и људи, приоритети заштите, начин и услови за склањање и евакуацију, установили смо да запослени у установама културе не поседују одговарајућа знања и вештине и да је неопходно спровести њихово стручно оспособљавање.

Скорашња искуства и губици проузроковани природним катастрофама, али изазвани и деловањем људи, а да не говоримо о искуствима из даље историје током ратова на овим подручјима, указују на то да не постоји, или да постоји ограничено разумевање утицаја катастрофа и на потребу бољег приступа менаџменту катастрофа за очување културног наслеђа.

Упутства добијена на радионици коју је Министарство културе и информисања Републике Србије организовало у сарадњи са УНЕСКОМ, у октобру 2010. год., на тему „Управљање ризиком од катастрофа у области

⁴ О томе види: *Службени гласник РС* бр. 111 (2009) и бр. 93 (2012): 30–31.

⁵ О томе види: *Службени гласник РС* бр. 98 (2010): 6–8.

културног наслеђа”, у Врднику, била су иницијативна за организовање семинара и у Ваљеву.

У сарадњи са Централним институтом за конзервацију из Београда у Матичној библиотеци „Љубомир Ненадовић” у Ваљеву 2017. год. одржан је дводневни семинар на тему „Заштита културног наслеђа у ванредним ситуацијама”. Сврха семинара била је да: а) допринесе бољем разумевању катастрофалних ризика који настају услед климатских промена, урбанизације, пораста популације и пропадања животне средине, као и услед евентуалних ратних дејстава; б) усмеравање људских и техничких ресурса за подршку превенцији катастрофалних ризика и планирање заштите; в) практична обука за реаговање у ванредним ситуацијама, односно, за спасавање збирки и заштиту библиотечког и архивског материјала у ванредним ситуацијама.

Семинар је указао да постоји велика потреба за даљом едукацијом на пољу заштите културних добара, у овом случају старе и ретке књижне грађе. Ресурси установа културе су веома скромни, знања су недовољна, а адекватна заштита подразумева повезивање свих фактора на нивоу локалне самоуправе, оснивача, МУП-а, као и других стручњака на пољу заштите. Процена ризика и израда планова захтева ангажовање стручњака из области заштите, Министарства унутрашњих послова, локалних самоуправа и Министарства културе и информисања Републике Србије. Нису занемарљива средства која се морају издвојити за заштиту културног наслеђа, уколико желимо да планови буду реални и остварљиви у ситуацијама потенцијалних катастрофа.

Заштита старе и ретке књижне грађе из фонда Цркве Светог Николе у Степању, општина Лајковац

Представници Библиотеке Матице српске, Одељења старе и ретке књиге и легата и Одељења заштите публикација, извршили су 2007. год. преглед одабраних рукописних и штампаних књига из Црквеног дома у Степању које су предложене за заштиту. Установили су да се у библиотеци налази: петнаест српских књига из XVIII и XIX века, штампаних до 1867. године, једна недатирана српска рукописна књига, приближно из XVIII–XIX века, тридесет руских књига из XVIII века, претежно са српским записима и посветама које сведоче о њиховим власницима, дародавцима, кретању и употреби, међу којима је посебно драгоцен *Библија* из 1741. године, са записима и цртежима Хаџи Рувима (1754–1804), архимандрита манастира Боговађа, који је и сликао; 50 рукописних црквених књига, дневника трошкова, књига рођених и сл. из времена од 1872. до 1945. год. Установљена су значајна оштећења и предложене мере заштите, које очигледно, због недостатка средстава, тада нису спроведене.

На позив Градске библиотеке Лајковац екипа стручњака Одељења за конзервацију Народне библиотеке Србије 2011. год. извршила је у Цркви Светог Николе у Степању комплетан преглед фонда старе и ретке књиге, утврђеног културног добра на територији општине Лајковац. Као и њихове колеге из Библиотеке Матице српске, констатовали су да се богата збирка старе и ретке књиге из XVIII и XIX века налазила у веома лошем стању, да су листови књига били оштећени дејством влаге и прашине, да су видљиви трагови микроорганизама на повезу и у блоку књига, због чега је било потребно извршити и стерилизацију. Повези књига су били веома оштећени, на многим књигама је недостајала предња или задња корица. У питању су били углавном кожни повези – 47 кожних повеза, два полукожна и један плишани повез.

По процени Одељења за конзервацију Народне библиотеке Србије, констатован је први степен оштећења и било је потребно хитно предузети мере заштите, како би се ова вредна збирка сачувала од даљег пропадања. Средства за заштиту обезбедило је Министарство културе и информисања Републике Србије, које је 2011. године на конкурс подржало пројекат Градске библиотеке Лајковац.

Пројекат је обухватао заштиту 50 књига, пре свега драгоцене *Библије* из 1741. године, са записима и цртежима Хаџи Рувима. На самом почетку извршена је идентификација и опис публикација, а стручну помоћ у реализацији ове активности пружила је Матична библиотека „Љубомир Ненадовић” Ваљево. На овим пословима радила је Бранка Јовић, библиотекар саветник. У наставку пројекта предузете су мере превентивне заштите, стерилизација, механичко чишћење, прање и неутрализација, а затим конзервација и рестаурација. Имајући у виду величину збирке, пројекат је реализован у лабораторији Одељења за конзервацију Народне библиотеке Србије по етапама. У првој фази је рађена заштита 33 богослужбене књиге, а у другој преосталих 17 књига, укупно 5.390 листова.

По завршетку пројекта, који је реализован током 2011. и 2012. год., књиге су враћене цркви у Степању, где је организована изложба и јавности су представљени резултати заштите старих и ретких књига. Реализацијом овог пројекта делимично је од даљег пропадања сачуван фонд старе и ретке књиге на овом локалитету.

Неопходна је заштита преосталих књига, као и унос већ заштићених примерака у Регистар старе и ретке библиотечке грађе од изузетног и великог значаја и дигитализација, да би процес заштите фонда био целовит.

Неки кораци у заштити ових фондова предузети су и пре доношења правних аката захваљујући ентузијазму и одговорности људи који су били свесни њеног значаја. О томе ће, између осталог, бити речи и у наставку текста.

Библиотека Ваљевске гимназије

Ваљевска гимназија, основана 1870. године као Ваљевска гимназијска реалка, од свог оснивања представљала је стожер културног живота града. У фондовима своје библиотеке данас чува велики број старих и ретких књига које су описане у штампаном каталогу.

Каталог старе и ретке књиге – Јован Племић, *Старе и ретке књиге: 1818–1900*, изашао је 1987⁶, године када се прослављала 200-годишњица Вуковог рођења. Намера аутора Јована Племића, професора социологије и библиотекара, била је да, на основу искустава у раду са овом врстом грађе, „заштити” фонд и учини га доступним заинтересованим корисницима. У Каталогу су уврштене све публикације од 1818. до 1900, које се налазе у фонду Ваљевске гимназије (у то време школа се звала „Ваљевска гимназија Владимир Илић Лењин”). Листа књига није омеђена 1867. год. и то је наведено у предговору.

Каталог има три целине. *Предговор* који је написала Марија Исаиловић, доктор историјских наука (Београд, 1925 – Ваљево, 1997), садржи историјат ваљевског краја са краћим географским подацима и приказом економског развоја града и околине који је условио културни напредак овог подручја Србије. Други део предговора односи се на језик публикација, методологију рада, преглед јединица и научних области заступљених у Каталогу. Значај израде Каталога ауторка предговора дефинисала је у последњем пасусу где каже „Израда Каталога старе и ретке књиге је за Ваљево пионирски посао, обављен са пуно ентузијазма и рада и представља подстицај за израду сличних за те библиотечке фондове. У перспективи би требало очекивати стварање јединствене библиотеке старе и ретке књиге коју Ваљево, због своје богате и разноврсне баштине, заслужује да има”.⁷

Други део Каталога – *Напомена аутора*, односи се на пописане публикације: коришћење извора, примарних и секундарних, одредницу, напомене и језик публикација. Посебно је истакнут *Каталог књига на језицима југословенских народа: 1519–1867* Народне библиотеке Србије, који је користио као полазну основу за рад.

Трећи и најважнији део Каталога је попис библиографско-каталошких јединица. Већ је наведено да библиографски опис јединица обухвата период 1818–1900. У Каталогу је укупно 159 јединица, а број публикација објављених до 1867. износи 42. О њима ће бити више речи у наставку.

У каталошком опису преузети су подаци из сваке појединачне публикације. Уколико се одређени податак није могао наћи у самој публикацији,

⁶ Јован Племић, *Старе и ретке књиге: 1818–1900: каталог* (Ваљево: Ваљевска гимназија „В. И. Лењин”, 1987).

⁷ Исто, 12.

прибегавало се секундарним изворима (наведено у напомени аутора). Библиографске јединице обрађене су хронолошким редом. Најстарија књига у Каталогу је *Мезимац* Доситеја Обрадовића објављена у Будиму 1818, са фотокопијом насловне стране оригинала. Највећи број публикација из овог фонда, објављених до 1867. изашао је у Београду (22), а затим у Будиму (5), Бечу (4), Крагујевцу (3), Загребу (3), Новом Саду (2), Санкт Петербургу, Земуну и Врању (1).

Што се тематике тиче, најбројније су публикације из историје и књижевности. Шест публикација садржи списак пренумераната и то су управо дела из књижевности. Учени људи тог доба били су заинтересовани за дела Доситеја Обрадовића, Јована Стејића, Стерију Поповића и др. Фонд чине и свеске *Летописа Матице српске*, 17 бројева, 1828–1860. год. (сва годишта нису комплетна), алманах *Голубица* (уредник Јован Хацић) – св. 1, 3 и 5, *Гласник српског ученог друштва*, уџбеници латинског, реторике, народне економије, алгебре, синтаксе, али и *Протоколи* редовне Народне скупштине од 17. августа до 6. септембра 1864.

Већ је напоменуто да наведени Каталог садржи укупно 159 библиографско-каталошких јединица и да је омеђен 1900. годином. Садржински, други део Каталога (јединице од бр. 43 до 159) сличан је првом (1–42): историја, књижевност, синтакса, граматика, природне науке, часописи... Дела која имају више издања, заступљена су у Каталогу у свим издањима из фонда библиотеке. На пример: Динко Рањина – *Пјесни разлике*, Загреб, 1850 и Загреб, 1891.

Каталог је урађен у техници доступној у време његовог објављивања. Слог на рачунару, штампан на матричном деветоигличном штампачу, а фотографије на фотокопиру. Укупан тираж је урађен фотокопирањем. Корице су урађене у офсет техници у две боје.

Каталог старе и ретке књиге објављен је 1987. год. у тиражу од 250 примерака. Издавач је била Ваљевска гимназија „Владимир Илић Лењин”.

Рад на заштити и промовисању фонда старе и ретке књиге овим није завршен. Поводом прославе Дана школе, 21. априла 1987, отворена је изложба старих и ретких књига и јавност је могла да се упозна са овим фондом.

Следеће, 1988. год., објављен је каталог *Старе и ретке књиге на страним језицима: 1818–1900*.

Евентуални недостаци Каталога, на које је и аутор скренуо пажњу, нису могли да умање његов значај. Иако „пионирски посао за Ваљево”⁸, како је у предговору навела др Марија Исаиловић, то је много више потврда ентузијазма појединаца и одговорног односа и свести о заштити нашег

---

⁸ Исто.

културног наслеђа. Када се има у виду година издања Каталога, техничке могућности, чињеница да је то фонд једне школске библиотеке, ово је био подухват вредан похвале.

Фонд Цркве Покрова пресвете Богородице Епархије ваљевске

Заштита фондова старе књиге у ваљевском крају одвијала се и на друге начине и зависила је и од физичког стања фонда. Сређивањем књижних фондова Цркве Покрова Пресвете Богородице у Ваљеву, утврђено је да библиотека поседује око 50 примерака старих књига које су биле уписане у посебној евиденцији са одређеним редним бројем како би се књиге могле „дешифровати”, с обзиром на то да су неке од њих биле у веома лошем стању, често до непрепознатљивости. На иницијативу Матичне библиотеке „Љубомир Ненадовић” у Ваљеву, уз стручне консултације са Народном библиотеком Србије и средствима Министарства културе и информисања Републике Србије, добијеним на Конкурсу, урађена је конзервација и рестаурација 22 књиге које су захтевале најургентнију заштиту.

Послови заштите обухватили су стерилизацију, механичко чишћење, уклањање флека, прање, неутрализацију, ојачавање папира и рестаурацију недостајућих делова.

Рестаурација повеза подразумева поправку постојећих тврдох, брошираних, полукожних и кожних повеза или прављење нових корица тамо где их нема или су исувише оштећене.

Овај књижни фонд обухвата углавном богослужбену литературу – миње, требнике, часослове, али не само њу. У фонду се налази и Доситејев *Првенац*, штампан у Земуну 1850. уз који су привезане *Забаве за разум и срце* Јована Стејића, доктора медицине. Ту су и *Проповеди* Викентија Ракића, Венеција, 1809. Најстарија књига у фонду је *Октоих осмогласник* из 1764, изашао у Москви, тј. у Венецији, у типографији Димитрија Теодосија. Иако наведене књиге, обухваћене процесом рестаурације и конзервације немају подједнаку научну вредност, намера је била да се као такве заштите од даљег пропадања и након заштите презентују јавности. Изложба под називом „Из црквених ризница” праћена PowerPoint презентацијом била је постављена у просторијама Ваљевске библиотеке, а урађен је и регистар ове грађе.

Интересантније од саме књижне грађе свакако су посвете, имена бивших власника и „скривени садржаји” унутар књига, који пружају мноштво информација, корисних за нека будућа истраживања, драгоцених за културно наслеђе ваљевског краја.

Фонд Међуопштинског историјског архива Ваљево

Развој нових технологија омогућио је кориснику новог доба да за кратко време дође до мноштва информација из различитих области. Садржаји који су некада били доступни само у књигама и традиционалним библиотекама, постали су видљиви за шири круг корисника XXI века који су стекли навику да са „два клика“ дођу до жељене информације. Савремена рачунарска технологија с једне стране, кориснику то омогућава, а с друге стране пружа могућност ефикаснијег чувања оригиналног примерка, па се дигитализација старе књижне грађе показала као логичан наставак класичних начина заштите ових књижних фондова.

Први корак у процесу дигитализације у Матичној библиотеци „Љубомир Ненадовић“ у Ваљеву односио се на завичајну периодичку, лист *Наред*, годишта 1945–2010. Мада је завичајни фонд библиотеке био приоритетан, заступљена је била стара и ретка грађа која се налазила у другим установама. Тако је 2012. Библиотека заједно са Историјским архивом Ваљево конкурисала за средства код Министарства културе Републике Србије за дигитализацију дела фонда старе књиге у власништву Архива. Одобреним средствима скенирана је 31 књига, односно 8189 страна. Најстарија скенирана књига у овом фонду је *Историја разних славенских народа* Јована Рајића, Беч, 1795. Грађа је скенирана у оптичкој резолуцији 300dpi у JPEG формату и пуном колору (RGB 24-bit). За ову грађу нису уређени метаподаци, али је планирано да се то уради у наредном периоду, чиме би дигитална збирка била онлајн претражива. Постоје три копије ове грађе (једна на локалним рачунарима Библиотеке и Архива, друга на DVD диску и трећа на сајту Историјског архива Ваљево). Копија на сајту Архива је у сивој скали да би документи заузимали мање меморијског простора и да би убрзали проток преко интернета.

Процес дигитализације је комплексан и захтеван посао, прецизно дефинисан тек *Правилником о ближим условима за дигитализацију библиотечно-информационе грађе и извора*. Међутим, многе библиотеке су у складу са својим могућностима, кадровским, техничким и финансијским овај процес започеле и пре његовог доношења. Стога су извесни пропусти разумљиви и оправдани.

Сви горе наведени начини заштите књижне грађе имали су заједнички циљ – упознати што више корисника са њеним постојањем, а оригиналне примерке сачувати на најбољи могући начин. Овако презентована она више није намењена само уском кругу стручне јавности. Свест о постојању овог културног добра требало би да допринесе одговорнијем односу једног народа према својој прошлости, како би ту прошлост на најбољи начин сачувао за будуће генерације.

Литература

- „Закон о библиотечно-информационој делатности”. *Службени гласник РС* бр. 52 (2011): 10–16.
- Племић, Јован. *Старе и ретке књиге 1818–1900: каталог*. Ваљево: Ваљевска гимназија „В. И. Лењин”, 1987.
- „Правилник о ближим условима за дигитализацију библиотечно-информационе грађе и извора”. *Службени гласник РС* бр. 102 (2017): 72–90.
- Продановић, Остоја, ур. *Ваљевска библиотека: 1868–2008: 140 година одрастања*. Ваљево: Матична библиотека „Љубомир Ненадовић”, 2008.
- Ранковић, Здравко, ур., Јоксимовић, Зоран, ред., *Биографски лексикон Ваљевског краја*. Књ. 2, св. 6. Ваљево: Колубара, 1999.

Ružica Lj. Damnjanović, 1965–
Violeta D. Milošević, 1965–
Public Library „Ljubomir Nenadović”, Valjevo

DIFFERENT METHODS OF PROTECTION OF THE OLD LIBRARY MATERIALS

Experiences of the Public Library in Valjevo

Summary: The Public Library „Ljubomir Nenadović” in Valjevo is in charge of protection and preservation of old and rare library materials in Kolubara District in accordance with the laws in force that apply to this type of material. Previous protection and preservation included collections in the Public Library in Valjevo, as well as the collections in churches, Historical Archives Valjevo, and Valjevo Gymnasium. Protection included development of plans for the protection of materials in extraordinary circumstances, conservation and restoration, making of catalogues, registers, as well as digitalization and presentation of these materials to the public. This paper contains concrete examples of some protection methods applied to collections in Valjevo Gymnasium, Historical Archives Valjevo, and in the Church of the Intercession of the Theotokos in Valjevo.

Keywords: Public Library of Valjevo, old and rare book, preservation of library materials, digitalization, book form catalogue.

Марина Н. Лазовић, 1959–
marinalazovic.nbsd@gmail.com
Мирјана Р. Радовановић, 1966–
miraradovanovicnbsd@gmail.com
Народна библиотека Смедерево

КЊИЖНО БЛАГО КЊИГОХРАНИТЕЉИЦЕ СМЕДЕРЕВСКЕ

Сажетак: Народна библиотека Смедерево баштини богату и разноврсну збирку старе и ретке књиге (529 монографских публикација и 18 наслова периодике). Сходно својој вредности, колекција старе и ретке библиотечке грађе категорисана је као културно добро Републике Србије од изузетног значаја. Њу чини 19 ћириличких књига штампаних до 1800. године и 3 књиге на страним језицима штампане до 1700. године. Најстарија ћириличка књига у Библиотеци је *Стематографија* Христофора Жефаровића (1741), а најстарија књига на страном језику (италијански) је *Comedia di Dante Aligieri con la nova espositione di Alessandro Vellvtello* (1544). Из категорије старе и ретке библиотечке грађе категорисане као културно добро Републике Србије од великог значаја фондовима Народне библиотеке Смедерево припада корпус од 461 књиге које су штампане од 1800. до 1867. године. Најстарије периодичне публикације су календар *Ружица* за 1828. и *Летопис Матице српске* за 1828. годину. Као најстарији лист у збирци посебно се истичу и *Новине српске* (Београд, 1842).

Кључне речи: Народна библиотека Смедерево – старе књиге и периодика, старе ћирилицом штампане књиге, старе стране књиге, културно наслеђе.

Средњовековни град Смедерево, последња престоница Србије пре турског освајања, познат и као центар писмености, неговао је традицију прикупљања и чувања старе штампане и рукописне књиге. Од десетак српских средњовековних владарских библиотека две су биле смештене у Смедереву. Настале су после 1430. године, када је подигнут утврђени двор Смедеревске тврђаве и установљена престоница. Прву дворску библиотеку је формирао деспот Ђурађ Бранковић, који је необично ценио књиге. Ђурађ Бранковић, један од најобразованијих српских средњовековних владара, био је познавалац књига, окупљао је добре писаре, водио рачуна о квалитетном преводу и препису рукописа. С обзиром на то да је средњовековна држава про-

пала падом Смедерева, већи број књига из фонда библиотеке Бранковића спаљен је и изгубљен, па податак о броју књига не постоји.¹ Друга библиотека је припадала Николи де Архилупису Которанину, писару и канцелару деспота Стефана Лазаревића, која је, према његовом тестаменту, садржала 12 латинских књига црквене садржине.² Неке од вредних књига из дворске библиотеке деспота Ђурђа Бранковића, брижљиво сакупљане и чуване у средњем веку, обреле су се касније, као веома вредне публикације у фондovima Музеја Српске православне цркве, Библиотеке Српске патријаршије, Народне библиотеке Србије, Државне библиотеке у Минхену, Библиотеке Академије наука у Будимпешти и др.

Иако средњовековно књижевно наследство Смедерева данас није смештено у овом граду, Градска књижница, од тренутка свог настанка 1943. године, а касније и Народна библиотека Смедерево, наставља традицију прикупљања и чувања старих и ретких штампаних књига и периодике.

Збирка старе и ретке књиге први пут је физички издвојена у оквиру научног фонда Библиотеке 1970. године и тада је, према Извештају за претходну годину, имала 355 публикација.³ Усељењем у нови објект 1990. године, поред осталих фондова и одељења, формиран је и Фонд старе и ретке књиге као засебна целина.⁴ Данас, Народна библиотека Смедерево, баштини богату и разноврсну збирку старе и ретке књиге која има национални и регионални значај и сматра се културним наслеђем Републике Србије од изузетног и великог значаја. Фонд старе и ретке књиге броји 529 монографских публикација и 18 наслова периодике.

Као што смо већ рекли, сходно одредбама *Закона о старој и реткој библиотечкој грађи*⁵, Смедеревска библиотека поседује стару и ретку библиотечку грађу категорисану као културно добро Републике Србије од изузетног значаја. То су 19 ћириличких књига штампаних до 1800. и 3 књиге на страним језицима штампане до 1700. године. Најстарија ћириличка књига је *Стематографіа* Христофора Жефаровића, даровитог гравера и зографа. Публикација датира из 1741. године, отиснута је са 28 бакрорезних плоча и садржи гравире светитеља, владара и грбове средњовековне Европе. Објављена је у Бечу, у штампарији Томе Месмера. Поред *Стематографіе*, у књиге од изузетног значаја спадају и *Грамматика* Мелетија Смотричког из 1755, *буквар Первоє оученіе...* Захарије Орфелина из 1767, *Канџны на осмѣ*

¹ Леонтије Павловић, *Рукописна и штампана књига у Смедереву од 1430–1846. године* (Смедерево: Народна библиотека Смедерево, 1986), 7.

² Исто, 54.

³ Извештај Градске народне библиотеке за 1970. годину.

⁴ Извештај Народне библиотеке Смедерево за 1990. годину.

⁵ „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”, *Службени гласник РС* бр. 52 (2011): 10–16.

гласовъ Теодосија из 1776, Описаніе С(вѣ)таго Б(о)жїа Града Іерусалима Симеона Симоновића из 1781. године и др.

Најстарија књига на страном језику у колекцији старе и ретке књиге је *La Comedia di Dante Aligieri con la nova espositione di Alessandro Vellvtello*, штампана у Венецији 1544. године. На 431. страни је Дантеов текст на италијанском језику богато илустрован са више од 80 дрворезних илустрација. Према броју и квалитету илустрација сматра се изузетно ретким примерком, не само у Србији, већ и у Италији. Хрбат и углови су од коже, на хрпту је име аутора у златотиску. Драгоцене публикације на страном језику у овој колекцији су и књиге: *Goffredo overo Giervsalemmе* Торквата Таса (Torquato Tasso), Венеција, 1626. и *Biblia sacra* на латинском језику, Венеција, 1714.

Категорији старе и ретке библиотечке грађе за културно добро Републике Србије од великог значаја припада 461 књига штампана од 1800. до 1867. године.

У ову групу публикација спада *Фвсїка* Атанасија Стојковића из 1802, *Исторїа о разоренїи последнѣмъ святаго града Іерусалима* Вићентија Ракића из 1804, *Притѣ нлнтн по прстоуѣ* Пословице Јована Мушкатиновића из 1807, *Любомиръ у Елїсїумѣ* Милована Видаковића из 1817, *Писма Досїѣеа Обрадовича* из 1829, *Милош Обреновић* Вука Стефановића Караџића из 1828. године и др.

Треба имати у виду да српска књига у XVIII и XIX веку постоји у изузетно тешким животним околностима једног поробљеног народа. До тридесетих година XVIII века књижевни језик Срба је био српскословенски. У то време под утицајем руских црквених књига и уџбеника и деловањем руских учитеља у употребу улази рускословенски језик, уместо српскословенског.⁶ Додавањем елемената српског народног језика стварао се славено-српски језик. Оваква компликована ситуација у погледу језика трајала је све до друге половине XIX века, када је прихваћен књижевни језик, заснован на језичкој и правописној реформи Вука Стефановића Караџића.

Упркос тешким околностима у XIX веку, Срби постављају основе грађанске културе, интензивно стварају књижевна дела и штампају их после дуготрајног прекида у штампању и страдања преписивачких школа у XVI и XVII веку. Такође, у Србији у првој половини XIX века готово да не постоје штампарије, тако да је српска књига објављивана скоро у свим градовима Европе (Бечу, Будимпешти, Венецији и др.). Ситуација се мења у другој половини XIX века. Чим је Хатишерифом из 1830. земља добила право на оснивање штампарија, у Београду почиње са радом прва српска

⁶ Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, књ. 1 (Београд: Научна књига, 1970), 32.

штампарија Књигопечатња Књажества српског, касније Државна штампарија. Педесетих година XIX века расте и број приватних штампарија.

Све ове карактеристике које прате српску књигу XVIII и XIX века могу се уочити у публикацијама колекције старе штампане књиге Народне библиотеке Смедерево. Још једна од присутних особина је и жанровска поливалентност, која је, такође, видљива међу публикацијама у овој збирци. Крајем XVIII и почетком XIX века негује се литургијска и богословска књига, а у колекцији Смедеревске библиотеке то су публикације: *Њалтирь* (1793), *Трѣбникъ* (1795) и *Чѣдеса пресѣатыѣ Богородицы* (1837). У периоду 1794–1795. појављује се *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ научаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ* Јована Рајића, публикација која је основ модерне српске историографије. За потребе образовања у великом броју штампали су се уџбеници, поготову након доласка руских учитеља у Сремске Карловце. У Смедеревској библиотеци то су *Грамматика* Мелетија Смотричког (1755), *буквар Первое оученіе...* Захарије Орфелина (1767), *Фѣсика* Атанасија Стојковића (1802), а за овим жанром не изостаје ни лепа књижевност: *Србска стихотворенія* Гаврила Ковачевића (1832), *Животъ и приключенія* Доситеја Обрадовића (1833) и др.

Од средине XIX века, у време политичког и културног буђења и централисања свих народних и државних снага на борбу за национално уједињење Србије на челу са кнезом Михаилом и Илијом Гарашанином, књижевност улази у период суштинских реформи из којих ће изаћи преобразена. У Српској књижевности се средином XIX века, јавља романтизам, који је на Западу преовладавао у првој половини тог века. У краћем периоду, поред новог књижевног правца, егзистирала је и класична проза која је тежила патетичној и лирској осећајности и поезија чији су узор били у класичној литератури.⁷ У колекцији Смедеревске библиотеке то су дела Милована Видаковића, верног следбеника Лукијана Мушичког, *Любомиръ у Елісіумѣ* (1817) и *Любезна сцена у веселомъ двору Иве Загорице* (1864). Сентиментално-дидактична проза „видаковићевског типа” заступљена је у делима Атанасија Николића *Зиданѣ Скадра на Бояни* (1861) и Јевстатија Михаиловића *Обрана ѣзика србскогъ одъ изопачиваня и простаченя нѣговогъ и кирилице одъ вуковице* (1863). Позном српском класицизму припадају *Преодница србске слободе или Србски аїдуци* (1863) од Ђорђа Малетића и *Примѣтѣ Никанора Груића, Архімандрита Кувезѣдинскога* (1847).

Један од најзначајнијих песника и активних припадника културног живота Војводине и Србије био је Јован Хацић (један од оснивача Матице српске, уредник *Летописа Матице српске*), који у својим песничким делима стоји између старог класицистичког певања и коришћења елемената српског

⁷ Јован Деретић, *Историја српске књижевности* (Београд: Нолит, 1983), 209.

народног стваралаштва⁸ (у збирци Смедеревске библиотеке: *Устанакъ србскій подъ црнымъ Ђорѣмъ*, 1862, *Духъ народа србскогъ*, 1858).

У време када је крајем педесетих и почетком шездесетих година XIX века романтизам у Србији био у пуном јеку појављује се једна од најзначајнијих личности у низу српских стваралаца тог периода. То је Вук Стефановић Караџић који уводи у српску књижевност сасвим нове појаве: усмену поезију, колективно стваралаштво, књижевност на народном језику. Његова дела су у Фонду старе и ретке књиге Смедеревске библиотеке и најбројнија (19 наслова): *Српски рјечник* (1852), *Нови завјет Господа нашега Исуса Христа* (1847), *Правителствујућий совѣтъ србскій за времена Кара-Ђорђијева* (1860), *Српске народне пјесме* (1862) и др. У борби за народни језик и романтичарску књижевност, уз Вука Стефановића Караџића, присутан је и филолог Ђура Даничић. У поменутој колекцији постоји пет његових дела: *Рјечник из књижевних старина српских* (1863), *Никољско јеванђеље* (1864), *О Светићеву „Огледалу“* (1865) и др. Домаћи еп који се темељи на народним песмама, покушао је да створи Јоксим Новић Оточанин (у Фонду: *Бирчанин Илија оборкнез изпод Међеника* (1862), *Душанија или Знатни догађаји за времена српског царства, и тако по њему, Карађорђе избавитељ Србије* (1863).

Романтичарску прозу у колекцији старе и ретке књиге представља роман *Пупољци* Богобоја Атанацковића, а од драма ту је дело Матије Бана *Цвјети србске* (1866). Од песника романтичара заступљени су Ђура Јакшић, *Сеоба Србаља* (1863), Јован Илић, *Песме Јована Илића* (1858), Јован Сундечић, *Низ драгоцијенога бисера или Духовне и моралне пјесме за дјецу* (1865), Милица Стојадиновић Српкиња, *У Фрушкој гори 1854*. Смедеревска библиотека поседује и дело најпознатијег путописца друге половине XIX века Љубомира Ненадовића, сина Проте Матеје Ненадовића, *Прилози за србску историју* (1858).

Свакако, у Фонду старе и ретке књиге треба издвојити дела великана српске књижевности, који су, уз Вука Стефановића Караџића, имали прекретничку улогу у борби за књижевност на народном језику, као што су Петар II Петровић Његош и његова дела *Слободіяда* (1854) и *Горскій вјенацъ* (1860) и творац српске комедије Јован Стерија Поповић, заступљен у збирци делом *Даворѣ* (1854).

На богатство Фонда старе и ретке књиге указује и присуство великог броја преведених дела, која су се појавила у Србији у распону 1850–1867. године (31 библиотечка јединица). Управо се тих година на српском језику, а као резултат литерарног приближавања Србије Европи, објављују многа значајна дела светске књижевности. Овом приликом наводимо само неке од европских писаца које српска културна јавност упознаје кроз њихова дела,

⁸ Деретић, *Историја српске књижевности*, 274.

а она се налазе и у нашој колекцији. То су дела великог руског романтичара Александра Сергејевича Пушкина *Дубровскій: исторично-романтичний догађај* (1864), француског романијера Евжена Сиа (Eugène Sue) *Евжена Сиа Вечити Юда* (1867), књиге водеће личности народног правца мађарске књижевности Шандора Петефија (Александар Петровић; Petőfi Sándor) *Александра Петефиа Витезъ Йованъ* (1860), аустријског археолога и путописца Феликса Каница (Felix Philipp Emanuel Kanitz) *Византијски споменици по Србији* (1862), дела немачког књижевника Готхолда Ефраима Лесинга (Gotthold Ephraim Lessing) *Натанъ мудрый* (1861) и чувеног немачког историчара Леополда Ранкеа (Leopold von Ranke) *Историја српске револуције* (1864).

Изузетна вредност у свакој колекцији старе и ретке књиге јесу записи, посвете и потписи на маргинама, почетним или последњим непагинираним страницама, који чине сваку књигу посебно драгоценом. Тако је запис на осмој непагинираној страници⁹ *Описаніе С(в)таго Б(о)жїа Града Јерусалима Симеона Симоновића* из 1781. године, открио да је ова драгоцену публикација припадала Хаџи Рувиму Ненадовићу, једном од најобразованијих свештеника тога времена, који је 1804. године био погубљен од стране Турака. Такође, на предњој страници првог празног листа *Житіе Герасіма Зелића* постоји посвета¹⁰, из које се види да велики књаз Милош Обреновић дарује ову публикацију Антонију Протићу. Антоније Протић је познати Смедеревац, учесник Првог и Другог српског устанка, који је, делујући у свом времену унапређен од писара до министра финансија у Кнежевини Србији.

Нарочита пажња посвећивана је и корицама и графичким украсима старе штампане књиге (графике, вињете, кустоде, орнаменти флоралне стилизације) XVIII и XIX века. У колекцији Смедеревске библиотеке, по тој карактеристици значајно је *Свѣщенноє евангелїе* из 1836. године, чије су корице сачињене од дрвених плоча обложених црвеним плишем, на плиш је причвршћена бакарна плоча са ликом јеванђелисте Матеја. Књига има кожне копче и златни рез. Посебна је по својој опреми и *Biblia sacra* из 1714. године. Њене корице су израђене од дрвених плоча обложених кожом са слепим отиском. Богати украси, вињете, стилизације и илустрације красе многе од старих штампаних књига Фонда (*Фвсїка* Атанасија Стојковића, *Стематографїа* Христофора Жефаровића, *Ўалтирь* и др.).

Проучавајући порекло старих штампаних књига, анализирајући записе, имена и презимена у забелешкама, као и екслибрисе и печате, који су

⁹ Марина Лазовић и Гордана Јовановић, *Стара и ретка књига и периодика у Народној библиотеци Смедерево: 1544 –1867: библиографија*, св.1 (Смедерево: Народна библиотека Смедерево, 2006), 19.

¹⁰ Исто, 41.

записани и остављани на маргинама страница или корицама, види се да највећи број њих потиче из приватних библиотека: пароха Жарка Ђукића, правника, књижевника и дипломате Милана Јовановића Стоимировића, затим Владимира Љотића, Леонтија Павловића и др.

Потпуно истоветно порекло има и 18 наслова старе и ретке периодике Народне библиотеке Смедерево. Збирку периодике чине наслови (годишта и свеске) старих часописа, календара, алманаха, забавника, месецослова, новина и др.: *Сербске лѣтописи* 1828, *Ружица* 1828, *Голубица* 1840, *Новине србске* 1842, *Сербскій Народній Листъ* 1843, *Гласникъ Дружства србске словесности* 1847, *Зимзеленъ* 1847, *Београдскій великій календаръ* 1853, *Србско-далматински магазинъ* 1856, *Leptir* 1861, *Сремски забавник* 1861, *Јавор* 1862, *Даница* 1863, 1867, *Школскій листъ* 1864–1866, *Гласник Српског ученог друштва* 1865, 1867, *Вила* 1865, *Dubrovnik* 1866 и *Омладинска заједница* 1867.

Најстарије периодичне публикације у Народној библиотеци Смедерево су календар *Ружица* за 1828, веома редак примерак тог годишта у Србији и часопис *Сербске лѣтописи* за 1828. годину. По старини следе алманах *Голубица* из 1840, *Новине србске* штампане у Београду 1842, најстарији лист у збирци итд.

Известан број старе и ретке књиге и периодике, чије је порекло одгонетнуто, припадао је историчару уметности и управнику Музеја у Смедереву, Леонтију Павловићу (1914–1997). Он је 1991. завештао своју збирку Смедеревској библиотеци, а из његовог Легата издвојено је 50 књига и периодике штампаних до 1867. године. Димитрије Љотић (1891–1945), чијом је поклон-библиотеком зачет фонд Књижнице у Смедереву 1943. године¹¹, такође је према записима био власник врло драгоцених штампаних књига (Ωписаниѣ Ѣ(вѣ)тагѡ Б(о)жїѡ Града Јерусалица Симеона Симоновића, *Морална филозофїа* од Јефрема Лазаровића и др.). Приличан број примерака припадао је и правнику и дипломати Милану Јовановићу Стоимировићу (1898–1966), чије су књиге и периодика у два наврата допремљене у Библиотеку (конфискацијом 1944. и његовим личним поклоном 1966).¹² Одређен број публикација, које су њему припадале, на страним су језицима, а међу њима је и најстарија књига у колекцији *La Comedia di Dante Aligieri ...* из 1544. године.

Ипак, највећи број старих штампаних књига и периодике, које су сада у Фонду старе и ретке књиге Смедеревске библиотеке, недвосмислено су биле део необично богате и вредне збирке војвођанског пароха Жарка

¹¹ Марина Лазовић и Мирјана Радовановић, *Српска периодика Народне библиотеке Смедерево: грађа за библиографију: 1824–1945* (Смедерево: Народна библиотека, 2011), 19.

¹² Исто, 20.

Ђукића. Према документу који се чува у Историјском архиву Смедерево¹³ из 1943. године, Мара Ђукић, чиновник поште из Београда, продала је Изванредном комесаријату за обнову Смедерева за 220.000 тадашњих окупацијских динара 1881 примерак књига и периодике из библиотеке свога оца, пароха Жарка Ђукића. Уз купопродајни уговор следио је и дуги списак свих вредних књига и периодике испоручених Књижници. Осим многобројних публикација на српском и извесног броја на немачком језику, међу њима су биле и многе публикације које се чувају у садашњем Фонду старе и ретке књиге у Народној библиотеци Смедерево. Најстарија међу њима је *Стематогрџа* Христофора Жефаровића из 1741. године¹⁴, као и најстарији лист у збирци периодичних публикација *Новине србске* (Београд, 1842).¹⁵

Стара и ретка штампана књига и периодика Народне библиотеке Смедерево, истражена је и каталошко-библиографски обрађена у публикацијама: Марина Лазовић и Гордана Јовановић, *Стара и ретка књига и периодика у Народној библиотеци Смедерево: (1544–1867): библиографија*, св. 1, 1544–1850 (Смедерево, 2006) и св. 2, 1851–1867 (Смедерево, 2008), Мирјана Радовановић и Драгана Илић, *Фонд периодике у Народној библиотеци Смедерево* (Смедерево, 2011) и Марина Лазовић и Мирјана Радовановић, *Српска периодика Народне библиотеке Смедерево* (Смедерево, 2011). Ова драгоценна библиотечка грађа из колекције Народне библиотеке Смедерево уноси се у *Регистар старе и ретке библиотечке грађе*, у складу са важећим *Законом о старој и реткој библиотечкој грађи*.

Проучавањем, анализом и библиографском обрадом старе штампане књиге и периодике Смедеревске библиотеке у овим публикацијама скренута је пажња на разноврсност, богатство и драгоценост збирке, као и на занимљиве појединости, које могу бити корисне и интересантне истраживачима ове области.

Литература

- Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Научна књига, 1970.
„Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”. *Службени гласник РС* бр. 52 (2011): 10–16.
- Лазовић, Марина и Гордана Јовановић. *Стара и ретка књига и периодика у Народној библиотеци Смедерево: 1544–1867: библиографија*. Св. 1 1544–1850. Смедерево: Народна библиотека Смедерево, 2006.

¹³ Ради се о Уговору који је склопљен приликом примопредаје књига, Историјски архив Смедерево, ИКФХ 2172/1944.

¹⁴ Лазовић и Јовановић, *Стара и ретка књига и периодика у Народној библиотеци Смедерево: 1544–1867: библиографија*, св. 1, 15.

¹⁵ Лазовић и Радовановић, *Српска периодика Народне библиотеке Смедерево*, 132.

- Лазовић, Марина и Гордана Јовановић. *Стара и ретка књига и периодика у Народној библиотеци Смедерево: 1544–1867: библиографија*. Св. 2 1851–1867. Смедерево: Народна библиотека Смедерево, 2008.
- Лазовић, Марина и Мирјана Радовановић. *Српска периодика Народне библиотеке Смедерево: грађа за библиографију: 1824–1945*. Смедерево: Народна библиотека Смедерево, 2011.
- Павловић, Леонтије. *Рукописна и штампана књига у Смедереву од 1430–1846. године*. Смедерево: Народна библиотека Смедерево, 1986.
- Радовановић, Мирјана и Драгана Илић. *Фонд периодике у Народној библиотеци Смедерево*. Смедерево: Народна библиотека Смедерево, 2011.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик: граматички системи и књижевнојезичка норма*. 1. Београд: Научна књига, 1970.

Marina N. Lazović, 1959–
 Mirjana R. Radovanović, 1966–
 Public Library of Smederevo

BOOK TREASURES IN THE PUBLIC LIBRARY OF SMEDEREVO

Summary: The Public Library of Smederevo treasures very rich and diverse collection of old and rare books (529 monographic and 18 periodical publications). Because of its value it was proclaimed a cultural asset of outstanding significance of the Republic of Serbia. The collection is composed of 19 Cyrillic books printed until the year 1800. and 3 books in foreign languages printed until 1700. The oldest Cyrillic book in the collection is *Stematografija* by Hristofor Žefarović (1741), while the oldest book in foreign language (Italian) is *Comedia di Dante Aligieri con la nova espositione di Alessandro Vellvtello* (1544).

In its collection, the Public Library of Smederevo also treasures old and rare books proclaimed cultural assets of great importance (461 books printed from 1800. to 1867). The oldest periodical in the collection is an annual *Ružica* (Rose) (1828), the oldest journal is *Letopis Matice srpske* (Matica Srpska Chronicle) (1828), while the oldest newspaper is *Novine srbske* (Serbian News) (1842) printed in Belgrade.

Keywords: Public Library of Smederevo – old books and periodicals, early printed Cyrillic books, old foreign books, cultural heritage.

Гордана М. Вучковић, 1962–

zmaigo@yahoo.com

Татјана Р. Јанковић, 1973–

tanja.krag@gmail.com

Народна библиотека „Вук Караџић”, Крагујевац

КЊАЖЕСКО-СРПСКА КЊИГОПЕЧАТЊА У КРАГУЈЕВЦУ (1833–1835)

Сажетак: Крагујевац као престоница модерне Србије постаје седиште важних државних установа али и колевка институција од националног значаја. Премештањем државне штампарије из Београда у Крагујевац, 16. септембра 1833, град на Лепеници постаје други културни центар и средиште младе кнежевине. У Књажеско-српској књигопечатњи штампани су државни прогласи и објављенија, протоколи и пасоши, разне уредбе, правилници и упутства обично на формату мале осмине, касније значајна књижевна дела, црквене књиге и псалтири, уџбеници, публикације на страним језицима. Најзначајнији типографски подухват је штампање *Новина српских*, првих новина у Србији и *Забавника*, зачетника поучно-забавне периодике под уредништвом Димитрија Давидовића и гласила књижевних посленика који су у то време живели у Србији.

Кључне речи: Крагујевац, Књажеско-српска књигопечатња, *Новине српске*, Димитрије Давидовић.

Крагујевац – завичај модерне Србије

Крагујевац је у првој половини XIX века (1818–1841) био седиште важних државних, судских и војних установа српске државности и парламентаризма, али и колевка многих образовних и културних институција. Правни оквир за институционални развој настао је тек одредбама хатишерифа из 1830. године, турског султана Мухамеда II, свечано објављеног на Врачару, на дан Св. Андреја Првозваног, по коме, између осталог:

„Срби имаће власт постављати у земљи својој печатње књига, болнице за своје болеснике и школе ради воспитанија деце своје”¹.

¹ „Содржаніе Султанскогъ хатишерифа”, *Новине српске*, 20. јануар 1834, 10.

У граду на Лепеници оснивају се институције од националног значаја: Суд народни српски, Совјет, Конзисторија, први оркестар Књажеско-српска банда под управом капел-мајстора Јосифа Шлезингера (1831). Крагујевац је био седиште највеће црквене власти у Србији (1821–1823. и 1830–1835), а први Србин митрополит био је Мелентије Павловић, који је „за седиште узео Крагујевац. Зграда на десној обали Лепенице, близу Старе цркве у којој је била смештена Конзисторија, послужила је као дом прве српске митрополије”². У престоници се оснивају библиотека Књажеско-српске канцеларије (1832) и прва српска гимназија јужно од Саве и Дунава (1833). Државна штампарија, тј. Књажеско-српска књигопечатња или типографија, под управом Адолфа Бермана из Београда, пресељена је 1833. у Крагујевац и одмах након пуштања у рад, издају се *Новине српске* под уредништвом Димитрија Давидовића (1834), а 1835. оснива се Књажеско-српски театар под управом Јоакима Вујића. Такође, прва државна апотека формирана је у октобру 1836. као Књажеско-придворна, касније Правитељствена апотека. Исте године отворена је и клерикална школа – Богословија. Иако је оснивање музеја предвиђено у плану о школама за 1835. годину, који су сачинили Аврам Петронијевић и министар просвете Лазар Теодоровић, „музеум” при Књажеској канцеларији помиње се две године касније, 1837. То је, у ствари, била збирка минерала и руда које је немачки геолог барон Аугуст Хердер (Sigismund August Wolfgang von Herder) поклатио кнезу Милошу, после окончаних истраживања рудних богатстава. Лицеум – прва високошколска установа у Србији, основан је 1838, а њен први ректор био је Атанасије Николић. Димитрије Давидовић је од обавезних примерака новина и књига, по узорима „библиотека европејских”³, формирао при Типографији Државну библиотеку која је 1838. пренета у Министарство просвете.

Типографија – куповина и опремање

Жеља Срба да имају своју државну штампарију дуго је трајала, а најближи њеном остварењу били су Доситеј Обрадовић (1805), Димитрије Давидовић (1821), Михаило Герман (1826) и Вук Стефановић Караџић (1827). Михаило Герман је, по финансијским извештајима објављеним у публикацији Мите Петровића *Финансије и установе Обновљене Србије до 1842*, књ. 1, стр. 839, имао последњи неуспели покушај куповине штампарије.

² Драгољуб Н. Бакић, *Пет векова Крагујевца: чланци и успомене* (Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 1972), 74.

³ Радош Љушић, *Кнежевина Србија: (1830–1839)* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1986), 407.

Хроничар тог времена, Александар Арнаутовић забележио је: „Герман је одмах” (14. јуна 1826, по добијању новца из државне касе, прим. аутора) „отпутовао са тридесет и шест хиљада гроша и то двадесет четири хиљаде за типографију, а дванаест хиљада за пренос и путне трошкове. Овај покушај свршио се само на том примању новца; Герман није купио штампарију.”⁴

И поред неуспелих покушаја, кнез Милош није одустајао од куповине штампарије. Он је 1830. послао у Петроград Аврама Петронијевића (1791–1852), човека од поверења и једног од првих дипломата и Цветка Рајовића (1793–1873), виспреног политичара и управитеља Београда (1828–1831), да изјаве захвалност Русији за добијање повластица хатишерифом и да у року од шест месеци покушају да купе штампарију уз неизбежну финансијску подршку Русије. Све се, по Србију и књаза, завршило добро – Срби су добили државну штампарију плаћену народним парама. Штампарија је 21. маја/2. јуна 1831. донета у Београд, а Адолф Берман започиње њено склапање. У јулу 1831, обавестио је кнеза да су, за потребе штампарије дошли словоливци и словоресци Готфрид Шрепел и Антон Окенфус из Аугзбурга и Франц Хајмерле из Беча и да ће „српска слова бити готова кроз шест недеља и онда ће моћи сваки налог кнежев да испуни”. Након много мука (нарочито око набавке матрица/калупа за изливање слова), 1832. почела је са радом Књажеско-српска књигопечатња. Имала је само две ручне пресе система „стенхоп”⁵, енглеског порекла (Stenhour), и матрице за ливење слова српске, руске и немачке азбуке. Убрзо је стигла још једна стенхоп-преса, поклон архимандрита Мелентија Павловића. По Куниберту (Bartolomeo Silvestro Kunibert), „доведени су врло окретни и вешти слагачи из Немачке, тако да је ова штампарија имала ускоро седам машина у послу. Она је ускоро имала многе купце, и то не само у Србији већ и у Босни, Бугарској и по свима земљама које су ближе Србији него Русији”⁶. Према подацима француског грофа Боа ле Конта (Charles Joseph Edmond de Bois Le Comte), штампарија у Крагујевцу је у почетку радила са три машине. У првој половини XIX века штампала је све државне прогласе и објављенија, протоколе и пасоше, разне уредбе, правилнике и упутства (обично на формату мале осмине), касније – публикације, монографске и серијске, да би у другој половини XIX века обављала знатну издавачку продукцију. До јула 1835. штампарија је често сматрана за личну кнежеву имовину, а понекад се, нејасно говорило да је народно добро. „И ни по чему се није могло одредити чија је својина, јер

⁴ Александар Арнаутовић, *Штампарије у Србији у XIX веку* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1912), 18.

⁵ Владимир Јакшић, *Постанак и развиће штампе у Србији* (Београд: Државна штампарија, 1873), 12.

⁶ Бартол Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића: 1804–1850* (Београд: Задужбина Илије Коларца, 1901), 356.

је по писмима појединаца изгледало да је то кнежево имање, а по *Наставленијима* могло се закључивати да је она својина Књажества Србије. У јулу 1835. Рајовић је успео да јој се дају извесне привилегије. Тада је она постала привилегисана штампарија, а објављивањем привилегија у *Новинама српским*, утврђена је и као државна штампарија.⁷ Као пилот (пробни) број одштампан је лист *Новина српских* 1832, који, нажалост, није сачуван. Према подацима Милице Кисић и Бранке Булатовић (*Српска штампа: 1768–1995*), „пробни број 'Новина Србски' изашао је 7. октобра 1832. године у Београду у Књажеско-србској књигопечатњи у редакцији Димитрија Исаиловића (касније је прештампан у Давидовићевом 'Забавнику' за год. 1833. под насловом 'Огледи први печатанија на великом Патент-формату')”.⁸ Од монографских публикација прво је започето штампање *Сабора истине и науке* Јована Стејића, али није завршено. Противно кнежевој вољи, шест табака књиге одштампано је без дебелог јера, те је Стејић због тога свој рукопис повукао из штампе и јуна 1832. године напустио Србију.⁹ Одштампани табаци нису сачувани. У листу *Голубица* одштампан је списак штампаних публикација у Књажеско-српској печатњи (Београд, Крагујевац). Тако се наводи да је 1832. „напечатано по хронологическом реду”: *Песма о случајној буни Срба против Даија* за коју стоји да је прва књига која је у Србији печатана, а затим: *Средство против холере*, *Проба Српски новина*, *Сабор истине и науке* од Јована Стејића и *Политическо земљоописаније* од Димитрија Тирола.¹⁰ На основу архивских докумената, А. Арнаутовић тврди да је *Средство против холере*¹¹ штампано 1831.

Цензура и организација Типографије

У Типографији су се књиге „печатале” по неписаним правилима самог кнеза Милоша. Први акт којим се решава питање правописа је *Уредба о цензури*, објављена у Крагујевцу 22. децембра 1832, а одштампана у *Забавнику* за 1833. годину. То није била у правном смислу законска регулатива, већ више нека врста упутства (разуме се, обавезујућег) са побројаним цензорским правилима у осам тачака. По њој, било је забрањено у Типо-

⁷ Арнаутовић, *Штампарије у Србији у XIX веку*, 45–46.

⁸ Милица Кисић и Бранка Булатовић, *Српска штампа: 1768–1995* (Београд: Медија центар, 1996), 55.

⁹ Јеремија Д. Митровић, *Крагујевац до 1839. године: светосавски темат награђен из фонда Луке Ђеловића 1933* (Београд: Привредник, 1933), 60.

¹⁰ [Димитрије П.] Тирол, „Списакъ у Србији напечатаны књига по хронологическомъ реду”, *Голубица съ цветомъ књижества србскогъ* 1 (1839): 275–276.

¹¹ Арнаутовић, *Штампарије у Србији у XIX веку*, 53.

графији штампати књигу која би садржавала хуљење „против Божества” и „против вероисповеданија христијанског” или би ширила мисли „соблазнительне благонаравију”, „против Правитељства Србског и његови членова” и „против Правитељства страни и њини чиновника”. Кнез Милош је, као противник новог, Вуковог правописа, у *Уредби* изричито забранио штампање књига у којима има „писмена љ, њ и ј по ортографији познатог писатеља Вука Стефановића Караџића, или које су написане без малог и великог јера и без јери.”¹²

Године 1833. у *Наставленију о дужностима чиновника књажевствене српске типографије*, кнез Милош је прописао да су чиновници штампарије администратор, ревизор, коректор, директор и „један или два словолеја и словоресца, којима ће неко число радина под именом калфи и шегрта на руци бити”. Најстарији чиновник био је администратор, који је водио администрацију, примао рукописе и слао ревизору, а затим „придворној цензури” на преглед. Дужност техничког директора била је да се стара о унутрашњем реду и чистоти типографије, да дели посао радницима и прати изливање слова. *Наставленијем* се изричито забрањује директору и „словолеју” да „децу на науку им предану на њиове домаће послове употребљавати”¹³. Први технички директор Типографије био је Адолф Берман, а за првог сталног администратора постављен је Димитрије Исаиловић, професор „верховне” школе.

Пресељење Књажеско-српске књигопечатње у Крагујевац

Један од разлога за премештање Типографије у Крагујевац биле су „правитељствене потребе”¹⁴, већа контрола рада и приближавање кнежевој канцеларији, уз укључивање и Димитрија Давидовића у њен рад – али, и лоша сарадња између техничког директора Адолфа Бермана и администратора Димитрија Исаиловића.

Штампарија је пресељена 16. септембра 1833, а потпуно спремна за рад била је 1. јануара 1834. Налазила се, према хроничару В. Јакшићу, „у здању државном ниже малог моста к цркви водећег, које је прво као касарна за гарнизону војску, затим у поменуто време као локал за Типографију (и приватне одаје Бермана су се налазиле у њеном склопу, прим. аутора), после одсељења ове у Београд за гимназију, а кад се ова у Топаловићеву кућу сме-

¹² „Објавленіе: Основанія по којима Княжеско-Србска Канцеларія у Србїи књиге цензурира”, *Забавникъ: за 1833 годину* (1832) (прилог).

¹³ Димитрије Исаиловић је у писму кнезу Милошу то навео као главни разлог његовог неслагања са директором Типографије Адолфом Берманом.

¹⁴ Светислав Шумаревић, *Штампа у Срба до 1839* (Београд: Луча, 1936), 101.

стила, за војену болницу служило”¹⁵. Свесни да словоливце и словослагаче нису могли да нађу међу српским становништвом, ангажовани су младићи које су за тежак посао обучавали немачки словоливци. Један од првих ученика био је чувени Анастас Јовановић, српски фотограф и литограф, коме је кнез платио школовање. Радио је у штампаријама у Београду и Крагујевцу.

Одмах по пресељењу, Берман је 1. јануара 1834, одштампао *Типографическо објавленије Роду српском а и целом осталому читајућем, и с књижевним делима занимајућем се иностраном публикуму*, у коме је обавестио да је штампарија најбогатије опремљена словима и осталим штампарским прибором, и спремна за рад. Типографија је управо у Крагујевцу „изашла на добар глас” и пробудила интересовање многих за штампање књига. Иако се по величини и капацитету штампања није могла поредити са великим европским, „у многим струкама отлиција и превасходства свог не само да је равна најзнаменитијим европејским књигопечатњама, но многе от ових у нечем несравњено превасходи”¹⁶. Штампање у крагујевачкој типографији је, за то време било квалитетно, сведеног дизајна, са много укуса и, што је најбитније, повољније од осталих штампарија у окружењу. За цену се побринуо кнез Милош који је у *Наставленију* од 11. јануара 1833. наредио да „цена свагда тако буде, како ће један табак наше печатње у десетак гроша јевтиније стати него у Будимској типографији”¹⁷.

Почетак рада Типографије у Крагујевцу

У Типографији су се штампале црквене књиге, што у свом извештају кнезу наглашава и Димитрије Давидовић, објашњавајући како је велики посао штампање у тиражу од 5000 часослова: „По височајшем Вашем налогу од 15. т. м. чест имам извјестити Вашу Свјетлост, да се типографија непрестано занима печатањем часловаца. Печатање црквени књига, у којима се и црвена и црна слова налазе мора врло споро да иде за то што при сваком табаку морају печататељи особито да пазе, да црвена слова на црна, или ова на она не дођу, те би им онда сав табак отишао у штету”¹⁸. Давидовић помиње да у штампарији раде две „ступе” (пресе, прим. аутора) и трећа која „печата новине, пасоше, протоколе...”¹⁹, и тиме потврђује писање француског

¹⁵ Јакшић, *Постанак и развиће штампе у Србији*, 19.

¹⁶ Павле Стаматовић, *Младый Сербльинъ у всемирномъ царству* (Будим: Кр. всеучилиште пештанско, 1834), 41–42.

¹⁷ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1897), 772.

¹⁸ Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, 779.

¹⁹ Исто.

грофа Боа ле Конта да је Типографија у Крагујевцу имала три штампарске машине. И Куниберт наглашава да су „прве књиге које су у њој израђене биле црквене, и то с тога што се у овима осећала највећа оскудица, те је ту потребу ваљало што пре подмити“²⁰. Осим једног часослова, нису сачувани примерци псалтира, мада се у литератури наводи у множини штампање часослова и псалтира (Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, 778; Милен Николић, *Споменица Мушке гимназије*, 34).

У одлично снабдевеној Књажеској књигопечатњи, уз црквене књиге, могле су се штампати „сваког рода и содржанија књиге и сочиненија – ако иначе установљеним правилима придворне цензуре противна нису – на србском, славенском или црквеном, русијском, немачком, латинском, француском, талијанском, енглеском, влашком, бугарском, грчком, турском, арабском и чивутском – језицима...“²¹, световне, позната дела класика и, први пут, уџбеници на српском језику. Тако је Милош наредио да се 1838. за две недеље „у 40 000 примерака одштампа први српски буквар који је саставио Димитрије Давидовић.“²² Пошто су у штампарији радили Немци, било је немогуће очекивати да се „почетна (велика) црквенословенска, затим грађанска, и на крају, рукописна, односно курзивна слова“²³ излију у тако кратком року, те је Кнезу предложено да се слова наруче и израде у Бечу за два месеца. Тадашњи управитељ штампарије, Јаков Јакшић, предложио је да Анастас Јовановић као највештији у резању слова, покуша да у року заврши посао. Уместо за две, Јовановић је слова изрезао за недељу дана²⁴. Тихомир Р. Ђорђевић наводи, имајући у виду и рад Књигопечатње изван Крагујевца, да су се „за владе кнеза Милоша штампале и књиге на другим језицима. Ту на прво место стављам књиге београдских Јевреја, као производ из Србије, седам на броју (1837 – 3, 1838 – 4), штампане старим јеврејским словима“²⁵ Затим су штампане књиге бугарске (1834 – 1, 1835 – 7, 1837 – 1), немачке (1834 – 1, 1836 – 5, 1839 – 1), грчке (1838 – 1).²⁶

У крагујевачкој Типографији прва одштампана књига (по Милену М. Николићу) била је *Совјети здраваго разума* (1833). Осим књига, у Крагујев-

²⁰ Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића: 1804–1850*, 356.

²¹ Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, 777.

²² Милена Врбашки и Борисав Челиковић, *Литографије Анастаса Јовановића из збирке Срђана Стојанчева: Галерија Музеја рудничко-таковског краја, Горњи Милановац, 2 – 30. децембар 2008* (Горњи Милановац: Библиотека „Браћа Настасијевић“: Културни центар: Музеј рудничко-таковског краја, 2008), 6.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша* (Београд: Просвета, 1983), 109–110.

²⁶ Тирол, „Списакъ у Сербіи...“, 280–291.

цу су штампане и прве наше новине, које су почеле да излазе 5. јануара 1834. године. Затим, штампани су алманаси у облику календара: *Забавник* Димитрија Давидовића за 1834. и 1835. и *Београдска лира* Глигорија Возаровића, такође за 1834. и 1835. годину.²⁷ Типографија је у Крагујевцу радила непуне две године, до половине јуна 1835, када се поново враћа у Београд. Штампарија је имала изузетно велики значај у младој држави Кнежевини Србији, посебно у просветитељској мисији на очувању културе и језика, јер је могла да прати отварање школа и описмењавање и тако допринесе просвећивању.

Публикације из Књажеско-српске

Типографическо објавленије препоручује Типографију српском народу, али и странцима „за сваки штампарски посао. Објава је претходила, на пет дана, појави првог броја *Новина Србских*. Оригинал објаве је реткост. Клише је израђен по оригиналу који је својина г. Мих. Подољског. Висина оригинала је 19,5 cm, а ширина 12,7 cm.”²⁸

Први устав модерне Србије донет је на Сретење, 15. фебруара 1835. године и требало је да представља круну борбе за обнову српске државе. Тешко је замислити да је Велики Милош, апсолутиста какав је био, искрено желео уставна и законодавна ограничења за време своје владавине; али, закони и уставни су доношени – из искрених побуда или под притиском, мање је важно. Уставописац, Димитрије Давидовић, иако без формалног образовања из области права, по угледу на француски и белгијски, написао је модеран и слободоуман устав (састојао се из 14 глава и 142 члана) који је јемчио широка грађанска и имовинска права. По њему, Србија је била независна кнежевина, административно подељена на округе, срезове и општине, са јасним границама и националним и државним обележјима – грбом и заставом. Власт је била подељена на „законодатељну”, „законоизвршну” и „судејску”, а поред кнеза Милоша, њени органи су били Државни совјет као законодавно и извршно тело и Народна скупштина са већим легитимитетом. Судска власт је била независна, а државни послови су се обављали преко министарстава.

Устав је штампан у Типографији у Крагујевцу, а у корице са златотиском повезао га је Глигорије Возаровић.

²⁷ Милен М. Николић, „Крагујевачка гимназија: 1833–1933”, у *Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу: 1833–1933* (Крагујевац: Одбор за прославу стогодишњице, 1934), 33.

²⁸ Шумаревић, *Штампа у Срба до 1839*, 104.

Димитрије Давидовић је чекао 12 година од изласка последњег броја *Новина српских* (1822), штампаних „гражданицом”, на свега два листа, у „царствујушчем граду Виени” да поново покрене новине. „Гашењем Давидовићевих новина завршено је прво, можемо рећи бечко, поглавље историје српске штампе.”²⁹ Ново поглавље је почело у младој кнежевини. Одмах након доласка у Србију успео је да, свакодневним читањем и превођењем европских листова (немачких, аустријских, француских, руских, турских, грчких), увери кнеза у оправданост покретања *Новина српских* у Србији. Безусловну подршку добио је и од Димитрија Исаиловића, али није било нимало лако без поште организовати дистрибуцију новина у Србији тог доба, у којој готово да није било писмених.

Појављивање првих службених и политичких новина у Србији 5/17. јануара 1834, одјекнуло је Кнежевином. На Богојављење (19. јануара 1834) стигла је у Београд прва вест о њиховом објављивању, коју су пренеле *Новине српске*: „како је прво число исти Новина Обштеству Београдском од Секретара Суда Београдског Лазара Арсенијевића у кафани јавно прочитано, сви бивши членови тога обшества били су као обајани...”³⁰ Тада се, за два сата уписало 120 претплатника. Број пренумераната (1834. год. – 600) био је показатељ квалитета новина под уредништвом Д. Давидовића; након његовог одласка тај број се драстично смањио (1837. било је само 150 претплатника).

У *Објављенију*, на 4. страници првог броја, „читатељство” се обавештава да се покрећу новине у Србији и шта ће све садржавати. Формат новина био је цео пресавијени табак писане хартије (42 cm) – „цело мочало, средње величине”. Излазиле су једном недељно (суботом, а ако би субота пала на неки празник, објављивање би се померило који дан унапред). Годишња претплата износила је 2 талира и плаћало се унапред. Први број у првој години излажења имао је поднаслов: „с Височајшим дозвољењем Правитељства”, а остали (2–50) „с дозвољењем Правитељства”. Новинска страна била је подељена у два ступца, само су укази и објаве штампани преко целе стране. Тако је „Крагујевац имао срећу, да прве српске новине у њему виде света.”³¹ По наслову, оне представљају наставак истоимених новина које је Давидовић издавао у Бечу од 1813. до 1822. године. „По општем изгледу, формату, словима, начину уређивања, сличне су полуслужбеним новинама које су излазиле у Аустрији. А по особеним знацима рекло би се да су при-

²⁹ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914* (Нови Сад: Магица српска, 1980), 35.

³⁰ *Новине српске*, 27. јануар 1834, 1.

³¹ Митровић, *Крагујевац до 1839. године*, 62.

лагођене условима, потребама и задацима првог јавног, званичног, државног и друштвеног гласила Србије. Заправо, оне су плод самог развитка српске државе.”³²

Иако је кнез Милош у једној од уредби, препоручивао „држање” *Новина српских* свим надлештвима, чиновницима вишим од капетана, општинама у којима има школа, имућнијим манастирима, свештеницима и свим кафанама – продаја није била очекивана. Мора се имати у виду да се у младој кнежевини није схватао значај новина и да због тога нису биле самоодрживе, већ су дотиране из државне касе.

Давидовић је покушавао да у *Новинама српским* објективно информисе читаоце о дешавањима у земљи и свету, указима, ферманима, о вестима књижевним, забавним и поучним... Ипак, објективност је више била ограничена и спутана кнежевом вољом, него вољом државног цензора.

Кроз извештаје и преписке са кнезом уочава се и притајено ривалство између Исаиловића и Давидовића, у коме је Исаиловић углавном био послушан и кротак, а Давидовић је често у схватању новинарства као професије, представљао опозицију кнезу.

Димитрије Давидовић је наставио и у Србији да уређује свој *Забавник*. Пре Крагујевца, у Бечу је одштампао 6 бројева (1815–1821), затим у Београду два (за 1833. и 1836) и у Крагујевцу два – за 1834. и 1835. годину. *Забавник* је био један од зачетника поучно-забавне периодике; објављивао је оригиналне поетске и прозне радове и преводе. Иако је наслов лексички указивао на забаву и разбигригу, он је, по Миодрагу Матицком био „много више и значајније од обичног забавника гласило књижевних посленика који су у то време живели у Србији”. Странице *Забавника* испуњавали су радови више страних и домаћих аутора. Штампани су у две боје (црно-црвено), на малом формату (14–15 cm) са календарским делом у предњем делу књижног блока, ауторским текстовима у средини и списком пренумераната на крају, пригодним цртежима на почетку сваког дела и украсним вињетама.

Први *Забавник* објављен у Крагујевцу није се разликовао од претходних, осим у незнатно већем формату (15 cm). На предлисту налази се илустрација мушкарца на постељи и жене која поред њега клечи са главом наслоњеном на мушкарчеве груди, тонована благим нијансама црвене, окер и плаве боје. Цртеж са потписом Lehnhardt је очигледно илустрација превода *Огледало супружеске љубови и верности* Анке Обреновић.

Уз књиговезачки посао, Глигорије Возаровић је издавао и своје календаре (1833–1835) под називом *Београдска лира*. У календарима за 1834. и

³² Андрија Раденић, „Прве новине у Србији”, у *Почеци штампе југословенских народа: зборник радова*, ур. Мило Поповић (Београд: Југословенски институт за новинарство, 1969), 63.

1835. често се као место издања наводе и Београд и Крагујевац. За *Лиру* М. Н. Николић каже: „*Београдске лире* за 1834. и 1835. су мале књижице од 16 страна издате и штампане у Крагујевцу”.³³ Наведени цитат упућује да је *Београдска лира* штампана и издата у Крагујевцу (Г. Возаровић је у крагујевачкој типографији радио у другој половини 1834. и првој половини 1835. године). Податак са насловне стране: „Издана трошкомъ Глигорія Возаровића, књигопродавца, 1834 (У Крагујевцу: у Књажевско-Србској Књигопечатњи) створио је забуну око места издања, те се у библиографским записима, у COBISS бази у угластој загради, уместо Крагујевца налази Београд. *Београдска лира* је на насловној страни имала цртеж лире око које се налазио наслов. *Лиру* за 1834, као и *Забавник* за исту годину, отвара песма Пауна Јанковића, „конциписте у Канцеларији књажеској”, а затим се наставља календарски део. У другом делу књижног блока штампана је поезија. Прва песма у акростиху има име *Милош Обреновић*, а и све друге су пригодне, у славу кнеза, јер је почео земљу „школама китит, Отчество с њима просвешчати”. У једном стиху помиње се и Крагујевац, који се поноси, јер га је Милош изабрао за престоницу: „Ликуј от сад славни Крагујевче”. Наредни календар, за 1835. годину, био је много оскуднији, јер је, поред календарског дела, садржавао само неколико духовних песама.

Совјети здраваго разума сматрају се за прву књигу одштапану у Књажевско-српској књигопечатњи у Крагујевцу. У Крагујевачкој библиотеци чува се седам примерака издања *Совјета здраваго разума* из 1833, односно 1834. год. (на насловној страни као година штампања стоји 1833, док је на предњој корици одштампана 1834). Два примерка су са оригиналним повезом, пет је прекоричено. Уз један примерак привезана је пета књига *Дела Доситеја Обрадовића – Етика или Филозофија морална*, штампана у истој штампарији, 1834. У Крагујевачкој библиотеци чувају се три прекоричена примерка овог издања Доситејевог *Етике*.

У Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу налази се прекоричени примерак *Нове Милошијаде или Освобожденија Србије од несносног ига турског* Василија Јовановића из 1833, односно 1834. Уз њега је привезано дело истог аутора, *Светолик и Лепосава* штампано у Будиму, 1831. Аутор *Нове Милошијаде*, Василије Јовановић (Земун, 1792 – Београд, 1867), био је учитељ, књижевник, преводилац са немачког и руског, сакупљач народних приповедака; уз то и пријатељ и подржавалац Вука Караџића, а са Јоакимом Вујићем приређивао је позоришне представе у Земуну. Писац је историјских драма које су већим делом имале више од једног издања. Његова драма *Многострадална Геновева: жалосно позориште на пет дејствија* објављена је на бугарском језику, 1856. Последње његово објављено ауторско дело, *Светолик и Лепосава: роман из времена Стевана Душана Силног*,

³³ Исто.

првог цара српског (1891), имало је три издања. *Нова Милошијада* имала је још једно издање, 1867. Василије Јовановић је у другој половини 1816. године боравио у Крагујевцу, где је радио као учитељ³⁴.

У Крагујевачкој библиотеци чувају се четири примерка издања другог дела *Новог Плутарха* Јефтимија Ивановића из 1834. Два су у оригиналним повезима, при чему је један у плавој, други у браон боји. Библиотека поседује и први део *Новог Плутарха*, штампан у Будиму 1809. Јефтимије Ивановић (Кувездин, Срем 1773 – Сремска Митровица, 1849), филозоф, прота, књижевник, познавалац немачког, руског и латинског језика, у складу са Доситејевим идејама слободно је превео са немачког књигу Бланшара (Pierre Blanchard) и Шилера (Friedrich von Schiller) *Нови Плутарх*. Први том је допунио биографијом Стефана Душана Силног, други биографијама Стефана Немање, Светог Саве и Јована Рајића, а четврти Карађорђевог. Од четири тома *Новог Плутарха*, који су објављивани у периоду од 1809. до 1841, други је штампан у Крагујевцу. По овом делу Јефтимије Ивановић је добио надимак Плутарх³⁵.

Француски роман *Histoire de Gil Blas de Santillane* Алена Ренеа Лесажа (Alain-René Lesage, 1667–1747) излазио је на изворном језику у наставцима (1715–1735) и био је веома популаран у Европи. Имао је више издања на српском, на којем је, у преводу са немачког, свих осам његових делова објављено у периоду од 1833. до 1844. Први том је штампан у Бечу, други у Типографији у Крагујевцу, а преосталих шест у Београду. На насловној страни првог тома стоји: *Съ Немачкога превео Лазо Зубанъ у Крагуевцу*. Преводац *Жила Блаза* на српски, Лазо (Лазар) Зубан (Меленци, 1795 – Београд, 1850), био је члан Државног савета и народни пуковник, књижевник и преводац, присталица Вукове реформе и познавалац немачког, мађарског, латинског и турског језика. Боравио је у Крагујевцу 1830, где је радио као писар.³⁶

Према бази COBISS, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” у Београду поседује једини сачувани примерак публикације *Фронисис и Софија: једна поучителна преповетка* Јосифа Вукмировића из 1834. године. Примерак има оригиналне корице. Предња корица је украшена бидермајерском фигуралном вињетом. Тематски слична вињета анђела са лиром, са више детаља и прецизније израде, налази се и на насловној страни. Почетак и крај текста украшени су декоративним цртама. Управник Књигопечатње Адолф Берман радио је декоративне елементе у дрворезу,³⁷ техници која је у

³⁴ *Српски биографски речник*, 4 И–Ка, гл. ур. Чедомир Попов (Нови Сад: Матица српска, 2009), 464.

³⁵ Исто, 55.

³⁶ *Српски биографски речник*, 3 Д–З, гл. ур. Чедомир Попов (Нови Сад: Матица српска, 2007), 921.

³⁷ Загорка Јанц, *Насловна страна српске штампане књиге* (Београд: Музеј примењене уметности, 1965), 25.

првој половини XIX века у западним земљама поново оживела, али у литератури налазимо да је за потребе Типографије наручивао бакрорезе из Беча.

Примерак *Часослова* из 1834. који се чува у Крагујевачкој библиотеци има оригиналне дрвене корице пресвучене кожом, копче су делимично сачуване. На полеђини првог листа стоји запис мрким мастилом: „Изъ књигъ Димитріа Ђ. Главинића трговца марта 1849. дошла у списак”.

У Типографији су се штампале и уредбе, говори, објављенија. Понекад су државне објаве као додатак прикључиване *Новинама српским*, али су углавном биле посебно штампане, ретко повезане. Према бази COBISS, сачувана су три *Слова кнеза Милоша* (од 1. фебруара 1834, 2. и 4. фебруара 1835). *Уредба за гашење пожара* из 1834. је службена објава коју је потписао Ђ. Протић, „попечитељ внутрени дела”. Проглас *Дужности војени команданта, исправничества, срески старешина и при њима налазећи се чиновника* потписали су кнез Милош Обреновић и Јаков Живановић.

У Књажеско-српској књигопечатњи у Крагујевцу штампане су и књиге које су значајно доприносиле просветитељству у Бугарској. Штампане књига на бугарском језику у Књажеско-српској књигопечатњи, отпочето у Београду објављивањем *Аритметике или науке числителне* (1833), наставило се са премештањем Типографије у Крагујевац. Кнез Милош је одобрио да се „бугарском народу опрости ако не сав трошак штампе а оно бар половина”.³⁸ У Крагујевцу је одштампано 12 књига на бугарском језику од 22, колико их је укупно објављено у Србији у време кнеза Милоша.³⁹ Најзначајнијим се сматра штампање шестотомног дела *Славеноболгарское дјетоводство* Неофита Бозвелија хиландарског (Неофит Бозвели или Неофит Хилендарец) и прве граматике бугарског језика *Болгарска граматика* Неофита Рилског написане, под утицајем Вука Караџића, на савременом бугарском.⁴⁰

Закључак

„Крагујевац”, како наводи Милан Ђ. Милићевић, „некада најнепосреднији претставник и израз духа и тежњи Шумадинаца, давао је правац свој радњи нове српске државе”, а захваљујући институцијама основаним у њему у првој половини XIX века, себе је трајно уцртао на културну мапу Европе.

³⁸ Ђорђе Игњатовић, *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама: (1833–1878)* (Београд: Просвета, 1980), 42.

³⁹ Владимир Стојанчевић, *Из српске историјске прошлости: (1804–1918)*, 6 (Пирот: Пи прес, 2010), 69.

⁴⁰ Игњатовић, *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама: (1833–1878)*, 45.

Прва државна штампарија, Књажеско-српска књигопечатња, имала је велики историјски значај јер је утицала на културни и просветни развој младе српске државе. Време у коме је кнез једне мале кнежевине одлучио да купи и опреми штампарију било је тешко и неизвесно, како у Србији, тако и у окружењу. Иако је штампарија кратко радила у Крагујевцу (непуне две године), штампањем *Типографическог објавленија* (1. јануара 1834) са програмом рада Типографије, град на Лепеници званично постаје колевка штампарства у Србији у којој се штампају и прве *Новине српске* под уредништвом Димитрија Давидовића.

Публикације штампане у Типографији сведоче о великом распону интересовања и жеља српског народа за знањем. Због честог сељења некимма је тешко поуздано утврдити годину и место издања/штампања, али се подаци о њима налазе у библиографијама. Прва државна штампарија, званично је престала са радом 2003. године, када је БИГЗ, правни наследник прве типографије, формално и правно престао да постоји.

Литература

- Арнаутовић, Александар. *Штампарије у Србији у XIX веку*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1912.
- Игњатовић, Ђорђе. *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама: (1833–1878)*. Београд: Просвета, 1980.
- Јакшић, Владимир. *Постанак и развиће штампе у Србији*. Београд: Државна штампарија, 1873.
- Јанц, Загорка. *Насловна страна српске штампане књиге*. Београд: Музеј примењене уметности, 1965.
- Крестић, Василије Ћ. *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914*. Нови Сад: Матица српска, 1980.
- Куниберт, Бартоломео. *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића: 1804–1850*. Београд: Задужбина Илије Коларца, 1901.
- Љушић, Радош. *Кнежевина Србија: (1830–1839)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1986.
- Матицки, Миодраг. *Летопис српског народа: три века алманаха и календара*. Београд: Институт за књижевност и уметност; Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1997.
- Митровић, Јеремија Д. *Крагујевац до 1839. године: светосавски темат награђен из фонда Луке Ђеловића 1933. године*. Београд: Привредник, 1933.
- Николић, Милен М. „Крагујевачка гимназија: 1833–1933”. У *Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу*, 1–230/81. Крагујевац: Одбор за прославу стогодишњице, 1934.

- Петровић, Мита. *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1897.
- Пирх, Ото Дубислав. *Путовање по Србији у години 1829*. [Београд]: Издање Академије наука, 1899.
- Раденић, Андрија. „Прве новине у Србији”. У *Почеци штампе југословенских народа: зборник радова*. Уредник Мило Поповић, 59–120. Београд: Југословенски институт за новинарство, 1969.
- Стаматовић, Павле. *Младый Сербльинъ у всемирномъ царству*. Будим: Кр. всеучилиште пештанско, 1834.
- Стојанчевић, Владимир. *Из српске историјске прошлости: (1804–1918)*. 6. Пирот: Пи прес, 2010.
- Шумаревић, Светислав. *Штампа у Срба до 1839*. Београд: Луча, 1936.

Gordana M. Vučković, 1962–
 Tatjana R. Janković, 1973–
 Public Library „Vuk Karadžić”, Kragujevac

ROYAL SERBIAN PRESS IN KRAGUJEVAC (1833–1835)

Summary: As a capital of modern Serbia, Kragujevac became a cradle of state institutions of wider national significance. By moving national printing press from Belgrade to Kragujevac on September 16th, 1833, the city on the Lepenica River became another important cultural center of this young principality. Royal Serbian Press printed state proclamations, protocols, passports, regulations, instructions (usually in a small format), and later significant literary works, ecclesiastical books and psalters, textbooks and publications in foreign languages. The most significant undertaking of typography was the printing of *Novine srbske* (Serbian News), the first Serbian newspapers and *Zabavnik* (Fun), a newsletter for Serbian literary workers of that time and one of the first didactic-entertaining periodicals under Dimitrije Davidović's editorship.

Keywords: Kragujevac, Royal Serbian Press, typography, *Novine srbske*, Dimitrije Davidović.

Борка С. Беуковић Ћосић, 1963–

borka.beukovic@cosic.in.rs

Душанка П. Милорадић, 1958–

dmiloradic@bgvsm.org.rs

Библиотека „Глигорије Возаровић”, Сремска Митровица

СТАРЕ СРПСКЕ ШТАМПАНЕ КЊИГЕ У БИБЛИОТЕЦИ „ГЛИГОРИЈЕ ВОЗАРОВИЋ” У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ

Сажетак: Старе и ретке књиге Библиотеке „Глигорије Возаровић” у Сремској Митровици представљају значајан део културног наслеђа. Осим општекултурне и историјске вредности оне садрже и занимљива сведочанства о овом граду, догађајима и људима, посебно о онима који су стварали, сакупљали и сачували ту грађу. Старе српске књиге ове Библиотеке описане су и представљене јавности у штампаном каталогу *Српске књиге Библиотеке „Глигорије Возаровић” Сремска Митровица (1816–1867)*, објављеном 2015. године. Тиме је ово благо учињено доступним свима који се баве истраживањем старина или се за њих интересују, а остварен је и значајан учинак на плану његове заштите и очувања, што је уједно и допринос неговању српског културног и националног идентитета.

Кључне речи: стара и ретка библиотечка грађа, културно наслеђе, каталози, Библиотека „Глигорије Возаровић” Сремска Митровица.

Стара и ретка књига има историјску, научну, уметничку и културну вредност. Изучавање старе и ретке књиге доприноси бољем познавању историје књиге и свестранијем сагледавању културне традиције минулих векова. Оне дају сазнања о начину живота, културним приликама одређеног временског периода и о историјским токовима у свим сферама живота. Књиге деле судбину свог народа, прилагођавајући се друштвеним, политичким и културним приликама у земљи, али и ван ње.

У Библиотеци „Глигорије Возаровић” у Сремској Митровици збирка старе и ретке књиге је посебна целина. Она је одвојена од осталог фонда и смештена је у ормане затвореног типа који се налазе у Позајмном одељењу. Књиге су распоређене по нумерусу куренсу и електронски су каталогизоване. Читаоци Библиотеке немају слободан приступ овом издвојеном фонду.

Настанак и формирање колекције старе и ретке књиге у периоду од 1816. до 1867. године

Већи део збирке старе и ретке библиотечке грађе издвојен је из већ постојећег фонда Библиотеке, а остали део је прибављен поклоном грађана са територије општине Сремска Митровица. Многи дародавци нису познати, па самим тим ни порекло грађе.

Значај фонда старе и ретке књиге у Библиотеци „Глигорије Возаровић” потврђује и изузетан рад библиотекарке, професорке француског језика, Драгиње Бировљев. Далеке 1976. године она је формирала посебну збирку старе и ретке књиге по тадашњим критеријумима и сачинила каталог под насловом *Попис старих и антикварних књига и часописа Научног одељења Библиотеке Сремска Митровица*. Израдила је и први лисни каталог старих књига. Њен *Каталог књига и часописа Библиотеке „Глигорије Возаровић” у Сремској Митровици штампаних у периоду 1782. до 29. 11. 1945.*”, куцан на писаћој машини и укоричен, чува се у Завичајној збирци Библиотеке. На првој страници оставила је запис: „Каталог садржи 1423 библиотечке јединице које сам обрадила 1977. године, а презентирала на овај начин 1986. године.” Због тога дугујемо захвалност Драгињи Бировљев, свим дародавцима, пренумерантима, верним читаоцима и колекционарима, малобројним књижевним ствараоцима прохујалих времена, свештеницима који су били предводници народа у културном и политичком смислу, учитељима, скупљачима претплате, трговцима и трговачким калфама, познатим и признатим занатлијама у народу, а пре свега, чуварима и поштоваоцима књиге.

Културно наслеђе својом старином, обимом и садржајем заслужује посебан третман, пажљив и брижан однос са становишта очувања и перманентног истраживања и увећања. Након идентификације, процене и категоризације старе и ретке библиотечке грађе у Библиотеци „Глигорије Возаровић” у Сремској Митровици према критеријумима датим у *Закону о старој и реткој библиотечкој грађи* („Службени гласник”, бр. 52/2011), као и после електронске каталогизације, наметнула се потреба да се стара и ретка књига још више приближи широј јавности и трајно очува од заборавља.

У том циљу приступиле смо изради штампаног каталога старих српских штампаних књига из времена до 1867, који је објављен 2015. под насловом *Српске књиге Библиотеке „Глигорије Возаровић” Сремска Митровица (1816–1867)*, поводом сто педесет година постојања и рада Библиотеке у Сремској Митровици.

Структура и значај каталога *Српске књиге Библиотеке
„Глигорије Возаровић” Сремска Митровица (1816–1867)*

Каталог садржи 78 каталошких описа старих књига Митровачке библиотеке, из времена од 1816. до 1867. године. Описи су пропраћени илустративним прилозима, као што су насловне стране књига, фотографије аутора, детаљи из књига, печати и др. Каталогске јединице су сређене хронолошки, а у оквиру године распоређене су азбучним редом. Опис је начињен према правилима Међународног библиографског стандарда за опис старих књига – ISBD(A), уз поштовање писма публикације. Иза главног каталошког описа следе опште напомене и напомене о примерку, где су забележене посвете, записи, потписи, печати, екслибриси и др.

Каталог прате регистри, и то: *Ауторски регистар*, *Регистар наслова* и *Регистар сигнатура* (Топографски регистар). У регистру аутора наведена су, поред имена аутора, имена преводилаца, приређивача и аутора предговора. Имена су дата у фонетском, а у загради је етимолошки облик имена. У регистру наслова, осим ћириличких, налазе се и два латиничка наслова. У регистру сигнатура јединице су распоређене по нумерусу куренсу у оквиру словних ознака. У прилогу је дат и преглед печата на књигама.

Рецензент каталога је мр Душица Грбић, која нам је дала корисне сугестије током израде каталога, а представила га је и у *Годишњаку Библиотеке Матице српске за 2015. годину*.

У збирци преовлађују књижевна дела (проза, поезија, драме), а постоје и књиге из области религије, филозофије, филологије, историје, права, географије, медицине, пољопривреде итд.

Најстарија српска књига коју Митровачка библиотека поседује штампана је у Будиму 1816. године под насловом *Совершен виноделац*, аутора Прокопија Болића, архимандрита манастира Раковац. Прокопије Болић је сабрао лична искуства из манастирских винограда и подрума, те штампао у Будиму 1816. први виноградарски приручник под називом *Совершен виноделац*, један од најстаријих српских радова о виноградарству и винарству. У књизи је описао 35 сорти винове лозе, које су тада гајене на Фрушкој гори. За сваку сорту дао је њено народно име и ботанички опис.

У каталогу су заступљена оригинална дела познатих српских писаца – Василија Булића (*Земљеописаније*, 1824), Доситеја Обрадовића (*Етика или морална филозофија*, 1834, *Мезимац* и *Христоутија*, 1836), Вука Стефановића Карацића (*Српски рјечник*, 1852), Милована Видаковића (*Велимир и Босиљка*, 1854), Платона Атанацковића (*Друга књига о језикословију и читању*, 1858), Ђуре Даничића (*Српска синтакса*, 1858, *Рјечник из књижевних старина српских*, 1863) и других.

Од преводилаца истичу се Ђура Даничић и Митровчани Стефан Новаковић, јерођакон¹ и Урош Милутиновић, протопрезвитер.

Књига *Псалми Давидови* (Пешта, 1866), у преводу Ђуре Даничића, која је штампана двостубачно, латиничким писмом, представља библиографску реткост, јер према досадашњим сазнањима постоји само у Библиотеци у Митровици.

Посебна пажња скреће се на књигу *Кратке поучителне повести*, у преводу јерођакона Стефана Новаковића (Нови Сад, 1839), посвећену Митровчанима, међу којима је аутор боравио и радио као учитељ.

За историју Митровице посебно значајан траг остављен је у књизи *Еремит у Русији*, који чини рукописна посвета преводиоца Уроша Милутиновића, протопрезвитера митровачког, Стефану Георгијевићу², трговцу и угледном грађанину Митровице, једном од оснивача Српске читаонице. Милутиновић се ту са великим поштовањем обраћа Георгијевићу као „Најотличнијем Гражданину и великом Купцу Митровачком”.³

Од интересантнијих рукописних записа јавља се и потпис Павла Панајотовића, трговца, благајника Привременог одбора и једног од оснивача Митровачке читаонице на књизи *Примјетве Никанора Грујића, Архимандрита Кувездинскога, на превод Новог завјета који је господин Вук С. Караџић писао, и у Бечу у штампарији Јерменскога манастира печатао 1847* (Земун, 1852).

На страницама примерака у овој збирци могу се наћи значајни печати као средство за обележавање власништва и они су наведени у *Прегледу печата* на крају каталога. Ту се јављају: Српска грађанска читаоница у Срем. Митровици основана 1864, Сербскограђанска читаоница у Митровици, Библиотека Петроварадинске регименте (K. K. Peterwardeiner-Grenzregiment Bibliothek N*9), Нижа реална школа у Митровици (Unterrealsschule zu Mitrovic), Градско поглаварство у Митровици = Gradsko poglavarstvo u Mitrovici, Gradska učiteljska knjižnica u Mitrovici, Državna realna gimnazija Sr. Mitrovica, Kr. Mala realna gimnazija u Mitrovici, Zemaljska naklada školskih knjiga u Zagrebu, Виша мешовита гимназија Срем. Митровица, „Јованка Габошац” Сремска Митровица, Библиотека „Глигорије Возаровић” Сремска Митровица, Потпуна мешовита гимназија Сремска Митровица, Народна

¹ Славко Гавриловић, *Митровица – трговиште у Срему XVIII и XIX века (1716–1848)* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1984), 162–166.

² Мојо Медић, прир., *Споменица о шездесетогодишњици оснутка Српске грађанске читаонице у Срем. Митровици: (1866.–1926.)* (Сремска Митровица: Српска грађанска читаоница, 1929), 12.

³ Душица Грбић, „Новопубликовани каталог старих српских књига Библиотеке „Глигорије Возаровић” у Сремској Митровици”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2015* (2016): 308–310.

књижница и читаоница „Просвета” Срем. Митровица, Библиотека „Глигорије Возаровић” Сремска Митровица.

На књигама се могу видети и екслибриси и то на унутрашњој страни предње корице, предлисту или на насловној страници књиге. Класични екслибрис садржи име или иницијале власника, грб или други идеограм. Постоје екслибриси: Ђорђа Лукића, Jovana Palikovića kotакс, Негована Раниновића, књижара-путника из Суботишта.

За већину књига начин набавке није познат, а само за неке се зна да су набављене поклоном. Међу дародавцима старе и ретке књиге се истичу Теодор и Бранко Василић⁴ и Јован Паликовић.

Све књиге у каталогу су споменици културе од великог значаја и унете су у Електронски регистар старе и ретке библиотечке грађе.

Знаменити штампар и издавач Глигорије Возаровић, по коме наша установа културе носи име, поред повезивања и украшавања корица, примењивао је и „конзерваторски поступак”⁵ у циљу заштите старе и ретке књиге, а библиотекари Митровачке библиотеке настављају његову традицију и теже што бољем неговању и очувању старина.

У фонду старе и ретке библиотечке грађе постоје и књиге на страним језицима, као и велики број новина и часописа, који по критеријумима за стару и ретку библиотечку грађу спадају у културно добро од великог значаја. Ове публикације су електронски обрађене, а тежња је да се објаве и њихови каталози по врстама грађе.

Најстарије књиге у фонду Библиотеке „Глигорије Возаровић” на страним језицима су две руске књиге, издате у Москви 1780. и 1782. године: Платон Левшин, *Поучительныя слова при высочайшем дворе ея императорскаго величества благочестивейшия великия государыни Екатерины Алексеевны ... и в других местах с 1763. года по 1778 год* (1780) и *Сказание о мореплавании, переведено с аглинскаго на французской язык, а с онаго на руской в 1749 году, в Кронштате, корабельнаго флота мичманом Михайлом Веревкиным, с кратким описанием жизни адмирала Алексея Ивановича Нагаева* (1782). Скреће се пажња и на књигу на бугарском језику, издату у Букурешту, 1865. године – *Българска старина Повременно списание, издаваемо в неупределено время от Г. С. Раковскаго*, као и на две хрватске књиге, издате у Загребу – *Doktora D. Demetra dramatička pokušenja* (1838) и *Početak, naprědak i vrědnost literature ilirske Dragutina Seljana* (1840).

Фонд старе и ретке књиге захтева дужну и оправдану пажњу, како оних који раде на њеном истраживању, уређењу и обради, тако и читалачке по-

⁴ Петар Милошевић, „Архитекта Бранко Василић, први директор Музеја Срема” *Сунчани сат* год. 4, бр. 5 (1995): 109–121.

⁵ Емица Милошевић, „Повезивачки занат у Митровици” *Сунчани сат* год. 1, бр. 1 (1992): 62.

пулације. Стара и ретка књига остаје трајни изазов нашој вољи за откривањем, вечити путоказ који нас води у прошлост, како би будућност била прихватљивија.

Литература

- Гавриловић, Славко. *Митровица – трговиште у Срему XVIII и XIX века (1716–1848)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1984.
- Грбић, Душица. „Новопубликовани каталог старих српских књига Библиотеке „Глигорије Возаровић” у Сремској Митровици”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2015*. (2016): 308–310.
- Милошевић, Емица. „Повезивачки занат у Митровици”. *Сунчани сат* год. 1, бр. 1 (1992): 62.
- Милошевић, Петар. „Архитекта Бранко Василић, први директор Музеја Срема”. *Сунчани сат* год. 4, бр. 5 (1995): 109–121.
- Медић, Мојо, прир. *Споменица о шездесетогодишњици оснотка Српске грађанске читаонице у Срем. Митровици: (1866.–1926.)*. Сремска Митровица: Српска грађанска читаоница, 1929.

Borka S. Beuković Ćosić, 1963–
Dušanka P. Miloradić, 1958–
Public Library „Gligorije Vožarović”, Sremska Mitrovica

OLD SERBIAN PRINTED BOOKS IN THE PUBLIC LIBRARY „GLIGORIJE VOZAROVIĆ” IN SREMSKA MITROVICA

Summary: Old and rare books in the Public Library „GligorijeVožarović” in Sremska Mitrovica represent a significant part of our cultural heritage. In addition to general cultural and artistic values, they also contain interesting testimonies of this city, events and people, especially those who created, collected and preserved that material. Old Serbian books in this Library have been described and presented to the public in the printed catalog titled *Srpske knjige Biblioteke „GligorijeVožarović” Sremska Mitrovica (1816–1867)* (Serbian books in the Public Library “GligorijeVožarović” in Sremska Mitrovica (1816–1867)), published in 2015. The catalog makes this material accessible to all who are interested in the research of antiquities. Additionally, a significant effect has been achieved in terms of its protection and preservation, which is also a contribution to the cultivation and preservation of Serbian cultural and national identity.

Keywords: old and rare library material, cultural heritage, catalog, „Gligorije Vožarović” Library, Sremska Mitrovica.

СТАРА КЊИГА ЈУЧЕ, ДАНАС, СУТРА

Сажетак: У раду се износе размишљања о томе како стара књига данас може да послужи за популаризацију књиге, читања и културе, о старој књизи као инспирацији и идејама за изложбе, о томе шта је до сада урађено, а шта није у комплексном, и од непроцењивог значаја, бављењу писаном културном баштином. Указано је на потребу за окупљањем писане баштине у оквиру јединствене Дигиталне библиотеке Србије, на израду сводног каталога/базе података пренумераната на српску књигу (и периодику) XVIII и XIX века и неопходност заштите публикација друге половине XIX века која је штампана на „киселој хартији”.

Кључне речи: културно наслеђе, стара књига, промовисање књиге, изложбе, дигитална библиотека Србије, каталог пренумераната на српску књигу.

На самом почетку, морам се оградити, нисам археограф по струци, библиотекар сам у Одељењу набавке. Ту и тамо набавим по коју стару, ретку књигу а буде и рукописа. Више о набавци старих књига у Библиотеци Матице српске може се видети у раду Јелене Ковачек Светличкић.¹ У овој библиотеци сам запослен већ тридесет година, а десетак година пре тога сам се као студент учланио и то управо да бих погледао и користио старе српске књиге. Моји професори су били Боривоје Маринковић и Милорад Павић. Ја сам имао неку потребу да сваку од тих књига које смо имали у програму, од Рајићеве *Историје* преко Орфелина и Доситеја, држим у рукама. И, наравно, као студент, двадесетогодишњак, први човек на којег сам био упућен, који је морао да ми да дозволу да користим те књиге, био је наш драги колега Лазар Чурчић. Лази је требало доста времена да схвати зашто један студент мора све те књиге да види. Касније ми их је давао без проблема, постали смо и пријатељи и сарадници. Од њега сам пуно научио о старој књизи. Научио

---

¹ Јелена Ковачек Светличкић, „Куповина старих српских књига у Библиотеци Матице српске у последњих двадесет пет година” (в. рад у овом зборнику).

сам да је за бављење старом књигом пре свега потребна љубав и страст. Ако тога има онда ће следити и открића. Мислим да је Лаза Чурчић неописиво задужио историју српске књиге, као и нас који настављамо његов рад. Пре месец дана, Душица Грбић, Јелена Ковачек Светличкић и ја, отишли смо до њега, да му лично уручимо позив за овај скуп. Како смо ушли у стан, тако је Лаза са полице извадио један укоричени примерак: „Дај ово некоме тамо млађем ко зна француски да погледа”. Био је то паришки магазин, *Journal des Demoiselles*, комплетно 1837. годиште². „Кажи да погледа, да упореди са оним Арнотовим *Магазином за художество, књижевство и моду*”³. Провера и поређење онако на први поглед, преко наше дигиталне библиотеке, показали су да је Лаза опет био у праву и да га интуиција није преварила. Арнот је, очигледно, годину дана касније, покренувши свој пештански магазин, узор нашао у овом паришком.

Е сада, после овог можда преопширног увода да се вратимо на почетак и тему овог излагања. Стара књига јуче, данас, сутра... Стару књигу смо наследили, добили у аманет, рестаурисали смо је, обрадили по најновијим стандардима, дигитализовали и сместили је на полице библиотечких депоа под строго контролисаним условима. С времена на време одабрана група људи, библиотекара, археографа, ретко историчара, понајмање обичних читалаца, у које волим и себе да убрајам, узме је у руке и проучава. Хартију, повез, графију, понекад и садржај. Резултате неких од ових истраживања, чули смо током овог скупа. Сада се поставља питање, да ли ми можемо нешто више учинити са том старом књигом? Дужност нас, библиотекара, наш основни посао је промовисање и популарисање књиге и културе. Осим што својим истраживањима дајемо грађу књижевним историчарима, историчарима, писцима и ми се сами понекад бавимо књигом. Дobar пример за то шта се све може са старом књигом данас и како је искористити за популарисање, неки су од радова Душице Грбић. Ја јако волим један њен рад о Орфелиновом *Житију Петра Великог*⁴ које се налази у Библиотеци Матице српске, једини је комплетни двотомни илустровани примерак. О том примерку из личне библиотеке Ивана В. Суботића, Душица је написала један јако занимљив рад. Шта се све може ишчитати из једне књиге. Читава историја, два века путештвија, можете роман написати о томе. Од првог купца и власника те књиге, Василија Суботића који ју је купио у Земуну, до последњег, пре него што је дошла у Нови Сад, његовог потомка Ивана В. Субо-

² Demoiselle је стари, архаични израз за mademoiselle.

³ *Србска новина или Магазинъ за художество, књижевство и моду*, ур. Антоније Арнот (1838–1839).

⁴ Душица Грбић, „Илустровано Житије Петра Великог Захарије Орфелина, том 1–2, у Библиотеци Матице српске”, у Душица Грбић, *Знакови старих књига* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2000), 63–67.

тића, који је био емигрант и живео у Њујорку. Овде, у Свечаној сали Матице српске, поред Саве Текелије, налази се портрет Јована Суботића, једног од знаменитих чланова чувене породице Суботић. То путописање књиге од Земуна преко Њујорка до Новог Сада као и историја породице Суботић чини целу ту причу невероватно занимљивом. Душица је написала рад. Могла би се поставити и изложба. *Житије Петра Великог*, најлепша српска књига осамнаестог века, може бити повод за једну причу која ће, осим Орфелина, Петра Великог, Катарине Велике, грофа Саве Владиславића, Пушкина, Оде-се, фамилије Ризнић и Суботића осветлити епоху, српско-руске културне везе, а може нас одвести у многе асоцијације и као што би енглески песник Џон Дон (John Donne) рекао No man is an island, ниједан човек није острво, ниједна књига није острво. Књиге постоје у групи, из једне настаје друга итд. итд., иза сваке књиге се налази човек. Књиге су повезане.

Добар пример за овај начин популарисања књиге је изложба *Хари Потер – Историја магије (Harry Potter – History of Magic)* која је од октобра 2017. до краја фебруара 2018. одржана у Британској библиотеци у Лондону. Огромна, сјајна изложба чији је главни кустос био Џулијан Харисон (Julian Harrison) иначе руководиоца збирке средњовековних рукописа у Британској библиотеци. Библиотекари Британске библиотеке су причу о Харију Поттеру, књижевном јунаку савремене енглеске књижевности искористили, да би представили магију књиге кроз занимљиве и ретке публикације из својих богатих фондова.⁵ Пре почетка изложбе продато је у претплати тридесет пет хиљада улазница. Огроман број младих људи је дошао на ту изложбу где су осим Харија Потера могли погледати и драгоцености из збирки Британске библиотеке.

О магији старе књиге и њеном утицају на савремену књижевност сведоче и дела тројице писаца који су обележили крај миленијума. Сва тројица су имали везе са старом књигом. Двојица су били професори, један је био наш колега библиотекар. Наравно, ради се о Борхесу (Jorge Luis Borges), чија је читава књижевност црпила своју снагу из самих књига, и о двојици професора, Умберту Еку (Umberto Eco), који је своје чувено *Име руже* базирао на проучавању старина, добром познавању старих књига и мом драгом професору Милораду Павићу. Његова сјајна *Историја српске књижевности барокног доба*, готово да се може читати као роман. Негде на овом трагу, касније је настао планетарно популарни *Хазарски речник*, а већ у овој књизи имамо неке необичне наслове поглавља као на пример „Читалац просјак или Тајна златне минђуше”.

---

⁵ Објављен је и обиман каталог ове изложбе: Julian Harrison, Alexander Lock, Tanya Kirk i Joanna Norledge, kustosi, *Harry Potter, a history of magic* (London: Bloomsbury, 2017).

Има неке магије у овим старим књигама, рукописима. Има жара у нашим истраживањима. Покушајмо то да све спојимо, можда ћемо пронаћи начин да ту стару књигу представимо на један другачији, савременији начин.

Питање је и шта сутра?

Чека нас велики посао. Број публикација рукописних, штампаних које ми треба да заштитимо и којима треба да се бавимо није превелик у односу на издавачку продукцију већине западноевропских земаља у периоду од средине XV до средине XIX века. Већ смо идентификовали и описали већину српских рукописа расутих по свету. Пројекат Библиотеке Српске патријаршије је веома значајан и омогућиће идентификацију и увид у све оно што се још налази по светским библиотекама, а српској култури је до сада било непознато. Пројекат израде речника славеносрпског језика који је покренут на Филозофском факултету у Новом Саду, такође укључује и трагање за досад непознатим рукописима из XVIII века и на том плану је већ дао резултате.

Што се штампаних књига тиче ту је ситуација много боља. Постоје библиографије, али је увек могуће пронаћи неку књигу за коју до сада нисмо знали. Ради се на дигитализацији али оно што је мени још увек фасцинантно, то је да ми немамо дигиталну библиотеку Србије, као што имамо COBISS рецимо, који је узајамни каталог. Добру основу за овакав пројекат имамо у електронском „Регистру старе и ретке библиотечке грађе од изузетног и великог значаја”⁶. Нажалост и овај програм има доста мањкавости које би требало решити и поправити што пре.

Следећи велики и значајан посао који нас чека је израда сводног каталога / базе података пренумераната на српску књигу и периодику XVIII и XIX века. Својевремено је овај пројекат покренут у Матици српској, али је нажалост прекинут због недостатка средстава. Спорадично су рађени пренумеранти по градовима, захваљујући библиотекарима ентузијастима. Постоје књиге и радови и о пренумерантима на дела појединих писаца, као што је значајна књига Голуба Добрашиновића *Вукови пренумеранти* из 2001. године⁷. Веома је тешко бавити се многим аспектима историје српске новије књижевности и културе овог периода без сводног каталога пренумераната. Његово постојање би свакако унапредило и изоштрило наш увид о књижевним утицајима и о читалачкој публици и омогућило значајна компаративна истраживања и анализе.

Такође ми је жао што на овом скупу нису биле наше колеге рестауратори. Имаћемо проблема са хартијом. Српске књиге штампане до средине XIX века су постојане. Индустијска производња хартије доноси нам вели-

⁶ <http://registar.nb.rs>.

⁷ Голуб Добрашиновић, *Вукови пренумеранти* (Београд: Београдско читалиште; Нови Сад: Прометеј, 2001).

ки број публикација штампаних на „киселој хартији”. Најугроженије књиге, а понајвише новине, припадају периоду којим се ми још увек не бавимо. Мислим да би требало заштитити публикације све до 1919. године, јер су многе од њих у веома лошем физичком стању. Овде пре свега мислим на конзервацију, рестаурацију и дигитализацију угрожених публикација.

И на крају, моје колегинице у одељењу се сваки пут насмеју кад прегледамо и разврставамо нешто, неку ефемеру (ситни штампани материјал, летке, флајере и др.) и када на питање, „да ли нам то треба?”, ја увек кажем „за двеста година то ће бити раритет”. Не заборавимо да ми данас прикупљамо стару књигу за сутра.

Литература

Грбић, Душица. „Илустровано Житије Петра Великог Захарије Орфелина, том 1–2, у Библиотеци Матице српске”. У Душица Грбић. *Знакови старих књига*, 63–67. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2000.

Добрашиновић, Голуб. *Вукови пренумеранти*. Београд: Београдско читалиште; Нови Сад: Прометеј, 2001.

Србска новина или Магазинъ за художество, књижевство и моду. Уредник Антоније Арнот (1838–1839).

Harrison, Julian, Alexander Lock, Tanya Kirk i Joanna Norledge, kustosi. *Harry Potter, a history of magic*. London: Bloomsbury, 2017.

Radivoj Doderović, 1958–
Matica Srpska Library, Novi Sad
rasa@bms.ns.ac.rs

OLD BOOK YESTERDAY, TODAY, TOMORROW

Summary: The paper presents reflections on how old books can be used today for the popularization of books, reading and culture, or as inspiration for exhibitions, what has and what has not been done so far in the complex, but priceless dealing with written cultural heritage. This paper emphasizes the need for gathering the written heritage within the union digital library of Serbia, for the creation of an integral catalog or database of subscribers to Serbian book (and periodicals) in the 18th and 19th centuries, and the necessity of protecting the publications from the second half of the 19th century printed on acid paper.

Keywords: cultural heritage, old book, book promotion, exhibitions, digital library of Serbia, catalog of subscribers to Serbian book.

Јелена Ковачек Светличкић, 1967–
Библиотека Матице српске, Нови Сад
jelena@bms.ns.ac.rs

КУПОВИНА СТАРИХ СРПСКИХ КЊИГА У БИБЛИОТЕЦИ МАТИЦЕ СРПСКЕ У ПОСЛЕДЊИХ ДВАДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА

Сажетак: У раду се описује куповина старих српских књига, периодике и другог рукописног и штампаног материјала у Библиотеци Матице српске у последњих двадесет пет година. После кратког историјата куповине публикација у Библиотеци Матице српске, описана је процедура куповине, тј. начин рада Комисије за откуп публикација и наведено је од кога су књиге куповане. Дат је списак од 34 купљене књиге које Библиотека Матице српске до тада није имала, од 109 публикација колико је купљено у наведеном периоду.

Кључне речи: стара српска књига, куповина, Библиотека Матице српске.

Стара српска књига је основа за изучавање духовног и материјалног живота и стваралаштва Срба. Чине је рукописне књиге и старе штампане публикације у складу са *Законом о старој и реткој библиотечкој грађи*¹. Гранична година за стару српску штампану књигу је 1867, утврђена на основу године 1868, када је званично усвојен Вуков правопис, а године 1867. завршава се и *Српска библијографија за новију књижевност* Стојана Новаковића (Београд, 1869), једног од најзначајнијих библиотекара друге половине XIX века.

У Библиотеци Матице српске старе и ретке књиге издвојене су као посебна збирка тек после Другог светског рата. „Захваљујући дугогодишњем брижљивом и систематском раду на прикупљању и комплетирању књижног блага, у овој угледној културној институцији са дугом традицијом налази се данас изузетна збирка рукописа, највећа збирка штампаних србуља, највећа збирка српских књига и листова XVIII и XIX века, највише инкунабула на

¹ „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”, *Службени гласник Републике Србије* год. 67, бр. 52 (2011): 10–16.

тлу Србије...”² Све рукописне и старе штампане књиге описане су у електронском каталогу Библиотеке Матице српске (опис је започет 1989), а он је чинио основу Узајамног електронског каталога Виртуелне библиотеке Србије у време његовог формирања 2003. године.

Покренуте су и три серије штампаних каталога. У серији *Турилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске* од 1988. године рукописне књиге се описују тематским редоследом и до сада је објављено 17 књига. У едицији *Каталог старих и ретких књига Библиотеке Матице српске*, започетој 1994, објављено је осам томова описа старих српских штампаних књига, огласа, објављенија и ситне штампане грађе из времена до 1867. године. Трећа едиција, *Каталог легата Библиотеке Матице српске*, тече од 1995. и у њој је публиковано пет књига са описима личних библиотека владике Платона Атанацковића и Саве Текелије, и библиотеке Текелијанума, завода за школовање српске младежи, који је основао Сава Текелија у Пешти. У овим трима едицијама описане су највредније књиге у Библиотеци.

Матичин апостол из XIII века је најстарија српска књига у Библиотеци Матице српске, а по лепоти рукописа и илуминације посебно се истичу *Псалтир Гаврила Тројичанина* из 1643. године, исписан у манастиру Света Тројица код Пљеваља, и *Стихологија Кипријана Рачанина* с почетка XVIII века. Библиотека Матице српске поседује и најстарију српску и јужнословенску штампану књигу *Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића* из 1493/94. године.

*****

Набавка публикација један је од најважнијих сегмената рада библиотеке. Адекватна набавна политика омогућава попуњавање фонда у складу с концепцијом библиотеке, као и задовољавање потреба читалаца. У Библиотеци Матице српске, која има статус националне библиотеке, највећи број публикација пристиже обавезним примерком. Број поклона варира од године до године, а уколико је поклоњена лична библиотека, или библиотека институције, фонд БМС се значајно увећава. Разменом се прибављају књиге из целог света, а за нас су најзначајније књиге наших аутора у дијаспори, као и издања страних аутора о нама. Куповина публикација је изузетно значајан вид набавке, јер се врши селективно, у складу са концепцијом и потребама библиотеке. Количина купљених публикација варира од године до године и у складу је са расположивим средствима.

² Душица Грбић, „О формирању и попуњавању збирки старих и ретких књига у Библиотеци Матице српске”. *Годишњак Библиотека Срема за 2005. годину* бр. 6 (2006): 49.

Куповина књига у Библиотеци Матице српске може се пратити од 29. маја 1842. године, када је Платон Атанацковић предложио куповину *Славенског народописа* Павела Јозефа Шафарика претплатом на 25 примерака. Од купљених 25 примерака те књиге, за Библиотеку су задржана само два, а остали примерци су продати како би се сакупио новац за набавку нових књига.

На Матичиној седници одржаној 5. фебруара 1848. године, предложено је да се Текелијина библиотека попуни бројевима *Српских новина* који недостају, а за Библиотеку Матице српске да се набаве сва повремена издања, српска и словенска. Тада је закључено да се пренумерацијом одмах обезбеде два примерка *Српских народних новина*, један за Матицу српску, а други за Текелијанум. Крајем 1851. године, решено је да се Матица претплати на новине *Јужна пчела*. Наредне године су одобрене претплате на *Световид* и *Српски народни весник*.

Оснивач позоришта, уредник *Летописа* и секретар Матице српске (1857–1859) Јован Ђорђевић, у свом предлогу о уређивању Матичине и Текелијине библиотеке из 1858. године, конципирао је Матичину библиотеку као народну, „и за то би се с пуним правом искати могло, да се у овакој библиотеци свака србска књига а од остале славенски књига бар све оне могу наћи које су од најзнаменитији славенски списатеља писане и које литературу своју достојно представљају. Онда кад је ова потреба намирена, може се прећи и на друге неславенске литературе и на поједине научне струке и може се зактевати да и ове бар у најглавнијим делима заступљене буду”.³ Такође је тражио за куповину књига 300 форинти сребра за прву годину, а за наредне по 100 форинти. Шездесетих година XIX века, на предлог Светозара Милетића и Антонија Хацића, Матица је претплаћена на 7 наслова страних часописа, а од седамдесетих до деведесетих година на 22 домаћа наслова.

Први библиотекар који је истакао важност планског попуњавања фонда био је академик Јован Радонић, историчар и професор; у *Правилима Библиотеке* из 1900. године, а на стогодишњицу Матице српске, библиотекар Каменко Суботић предложио је програм набавке нових књига и комплетирања Библиотеке старијим издањима.

Прва велика куповина обављена је 1896. године, када је купљено око двеста старих књига и рукописа из заоставштине Адама Драгосављевића (1800–1862), филолога и педагога, једног од првих присталица Вукове реформе. Скоро осамсто наслова Библиотека је 1909. године купила од поро-

³ Иванка Веселинов и Лазар Чурчић, припр., Павле Малетин, ред., *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, књ. 1 1830–1864 (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1964), 97.

дице Александра Сандића (1836–1908), професора Новосадске гимназије и књижевника, међу којима су највредније *Матичин апостол* из XIII века, *Бечкеречки типик* из XIV века и *Стихологија Кипријана Рачанина* с почетка XVIII века. Мада је већи део своје библиотеке Јоца Вујић (1863–1934), велепоседник из Сенте, библиофил који је цео свој живот прикупљао књиге и рукописе из српске књижевности, историје и културе, поклонио Универзитетској библиотеци у Београду, Библиотека Матице српске је од његове породице 1948. године купила око сто књига, претежно из XVIII и XIX века. Из пребогате збирке Георгија Михаиловића (1892–1969), лекара, библиографа и библиофила из Инђије у неколико наврата укупно је купљено више од две хиљаде књига, а од лингвисте, академика и професора универзитета Павла Ивића (1924–1999) педесетак старих штампаних књига и рукописа. Госпођа Александра Санда Узелац, Новосађанка, поклонила је Библиотеци Матице српске пет хиљада немачких марака 1992. године за набавку српских раритета. У наредне две године, за тај новац, купљено је пет рукописних и петнаест штампаних књига. На свим овим књигама печатом је истакнуто да су купљене из *Фонда Александре Санде Узелац и сестре јој Ирине*.

*****

За последњих четврт века, најбогатији извор за набавку српских књига за Библиотеку Матице српске најпре су биле две Матичине антикварнице, у Београду и Новом Саду. Обе је водио, од 1966. у Новом Саду, а од 1974. у Београду, Милан Давидовић (1938–2017), култни књижар Новог Сада, Београда и Србије, који је од антикварница направио стециште писаца, научника, студената и уопште свих љубитеља књига. По пресељењу у Београд, у Новом Саду га је наследио Василије Јовановић, који је љубав према књигама продубио баш ту. Касније, 1995. године, основао је сопствену Антикварну књижару „Орфелин”, једино место у Новом Саду где се могла купити старија, а жељена књига. Било је то место за куповину домаће и стране белетристике, приручне литературе, уџбеника, научних публикација, па и старих и ретких књига. О стању у „Орфелину”, заинтересовани су се могли обавестити у каталозима које је састављао Јовановић, поштујући традицију која је установљена у Антикварници Матице српске још 1968. године. „Орфелин” је угашен 2011. године, а нема више ни Матичиних антикварница. У све три антикварнице, право прече куповине увек су имале Библиотека Матице српске и Народна библиотека Србије, што је знатно обогатило њихове фондове.

Постојање антикварница указује на културно и интелектуално развијену средину, на богатство духовног живота града. Жалосно је што су још пре Другог светског рата у Новом Саду постојале три антикварнице, а данас нема ниједне.

Данас се књиге углавном купују од приватних лица, међу којима су власници и наследници библиотека старих српских грађанских породица, колекционари, трговци књигама и библиофили. Већ деценијама најзначајнији извор српских раритета и других публикација је новинар и публициста Срђан Стојанчев из Београда, велики зналац и љубитељ књига, оснивач *Српског библиофилског друштва*. Последњих година, антикварне књиге се могу купити и преко интернета на домаћим сајтовима: *www.antikvarne-knjige.com*, *www.kupindo.com*, *www.limundo.com*, *www.knjizara.com*, *knjiganadlanu.com* и др., а такође и на страним специјализованим сајтовима.

Процес куповине старе књиге у Библиотеци Матице српске одвија се на следећи начин: по добијеној понуди најпре се утврђује да ли Библиотека поседује понуђену књигу, ако је има, проверава се број постојећих примерака и у којим збиркама се они налазе. Понуђена књига затим се анализира са аспекта физичког стања, који обухвата врсту материјала (пергамент, хартија), број и величину страна/листова, комплетност/некомплетност, постојање илустрација и орнамената, карактеристике повеза (оригиналан, преповезан, врста материјала), оштећеност примерка и др. О овоме библиотекар из Одељења старе и ретке књиге писмено обавештава Комисију за откуп публикација. Комисија се потом састаје и одлучује да ли ће се књига купити, и по којој цени. У разматрању понуде важни су и рукописни додаци, посвете, потписи, печати и екслибриси, који сведоче о судбини конкретног примерка, о његовим власницима или догађајима из времена настанка и потоњег кретања књиге. У обзир се узимају и тренутне финансијске могућности Библиотеке. Предлог за куповину се прослеђује управнику Библиотеке, који куповину одобрава. Комисија за откуп састоји се од најмање три члана, од којих је бар један из Одељења старе и ретке књиге и легата и бар два из Одељења набавке и размене публикација. Библиотека Матице српске настоји да купи сваки понуђени српски раритет, што из финансијских разлога није увек могуће остварити.

Купљене публикације се стручно обрађују, а затим смештају у магацин раритета. Књиге се углавном претходно превентивно заштићују у Одељењу за заштиту публикација, а по потреби се ради и рестаурација.

*****

У последњих 25 година (од 1993. до краја 2017. године), у Библиотеци Матице српске купљено је 109 наслова старих српских књига и других публикација. По структури то је девет рукописа, осамдесет три штампане књиге – две из XVI века, шеснаест из XVIII и шездесет пет из XIX века, 10 наслова периодике и 7 јединица документационог материјала. Више од десет раритетних примерака купљено је 1994, 1998, 2006, 2008. и 2013. године.

Најстарије прибављене књиге су *Триод цветни* из 1563. год. (Скадар или Венеција, Стефан од Скадра, Вићенцо Вуковић, Камило Занети) и *Псалтир с последовањем* из 1569. год. (Венеција, Јеролим Загуровић и Јаков Крајков). Остале купљене штампане публикације објављене су у XVIII или XIX веку.

Од девет рукописа најстарији је један одломак из XVII века, исписан на српскословенском језику. Од рукописних књига XVIII века најинтересантнија је *Песмарица Василија Живкова* из 1770. године. Једна је од најстаријих грађанских песмарица, настала у Великом Бечкереку (Зрењанину). Има 80 листова и у лепом је повезу, који чине дашчице обложене орнаментисаном кожом. Исписана је калиграфским рукописом једног образованог писара и украшена црвеним насловима и иницијалима. На корицама је отиснут латински текст који означава власника књиге, новосадског сенатора Мардарија Вујића, брата Василија Живкова који је исписао целу књигу. Садржи песме и записе, али и прозне текстове од којих је најзначајније *Житије кнеза Лазара*.

Купљена су и *Правила монахом собранаја от евангелскога ученија свјатими древними оци* на девет листова, *Проскомидија литургији свјатија или Чин приношења жртви богу* из 1787. и *Циркуларни протокол Цркве Светог Георгија у Пешти* из 1785.

С почетка XIX века је *Читуља цеха Сабовског*, односно списак живих и умрлих чланова породице, коју су користила свештена лица за помен. Следе *Повседневна разна назначенија*, знаменитог сомборског проте и наставника Препарандије Аврама Максимовића, исписана у Сомбору од 1804. до 1843. и *Записник професорских конференција*, вођен од 1827. до 1842. у Новом Саду, на седамдесет три листа. *Карловачку бележницу* на народном језику писала су браћа Стефан и Јосиф, чланови познате карловачке породице Симеоновић Чокић од 1814. до 1874. *Бележница* је трговачка, садржи деловодни протокол, трошковник, рачуне, уговоре и друге записе. На крају књиге се налазе изузетно занимљиви рецепти: седамдесет девет за припрему лекова, шест за храну и десет осталих.

Штампане књиге наших знаменитих стваралаца Библиотека је већ имала, али је обогатила фонд примерцима *Вечног календара* Захарије Орфелина из 1789, *Собранија разних правоучителних вешчеј* Доситеја Обрадовића из 1807, Вуковим *Српским рјечником* из 1852. и преводом *Новог завјета*, штампаног латиницом 1864. године. Интересантан је примерак Вукових *Српских народних пословица* из 1849. године. На неопсеченим маргинама, који упућују на то да је примерак дат на рецензију, стоје потпис и коментари Платона Атанацковића, те је књига и купљена за његову личну библиотеку.

Купљено је и прво издање књиге Аврама Мразовића *Руководство к науције числителној*, издато у Бечу 1794. године. Изузетно је ретко, бележи

га само Георгије Михаиловић, а поседује само Српска православна црквена општина у Трсту.

Ниједан извор не бележи изузетно редак *Часослов* штампан у Будиму, 1832. године у Типографији Краљевског универзитета, као ни изузетно редак *Октоих* штампан 1855. године у Цесарско краљевској дворској и државној штампарији у Бечу. Овај *Октоих* није био забележен ни у *Библијографији* Стојана Новаковића, ни у грађи за *Српску ретроспективну библиографију*, а ни Узајамном електронском каталогу. Састоји се из два дела: глас 1–4 и глас 5–8, на преко шесто листова. Књиге су врло лепе, штампане црном и црвеном бојом, са заставицама, вињетама и иницијалима. Повез је кожни, са златотиском и металним копчама. Књиге су значајне за разна културно-историјска истраживања, а нарочито за историју српске теолошке књиге.

Међу приновљеним књижевним насловима су два први пут набављена примерка *Усамљеног јуноше* (1836) Милована Видаковића и два примерка *Песме о случајној буни Срба против даија* (1832) Гаврила Ковачевића. Купљене су и *Песме Матије Бана* (1861), *Сатур или Дивиј човек* (1793) Матије Антуна Рељковића, и један превод са немачког језика: *Пизарро* (1837) Рихарда Бринслаја Шеридана (Richard Brinsley Butler Sheridan).

За очување заједничког српског и хрватског културног наслеђа купљене су књиге Ивана Цива Гундулића штампане у Дубровнику: *Сузе сина разметнога* (1828) и први примерак *Диане и Армиде* (1837), и *Сунчаница* (1840) Шишка Гундулића, шест годишта *Ново уређеног Илирског календара илити Светоданика* који је излазио од 1839. до 1853. године, и два годишта *Данице илирске* (1853. и 1863).

Купљено је и више уџбеника: седам буквара (од тога три Платона Атанацковића), шест граматика (црквенословенских, словенских, српских и латинских), реторика, писмени састави, уџбеник немачког језика, али и аритметика, хемија и метеорологија, која садржи основна знања из географије и геологије. Право благо за образовање тадашње српске младежи, а данас за историју школства купљено је од Срђана Стојанчева 2013. године: заједно повезаних седам књига за српске основне школе: *Друга читанка*, *Кратки катихизис*, *Кратка свештена историја*, *Земљопис*, *Прва знања*, *Српска граматика* и *Кратка рачуница*, издатих педесетих година XIX века, све први примерци у Библиотеци Матице српске.

За попуну фонда старе српске периодике купљено је осам наслова: *Календар или Прогностикон* за 1801. годину, педесет два броја и пет додатака тј. цело прво годиште *Новина српских* (1834–1842), деведесет четири броја са додацима, из 1846. године, *Српских новина* (1843–1869), затим *Шумадинка* (1850–1857), цело треће годиште (1854) и заједно увезани бројеви из 1852, 1854. и 1855. године, последње годиште *Српског календа-*

ра (1851–1853), *Српски дневник* (1852–1864), четири броја из 1857. године, *Подунавка* (1856–1858), три броја из 1857. године и *Видов дан* (1861–1876), двеста тридесет пет бројева, односно скоро цело годиште из 1866. године.

Од купљеног документационог материјала, најстарији примерци су извештај Сентандрејске народне школе за годину 1829. и *Програм ради зидања резиденције Епископата будимскога* који је 1844. написао Платон Атанацковић, епископ будимски. Купљени су и плакат на којем су грбови српских земаља и династија, путни лист за пут из Срема у Београд штампан ћирилицом и готицом из половине XIX века, оглас за књигу Јожефа Штрака из 1854. године, обавештење епископа и администратора Самуила Маширевића о његовом постављењу за карловачког архиепископа и митрополита из 1864. и молба Православној српској црквеној општини у Вршцу 1867.

Од укупног броја купљених старих штампаних књига чак тридесет и четири наслова Библиотека Матица српска није имала ни у једном примерку, те су значајан допринос целовитости најбогатије збирке старих српских књига. То су:

1. *Псалтир* (Москва, тј. Венеција, 1764)
2. *Преданије Марије Терезије* (Беч, 1771)
3. Мразовић, Аврам, *Руководство к науције числителној* (Беч, 1794)
4. Георгијевић, Јован, *Канон молебни Стефану Дечанском* (Будим, 1803)
5. *Псалтир* (Будим, 1822)
6. Гундулић, Иван, *Сузе сина разметнога* (Дубровник, 1828)
7. Ковачевић, Гаврило, *Песма о случајној буни против даија* (Београд, 1832)
8. *Часослов* (Будим, 1832)
9. *Требник* (Београд, 1836)
10. Видаковић, Милован, *Усамљени јуноша* (Београд, 1836)
11. Гундулић, Иван, *Диана и Армида* (Дубровник, 1837)
12. Зорић, Георгије, *Руководство к аритметике* (Београд, 1837)
13. Гундулић, Шишко, *Сунчаница* (Дубровник, 1841)
14. *Свиток Богоматерје или Молитва пресвјете Богородице* (Цариград, 1844)
15. Радовановић, Петар, *Српски буквар (Азбучна књижица)* (Београд, 1848)
16. *Правила коњичке службе у три тома* (Београд, 1849–1850)

17. Цукић, Коста, *Српска граматика* (Београд, 1850)
18. Христић, Филип, *Прва знања* (Београд, 1853)
19. Христић, Филип, *Друга читанка* (Београд, 1853)
20. Поповић, Гаврило, *Кратки катихизис* (Београд, 1853)
21. Поповић, Гаврило, *Кратка свештена историја* (Београд, 1853)
22. Христић, Филип, *Кратка рачуница* (Београд, 1853)
23. *Земљопис* (Београд, 1854)
24. Атанацковић, Платон, *Буквар* (Беч, 1855)
25. *Октоих сирјеч Осмогласник*, глас 1–4 и глас 5–8 (Беч, 1855)
26. *Антологион, тј. Цветослов* (Беч, 1855)
27. *Псалтир* (Беч, 1857)
28. *Јеванђеље божественоје и свештеноје* (Беч, 1857)
29. Гавриловић, Јован, *Нешто од рада српске финансије* (Београд, 1857)
30. Јакшић, Владимир, *Метеорологијско заведеније у Србији* (Београд, 1857)
31. Шулце, Антун, *Практично настављеније у немачком језику. Част 1* (Београд, 1857)
32. *Последованије усопших на Свјату пасху* (Београд, 1862)
33. Ракић, Вићентије, *Жертва Аврамова* (Нови Сад, 1866)
34. *Христово рођење и рођење, проповеди и смрт светога Јована Крститеља* ([Јагодина], 1866)

За последњих двадесет и пет година, за фонд Библиотеке Матице српске купљено је око 36.000 публикација, и то око 20.000 књига и по 8.000 бројева периодике и публикација за посебне збирке. У овај број није ушла периодика купљена координисаном набавком (КООРДИ тј. КОБСОН), а ни књиге приновљене откупом Министарства културе и информисања. Публикације набављене Откупом углавном су намењене размени, а само мали број уђе у фонд Библиотеке.

Од 2014. године, када је Министарство културе и информисања прописало да се књиге морају куповати путем јавних набавки, знатно је смањен број купљених антикварних књига, пре свега због компликованог поступка као и због недовољних финансијских средстава. А од ове, 2018. године, променио се начин плаћања купљених публикација. Наиме, Библиотека Матице српске од Министарства културе и информисања добија новац за текућу годину, али сваку исплату одобрава Министарство финансија. Ово успорава исплату, а један од важних разлога што приватна лица нуде књиге Библиотеци Матице српске је управо то што БМС има репутацију куће која брзо

плаћа купљене публикације. Други проблем, који је увек актуелан, потпуно је другачије природе – понекад се Библиотеци нуде украдене књиге, те се мора пазити кад се разматрају понуде непознатих приватних лица.

У коментарисање цена купљених публикација нећу се упуштати, пошто је због веома различитог курса динара најмање плаћена књига коштала 40 динара, а најскупља 100.000 динара.

Каталошки описи купљених и свих других књига могу се погледати у електронској бази података БМС www.vbs.rs. Две трећине књига могу се видети и у *Дигиталној БМС* наше куће на адреси digital.bms.rs.

Литература

- Арађански-Рајков, Маја, Душица Грбић, Јасмина Грковић, Ксенија Минчић-Обрадовић, Слободанка Перкучин и Катица Шкорић. *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 1 *Јеванђеља*. Редактор Вера Јерковић. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1988.
- Бегенешкић, Добрила. „Набавка и набавна политика у библиотекама”. *Годишњак библиотеке Срема за 2007. годину* бр. 8 (2008): 45–50.
- Брковић, Мирјана. „Рецепти из Карловачке бележнице”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2001.* (2002): 98–108.
- Вукићевић, Дејан. „Концепција збирки фонда старе, ретке и минијатурне књиге Народне библиотеке Србије”. У *Колекције у библиотекама*, главни и одговорни уредник Сретен Угричић, 125–132. Београд: Заједница матичних библиотека Србије; Крушевац: Народна библиотека, 2008.
- Веселинов, Иванка и Лазар Чурчић, припр. *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*. Књ. 1 *1830–1864*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1964.
- Зеремски, Видосава и Сава Паланчанин, припр. *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*. Књ. 4/1 *1918–1931*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1969.
- Зеремски, Видосава и Сава Паланчанин, припр. *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*. Књ. 4/2 *1932–1944*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1969.
- Грбић, Душица. „Приновљени Октоих из 1855. у Библиотеци Матице српске”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2013.* (2014): 89–99.
- Грбић, Душица. „Збирка штампаних србуља у Библиотеци Матице српске”. У *Колекције у библиотекама*, главни и одговорни уредник Сретен Угричић, 133–139. Београд: Заједница матичних библиотека Србије; Крушевац: Народна библиотека, 2008.
- Грбић, Душица. „О формирању и попуњавању збирки старих и ретких књига у Библиотеци Матице српске”. *Годишњак библиотеке Срема за 2005. годину* бр. 6 (2006): 47–55.
- Грбић, Душица. „Песмарица Василија Живкова из 1770. године”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2011.* (2012): 49–59.

- Грбић, Душица. „Протокол Општине при храму Светог великомученика Георгија у Пешти”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2011.* (2012): 64–78.
- Грбић, Душица, Ксенија Минчић-Обрадовић и Катица Шкорић. *Ћирилицом штампане књиге 15–17. века Библиотеке Матице српске.* Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1994.
- Кириловић, Димитрије. „Ћирилске рукописне књиге у Библиотеци Матице српске”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за годину 1977 2* (1979): 53–69.
- Љубибратић, Ђурђевка. „Набавка и набавна политика у Библиотеци Матице српске”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за годину 1977 2* (1979): 35–38.
- Минчић-Обрадовић, Ксенија. „Раритети из Фонда Александре Санде Узелац и сестре јој Ирине”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 1992.* (1993): 65–73.
- Николић, Јелена и Ирина Троицки, припр., Павле Малетин, ред. *Грађа за историју Библиотеке Матице српске.* Књ 2/1 1864–1892. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1965.
- Николић, Јелена и Ирина Троицки, припр. *Грађа за историју Библиотеке Матице српске.* Књ. 2/2 1892–1899. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1965.
- Олар, Корнелија, Финка Пјевач и Светлана Вучковић, ред. *Библиотека Платона Атанацковића.* Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1995.
- Пјевач, Милица. *Осврт на историјат набавке и размене у Библиотеци Матице српске* (писмени рад за полагање библиотекарског стручног испита, умножено за одбрану). Нови Сад: [М. Пјевач], 2011.
- Ристић, Стана и Марија Чурчић, припр., Павле Малетин, ред. *Грађа за историју Библиотеке Матице српске.* Књ 3 1899–1918. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1966.
- Стефановић, Мирјана Д. „Појам историје у Песмарици Василија Живкова”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2011.* (2012): 60–63.
- Филиповић, Даница, и Никола Марковић. *Јоца Вујић, велики добротвор Београдског универзитета и Универзитетске библиотеке.* Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, 2012.
- Чурчић, Лазар. „Антикварница Матице српске у Новом Саду”. *Рад Матице српске* бр. 4 (1972): 48–51.
- Чурчић, Лазар. „Ваљало му је да живи уз књиге”. *Дневник*, 1. октобар 2017, 11.
- Чурчић, Лазар. *Исходи и стазе српских књига 18. века.* Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2006.
- Чурчић, Лаза. *Казивања о Библиотеци Матице српске.* Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1996.

Jelena Kovaček Svetličić, 1967–
Matica Srpska Library, Novi Sad

ACQUISITION OF THE OLD SERBIAN BOOKS IN THE MATICA SRPSKA LIBRARY IN THE LAST TWENTY-FIVE YEARS

Summary: The paper describes the acquisition of old Serbian books, periodicals, manuscripts and printed materials in the Matica Srpska Library of in the last twenty-five years. After a short history of the acquisition of publications in the Matica Srpska Library, the acquisition procedure is described, including the work of the Commission for the purchase of publications, and the names of the book vendors. Out of 109 publications purchased in the mentioned period, there are 34 books which the Matica Srpska Library has not owned before.

Keywords: old Serbian book, acquisition, Matica Srpska Library.

Александра Драпшин, 1970–
Библиотека Матице српске, Нови Сад
adrapsin@bms.ns.ac.rs

ЕЛЕКТРОНСКИ РЕГИСТАР СТАРЕ И РЕТКЕ БИБЛИОТЕЧКЕ ГРАЂЕ

Сажетак: Доношењем нових правних прописа у области заштите старе и ретке библиотечке грађе створена је основа за вођење Регистра старе и ретке библиотечке грађе електронским путем. Рад у Електронском регистру започет је 2013. године и од тада је као предлог евидентирано преко 11.000 примерака. Предлоге за културна добра, поред Народне библиотеке Србије и Библиотеке Матице српске, уноси још 26 библиотека. У Регистар се уписују идентификациони подаци о публикацији, месту чувања и власнику грађе. Из ове базе формирана је листа са 720 публикација, из времена од 1320/1330. до 1800. године, које се предлажу за културно добро од изузетног значаја. Листа је достављена Министарству културе и информисања Републике Србије на увид 2016, како би се у даљој процедури упутила Народној скупштини Републике Србије на усвајање. Послови вођења регистра се континуирано одвијају и сваким даном база се попуњава предлозима, те предстоји припремање нових листа за проглашење. Електронски регистар, поред својих добрих карактеристика и великих предности у односу на ранију праксу, има и мањкавости, које је неопходно што пре превазићи дорадама и изменама електронског програма.

Кључне речи: заштита старе и ретке библиотечке грађе, електронски регистар старе и ретке библиотечке грађе, културно добро од изузетног значаја, културно добро од великог значаја.

Стара књига као једна од највреднијих културних баштина једне нације подлеже посебним условима чувања, коришћења и физичке и законске заштите. Законску и правну заштиту стара књига први пут је добила 1977. доношењем *Закона о заштити културних добара*¹. На основу овог *Закона* било је предвиђено да се културна добра уписују у Регистар културних добара и прописан је начин на који се он води. Израда Регистра била је

¹ „Закон о заштити културних добара”, *Службени гласник СР Србије* год. 32, бр. 28 (1977): 1513–1527.

поверена Народној библиотеци Србије. У складу са овим *Законом* и другим правним прописима из исте области² који су донети до 2011. године, на листама старе и ретке библиотечке грађе укупно је проглашено 2268 примерака књига за културно добро од изузетног значаја³.

На наведеним листама по бројности су најзаступљеније старе рукописне и штампане књиге које се чувају у збиркама Народне библиотеке Србије, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић”, Српске академије наука и уметности, Музеја српске православне цркве у Београду и Библиотеке Матице српске, али и књиге вредних збирки Библиотеке Пећке патријаршије и Библиотеке манастира Високи Дечани и још тридесетак других библиотека.⁴

Нова правна регулатива у области писане и штампане баштине, *Закон о старој и реткој библиотечкој грађи*⁵ донет 2011. и пратећи подзаконски акти⁶ из 2013. који су допунили и појаснили послове, створили су услове за организованији и ефикаснији рад на пописивању и заштити културних добара у Републици Србији.

Новим правним решењем бригу о нашој културној баштини преузима више актера, а библиотеке су добиле већи број задатака и обавеза. Законом су дефинисане дужности за сваку од установа укључену у систем. Посло-

---

² „Закон о културним добрима” *Службени гласник РС* год. 50, бр. 71 (1994): 2425–2436; „Правилник о регистрима старих и ретких књига” *Службени гласник РС* год. 52, бр. 51 (1996): 1217–1219.

³ „Листа старе и ретке књиге од изузетног значаја” *Службени гласник СРС* год. 35, бр. 54 (1979): 2099–2106; „Листа старе и ретке књиге од изузетног значаја” *Службени гласник РС* год. 46, бр. 17 (1990): 513–524; „Листа старе и ретке књиге од изузетног значаја” *Службени гласник РС* год. 56, бр. 12 (2000): 417–423; „Листа старе и ретке књиге од изузетног значаја”, *Службени гласник РС* год. 66, бр. 30 (2010): 149–154.

⁴ Оливера Стефановић и Нада Мирков-Богдановић, „О заштити старе и ретке библиотечке грађе”, *Гласник Народне библиотеке Србије: за 2012/2013 год.* 13 (2013): 115.

⁵ „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”, *Службени гласник РС* год. 67, бр. 52 (2011): 10–16.

⁶ „Решење о одређивању библиотека које обављају послове од општег интереса у заштити старе и ретке библиотечке грађе”, *Службени гласник РС* год. 69, бр. 14 (2013): 15; „Правилник о ближим условима и начину коришћења старе и ретке библиотечке грађе”, *Службени гласник РС* год. 69, бр. 22 (2013): 42; „Правилник о мерама техничке заштите старе и ретке библиотечке грађе”, *Службени гласник РС* год. 69, бр. 22 (2013): 42; „Правилник о садржини и начину вођења регистара категорисане старе и ретке библиотечке грађе”, *Службени гласник РС* год. 69, бр. 22 (2013): 43. У вези са овим правилником донето је и Упутство за вођење регистара категорисане старе и ретке библиотечке грађе.

ве од општег интереса по новим правним прописима у заштити писаног и штампаног наслеђа остварују Народна библиотека Србије за територију целе Републике, на територији АП Војводине Библиотека Матице српске и у јединицима локалне самоуправе 26 библиотека које је *Решењем* одредио министар културе за одређену територију.

Значајан рад на пословима заштите укључује идентификацију, процену, категоризацију и након тога упис грађе у Регистар културних добара. Према одредбама *Закона* Централни регистар старе и ретке библиотечке грађе у Републици Србији води Народна библиотека Србије, на територији АП Војводине Регистар води Библиотека Матице српске и у јединицима локалне самоуправе регистре воде одређене библиотеке.

Стару и ретку библиотечку грађу за културно добро од изузетног значаја проглашава Народна скупштина, стару и ретку грађу за културно добро од великог значаја проглашава Народна библиотека Србије, а на територији АП Војводине Библиотека Матице српске. Акт о проглашењу старе и ретке библиотечке грађе за културно добро од изузетног и од великог значаја објављује се у „Службеном гласнику РС”.

Правилником о садржини и начину вођења регистара категорисане старе и ретке библиотечке грађе („Службени гласник РС”, бр. 22/2013) прописан је начин вођења регистара. Они се израђују у електронској и штампаној форми. Утврђени су подаци који се уносе о грађи и документација која се образује и чува уз Регистар. Крајњи циљ електронског и штампаног регистра јесте комплетан увид и доступност података о писаним и штампаним културним добрима на територији Републике Србије, јер се на тај начин стварају услови за њихову потпунију правну и техничку заштиту.

Основана је и Комисија за утврђивање предлога за категоризацију и проглашавање старе и ретке библиотечке грађе, са задатком да процењује и прегледа унете предлоге.

Убрзо након доношења *Закона* покренут је пројекат Електронски регистар. Као основа базе унети су подаци за 2268 примерака који су проглашени за културна добра до 2011. у складу са претходним правним прописима. Електронски регистар има своју интернет презентацију (<http://registar.nb.rs>) која пружа могућност претраге културних добара по више параметара. На сајту се као документа налазе и претходна законска решења и листе проглашених културних добара.

Уз јавно доступан Регистар формирана је и електронска радна база. Приступ бази имају само библиотеке „заштитарке”. Написано је Упутство⁷ за рад којим се ближе одређује стручни и технички поступак вођења реги-

⁷ Упутство за вођење регистара категорисане старе и ретке библиотечке грађе донеле су Народна библиотека Србије и Библиотека Матице српске.

стара. Установе уписују предлоге које на основу прописа процене као културно добро. Уписују идентификационе податке о примерку (наслов, аутор, време и место настанка или штампања и издавач), затим сигнатуру, односно место где се примерак налази и податке о сопственику публикације. Подаци се уносе савременим писмом и правописом.

Правилником о вођењу Регистара прописано је који се подаци уносе у штампани регистар. Уз Регистар обавезно се чува пратећа документација и прилози у које спада и следеће: библиографско-каталошки опис, микрофилм и дигитална копија категорисане библиотечке грађе, акт о проглашењу грађе за културно добро и друго.

Унос података у електронску базу Регистра организован је тако да се штампана издања која се већ налазе у бази преузимају, а библиотека уписује локацијске податке и информације о сопственику. Овакав начин олакшава рад и обезбеђује да се за један наслов везује више примерака. Корист од доступних података о томе колико има физичких примерака једног издања су вишеструке, да поменемо на пример само тражење најкомплетнијег и најбоље очуваног примерка за потребе рестаурације, дигитализације или израде фототипског издања или за евидентирање свих варијанти једног издања.

Електронски регистар повезује се и са електронском базом COBISS и путем хиперлинкова са дигиталним базама. Постоји и могућност повезивања путем линка са описом публикације. Библиотека Матице српске повезује своје примерке са њиховим снимцима у бази *Дигитална БМС* (<http://digital.bms.rs>), и са описима примерака у штампаним каталозима који су такође дигитализовани⁸. На овај начин уз Регистар доступни су многобројни и свеобухватни подаци о заштићеним примерцима публикација као и њихове дигиталне копије.

Уношење нових предлога у радну базу започето је 2013. Било је потребно неко време да се задужене библиотеке у Србији прикључе, одреде запослене и обуче их. Од окружних библиотека прве су започеле рад библиотека из Јагодине и Библиотека града Београда, затим и Шабачка библиотека. У временском периоду од 2013. па до краја априла 2018. највећи број библиотека „заштитарки” се укључио. Од укупно 26 одређених, само три библиотеке нису унеле ниједан предлог.

У базу је до краја априла 2018. унето укупно 11.153 записа, заједно са проглашеним културним добрима у њој је евидентирано 13.448 података. Уколико један власник поседује више примерака истог штампаног издања,

---

⁸ Ово је серија каталога: *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 1–17, *Каталог старих и ретких књига Библиотеке Матице српске*, књ. 1–8 и *Каталог легата Библиотеке Матице српске*, књ. 1–5. Сви каталози су дигитализовани и њихови снимци се налазе у *Дигиталној БМС*.

у једном запису наводе се сви примерци, па је према томе број предложених физичких примерака и већи од броја записа. По бројности највише унетих записа имају Библиотека Матице српске (4059) и Народна библиотека Србије (1649). Од јавних библиотека највише предлога упутила је Библиотека града Београда (1103). Петсто записа и преко тога унеле су библиотеке из Врања (500), Шапца (508) и Крагујевца (625). Остали учесници имају мање од петсто унетих предлога.

Од укупно унетих записа (11.153) изворних, односно наслова који су унети први пут има 5267. Преузетих записа има 5886. Пријављених предлога који су категорисани као културна добра од изузетног значаја укупно има 1070, предложених публикација за културно добро од великог значаја има 10.083.

По власништву грађе која је унета највећи број примерака припада управо библиотекама, затим музејима, архивима и другим јавним институцијама. Један број библиотека „заштитарки” започео је попис публикација црквених и манастирских збирки, на пример библиотеке из Врања, Крушевца, Шапца, Јагодине, Пожаревца, Ваљева, Краљева и друге. Веома мали број пријављених примерака припада приватним збиркама.

Народна библиотека Србије и Библиотека Матице српске врше преглед унетих података и администрацију. Установе предлажу грађу која се категорише као културно добро од изузетног и од великог значаја.

И у претходним законским решењима било је предвиђено да легати и библиотеке целине могу добити статус културног добра и на тај начин стећи правну заштиту, али практични послови проглашења нису обављани. Након 2013. установљена је процедура која је поред пријаве дефинисала прикупљање остале документације.⁹ Од тада је 26 вредних легата и библиотека целина прошло процедуру и проглашено је за културно добро, а листе су објављене у „Службеном гласнику РС”¹⁰. Подаци о њима налазе се такође у Електронском регистру.

Крајем 2015. направљен је пресек и окупљене су до тада предложене публикације за статус културног добра од изузетног значаја. Урађена је

⁹ Драгана Перуничкић, „Легати као културна добра од великог значаја, примери праксе одељења посебних фондова Народне библиотеке Србије”, у *Легати и библиотеке целине / Библионет 2016*, ур. Татјана Брзуловић Станисављевић и Мирко Демић (Београд: Заједница матичних библиотека Србије; Крагујевац: Народна библиотека “Вук Караџић”, 2016), 47–53.

¹⁰ „Листа старе и ретке библиотечке грађе од великог значаја”, *Службени гласник РС* год. 70, бр. 2 (2014): 53; „Листа старе и ретке библиотечке грађе од великог значаја”, *Службени гласник РС* год. 70, бр. 34 (2014): 47–48; „Листа старе и ретке библиотечке грађе од великог значаја”, *Службени гласник РС* год. 71, бр. 31 (2015): 157–158.

детаљна провера и преглед свих унетих података. Након тога формирана је листа предлога која је 2016. упућена Комисији на процену. На овој листи предложено је укупно 720 наслова.

Штампана издања књига која су проглашена за културно добро по претходним законским прописима нису ушла на формирану листу. Примерци ове грађе у Електронском регистру повезани су са записима проглашених публикација и унети су локацијски подаци и сопственици (таквих наслова било је око 290). Томе је посвећена посебна пажња, јер се дошло до закључка да није неопходно поново проглашавати сваки примерак штампаног издања. Према томе, на припремљеној листи налазе се само наслови који до сада нису имала статус културног добра.

Уз листу је прикупљена и пратећа документација коју чине библиографско–каталожки описи публикација, преузети у највећем броју из електронске базе COBISS и у мањем броју случајева на други начин формирану, а налазе се под истим бројем који имају на листи.

Послове је водила др Оливера Стефановић, у то време председник Комисије за утврђивање предлога за категоризацију и проглашавање старе и ретке библиотечке грађе за културно добро и вођа пројекта Електронски регистар. У Библиотеци Матице српске посао је организовала помоћник управника за стару и ретку књигу и легате мр Душица Грбић, такође члан Комисије.

Пријављена грађа на листи је рукописна и штампана: српске књиге, периодичне и друге публикације на српкословенском, рускословенском (у српској употреби), славеносрпском и српском народном језику и старе стране књиге на енглеском, италијанском, латинском, мађарском, немачком, руском, словеначком, француском и хрватском језику.

Следеће библиотеке унеле су предлоге: Библиотека Матице српске (697), Народна библиотека Србије (10), Библиотека „Радислав Никчевић” из Јагодине (7), Библиотека града Београда (5) и Шабачка библиотека (1).

Сопственици ове старе библиотечке грађе су: Библиотека Матице српске (697), Народна библиотека Србије (10), Завичајни музеј у Јагодини (6), Библиотека града Београда (5), Ресавска библиотека у Свилајнцу (1) и Манастир Каона (1).

Грађа на листи обухвата временски период од 1320/1330. до 1800. године. На листи су вредни рукописи, међу којима је шест рукописа Завичајног музеја у Јагодини од XIV до XVI века. Из фонда Библиотеке Матице српске пријављено је 62 рукописа који обухватају временски период од XIV до XVIII века, сви су прошли научну обраду, а њихови описи објављени су у каталогу *Ђирилске рукописне књиге БМС*. Уколико постоји дигитална копија рукописа, линк према *Дигиталној БМС* такође је унет у Електронски регистар. На листи је и 16 штампаних инкунабула на страним језицима

Библиотеке Матице српске и све су дигитализоване, пет књига XVII века на страним језицима Библиотеке града Београда, један *Октоих* штампан у Лавову 1686. који се налази у Манастиру Каона, један *Триод посни (Фари-сеовац)* штампан у Лавову 1699. власника Ресавске библиотеке у Свилајнцу, затим штампане књиге Библиотеке Матице српске на страним језицима од XV до XVII века. На листи су такође издања српских књига XVIII века Библиотеке Матице српске и Народне библиотеке Србије која до тада нису била проглашена за културно добро.

Након одобрења Комисије током 2016. листа предлога заједно са пратећом документацијом достављена је Министарству културе и информисања на увид, како би се у даљој процедури упутила Скупштини Републике Србије на усвајање.¹¹ После усвајања листа се објављује у „Службеном гласнику РС”.

Електронски регистар, поред својих добрих карактеристика и великих предности у односу на ранију праксу, има и мањкавости, које је неопходно што пре превазићи дорадама и изменама електронског програма. Могућност претраживања радне базе по више параметара је најважнији захтев који би програм требало да испуни, такође и могућност формирања штампаних листа из електронског регистра. У овој верзији електронске базе не постоји могућност, а требало би размотрити да се евидентира да ли је грађа штампана или рукописна и податак о врсти грађе. Савремена технологија пружа те могућности и треба је искористити да олакша рад на овом изузетно значајном послу.

Послови вођења регистара се континуирано одвијају и сваким даном база се попуњава предлозима. Велики број евидентираних примерака у Електронском регистру сам по себи упућује на значај подухвата и већ сада пружа информације о богатој културној баштини у Републици. Библиотекама у Србији предстоји даљи рад на прегледу унетих примерака и припремању нових листа за проглашење библиотечке грађе за културна добра од изузетног и великог значаја, како би сви примерци добили своју пуну правну заштиту.

Литература

- Грбић, Душица. „Заштита старе и ретке библиотечке грађе и нови законски прописи”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2013.* (2014): 100–104.
- „Закон о заштити културних добара”. *Службени гласник РС* год. 32, бр. 28 (1977): 1513–1527.

¹¹ www.parlament.rs/upload/archive/files/cir/pdf/akta_procedura/2016/641-16.pdf

- „Закон о културним добрима”. *Службени гласник РС* год. 50, бр. 71 (1994): 2425–2436.
- „Закон о старој и реткој библиотечкој грађи”. *Службени гласник РС* год. 67, бр. 52 (2011): 10–16.
- „Листа старе и ретке књиге од изузетног значаја”. *Службени гласник СРС* год. 35, бр. 54 (1979): 2099–2106.
- „Листа старе и ретке књиге од изузетног значаја”. *Службени гласник РС* год. 46, бр. 17 (1990): 513–524.
- „Листа старе и ретке књиге од изузетног значаја”. *Службени гласник РС* год. 56, бр. 12 (2000): 417–423.
- „Листа старе и ретке књиге од изузетног значаја”. *Службени гласник РС* год. 66, бр. 30 (2010): 149–154.
- „Листа старе и ретке библиотечке грађе од великог значаја”. *Службени гласник РС* год. 70, бр. 2 (2014): 53.
- „Листа старе и ретке библиотечке грађе од великог значаја”. *Службени гласник РС* год. 70, бр. 34 (2014): 47–48.
- „Листа старе и ретке библиотечке грађе од великог значаја”. *Службени гласник РС* год. 71, бр. 31 (2015): 157–158.
- Перуничкић, Драгана. „Легати као културна добра од великог значаја, примери праксе одељења посебних фондова Народне библиотеке Србије”. У *Легати и библиотеке целине / Библионет 2016*. Уредник Татјана Брзуловић Станисављевић и Мирко Демић, 47–53. Београд: Заједница матичних библиотека Србије; Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 2016.
- „Правилник о ближим условима и начину коришћења старе и ретке библиотечке грађе”. *Службени гласник РС* год. 69, бр. 22 (2013): 42.
- „Правилник о мерама техничке заштите старе и ретке библиотечке грађе”. *Службени гласник РС* год. 69, бр. 22 (2013): 42.
- „Правилник о садржини и начину вођења регистара категорисане старе и ретке библиотечке грађе”. *Службени гласник РС* год. 69, бр. 22 (2013): 43.
- „Правилник о регистрима старих и ретких књига”. *Службени гласник РС* год. 52, бр. 51 (1996): 1217–1219.
- „Решење о одређивању библиотека које обављају послове од општег интереса у заштити старе и ретке библиотечке грађе”. *Службени гласник РС* год. 69, бр. 14 (2013): 15.
- Стефановић, Оливера и Нада Мирков Богдановић. „О заштити старе и ретке библиотечке грађе”. *Гласник Народне библиотеке Србије: за 2012/2013 год.* 13 (2013): 115–120.

Aleksandra Drapšin, 1970–
Matica Srpska Library, Novi Sad

ELECTRONIC REGISTER OF OLD AND RARE LIBRARY MATERIALS

Summary: The adoption of new legal regulations in the field of the protection of old and rare library materials created the basis for keeping the electronic register of old and rare library materials. Electronic register was established in 2013, and since then more than 11,000 publications have been registered as proposals. Besides the National Library of Serbia and the Matica Srpska Library, as coordinators, 26 more libraries input data about the materials in their possession in the register. The identification data of the publication, the place of storage and the owner of the material are entered in the register. This register provided information for a list of 720 publications dating from 1320/1330 to 1800 that were proposed as cultural assets of outstanding significance. The list was submitted to the Ministry of Culture and Information in 2016, in order to be forwarded to the National Assembly of the Republic of Serbia for adoption in a further procedure. The register is maintained continuously and new proposals are entered on daily basis, so the preparation of new lists for designation is under way. The electronic register, in addition to its good characteristics and great advantages in comparison to previous practice, has also some shortcomings, which should be overcome as soon as possible by modifications and changes in the electronic program.

Keywords: protection of old and rare library materials, electronic register of old and rare library materials, cultural asset of outstanding significance, cultural asset of great significance.

Новка Шокица Шуваковић, 1961–
Библиотека Матице српске, Нови Сад
novka@bms.ns.ac.rs

УПОТРЕБА UNIMARC ФОРМАТА ЗА ОПИСИВАЊЕ РУКОПИСНИХ И СТАРИХ ШТАМПЕНИХ КЊИГА – СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВА

Сажетак: UNIMARC се од 1989. године користи као национални формат за машински читљиво бележење библиографских података у Србији. Примењује се у систему COBISS са називом COMARC/B. Permanent UNIMARC Committee, који се бави одржавањем и промоцијом формата, објавио је почетком 2018. године на сајту IFLA-е допуне формата „UNIMARC Bibliographic, 3rd edition (with updates)” са најавом да ће он бити једноставан за коришћење са флексибилном и богатом структуром, која ће му обезбедити актуелност, а библиотекама које га користе неопходан развој. Анализирајући доступне измене UNIMARC-а до 2017. године као и упутства за обраду антикварних, рукописних и старих и раритетних књига може се рећи да је у структури формата UNIMARC постигнут значајан напредак у омогућавању прихватљивих решења за детаљније описивање рукописних и старих штампаних књига.

Кључне речи: формат UNIMARC, библиографски запис, обједињено издање ISBD-а, електронска обрада.

UNIMARC је одабран за национални формат за машински читљиво бележење библиографских података у Србији на „Саветовању о примени рачунара у библиотекама”, које је одржано у априлу 1986. године у Универзитетској библиотеци БиХ у Сарајеву.¹ Стандардизоване софтверске апликације које су од тада у примени у библиотекама у Србији, COBISS² и BISIS као најзаступљеније, примењују га за описивање библиотечких извора свих врста. У практичном раду на описивању публикација библиотекари су овај

¹ Mirna Viler, *Priručnik za UNIMARC* (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1989), 3.

² У систему COBISS примењује се изведени UNIMARC – COMARC/B формат.

формат примењивали у нашим библиотекама у оквиру старијих верзија софтвера COBISS³ од 1989.

Сам формат UNIMARC до 2003. године, у оквиру IFLA-е, развијао је Universal Bibliographic Control and International MARC Programme (UBCIM), а после 2003. године одбор UNIMARC Strategic Programme координира активности усмерене на одржавање и промоцију сета од четири формата⁴ – библиографски, нормативни, класификациони и холдинг, које се одвијају кроз рад одбора IFLA-е са називом Permanent UNIMARC Committee (PUC)⁵. У периоду од 14. састанка (одржаног фебруара 2003. године) до 27. (одржаног у марту 2017. године) чланови групе PUC су значајно проширили структуру UNIMARC формата у нади да ће он бити једноставан за коришћење са флексибилном и богатом структуром, која ће му обезбедити актуелност, а библиотекама које га користе неопходан развој. На сајту IFLA-е (линк: <https://www.ifla.org/node/8415?og=33>) налази се страница „UNIMARC Bibliographic, 3rd edition (with updates)” на којој су места измене и проширења формата маркирана и библиографска поља на листи означена са: *update 2012*, *update 2016* и *update 2017*. Мада се на интернету не налазе пречишћени текстови описа појединих поља, као ни комплетни примери, а ни ново издање књиге *UNIMARC Manual – UNIMARC Bibliographic*⁶, ипак је и оно што се може видети значајно, јер отвара нове могућности детаљнијег и прецизнијег описивања примерака рукописних и старих књига као и коришћење линкова за повезивање. Измене које се односе на описивање некњижне библиотечке грађе такође су веома значајне, али о њима неће бити говора у овом раду.

Коришћењем стандардизованих формата, какав је и UNIMARC, библиотеке су ограничене на структуру и форму које често постају значајна сметња при описивању публикација у библиотекама – како старих и ретких тако и оних које су на савременим медијима. Од 1991. године до данас објавили смо неколико радова о проблемима са којима су се библиотеке у Србији, а посебно Библиотека Матице српске, сретале, а чији узрок је била стандардизована библиографско-каталожка обрада у систему узајамне каталогизације и првенствено потреба да се електронски обраде старе и ретке књиге. Наглашавали смо и то да су предности превазилазиле тешкоће и исти-

³ Деведесетих година прошлог века за софтвер COBISS у употреби су били називи „Систем за узајамну каталогизацију” као и ATLAS; аутор софтвера је Институт информацијских знаности из Марибора.

⁴ *Digital format codes*, IFLA, <https://www.ifla.org/node/8750> (прегледано 1. јуна 2018).

⁵ Чланица комитета и председавајућа групе PUC у 2018. години је Гордана Мaziћ из ИЗУМ-а, која је наша стална стручна сарадница, в. *About the UNIMARC Strategic Programme*, IFLA, <https://www.ifla.org/about-unimarc> (преузето 17. маја 2018).

⁶ Последње комплетно издање је *UNIMARC Manual – UNIMARC Bibliographic*, 3rd edition (München: K.G. Saur, 2008).

цали да су значајни резултати постигнути захваљујући томе што се у нашем електронском каталогу налазе описи рукописних и старих књига, као и то да је штампање каталога из електронског каталога било могуће. Оптимизму може допринети и то што се структура библиографског формата UNIMARC мења, те он од 1996. године пружа нове могућности за описивање свих врста библиотечке грађе уз поштовање ISBD-а, а посебно ISBD(A)⁷. Проширена структура формата пред библиотекаре поставља и нови задатак – враћање на већ описану грађу и уписивање података који се раније нису могли уписивати, а сада постоји могућност. Потпуни смисао оваквих поновљених послова своје оправдање може наћи и у томе што ће се и у Србији (вероватно ускоро) посветити већа пажња припремама за прихватање правила за опис библиотечких извора коришћењем обједињеног ISBD-а из 2011. године⁸ и упутстава за превођење у Resource Description Framework (RDF)⁹ уз примену важећих правила и принципа каталогизације¹⁰. Обједињавање обраде свих врста библиотечких извора и прихватање нових каталожких стандарда (RDA)¹¹ и модела отворених података недвосмислено захтева да се описивање рукописне и старе књиге обогати новом структуром и кодираним подацима, тако да се избегне свака могућност да нејасноће у записима утичу на правилно повезивање и груписање у временским, географским и културолошким равнима, како у оквирима наше националне базе, тако и шире, у оквирима светских база података. Функција стандардизованих MARC формата¹² се мења, те је потребно да они из „формата за бележење машински читљивих података за потребе размене” прерасту у „формате који ће се користити у моделима за отворени приступ, повезивање, размену и трајно чување”.

---

⁷ *ISBD (A): International Standard Bibliographic Description for Older Monographic Publications (Antiquarian)*.

⁸ *ISBD: International standard bibliographic description*. Consolidated ed. (Berlin, etc.: De Gruyter Saur, 2011); ISBD, Consolidated ed., March 2011, http://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/isbd/isbd-cons_20110321.pdf. Превод на српски *Međunarodni standardni bibliografski opis: (ISBD)*, обједињено изд. (Београд: Народна библиотека Србије, 2016).

⁹ *Guidelines for translations of the IFLA ISBD namespace in RDF*. IFLA, https://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/isbd/OtherDocumentation/guidelines-ifla_isbd-namespace-translation-_v.1.0_august2017.pdf.

¹⁰ Statement of International Cataloguing Principles (ICP). IFLA, 2017. https://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/icp/icp_2016-en.pdf (преузето 17. маја 2018).

¹¹ Resource Description and Access (RDA) is a package of data elements, guidelines, and instructions for creating library and cultural heritage resource metadata that are well-formed according to international models for user-focussed linked data applications.

¹² UNIMARC, USMARC, MARC21 и остали изведени формати за размену библиографских података.

Најозбиљнија промена која је утицала на рад у систему узајамне каталогизације у Србији настала је после 2004. године када је у Србији почео да се примењује формат COMARC/B. У формат COMARC/B до 2006. године укључена су поља UNIMARC-а у складу са *Упутствима за коришћење UNIMARC-а за описивање антикварних публикација*¹⁴. Пошто је већи број библиотека у Србији раније описао стару и ретку библиотечку грађу у свом електронском каталогу, а БМС је то урадила у нестандартној проширеној структури, није се посебна пажња посвећивала новим могућностима формата – ретко су рађена проширења постојећих записа. БМС је тек након конверзије базе раритета, која је урађена 2015. године, почела да попуњава нова поља.¹⁵

У нашим електронским каталозима у записима за антикварну грађу (старе књиге) конверзија кодираних података из поља 105¹⁶ у поље 140¹⁷ није урађена – ни ручно ни програмски¹⁸. Правилно је да се кодирани подаци за антикварну грађу бележе у пољу 140, а не у 105. Структура поља 140 треба да се искористи и да се детаљније кодирају илустрације целе књиге, да се оне одвоје од илустрација њених делова, да се упишу технике израде илустрација, да се унесу предвиђени кодови¹⁹ за врсту садржаја, врсту књижевног облика, библиографије, за подлоге књига и прилога, водених знакова, штампарских и издавачких сигнета и орнаментних знакова. Нажалост, понуђени кодови не могу у потпуности да задовоље потребе описивања наше рукописне и старе књиге, ни у смислу назива, а ни у смислу значења садржаја. Они су ипак прецизнији и прихватљивији од оних који се, у пољу 105 користе за опис текстуалне грађе. У сваком случају, потребно је да се планира уједначавање и редакција поља 140 у узајамној бази COBIB.SR – ово поље је део заједничког библиографског записа и преузимају га све библиотеке.

Предвиђена поља за описивање примерака²⁰ библиотеке су попуњавале по потреби – обавезан податак је сигла институције, а по потреби се уно-

¹³ *COMARC/B format: za bibliografske podatke* укључен је на листу IFLA-е изведених размењивих MARC формата са кодом *comarc*.

¹⁴ *Guidelines for Using UNIMARC for Older Monographic Publications (ANTIQUARIAN)*, IFLA, UBCIM, 1998, <http://www.ifla.org/archive/ubcim/p1996-1/guid3.htm> (преузето 17. маја 2018).

¹⁵ Новка Шокица-Шуваковић, „Стандардизација обраде раритета у БМС”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2016.* (2017): 111–125.

¹⁶ Поље 105 Текстуална грађа – монографије

¹⁷ Поље 140 Антикварна грађа – опште

¹⁸ Детаљније о конверзији можемо наћи и на: https://www.cerl.org/resources/hpb/fileproc/unicat#cerl_unimarc_and_cataloguing_rules_8

¹⁹ У питању су вредности из глобалних шифрарника који су за формат UNIMARC.

²⁰ Реч је о пољима 141, 316, 317, 318, 481 и 482.

се сигнатура и инвентарни број, уколико библиотека описује више примерака. Постоје примери записа у којима су напомене о рукописним записима уписиване у поље 316 а не у 317. Томе су допринели нејасни примери у UNIMARC документацији као и сами називи поља – поље 316 *Напомена о примерку*, 317 *Напомене о извору* и 318 *Напомене о поступку*. Више јасноће о намени и структури унела је измена назива поља 317 у *Напомене о историјату*. Ова измена укључена је у *UNIMARC Bibliographic*, 3rd edition, 2008. у којем је дат и већи број примера попуњеног поља 317. Када је 2015. године у БМС припремана конверзија нестандардних поља 37X и 991 у COMARC/B²¹, детаљније смо анализирали измене у UNIMARC-у из 2012. године²² и определили смо се да у поље 316 конвертујемо *Напомену о оштећењима*, *Напомену о привезима*, *Напомену о повезима*, у поље 317 *Напомену о рукописним записима*, *Напомену о печатима*, *Еклибрисе*, *Старе сигнатуре* и *Историјат књиге*, а у 318 *Напомену о микрофилмовању*. Прихватили смо тај редослед напомена и за будући унос података у новим записима. Доста нејасноћа имали смо и око поновљивости потпоља \$a – у пољу 316 оно (потпоље \$a) је поновљиво, док у 317 није. Важно је и какав став ћемо имати према поновљивости самих поља. Сматрали смо, због прегледности, да је бољи принцип истом примерку додељивати само по једно поље 316–318, што смо и поштовали код конверзије. Пошто у COBISS каталогизацији још увек нису предвиђени уноси URL адреса у поља за напомене које се односе на примерке (у UNIMARC-у пре 2006. године није их било), нисмо предвидели могуће начине повезивања са дигиталним објектима. Измене у формату после 2006. године у којем је могуће повезивати имена из историјата примерака, указале су на другачија, можда практичнија, решења – да се свака нова напомена за исти примерак бележи у ново поновљиво поље 317, а да се води рачуна о редоследу поља. Тада бисмо имали целине текста напомена, URL адреса и имена из историјата, а изгубили бисмо целине напомена које се односе на један примерак грађе. Уписивање привеза такође је неуједначено у нашим базама – попуњавају се поља 141, 316 и 481 односно 482 на различите начине. Различито попуњавање напомена о примерцима је прихватљиво због тога што оне нису део библиографског записа који је заједнички за све библиотеке у COBISS-у.

COMARC/B који је преведен на српски језик и примењује се у COBISS3 каталогизацији не садржи све промене које су укључене у треће издање UNIMARC-а из 2008. године. Негде је у питању само неизмењени назив – поље 141 сада има назив *Карактеристике примерка*²³, а поље 317

²¹ Шокица-Шуваковић, „Стандардизација обраде раритета у БМС”: 111–125.

²² *UNIMARC Bibliographic*, 3rd edition, UPDATES 2012, <http://www.ifla.org/node/7974> (преузето 1. маја 2018).

²³ Назив поља 141 *Антикварна грађа – карактеристике примерка* је у *UNIMARC Bibliographic*, 3rd edition, 2008. измењен, обрисано је „Антикварна грађа”. У документацији COMARC/B, у преводу на српски језик, назив није мењан од 2004. године.

назив *Напомена о историјату*. Разлике постоје и у поновљивости потпоља – потпоље \$a у пољу 316 треба да је поновљиво. Значајнија разлика је то што за уписивање URL адресе – предвиђено је потпоље \$u у пољима 316–318 и 321 – не постоји потпоље у COMARC/B формату. Користили бисмо га за повезивање са дигитализованим објектима који се односе на поједине примерке књига односно њене делове. БМС још није спремна да мења досадашњи начин повезивања своје дигитализоване грађе са записима у електронском каталогу – сада за повезивање дигиталних објеката користимо поље 856, што значи да правимо везу са целим библиографским записом, а самим тим и са свим примерцима.

Интересујући се за решавање сложених задатака везаних за описивање старих рукописних и штампаних књига уочили смо још 2004. године (након спајања каталога и успостављања система узајамне каталогизације у Србији) да су корисна и поља 518 и 620.²⁴ У 518 уносимо наслове на савременом писму које смо раније уносили у поље 540²⁵. У поље 620 у потпоље \$a уносимо називе места издања за потребе претраживања²⁶ а остала предвиђена потпоља до сада нисмо попуњавали. Назив поља 620 у српском преводу COMARC-а је *Претраживање по месту издања*²⁷, а поље је без предвиђених потпоља за унос датума везаних за издавање.²⁸ У COMARC/B немамо поље 621²⁹ у које се могу уписати места и датуми из историјата – сродно поље му је 317. Један од разлога због којег ово поље не постоји у каталогизацији у COBISS-у, вероватно је, начин његовог повезивања са пољима 317 и 7XX – уноси се исти садржај³⁰ у потпоље \$b на почетку, као прво потпоље. У софтверу COBISS потпоље \$b користимо за повезивање поља 6XX, 7XX и 9XX, а уноси се најчешће као последње потпоље.

²⁴ Novka Šokica-Šuvaković, „Stare in redke knjige v sistemu cobiss.sr”, *Organizacija znanja* (2004): 100–104.

²⁵ Додатни наслови које даје каталогизатор.

²⁶ Поље 620 се попуњава када називи места издања у пољу 210 не окупљају све називе, у падежу су, или су језички различити. Поље 620 се понавља и у случајевима када је место издања, односно штампања, старих књига различито од податка са насловне странице или када се места повезују са – тј. У; ISBD, обједињено издање предвиђа унос свих места штампања старих књига.

²⁷ Последња измена је 1998.

²⁸ Назив поља 620 је *Place and date of publication, performance, etc*, а измена није значајна за опис књига.

²⁹ Поље 621 *Place and date of provenience*.

³⁰ Треба да почне са b.

UNIMARC Bibliographic, 3rd edition (with updates)

Почетком 2018. године, након вишегодишњег рада групе PUC, на сајту IFLA-e³¹ објављене су све, од 2012. до 2017. године, прихваћене измене и допуне формата UNIMARC Bibliographic, без интегралног текста који је у припреми. Највише измена било је пре 2012 године (update 2012). Послови око усаглашавања формата са обједињеним стандардима ISBD и RDA завршени су 2017. године. У формат су додата нова поља 181–183, 203, 231, 283, 623, 631 и 632.³²

Мада се сва нова поља за описивање књига, као и она која су измењена, односе и на рукописну и стару књигу, у раду ће бити дата анализа само додатних могућности уноса оних података које већ попуњавамо у нашим базама, а односе се на бележење података везаних за историјат примерка.³³ Поља 140, 141, 316, 318, 481 и 482 нису претрпела измене, а у пољу 317 измена је незнатна. Највећу пажњу привукла су нова поља 703, 713 и 723 у која се уносе подаци о власништву односно историјату – 703 лична, 713 корпоративна и 723 породична имена. Структура тих поља иста је као у пољима 700, 710 и 720, а једино је додато потпоље \$5. Потпоље \$5 – *институција и копија на коју се односи садржај поља* користи се за повезивање имена и напомена у пољу 317 са истим садржајем³⁴. Уколико институција има више примерака, иза кода институције наводе се ознаке примерка, иза двотачке³⁵. Уношење одговорности за примерке, као могућност, дато је библиотекама које не користе *UNIMARC Holdings Format*, што је случај у Србији и COBISS-у уопште. У потпоље \$4 уносе се, уобичајено, кодови за врсту ауторства као што су: 150 – *Аутор екслибриса*, 290 – *Аутор посвете*, 291 – *Име које се појављује у рукописном запису*, 390 – *Претходни власник*, 320 – *Донатор*, 720 – *Потписник*. Структура потпоља \$6 је другачија од оне у нашој каталогизацији, садржај треба да је дужине 3 или 5 места и на почетку је b – *link associated with a copy*.

³¹ *UNIMARC Bibliographic*, 3rd edition (with updates), IFLA, 2018, <https://www.ifla.org/node/8415?og=33> (преузето 1. маја 2018).

³² Исто, опис и садржај поља означен је: new 2016 и new 2017.

³³ У овом тренутку у Србији не постоји прецизнији план за прелазак на нове стандарде, односно није рађена анализа могућности преласка на RDA, тј. коришћење неког новог концепта каталогизације.

³⁴ *International Standard Identifier for Libraries and Related Organization (ISIL)*, ISO 15511.

³⁵ У COMARC-у користе се посебна потпоља – \$0 за сигнатуру, а \$9 за унос инвентарског броја.

Унос URL адреса у напоменама

У формату UNIMARC унос URL адреса у поља напомена предвиђено је још 2008. године – у напомене у пољима 316, 317, 318, 320 и 321 може да се уноси потпоље \$u.³⁶ У нашем систему каталогизације то још није предвиђено те се оно и не попуњава. Повезивање библиографских записа са дигиталним објектима има својих предности, али захтева стабилне дигиталне библиотеке које ми углавном нисмо до сада формирали. За повезивање записа рукописних и старих књига са дигиталном копијом већина наших библиотека користи потпоље \$u поља 856 са вредностима индикатора 41 – *Електронска верзија*. Тим путем повезујемо копију за цео библиографски запис у бази. Поље 856 понављамо за сваку копију независно ради ли се о примерцима из исте библиотеке или из других библиотека. Различите примерке најчешће препознајемо преко линкова дигиталних библиотека који садрже и сигнатуре (на латиници). Понека библиотека попуњава потпоље \$a *Назив хоста* а потпоље \$q *Врста датотеке* не попуњавамо. Архивске дигиталне копије не повезујемо са пољем 318³⁷ као што ни не уносимо податке о поступцима конзервације и рестаурације. Било би веома добро да се уносе линкови и у поље 321.³⁸ Линкови у напоменама о примерцима садржавали би везе до дигиталних верзија самих књига пре и после рестаурације, оштећене странице, одабране повезе, потписе, печате, рукописне записе, екслибрисе и друге карактеристике везане за историјат примерка.

Унос података о месту, датуму и именима везаним за историјат примерка

У упутству за обраду раритета из 2007. године³⁹ групе CILIP⁴⁰ Rare Books and Special Collections Group истиче се оправданост фаворизације онлајн библиотечког рада у специјалним библиотекама у систему библи-

³⁶ *UNIMARC concise bibliographic format*, IFLA, 2008, <http://archive.ifla.org/VI/8/unimarc-concise-bibliographic-format-2008.pdf> (преузето 17. маја 2018).

³⁷ Након конверзије базе у БМС податке о микрофилму преписали смо у поље 318.

³⁸ У *Дигиталној БМС* повезивали смо публикације са описима у нашим штампаним издањима.

³⁹ *Guidelines for the Cataloguing of Rare Books*, CILIP, 2007, <https://archive.cilip.org.uk/sites/default/files/documents/Guidelines%20for%20the%20Cataloguing%20of%20Rare%20Books.pdf> (преузето 17. маја 2018).

⁴⁰ Chartered Institute of Library and Information Professionals, раније Library Association (United Kingdom).

отека у којима се користе MARC формати. Упутства садрже и конкретније принципе каталогизације који су значајни за раритетне публикације, а посебно она која се односе на описивање примерака и на бележење историјата у формату MARC21⁴¹. Уз подршку CERL-а⁴² и групе CILIP направљена је спецификација поља 621 у формату UNIMARC⁴³ које се користи за унос података везаних за места и датуме из историјата. За повезивање са примерцима користи се потпоље \$5, а за повезивање унутар истог записа потпоље \$6⁴⁴. Предвиђена потпоља су \$a – *Country (Nation State) or Larger Entity Country*, \$b – *State or Province, etc.*, \$c – *Intermediate Political Jurisdiction*, \$e – *Building, Vehicle, etc.*, \$f – *Date 1*, \$g – *Season*, \$h – *Occasion*, \$i – *Date 2*, \$k – *Subsection of City, etc.*, \$m – *Other Geographic Regions or Features*, \$n – *Extraterrestrial Area*, \$o – *Geographical Areas such as World, Hemisphere, Continent: Larger Area than Country*, \$n – *System Code*, \$3 – *Authority Record Number*, \$5 – *Institution to which the Field Applies*, \$6 – *Interfield Linking Data*.

Поље 621 се повезује са напоменом 317 и именима у 7X3. То су случајеви када се у неком рукописном запису помиње и име и место, односно време. У нестандардној структури коју је БМС користила до 2015. године постојала су потпоља у пољу за унос рукописних записа (373⁴⁵) у којима смо бележили имена и предметне одреднице из рукописних записа у структури погодној за претраживање и штампање регистара. Индикаторима смо раздвајали потписе и записе. За печате и екслибрисе попуњавали смо посебна поља (374 и 375). Оваква структура која је 1990. године за БМС прављена по угледу на традиционалне каталоге старих и ретких књига, могло би се рећи, да је и сада актуална и било би добро да је у већој мери подржана новом структуром формата UNIMARC-а. Почетком 2015. године рађена је припрема за конверзију записа раритета у стандардизовани COMARC/B. У питању је препис око 30.000 записа са 61.963 поља са напоменама о рукописним записима, о 62.285 печата, и 35.536 екслибриса. Тада је у поље 993⁴⁶ преписано преко 43.000 имена (потпоље \$f – презиме, \$g – име), 4.438 појмова за географски

⁴¹ За податке из историјата у MARC21 користи се поље 562 *Provenance Note* и 662 *Place Name Access related to Provenance*.

⁴² Consortium of European Research Libraries.

⁴³ Поље 621 *Place Name and Data Access related to Provenance*.

⁴⁴ Садржај потпоља \$6 треба да почиње са b – link associated with a copy.

⁴⁵ \$a – *Текст напомене*, \$b – *Скраћени текст уз име*, \$c – *Појмови за хронолошки регистар*, \$d – *Појмови за предметни регистар*, \$e – *Појмови за географски регистар*, \$f – *Појмови за рег. имена (презиме)*, \$g – *Појмови за рег имена (име)*, \$h – *Појмови за рег. имена(инстит)*, \$i – *Скраћени текст уз хронологију*, \$j – *Скраћени текст уз појмове*, \$k – *Скраћени текст уз топониме*, \$l – *Скраћени текст уз назив инст.*

⁴⁶ Користи се за локалне потребе, види се само у оквиру система каталогизације.

регистар (потпоље \$e) и 5.633 појмова за хронолошки регистар (потпоље \$c), која су повезана са примерцима преко потпоља \$9 у које је уписан инвентарни број. Када се документује нова верзија формата UNIMARC, анализираће се могућности да се новом конверзијом ови значајни подаци пренесу из поља 993 у поља 621 и 7X3. Подаци који и тада остану непренесени сведочиће о томе да електронска обрада раритетних публикација у стандардизованим MARC форматима није готова и да ће се на томе још радити.

Закључак

Анализирајући доступне измене UNIMARC-а до 2017. године као и упутства за обраду антикварних, рукописних и старих и раритетних књига у оквиру документације IFLA-е и CERL-а може се рећи да је у структури формата UNIMARC постигнут значајан напредак у постизању прихватљивих решења за детаљније описивање и повезивање ове специфичне и драгоцене грађе. Одрживост нових структура и формата зависи и од тога колику ће пажњу библиотеке посветити поновљеној обради, односно проширивању и повезивању података. Редакција и допуна записа је једноставнија за примерке које имамо у дигиталном облику, за остале посао се мора радити са примерком у руци.

У Србији није усмерен пут којим ће се наставити даља примена нових принципа и концепата каталогизације, као што је био случај 1986. године када је UNIMARC одређен за национални стандард. Концепт обједињеног ISBD-а и прихватање нових начела каталогизације и његова примена у UNIMARC-у тичу се описа свих врста библиотечких извора. Због сложености и значаја посла потребно је да се оформе стручна библиотечка тела која ће се бавити темама принципа и формата и потребно је да се предложе и усвоје прихватљива и применљива решења.

Библиотеке ће у складу са својим могућностима описивати рукописе и старе књиге, односно радиће редакцију и допуњаваће постојеће записе. Први задатак библиотечких база је идентификација библиографских јединица и због тога су од изузетног значаја и каталошки описи који су рађени пре 2004. године⁴⁷ који не садрже поља формата UNIMARC која се тичу антикварне грађе и описивања примерака. Да би се успоставило разменљиво и упоредиво препознавање и повезивање података о примерцима ове значајне грађе било би добро да се дефинише која структура ће се примењивати, да се одаберу поља и потпоља, да се она по потреби преведу и интегришу у софтвере COBISS, BISIS и остале који су у примени и да се припреми већи број пра-

⁴⁷ Подаци о примерцима уношени су у поље 996/997 у инвентарној напомени.

вилно попуњених примера. За потребе повезивања са дигиталним објектима потребна је сталност већ коришћених URL адреса, формирање ELINK или сличних база и значајнија подршка дигитализацији у библиотекама.

Потребно је велику пажњу посветити усавршавању библиотекара – оних који ће учествовати у стратешким пословима, оних који ће бити специјалисти за обраду рукописа и старих и ретких публикација и свих библиотекара који обављају послове каталогизације и дигитализације. Са сигурношћу се може закључити да је повећана потреба за стручњацима који се баве старом и ретком библиотечком грађом.

Литература

About the UNIMARC Strategic Programme. IFLA. <https://www.ifla.org/about-unimarc> (преузето 17. маја 2018).

COMARC/B format [Elektronski izvor]: za bibliografske podatke. Maribor: IZUM, 2010-. http://obrazovanje.vbs.rs/EntryFormDesktopDefault.aspx?tabid=38&type=manual&manual=1_Comarc_B_svn (преузето 17. маја 2018).

Digital format codes. IFLA. <https://www.ifla.org/node/8750> (преузето 1. јуна 2018).

Guidelines for the Cataloguing of Rare Books. CILIP, 2007. <https://archive.cilip.org.uk/sites/default/files/documents/Guidelines%20for%20the%20Cataloguing%20of%20Rare%20Books.pdf> (преузето 17. маја 2018).

Guidelines for translations of the IFLA ISBD namespace in RDF. IFLA, 2017. https://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/isbd/OtherDocumentation/guidelines-ifla_isbd-namespace-translation-_v.1.0_august2017.pdf (преузето 16. маја 2018).

Guidelines for Using UNIMARC for Older Monographic Publications (ANTIQUARIAN). IFLA, UBCIM, 1998. <http://www.ifla.org/archive/ubcim/p1996-1/guid3.htm> (преузето 17. мај 2018).

ISBD (A): International Standard Bibliographic Description for Older Monographic Publications (Antiquarian). IFLA. <https://archive.ifla.org/VII/s13/pubs/isbda.htm> (преузето 17. маја 2018).

ISBD: International standard bibliographic description. Consolidated ed. Berlin, etc.: De Gruyter Saur, 2011. http://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/isbd/isbd-cons_20110321.pdf (преузето 17. маја 2018).

MARC Code List for Organizations. LOC. <https://www.loc.gov/marc/organizations/> (преузето 17. маја 2018).

Međunarodni standardni bibliografski opis: (ISBD). Objedinjeno izd. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2016.

Statement of International Cataloguing Principles (ICP). IFLA, 2017. https://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/icp/icp_2016-en.pdf (преузето 17. маја 2018).

Шокица-Шуваковић, Новка. „Стандардизација обраде раритета у БМС”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 2016.* (2017): 111–125.

Šokica-Šuvaković, Novka. „Stare in redke knjige v sistemu cobiss.sr”. *Organizacija znanja* (2004): 100–104.

UNIMARC and Cataloguing Rules (UNICAT): 8: Coded Data Fields 105: Textual Material, Monographic, and 140: Antiquarian, General. CERL, 2012. https://www.cerl.org/resources/hpb/fileproc/unicat#cerl_unimarc_and_cataloguing_rules_8 (preuzeto 17. juna 2018).

UNIMARC Bibliographic. 3rd edition (with updates). IFLA, 2018. <https://www.ifla.org/node/8415?og=33> (preuzeto 1. maja 2018).

UNIMARC Bibliographic. 3rd edition. UPDATES 2012. IFLA, 2012. <http://www.ifla.org/node/7974> (preuzeto 1. maja 2018).

UNIMARC concise bibliographic format. IFLA, 2008. <http://archive.ifla.org/VI/8/unimarc-concise-bibliographic-format-2008.pdf> (preuzeto 17. maja 2018).

UNIMARC Manual – UNIMARC Bibliographic. 3rd edition. München: K. G. Saur 2008. Viler, Mirna. *Priručnik za UNIMARC*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1989.

Novka Šokica Šuvaković, 1961–
Matica Srpska Library, Novi Sad

THE USE OF UNIMARC FORMAT FOR DESCRIBING HANDWRITTEN AND OLD PRINTED BOOKS – SITUATION AND PERSPECTIVES

Summary: Since 1989, UNIMARC has been used as a national format for machine-readable recording of bibliographic data in Serbia. It is applied in the COBISS system under the name COMARC/B. The Permanent UNIMARC Committee, which maintains and promotes formats, published on IFLA website in early 2018 *UNIMARC Bibliographic*, 3rd edition (with updates), stating that it will be easy to use with a flexible and rich structure that will provide it with topicality, and the libraries which use it with the necessary development. By analyzing the available UNIMARC changes until 2017, as well as instructions for cataloging antique books, manuscripts, and old and rare books, it can be said that UNIMARC has made significant progress in providing acceptable solutions for a more detailed description of manuscripts and old printed books.

Keywords: UNIMARC format, bibliographic record, integrated edition of ISBD, electronic cataloging.

Душица Грбић, 1952–
Библиотека Матице српске, Нови Сад
dgrbic@bms.ns.ac.rs

ЗБИРКЕ РУКОПИСНИХ И СТАРИХ ШТАМПЕНИХ КЊИГА БИБЛИОТЕКЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Сажетак: Библиотека Матице српске (БМС) има богату збирку рукописних књига од XIII до XX века, као и највеће збирке старих српских штампаних књига из времена од 1493/1494. до 1867. године. Поседује и значајан број старих штампаних књига на страним језицима, као и изузетно вредне библиотеке целине. Први штампани каталог БМС појавио се 1899. год. (аутор је Стеван Милованов), а у две године (1950. и 1955) Димитрије Кириловић публиковао је двотомни каталог српских штампаних књига из времена до 1880. Он је у рукопису оставио и каталошки опис педесет рукописних књига, који је 1979. објављен. Нарочит допринос богаћењу и научном осветљавању старих штампаних српских књига пружио је Лазар Чурчић. Деведесетих година прошлог века у БМС се приступило новом уређењу, сигнирању и обради збирки старих и ретких књига, а у циљу комплетнијег и савременијег описа покренуте су три серије каталога, посвећене рукописним књигама, старим штампаним и легатима (укупно до сада објављено је 30 томова). Скоро све рукописне и старе штампане књиге су микрофилмоване, а подаци о микрофилму налазе се у склопу електронског каталошког описа. У току је и дигитализација, а воде се и електронски регистри старе и ретке библиотечке грађе. Дигитализовани примерци повезани су са записима у електронском каталогу Библиотеке, који је део Узајамног каталога Србије, са штампаним каталозима и описима у регистрима споменика културе, а претраживање је могуће по више параметара.

Кључне речи: Библиотека Матице српске, рукописне књиге, старе штампане књиге, електронски каталог старих књига, штампани каталози старих књига, дигитализација старих књига, регистри старе и ретке библиотечке грађе.

У Библиотеци Матице српске, угледној институцији са дугом традицијом и изузетној ризници културног наслеђа, са око 4 милиона публикација, налазе се значајне колекције старих и ретких књига: вредна збирка ћириличких рукописа, најбогатија збирка по броју издања и примерака српских књига и листова XVIII и XIX века, збирка инкунабула, збирка ста-

рих штампаних књига XVI и XVII века на разним језицима, збирке књига на руском, мађарском и другим језицима XVIII века, као и публикације које су ретке по опреми, рукописним записима, малом тиражу и др. Нарочит значај имају библиотеке целине, односно библиотеке истакнутих личности, установа и друштава.

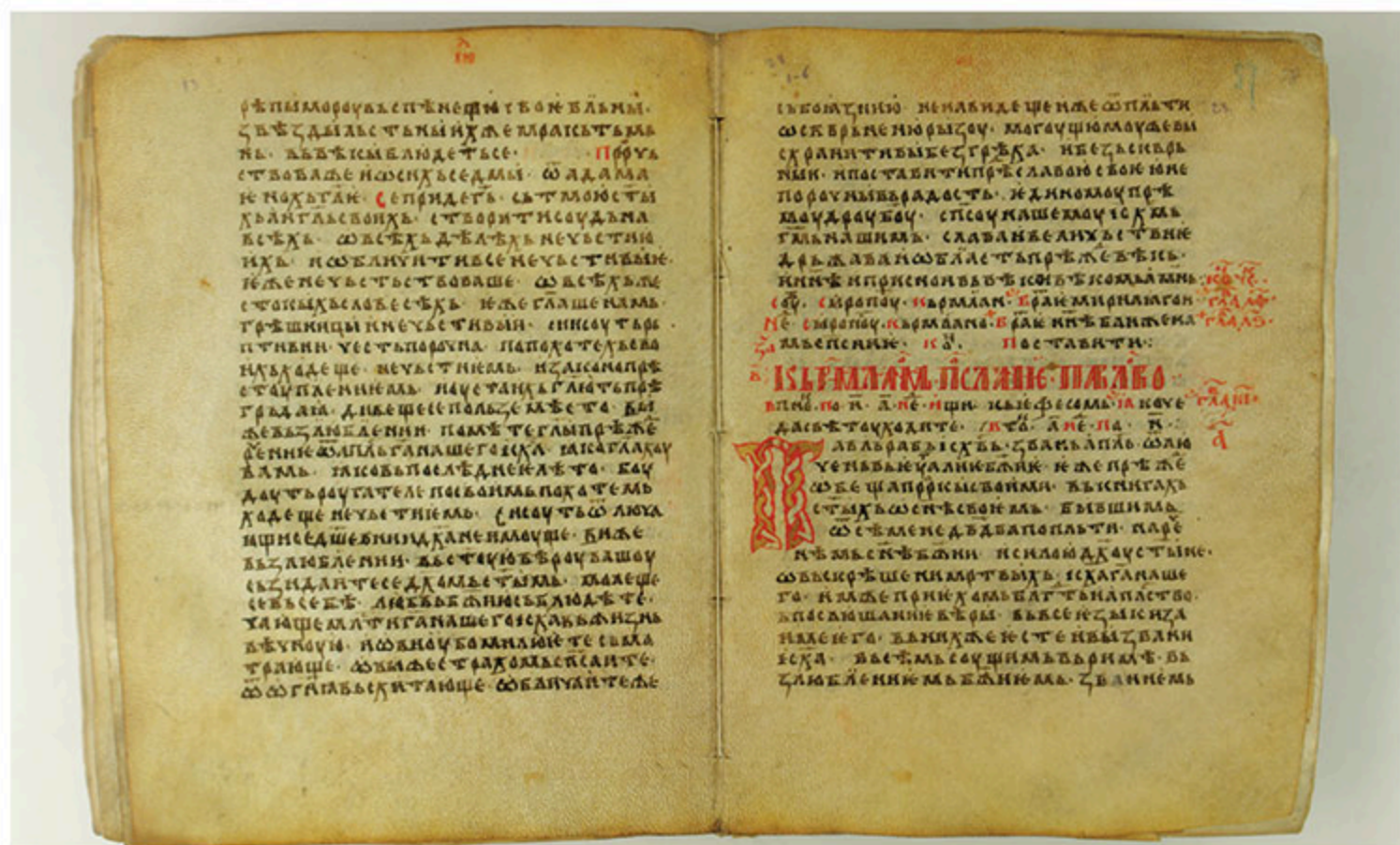
Овако богате и разноврсне збирке књижног блага брижљиво су створане и попуњаване дуги низ година, од настанка Библиотеке 1826. године до данас.

Прве рукописне књиге и инкунабуле доспеле су у Библиотеку Матице српске почетком 1843. са збирком Саве Текелије.

Збирке старе и ретке књиге издвојене су из осталог фонда Библиотеке Матице српске после Другог светског рата.

У збирци рукописа налази се 707 књига различите провенијенције, а најбројнији, најстарији и највреднији су ћирилски рукописи (492), из времена од XIII до XIX века. Преовладавају црквене и обредне књиге – јеванђеља, апостоли, псалтири, минеји, октоиси, триоди, молитвеници, требници, служабници и др., а има и рукописа друге садржине, као што су законици, зборници разног састава, песмарице, календари, родослови, протоколи, уџбеници и сл.

Најстарија књига је *Матичин апостол*, исписан на пергаменту у XIII веку (сл. 1). То је и најстарији сачувани апостол српске редакције пуног састава. Назив *Матичин* књизи је дао чувени слависта Ватрослав Јагић у

Сл. 1. *Матичин апостол*, трећа четвртина XIII в.

својој студији, публикованој у Бечу 1919–1920. године.¹ Фототипско издање тог рукописа објављено је 1981, а приређивач је Димитрије Богдановић.

Из XIII века на пергаменту налазе се још два одломака рукописа српске редакције – *Иришки одломак апостолских и јеванђељских чтенија*, чији назив потиче од места Ириг, одакле је у Библиотеку Матице српске доспео 1959.² и *Бјелопољски одломак изборног јеванђеља и апостола*, који се налазио у Бијелом Пољу.³

Из XIV века постоје још два рукописа писана на пергаменту – *Бечкеречки типик*⁴ и одломак *Четворојеванђеља*.⁵

Бечкеречки типик, како се претпоставља, настао је у Српском Ковину, јужно од Будимпеште, на великој дунавској ади Чепељу, који су основали избегли српски калуђери из банатског Ковина пред најездом Турака 1439. године. Назив *Бечкеречки* добио је према сачуваном запису у којем се казује да је ову књигу ђак Вук даровао бечкеречкој цркви 1666. године.⁶

Са уметничког аспекта посебну драгоценост представља *Псалтир с последовањем*, који је преписао јеромонах Гаврило, у манастиру Света Тројица код Пљеваља, 1643. године.⁷ По калиграфском рукопису и раскошним минијатурама, заставицама и иницијалима, овај *Псалтир* је један од најлепше писаних и украшених кодекса у Библиотеци Матице српске. На почетку књиге налази се минијатура на којој је представљен цар Давид са гуслама, српским националним инструментом, а не са харфом. На другој минијатури насликан је Св. Георгије на коњу, ктитор манастира, коме је књига била намењена, а на трећој су српски светитељи Св. Сава и Св. Симеон. Због своје лепоте ова књига је била експонат на многим изложбама

¹ Vatroslav Jagić, *Zum altkirchenslavischen Apostolus*, 1–3 (Wien: A. Hoelder, 1919–1920).

² Маја Арађански-Рајков и др., *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 1 *Јеванђеља*, ред. Вера Јерковић (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1988), 16–17 (бр. 3).

³ Исто, 18–19 (бр. 4).

⁴ Душица Грбић и Катица Шкорић, *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 9 *Бечкеречки типик*, ред. Вера Јерковић (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2003).

⁵ Арађански-Рајков и др., *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 1..., 24–25 (бр. 6).

⁶ Душица Грбић, „Палеографски и ортографски опис Бечкеречког типика из 14. века”, у Грбић и Шкорић, *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 9..., 26.

⁷ Душица Грбић и др., *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 3 *Псалтир Гаврила Тројичанина из 1643. године*, ред. Вера Јерковић (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1992).

Сл. 2. Псалтир Гаврила Тројичанина, манастир Света Тројица код Пљеваља, 1643. год.

Сл. 3. Псалтир Гаврила Тројичанина, манастир Света Тројица код Пљеваља, 1643. год.

у земљи и иностранству и ушла је у значајне ликовне каталоге. Први је о њој писао Полихроније Сирку (Полихроний Агапиевич Сырку), професор Петроградског универзитета, 1898, када је боравио у Новом Саду,⁸ а минијатуре је први објавио Јован Вучковић 1902. године⁹ (сл. 2, 3, 4).

Полихроније Сирку први је писао и о *Стихологији* Кипријана Рачанина с почетка XVIII века,¹⁰ која се такође издваја по лепоти рукописа и илуминације. Кипријан Рачанин, изузетно вешт и плодан калиграф и илуминатор из преписивачке школе Рачана, исписао је ову књигу у дубокој старости, у Сентандреји, полууставним писмом и делимично брзописом, а украсио ју је заставицама, вињетама и иницијалима (сл. 5, 6).

Из XVIII века посебно се истиче рукописни *Молитвеник Јована Рајића* из 1749, прво сачувано дело познатог српског писца и историчара Јо-

⁸ Полихроний Агапиевич Сырку, „Стари српски рукописи са сликама”, *Летопис Матице српске* књ. 196, св. 4 (1898): 1–44.

⁹ Јован Вучковић, „Неколико слика из старих српских рукописа”, *Летопис Матице српске* књ. 213, св. 3 (1902): 102–115.

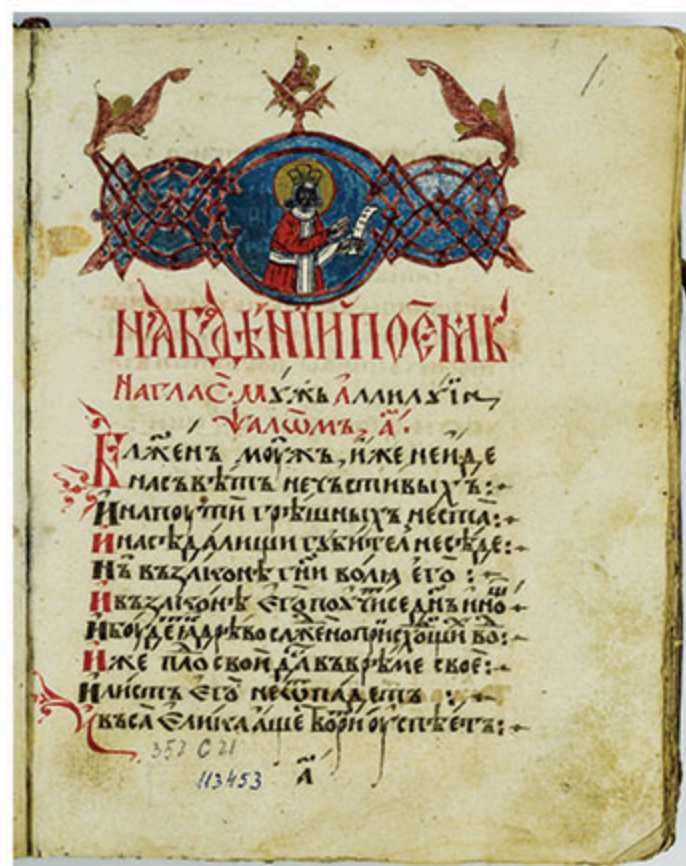
¹⁰ Полихроний Агапиевич Сырку, „Подаци из историје старог српског живота”, *Летопис Матице српске* књ. 195, св. 3 (1898): 98–114.

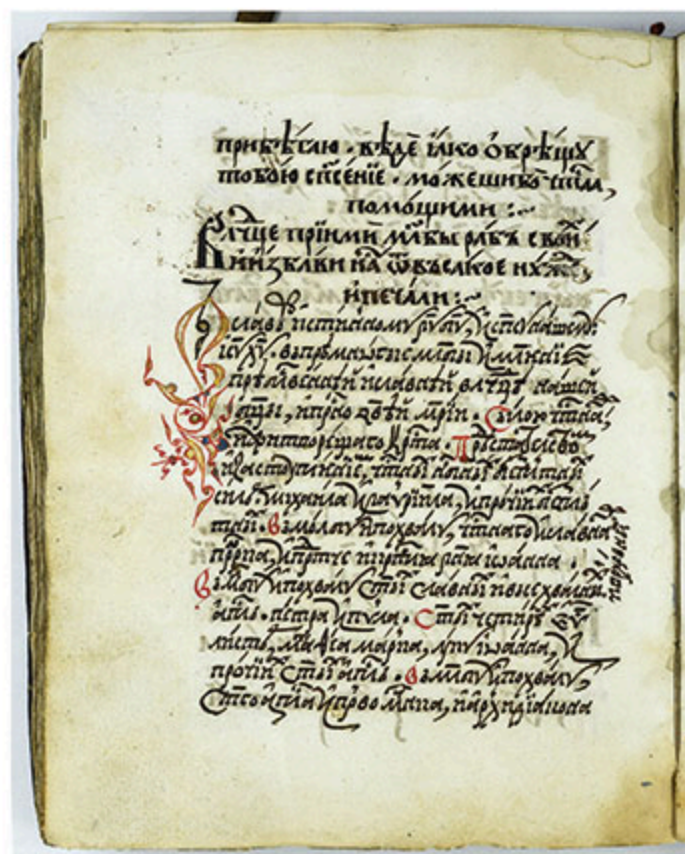
Сл. 4. Псалтир Гаврила Тројичанина, манастир Света Тројица код Пљеваља, 1643. год.

вана Рајића, писца прве историје у Срба.¹¹ Нарочит значај има и *Песмарица* Аврама Милетића, деде др Светозара Милетића, трговачког калфе у Новом Саду, исписана у времену од 1778. до 1781, која представља најобимнији и најзначајнији зборник српског грађанског песништва.¹²

Међу важније рукописе Библиотеке Матице српске спадају и преписи *Законика* српског цара Душана, најзначајнијег српског средњовеков-

Сл. 5. и 6. Стихологија Кипријана Рачанина, почетак XVIII в.

¹¹ Душица Грбић и др., *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 8 *Молитвеници. Требници*, ред. Вера Јерковић (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2001), 18–26 (бр. 66).

¹² Душица Грбић и Радоман Станковић, *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 17 *Песмарице. Прича о Боју косовском*, ред. Вера Јерковић (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2015), 66–85 (бр. 139).

ног правног споменика. Сачинио га је цар Душан (српски цар од 1346. до 1355), у време српско-грчког царства. Први део *Законика* проглашен је 1349. године у Скопљу, а други је усвојен на Сабору 1354 (место није познато).¹³ Оригинал *Законика* није сачуван, али постоје преписи.

У Библиотеци Матице српске налази се пет преписа тог дела, који датирају из прве трећине XVIII века, а у науци су познати под називима: *Текелијин рукопис*, *Борђошког*, *Николајевићев*, *Стратимировићев* и *Ковиљски рукопис*.¹⁴

Текелијин рукопис из 1710/20. је прва рукописна књига која је dospела у Библиотеку Матице српске. Ову књигу Библиотека је добила 1843. заједно са завештаном личној библиотеком Саве Текелије, првог Србина доктора права, председника Матице српске, оснивача завода Текелијанум за школовање српске младежи у Пешти и великог српског добротвора и донатора. По Сави Текелији овај рукопис се у науци назива *Текелијин рукопис* (сл. 7).

Сл. 7. Законик цара Душана (Душанов законик) – Текелијин рукопис, око 1710/1720. год.

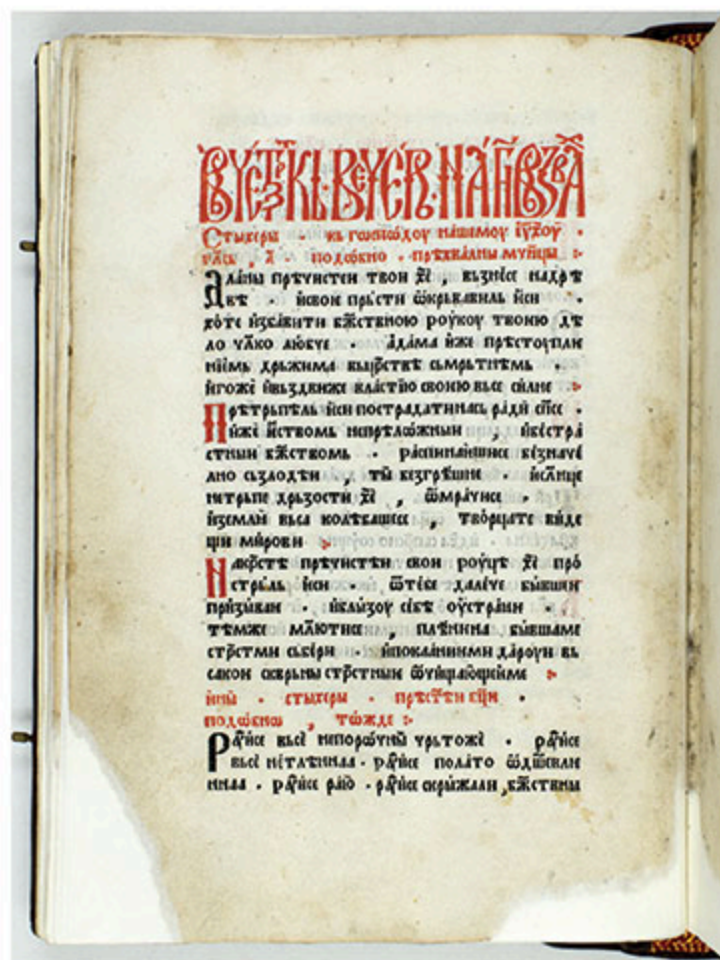
¹³ Александар В. Соловјев, прир., *Законик цара Стефана Душана: 1349. и 1354. година* (Београд: САНУ, 1980), 14–15.

¹⁴ Душица Грбић, Катица Шкорић и Љупка Васиљев, *Турилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 13 *Душанов законик: Борђошког, Николајевићев, Текелијин, Стратимировићев и Ковиљски рукопис*, ред. Вера Јерковић (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2008).

Збирка рукописних књига Библиотеке Матице настајала је и интензивније је попуњавана током XIX века и у првој половини XX века, највише поклонима, завештањима и ређе куповином.

Највећи број и најдрагоценије рукописне књиге Матица српска је откупила 1909. од Александра Сандића, професора Новосадске гимназије.¹⁵ Тада је прибављено 30 рукописних књига, међу којима су и поменути *Матичин апостол*, *Бечкеречки типик*, *Стихологија Кипријана Рачанина*, *Стратимировићев рукопис Душановог законика* из времена око 1724, који је некада припадао породици карловачког митрополита Стефана Стратимировића и др.

Збирка ћириличких рукописних књига Библиотеке Матице видно је обогаћена у периоду после Другог светског рата. Највише рукописних књига набављено је 1948. године, куповином од породице Јоце Вујића, српског

Сл. 8. *Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића*, Цетиње, 1494. год.

библиофила из Сенте,¹⁶ а 1960. више рукописа купљено је и од познатог српског лингвисте, академика Павла Ивића.

Библиотека Матице српске поседује седамнаест инкунабула – књига штампаних до краја XV века, од којих су две привези. Међу њима је и прва српска штампана књига *Октоих Ђурђа Црнојевића* из 1493/94. године (сл. 8). Од осталих инкунабула тринаест је на латинском, једна италијанском и две су на немачком језику. Најстарија инкунабула у збирци је *Legenda aurea sanctorum, sive Lombardica historia* (Златна легенда) Јакобуса де Ворагина (Jacobus de Voragine, 1228–1298), објављена у немачком граду Улму 1477. године (неки каталози наводе и податак око 1481. године).

¹⁵ Стана Ристић и Марија Чурчић, припр., Павле Малетин, ред., *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, књ 3 1899–1918 (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1966), 293–315.

¹⁶ Иванка Веселинов, „Прилог историји збирке рукописних књига у Библиотеци Матице српске: послератни период (1948–1956)”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за годину 1977 2* (1979): 41–42.

Ту су и Петраркини *Тријумфи* (*Trionfi*) (Francesco Petrarca, 1304–1374) на италијанском језику (Венеција, 1478), *Космографија* Птолемеја Клаудија (Κλαύδιος Πτολεμαῖος, латинизирано Claudius Ptolemaeus), штампана у Улму 1486. на латинском језику, у којој је, поред осталих мапа, и географска карта наших крајева (сл. 9), као и *Књига хроника* Хартмана Шедела (Hartmann Schedel, 1440–1514) на немачком (Аугзбург, 1496), где се налази дрворезна илустрација града Шапца (сл. 10).

Сл. 9. Клаудије Птолемеј, *Космографија*, Улм, 1486. год.

У Библиотеци Матице српске постоји највећа збирка штампаних србуља, где су сабране српкословенске књиге XV–XVII века – 146 примерака 31 издања (од око 40 познатих издања). То су православне и верске књиге на српкословенском језику, објављене на Цетињу (по неким предањима и на Ободу), у Горажду, Венецији, у манастирима Рујну, Грачаници, Милешеви, Мркшиној цркви, у Београду, Скадру, а неке и у Румунији.

Најстарија књига у збирци је *Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића* из 1493/94. године. Највише издања потиче из штампарија у Венецији, а последња венецијанска србуља је *Псалтир с последовањем Бартоломеа Ђинамија* из 1638. године, прва српска штампана књига која има насловну страну и нумерацију листова.

Сл. 10. Хартман Шедел, *Liber chronicarum* = *Das buch Der Chroniken...* (Књига хроника), Аугзбург, 1496. год.

Осим српских књига из XVI и XVII века, постоје и богате збирке страних публикација из тог времена, штампаних на разним језицима (на грчком, латинском, француском, немачком, италијанском, мађарском итд.). Међу њима посебно су вредне *елзевире* (46) – издања чувене холандске породице Елзевир (родоначелник је Луј Елзевир из Лајдена, Louis I или Lodewijk Elzevier, 1547–1617), које су углавном малог формата, имају корице пресвучене пергаментом и одликују се прецизним текстом и графичким савршенством, као и *алдине* (5) – издања чувеног венецијанског штампара Алда Мануција (Aldo Pio Manuzio, 1449–1515) и његових следбеника, на чијим се насловним странама налази заштитни знак штампарије *делфин обавијен око котве*.

Збирке српских штампаних књига и периодике XVIII и XIX века највеће су такве збирке на свету. Од издања ту су бакрорезна *Стематогрфија* Христофора Цефаровића (Беч, 1741), двотомно *Житије Петра Великог* Захарије Орфелина (Венеција, 1772. и илустровано издање из 1774) и друга његова дела, четвортотомна *Историја* Јована Рајића (Беч, 1794–1795), дела Доситеја Обрадовића, Вука Стефановића Караџића, Петра II Петровића Његоша, Ђуре Даничића, Лукијана Мушицког, Бранка Радичевића и других српских писаца.

Најстарији сачувани списак књига Библиотеке Матице српске датира из 1867. године, а сачинили су га Матичини посленици Ћира Бабин и Јован Београдац.¹⁷

Први публикувани каталог Библиотеке Матице српске је *Списак књига и рукописа у Библиотеци Матице српске* Стевана Милованова из 1899. године, који садржи податке о штампаним и рукописним књигама БМС.¹⁸

Пола века касније, у две године, 1950. и 1955, Димитрије Кириловић објавио је каталог српских књига штампаних до 1880. године, где је од сваког издања кратко описао по један примерак, вероватно тада најкомплетнији.¹⁹ Сачинио је и каталогски преглед рукописних књига, који је штампан у *Годишњаку Библиотеке Матице српске за годину 1977*,²⁰ а пописе рукописних књига XVIII века у овом часопису парцијално је објавила и Иванка Веселинов.²¹

У првим годинама после Другог светског рата Димитрије Кириловић се нарочито залагао за попуњавање збирки старих и ретких књига, а његовим настојањем у Библиотеци Матице српске отворена је и радионица за конзервацију и рестаурацију, која је у то време била једна од првих у југословенским библиотекама.

После Димитрија Кириловића дуги низ година на обради старих књига радио је Лазар Чурчић, који је својим изузетним прегнућем и знањем допринео даљем богаћењу збирки и њиховом научном осветљавању.

Ипак, збирке старих и ретких књига дуго нису у потпуности описане и презентоване јавности. У стручној литератури постојали су само парцијални пописи и описи, док каталога збирки није било.

---

¹⁷ Јелена Николић и Ирина Троицки, припр., Павле Малетин, ред., *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, књ 2/1 1864–1892 (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1965), 59–62.

¹⁸ Стеван Милованов, *Списак књига и рукописа у Библиотеци Матице српске* (Нови Сад: Штампарија Српске књижаре Браће М. Поповића, 1899).

¹⁹ Димитрије Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске*, 1 *Српске књиге: 1494–1847* (Нови Сад: Матица српска, 1950); Димитрије Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске*, 2 *Српске књиге 1848–1888* (Нови Сад: Матица српска, 1955).

²⁰ Димитрије Кириловић, „Ћирилске рукописне књиге у Библиотеци Матице српске”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за годину 1977* 2 (1979): 53–69.

²¹ Иванка Веселинов, „Српске ћирилске рукописне књиге XVIII века у Библиотеци Матице српске: 1: датиране”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за годину 1979* 4 (1981): 37–73; Иванка Веселинов, „Српске ћирилске рукописне књиге XVIII века у Библиотеци Матице српске: (2)”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 1980. годину* 5 (1982): 94–136; Иванка Веселинов, „Српске ћирилске рукописне књиге XVIII века у Библиотеци Матице српске: (3): недатиране”, *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 1981. годину* 6 (1983): 115–128.

Деведесетих година прошлог века приступило се новом уређењу, сигнирању и обради збирки старих и ретких књига. Рукописи су распоређени по формату и нумерусу куренсу, а од старих штампаних књига формиране су следеће збирке: збирка инкунабула, збирка књига XVI–XVII века, збирка књига XVIII века и збирка књига XIX века до 1867. године. Унутар одређене хронологије књиге су распоређене по језицима (српски, латински, немачки, руски итд.), а потом по формату и нумерусу куренсу. Периодичне публикације XVIII и XIX века чине посебну целину, а ситна штампана грађа разврстана је на објављенија, огласе и разну грађу. Принцип распореда публикација у овим збиркама је као и код књига.

У настојањима да се драгоцености Библиотеке Матице српске, које су стално увећаване, што потпуније, систематичније и стручније прикажу и приближе јавности, под уредништвом академика Мира Вуксановића, управника Библиотеке Матице српске од 1988. до 2014, започето је објављивање каталога у оквиру три едиције: *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, *Каталог старе и ретке књиге Библиотеке Матице српске* и *Каталог легата Библиотеке Матице српске*.

У серији *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске* тематским редоследом објављено је седамнаест књига: 1. *Јеванђеља* (1988), 2. *Апостоли* (1991), 3. *Псалтир Гаврила Тројичанина из 1643. године* (1992), 4. *Псалтири* (1993), 5. *Минеји. Октоиси. Триоди* (1996), 6. *Стихологија Кипријана Рачанина* (1996), 7. *Акатисти. Стихологије. Богородичници* (1999), 8. *Молитвеници. Требници* (2001), 9. *Бечкеречки типик из 14. века* (2003), 10. *Служабници. Часослови* (2004), 11. *Зборници* (2006), 12. *Поученија* (2007), 13. *Душанов законик: Борђошког, Николајевићев, Текелијин, Стратимировићев и Ковиљски рукопис* (2008), 14. *Номоканони епитимијни* (2009), 15. *Пролози. Службе и житија* (2011), 16. *Катихетски приручници* (2014) и 17. *Песмарице. Прича о Боју косовском* (2015).

Ова едиција специфична је по томе што се књиге састоје од два дела. У првом делу – *Каталог*, дати су каталошки описи рукописа, а други део – *Научни прилози*, садржи радове посвећене одређеним карактеристикама појединих рукописа, као што су палеографске, ортографске, језичке и текстолошке одлике, илуминација, водени знаци, садржај, провенијенција, историјат и сл.

Изузетак су трећа, шеста и девета књига, које су монографије, тј. зборници радова посвећени само једном рукопису – *Псалтиру Гаврила Тројичанина из 1643*, *Стихологији Кипријана Рачанина* с почетка XVIII века и *Бечкеречком типиком* из треће четвртине XIV века.

Укупно до сада каталошки је описана 141 рукописна књига, укључујући и одломке, из времена од XIII до краја XVIII века, а број објављених научних прилога у овој едицији износи 83.

Каталошки опис рукописа садржи сигнатуру, податке о врсти материјала (пергамент, хартија), боји мастила, броју листова, величини листова и текста, броју редова, писарима, воденим знацима, изгледу књиге (број свешчица, начину њиховог обележавања и сл.), оштећењима, о томе да ли је рукопис рестаурисан или није, о повезу, илуминацији. Посебна пажња посвећује се детаљној палеографској, правописној и језичкој анализи.

У одељку о палеографским карактеристикама поред типа писма – *устав*, *полуустав* (млађа варијанта устава), *брзопис*, *курзив* или *мешовито писмо*, истичу се и типолошке карактеристике и значајније варијантске одлике словних облика.

У подручју правописа одређује се правописна пракса према испитаним цртама које одликују ортографске школе.

Језичка испитивања обухватају важније фонетске и морфолошке карактеристике, као и неке специфичне лексичке одлике. Утврђују се релевантне црте српске редакције, књижевног језика код Срба у распону од XII до почетка XVIII века, затим евентуалне особине других редакција, унесене из предлошка, а такође и народни и дијалекатски елементи, који могу да укажу на провенијенцију рукописа или на порекло писара. Рукописи из старијег периода махом су на језику српске редакције, а од половине XVIII века на новоцрквенословенском (рускословенском), славеносрпском, па и на народном језику.

У посебном одељку наведен је садржај књиге оригиналним писмом и правописом. У засебном подручју цитирају се сви сачувани записи, без обзира на значај. Следе подаци о историјату рукописа, преузети из инвентарних књига Библиотеке Матице српске и архивских извора, који су употпуњени на основу записа, печата или екслибриса и сведоче о његовим власницима и кретању. На крају каталошког описа наведена је литература.

Досадашња испитивања показују да, осим рукописа српске редакције, у збирци постоје и књиге које су у целини или делом писане и на другим редакцијским језицима, на пример, руском редакцијом, као што је *Псалтир с последовањем* из XVI века, сигн. РР II 24,²² затим македонском, бугарском редакцијом итд.

Доста српскословенских преписа настало је са руских и украјинских протографа, писаних или штампаних, што сведочи о вековним руско-српским везама и утицајима који су били нарочито интензивни у XVIII веку, почев од 30-тих година тог века, када је рускословенски језик постао књижевни и црквени језик Срба уместо дотадашњег српскословенског. Један такав пре-

²² Душица Грбић и др., *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 4 *Псалтири*, ред. В. Јерковић (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1993), 59–64; Душица Грбић, „О рукописном Псалтиру руске редакције из друге деценије 16. века у збирци Библиотеке Матице српске”, у *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 4..., 99–132.

пис јесте *Изборно јеванђеље*, који је начинио Јован Савић у Вршцу са издања објављеног у Москви 1785. године. Препис није датиран, а према запису из 1792. може се претпоставити да је настао између 1785. и 1792. године.²³

У припреми је осамнаеста књига која ће садржати каталожке описе рукописних уџбеника и приручника из XVIII века и научне прилоге о њима. У наставку едиције предвиђено је објављивање још неколико књига. Тиме ће бити описане све постојеће рукописне књиге до краја XVIII века (близу 200 рукописа).

Ћириличке рукописне књиге у Библиотеци Матице српске сведоче о богатству и трајању ћириличке традиције пре свега у српској писмености, али и у писмености других словенских народа, као и о међусобним преплитањима и везама различитих старословенских редакција.

У Библиотеци Матице српске рукописне књиге се обрађују, чувају и користе у оквиру Одељења старе и ретке књиге и легата. Основни подаци о њима унесени су у електронски каталог Библиотеке Матице српске и доступни су за претраживање и путем интернета. Сви рукописи су микрофилмовани, а у току су и послови њихове дигитализације.

У едицији *Каталог старих и ретких књига Библиотеке Матице српске* објављено је осам књига. У првој књизи описане су ћирилицом штампане књиге XV–XVII века, укупно 163 примерка (139 примерака српских књига, чији језик је српкословенски) и 24 књиге друге провенијенције;²⁴ у другој су представљена издања српских књига и периодике XVIII века (535 јединица),²⁵ у три тома, трећи, четврти и пети, описане су српске књиге објављене од 1801. до 1867. године (укупно 5213 јединица),²⁶ у шестој књизи налазе се описи *објављенија* (244 јединице),²⁷ у седмој *огласа* (330 јединица),²⁸ а у

²³ Арађански-Рајков и др, *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 1..., 48–50; Слободанка Перкучин „Фонетска и морфолошка анализа Вршачког јеванђеља из збирке Библиотеке Матице српске”, у *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. 1..., 106–128.

²⁴ Душица Грбић, Ксенија Минчић-Обрадовић и Катица Шкорић, *Ћирилицом штампане књиге 15–17. века Библиотеке Матице српске* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1994).

²⁵ Мирјана Брковић, *Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1996).

²⁶ Финка Пјевач и Јасна Карталовић, ред., *Српске књиге Библиотеке Матице српске: 1801–1867*, том 1 А–Љ (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2005); Исто, том 2 М–П (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2006); Исто, том 3 Р–Ѡ (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2007).

²⁷ Јасна Карталовић, ред., *Објављенија Библиотеке Матице српске: 1791–1866* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2008).

²⁸ Јасна Карталовић и Светлана Вучковић, ред., *Огласи Библиотеке Матице српске: 1803–1867* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2010).

осмој *разна ситна штампана грађа* (254 јединице).²⁹ Укупан број до сада описаних старих српских штампаних књига у наведеној серији износи 6739. Следећи хронологију збирки, тако је завршено каталожко представљање старих српских штампаних књига, од *Октоиха Ђурђа Црнојевића*, прве српске инкунабуле, из 1494. до издања из 1867, граничне године за стару српску књигу.

Посебну културно-историјску и музејску вредност имају библиотеке целине – библиотеке истакнутих личности из српског културног, научног, публицистичког, војног, политичког и верског живота и библиотеке установа и друштава, са око 125.000 публикација, у којима има и доста старих штампаних књига на разним језицима.

Библиотека владике Платона Атанацковића је најстарија лична библиотека доспела у Библиотеку Матице српске. Она је поклоњена Библиотеци Матице српске 1841. и данас садржи 341 дело. Највреднија лична библиотека је библиотека Саве Текелије, великог задужбинара и добротвора српског народа, која је у XVIII веку са око 4000 књига била највећа приватна библиотека у Срба. Збирку Саве Текелије данас чине 1984 књиге на петнаест језика. Пренета из Арада 1843. у Текелијанум у Пешти, постала је језгро библиотеке тог завода за школовање српске младежи. У библиотеци Текелијанума налази се 7114 књига на седамнаест језика.

У едицији *Каталог легата* објављени су каталози личних библиотека Платона Атанацковића (књ. 1)³⁰ и Саве Текелије (књ. 2)³¹ и тротомни каталог библиотеке Текелијанума (књ. 3–5)³² – укупно 9439 записа.

Реткости Библиотеке Матице српске обрађују се у Одељењу старе и ретке књиге и легата. Поред лисног каталога, информације о њима од 1991. пружа и електронски каталог, који је део Узајамног каталога Србије, а у време његовог формирања био је основ те базе.

Велики број старих и ретких издања, од којих се нека само ту могу наћи, богатство примерака са варијантским типографским и другим особеностима, као и детаљни и стручно урађени библиографско-каталожки опи-

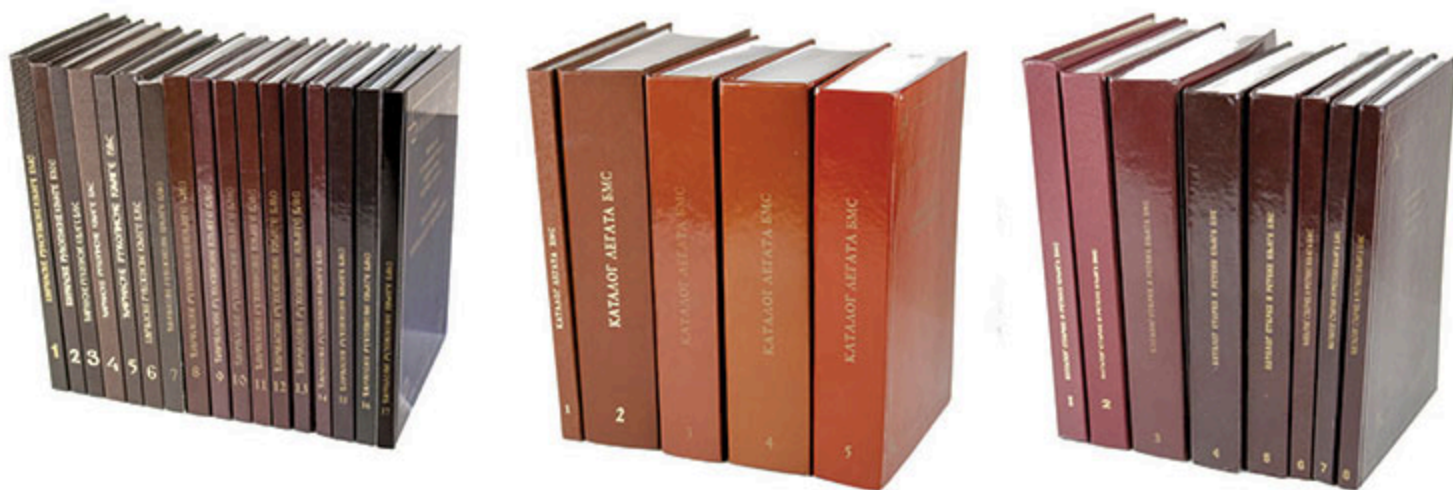
²⁹ Јасна Карталовић, ред., *Ситна штампана грађа Библиотеке Матице српске: 1801–1867* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2012).

³⁰ Корнелија Олар, Финка Пјевач и Светлана Вучковић, ред., *Библиотека Платона Атанацковића* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1995).

³¹ Светлана Вучковић и др., ред., *Библиотека Саве Текелије* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1997).

³² Финка Пјевач, ред., *Библиотека Текелијанума*, том 1 (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2001 [тј.] 2002); Светлана Вучковић, ред., *Библиотека Текелијанума*, том 2 (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2003); Светлана Вучковић и др., ред., *Библиотека Текелијанума* том 3 (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2004).

си публикација, чине да збирке и каталози Библиотеке Матице српске буду важни и незаобилазни извори за разна истраживања, као и за израду *Српске ретроспективне библиографије* и других издања (сл. 11, 12).

Сл. 11. Три серије штампаних каталога Библиотеке Матице српске.

Пример описа књиге: каталoшки листић, електронски запис с податком о микрофилму, опис у штампаном каталогу, *Дигиталној БМС* и *Регистру*

Сл. 12.

Старе и ретке књиге у Библиотеци Матице српске чувају се у посебном магацину, а користе се у Читаоници за стару и ретку књигу.

Превентивној заштити и конзервацији и рестаурацији раритета поклања се посебна пажња. Ови поступци спроводе се у Одељењу за заштиту публикација, уз сталну сарадњу конзерватора са археографима и библиотекарима, како би се очувала аутентичност публикација, јер су правилна идентификација и квалитетна обрада грађе веома важан предуслов за одговарајућу заштиту.

Све штампане књиге, периодичне публикације и сва некњижна грађа из времена до 1867. године микрофилмовани су, а подаци о микрофилму налазе се у склопу електронског каталошког описа.

У току је и *Пројекат дигитализације збирки Библиотеке Матице српске*. Дигитализовани примерци обрађују се у Дигиталној библиотеци Библиотеке Матице српске. Дигитална БМС је постављена на сајту Библиотеке 2011. и у њој је до сада описано преко 3000 примерака рукописних и старих штампаних књига, а претраживање је могуће по више параметара. Дигитализовани примерци, као и микрофилмовани, повезани су са записима у електронском каталогу Библиотеке, који је део Узајамног каталога Србије, са штампаним каталозима и описима у електронским регистрима споменика културе. Тиме је заокружен процес рада на опису и презентовању ових публикација, што је од посебне важности и са аспекта њихове заштите, коришћења и промовисања.

Литература

- Арађански-Рајков, Маја, Душица Грбић, Јасмина Грковић, Ксенија Минчић-Обрадовић, Слободанка Перкучин и Катица Шкорић. *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 1 *Јеванђеља*. Редактор Вера Јерковић. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1988.
- Брковић, Мирјана. *Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1996.
- Веселинов, Иванка. „Прилог историји збирке рукописних књига у Библиотеци Матице српске: послератни период (1948–1956)”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за годину 1977 2* (1979): 41–42.
- Веселинов, Иванка. „Српске ћирилске рукописне књиге XVIII века у Библиотеци Матице српске: 1: датирани”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за годину 1979 4* (1981): 37–73.
- Веселинов, Иванка. „Српске ћирилске рукописне књиге XVIII века у Библиотеци Матице српске: (2)”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за годину 1980 5* (1982): 94–136.

- Веселинов, Иванка. „Српске ћирилске рукописне књиге XVIII века у Библиотеци Матице српске: (3): недатиране”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за 1981. годину* 6 (1983): 115–128.
- Вучковић, Јован. „Неколико слика из старих српских рукописа”. *Летопис Матице српске* књ. 213, св. 3 (1902): 102–115.
- Вучковић, Светлана, ред. *Библиотека Текелијанума*. Том 2. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2003.
- Вучковић, Светлана, Корнелија Олар, Финка Пјевач и Мирјана Брковић, ред. *Библиотека Саве Текелије*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1997.
- Вучковић, Светлана, Драгица Мијовић, Финка Пјевач и Петер Хајнерман, ред. *Библиотека Текелијанума*. Том 3. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2004.
- Грбић, Душица. „О рукописном Псалтиру руске редакције из друге деценије 16. века у збирци Библиотеке Матице српске”. У *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 4 *Псалтири*. Редактор Вера Јерковић, 99–132. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1993.
- Грбић, Душица и Катица Шкорић. *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 9 *Бечкеречки типик*. Редактор Вера Јерковић. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2003.
- Грбић, Душица и Радоман Станковић. *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 17 *Песмарице. Прича о Боју косовском*. Редактор Вера Јерковић. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2015.
- Грбић, Душица, Катица Шкорић и Љупка Васиљев. *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 13 *Душанов законик: Борђошког, Николајевићев, Текелијин, Стратимировићев и Ковиљски рукопис*. Редактор Вера Јерковић. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2008.
- Грбић, Душица, Катица Шкорић, Мирослава Гроздановић-Пајић и Станимир Јакшић. *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 8 *Молитвеници. Требници*. Редактор Вера Јерковић. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2001.
- Грбић, Душица, Ксенија Минчић-Обрадовић и Катица Шкорић. *Ћирилицом штампане књиге 15–17. века Библиотеке Матице српске*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1994.
- Грбић, Душица, Ксенија Минчић-Обрадовић, Катица Шкорић, Љупка Васиљев, Јасмина Грковић-Мејџор и Мирослава Гроздановић-Пајић. *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 3 *Псалтир Гаврила Тројичанина из 1643. године*. Редактор Вера Јерковић. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1992.
- Грбић, Душица, Ксенија Минчић-Обрадовић, Катица Шкорић, Љупка Васиљев, Јасмина Грковић-Мејџор, Станимир Јакшић и Димитрије Е. Стефановић. *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 4 *Псалтири*. Редактор Вера Јерковић. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1993.

- Jagić, Vatroslav, *Zum altkirchenslavischen Apostolus*. 1–3. Wien: A. Hoelder, 1919–1920.
- Карталовић, Јасна, ред. *Објављенија Библиотеке Матице српске: 1791–1866*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2008.
- Карталовић, Јасна, ред. *Ситна штампана грађа Библиотеке Матице српске: 1801–1867*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2012.
- Карталовић, Јасна и Светлана Вучковић, ред. *Огласи Библиотеке Матице српске: 1803–1867*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2010.
- Кириловић, Димитрије. *Каталог Библиотеке Матице српске. 1 Српске књиге: 1494–1847*. Нови Сад: Матица српска, 1950.
- Кириловић, Димитрије. *Каталог Библиотеке Матице српске. 2 Српске књиге 1848–1888*. Нови Сад: Матица српска, 1955.
- Кириловић, Димитрије. „Ћирилске рукописне књиге у Библиотеци Матице српске”. *Годишњак Библиотеке Матице српске: за годину 1977 2 (1979)*: 53–69.
- Милованов, Стеван. *Списак књига и рукописа у Библиотеци Матице српске*. Нови Сад: Штампарија Српске књижаре Браће М. Поповића, 1899.
- Николић, Јелена и Ирина Троицки, припр., Павле Малетин, ред. *Грађа за историју Библиотеке Матице српске. Књ 2/1 1864–1892*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1965.
- Олар, Корнелија, Финка Пјевач и Светлана Вучковић, ред. *Библиотека Платона Атанацковића*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1995.
- Перкучин, Слободанка. „Фонетска и морфолошка анализа Вршачког јеванђеља из збирке Библиотеке Матице српске”. У *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 1. *Јеванђеља*. Редактор Вера Јерковић, 106–128. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1988.
- Пјевач, Финка, ред. *Библиотека Текелијанума*. Том 1. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2001 [тј. 2002].
- Пјевач, Финка и Јасна Карталовић, ред. *Српске књиге Библиотеке Матице српске: 1801–1867*. Том 1 *А–Љ*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2005.
- Пјевач, Финка и Јасна Карталовић, ред. *Српске књиге Библиотеке Матице српске: 1801–1867*. Том 2 *М–П*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2006.
- Пјевач, Финка и Јасна Карталовић, ред. *Српске књиге Библиотеке Матице српске: 1801–1867*. Том 3 *Р–Ѡ*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2007.
- Ристић, Стана и Марија Чурчић, припр., Павле Малетин, ред. *Грађа за историју Библиотеке Матице српске. Књ 3 1899–1918*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1966.
- Соловјев, Александар В., прир. *Законик цара Стефана Душана: 1349. и 1354. година*. Београд: САНУ, 1980.
- Сырку, Полихроний Агапиевич. „Подаци из историје старог српског живота”. *Летопис Матице српске* књ. 195, св. 3 (1898): 98–114.
- Сырку, Полихроний Агапиевич. „Стари српски рукописи са сликама”. *Летопис Матице српске* књ. 196, св. 4 (1898): 1–44.

Dušica Grbić, 1952–
Matica Srpska Library, Novi Sad

COLLECTIONS OF MANUSCRIPTS AND THE OLD PRINTED BOOKS IN THE MATICA SRPSKA LIBRARY

Summary: The Matica Srpska Library has a rich collection of manuscripts from the 13th to the 20th centuries, as well as the largest collection of old Serbian printed books from the years 1493/1494 until 1867. It also has a significant number of old printed books in foreign languages, as well as extremely valuable comprehensive collections. The first printed catalog of the books in the Matica Srpska Library appeared in 1899 (compiled by Stevan Milovanov). Dimitrije Kirilović published in 1950 and 1955 a two-volume catalog of Serbian printed books from the period up to 1880. He also left a handwritten bibliographic description of fifty manuscripts, which was published in 1979. Lazar Čurčić significantly contributed to the scientific illumination of the Serbian old printed books. In the 1990s, the Matica Srpska Library adopted a new arrangement, as well as new way of allotting the shelf-mark and cataloging of the collections of old and rare books. For the purpose of a more complete and contemporary description, three series of catalogs were initiated, dedicated to manuscripts, old printed books and legacies (a total of 30 volumes published so far). Almost all manuscripts and old printed books have been microfilmed, and microfilm information is included in the electronic catalog description. Digitalization is in progress, as well as electronic registers of old and rare library materials. The digitized copies are related to the records in the electronic catalog of the Library, which is part of the Serbian Union Catalog, with printed catalogs and descriptions in the registers of cultural monuments, while several parameters can be used for searching the electronic catalog.

Keywords: Matica Srpska Library, manuscripts, old printed books, electronic catalog of old books, printed catalogs of old books, digitization of old books, registers of old and rare library materials.

Изложба „Из збирки рукописних и старих штампаних књига БМС”

XII стручно-научни скуп
БИБЛИОНЕТ 2018
Нови Сад, 7–9. јуни 2018.

РУКОПИСНА И СТАРА ШТАМПАНА КЊИГА
Зборник радова

Издавачи

Заједница матичних библиотека Србије, Београд
Библиотека Матице српске, Нови Сад

За издаваче

Ласло Блашковић
Селимир Радуловић

Превод с руског језика

Слађана Субашић

Превод с мађарског језика

Петер Хајнерман

Превод резимеа

Оливера Кривошић

Коректура и лектура

Душица Грбић
Светлана Вучковић
Александра Драпшин

Графичко уређење и припрема за штампу

Јасминка Ловре

Корице

Атила Капитањ

Штампа

Artprint media
Нови Сад, Професора Грчића 2

Тираж

300 примерака

ISBN 978-86-80061-59-7

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

02:091(082)

02:094(082)

СТРУЧНО-научни скуп Библионет (12 ; Нови Сад ; 2018)

Рукописна и стара штампана књига : зборник радова / XII стручно-научни скуп Библионет 2018, Нови Сад, 7-9. јуни 2018 ; [уреднице Душица Грбић, Светлана Вучковић, Александра Драпшин ; превод с руског Слађана Субашић, превод с мађарског Петер Хајнерман ; превод резимеа Оливера Кривошић]. - Београд : Заједница матичних библиотека Србије ; Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2018 (Нови Сад : Artprint media). - 342 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-80061-59-7

а) Библиотекарство - Стара и ретка књига - Зборници
COBISS.SR-ID 327176967

ομοίαν κλοχονην
απλά • πέτρα απλά
κίτριν, μαύρα μαύρα
πρωτή απλά απλά
πρώτη απλά απλά

